Prof. Muhammed Ebû Zehra

İSLAM HUKUKU METODOLOJİSİ

(FIKIH USÛLÜ)

9. BASKI

Çeviren
Prof. Dr. Abdulkadir Şener

Fıkıh Usûlü
(Azb ü Fürât)

Fıkıh Usûlü

(Azb ü Fürât)

Doç. Dr. İsmail KÖKSAL

FIKIH USÛLÜ (AZB Ü FÜRÂT)

Editör
Zühdü MERCAN

Görsel Yönetmen
Engin ÇİFTÇİ

Kapak
İhsan DEMİRHAN

Sayfa Düzeni
Ahmet KAHRAMANOĞLU

ISBN
978-975-6079-85-0

Yayın Numarası
75

Basım Yeri ve Yılı
Çağlayan Matbaası
Sarnıç Yolu Üzeri No: 7 Gaziemir / İZMİR
Tel: (0232) 252 20 96
Ekim 2008

Genel Dağıtım
Gökkuşağı Pazarlama ve Dağıtım
Merkez Mah. Soğuksu Cad. No: 31 Tek-Er İş Merkezi
Mahmutbey/İSTANBUL
Tel: (0212) 410 50 60 Faks: (0212) 445 84 64

Işık Akademi Yayınları
Kısıklı Mahallesi Meltem Sokak No: 5
34676 Üsküdar/İSTANBUL
Tel: (0216) 318 42 88 Faks: (0216) 318 52 20
www.akademiyayinlari.com

İÇİNDEKİLER

İkinci Bölüm

ŞER'Î DELİLLERDEN ÇIKARILAN HÜKÜMLER

Üçüncü Bölüm

KAYNAKLARDAN HÜKÜM ÇIKARMA (İSTİNBÂT METOTLARI)

Dördüncü Bölüm

İCTİHAD VE TAKLİD

ÖNSÖZ

أعُوذُ بِاللهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلاَةُ وَالسَّلاَمُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى الِهِ وَأَصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ بِعَدَدِ ذَرَّاتِ عِلْمِ اللهِ بِبَقَاءِ مُلْكِهِ فِي كُلِّ وَقْتٍ وَحِينٍ

İslâm fıkhı, dininin özüdür. Çünkü Allah Teâla'nın kulları olan bütün insanlar; usûlün kendisiyle şekillendiği temeller olan Kitap, sünnet ve icma ile diğer delilleri ne kadar iyi anlarlarsa, yaşadıkları hayatlarını da indi-i ilâhide o kadar makbul hale getirebilirler. Bu sebeple İslâmın indiği ilk dönemlerden bu yana en önemli mesele, dinin nasıl anlaşılacağı ve ona göre nasıl yaşanacağı olmuştur. Zaten usûlün de temeli, Şâri Teâla'nın bize nasıl hitabetmesi ve mukabilen bizim de onu nasıl anlamamızdır.

Bu noktada âyetlerin nüzul sebepleri, nâsih ve mensuh, hadislerin sebebi vürutları, sıhhat dereceleri ve icmanın gerçekleştiği ve gerçekleşmediği yerler, hep birer alet konumundadır. Çünkü onları bilmenin ötesi, bir lüb (öz) halinde ortaya çıkacak İslâmî bilgilerdir. Bu bilgilerin ötesi de onları hayata geçirmektir. Bu bağlamda şu hadis gayet mânidardır: مَنْ يُرِدِ اللهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ "Allah kime iyilik murad ederse, onu dinde fakih kılar."[1] Bu sebeple Süfyân-ı Servî; "Fıkıh, açık konuları değil de kapalı olan incelikleri bilmektir, zira açık olanları herkes bilir" demiştir.

---

1 Buhârî, İlim 10 (1/25).

Hamidullah'ın belirttiği gibi; hukuku ilk defa bir ilim olarak ele alan, onun metodolojisi üzerine eser yazan ve hukuki kuralların felsefî temellerini inceleyen Müslümanlar olmuştur.[2] Bunu da daha çok usûl-ü fıkıh ilmiyle yapmışlardır. Zira, İslâmî hükümleri gerektiği gibi sahih bir şekilde anlamak ve yaşamak konusundaki teknik bilgileri ihtiva eden metod ilmine usûl-ü fıkıh denir. Bu ilim, kâmil manada ortaya çıkan bir dinin fıkhını anlatması sebebiyle beşerî hukuk metodolojisinden ayrılmaktadır. Zira hukuk usûlü kapsamında yazılan eserler, kanunların nasıl yapılacağını gösterirken; fıkıh usûlü, var olan mükemmel bir hukukun nasıl anlaşılacağını göstermektedir. Bu sebeple fıkıh usûlü, belli seviyede bir fıkıh tahsilinden sonra öğretilir. Aksi takdirde tam anlaşılamaz. Bu yönüyle usûl-ü fıkha, müçtehitlere mahsus bir ilim olarak bakanlar bile olmuştur. Fakat fıkhî hükümlerin nasıl çıkarıldığını, o konuyu kavrayabilecek herkesin okumasında fayda vardır. Böylece mevcut ahkâm daha iyi anlaşıldığı gibi, ideali yetiştirme adına geleceğe yönelik bir yatırım da yapılmış olur.[3]

Rızây-ı ilâhi dışında bir gayesi olmayan ve hiçbir iddia taşımayan bu eserimizde, İlahiyat fakültesinde İslâm Hukuk Usûlü derslerini verirken, veciz ve anlaşılır bir şekilde takdim etmeye çalıştığımız ders notlarını, ilmî usûlle kitaplaştırdık. Bu çalışmayı hazırlarken başta Zekiyyüddin Şaban'ın Usûl-ü Fıkh'ı olmak üzere başka dillerden Türkçeye çevrilmiş veya Türkçe yazılmış eserlerden bolca istifade ettik. Keza muasır olarak arapça yazılmış meşhur eserlerin pek çoğuna müracat ettik. Gerekli olduğu yerlerde temel kaynaklara ve eski eserlere de baktık. Âyet meallerini genellikle kendimiz verdik. Ama bazen Diyanet Vakfı heyet mealinden, bazen de Suat Yıldırım Hoca'nın mealinden faydalandık. *Bunun yanında mümkün mertebe âyet ve hadislerin orijinal metinlerini de koyduk. Çünkü beşerin ilâhi kelamı anlamada yanlışlık ve eksiklik yapması gayet mümkündür.* Böylece hem kendimiz hem de öğrenciler açısından daha iyi anlaşılabilecek ve güncelleştirilmiş bir metin oluştu. Söz konusu eserlere ise ilgili yerlerde veya

2 Köksal, Cüneyd, Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi, 235.

3 Şâfiî mezhebi âlimlerinden olan Zencânî (775), Tahrîcü'l-Fürû ale'l-Usûl adlı eserinde, fıkıh ahkâmının usûl esaslarına nasıl bina edildiğini göstermiştir. Bu eserin tahkikli ve tahkiksiz olarak değişik baskıları yapılmıştır.

bibliyoğrafyda gerekli atıfları yapmış bulunmaktayız. Bu atıflar ya aynen ya da mana itibarıyla yapılmıştır. Ayrıca eserleri kaynakçada verdiğimiz için, ilgili yerlerdeki dipnotları gereksiz yere uzatmama gayesiyle sadece muhtasar bir şekilde sunduk.

Bu kitapla amaçladığımız fakat muvaffak olduğumuzdan emin olamadığımız orijinal taraf, usûl konularını makâsıd meselelerine yer vererek işlemektir. Çünkü bu yapılmadığı zaman, metodoloji ilmi sadece kuru bilgilere boğulmaktadır. Bu durum ise öğretme ve anlama açısından oldukça sıkıcı bir sonuç oluşturmaktadır. Ayrıca şer'î hükümlerin ana maksatları kısmen gizli kalmaktadır. Bu sebeple bilinen usûl-ü fıkıh ile makâsıt arasında yer alacak olan alanı içeren yeni bir fıkıh usulü, oldukça önem kazanmaktadır.

Böyle bir çalışmaya bizi muvaffak kıldığı için Yüce Mevlâ'ya şükreder ve eksikliklerimizi tamamlamasını dileriz. Kitaba "tatlı-hoş, susuzluğu kesen" manasına Kur'ânda geçen ve özel iki sıfat olan "azb ü fürât" ismini[4] verdik. Rabb-i Rahîm'den dileriz ki bu çalışmayı herkes için öyle yapsın.

Değerli okuyucu ve meslekteşlarımızdan ise, hata ve kusurâtımız konusunda bizi uyarmalarını bekleriz. Bu çalışmanın amacı, içerdiği konuların daha iyi anlaşılmasıdır. Bu noktada yaptığımız bütün açıklamalar bilimsel veri ve kriterler çerçevesinde gerçekleşmiştir. Hata ve kusurâtımıza müsamaha ile bakılarak bize ulaştırılması, inşallah gelecek baskıların daha mükemmel çıkmasını sağlayacaktır. Bu çerçevede Hakîm-i Alîm-i Kadîr'in rahmet ve kereminden, bizi yaratılış amacımıza uygun şekilde istihdam etmesini ve muvaffak kılmasını ümit ediyoruz. Her şeyin sahibi Şâri-i Müteâl; her zaman, her yerde ve bütün şartlar altında yâr ve yardımcımız olsun. Âmin…

Doç. Dr. İsmail KÖKSAL
ELAZIĞ-2009

4 وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائغٌ شَرَابُهُ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ "İki deniz birbirine eşit olmaz. Bu tatlıdır, susuzluğu keser, içilmesi kolaydır. Şu da tuzludur, acıdır (boğazı yakar)." Fâtır suresi, 35/12.

GİRİŞ

Fıkıh ıstılahı avamın anlayamadığı derin kavrayış, ince sırlar ve ilk bakışta Şâri Teâla'nın İslâmî ahkam içine dercettiği fakat herkes tarafından görülemeyen maksatlar manasına gelmektedir. Çünkü İslâmın ilk duyuşta anlaşılması gereken kısmını reşit olan herkes anlamaktadır. Dolayısıyla bu kısmı anlamak bir meziyet veya alâmet-i fârika sayılmamaktadır. Bu açıdan esas önemli olan herkesin ulaşamadığı detaya ulaşmak ve gizli kalan gerçekleri bulmaktır. Bu gerçeklerin ise asıl veya tâli olması fark etmemektedir. İşte bunu kazanmak bir ayrıcalıktır ve bir lutf-u ilâhi olarak değerlendirilir.

Bu sebeple, مَنْ يُرِدِ اللهُ بِهِ خَيْرًا يُفقّه فِي الدّين "Allah kime iyilik murad ederse, onu dinde fakih kılar" hadisi[1] gayet hikmetlidir. Çünkü fakih şahıslar marziyât-ı ilâhiyi daha iyi kavramış, şeriatın esrarına vakıf olmuş ve neticede daha güzel kulluğu yakalama fırsatını ele geçirmiş bulunmaktadır. Bu konumdaki insanların taklit ve sual mercii olması da gayet doğaldır.

İslâmî ilimlerden fıkhın ana temeli olan usûl, geçen asra kadar fıkıh usulü veya usûl-ü fıkıh olarak bilinmekteydi. Fakat yakın zamanlarda fıkıh yerine İslâm hukuku ve *eş-Şerîatü'l-İslâmiyye* tabirlerinin kullanımına paralel olarak; İslâm hukuk usulü, *Usûlü'ş-Şerîati'l-İslâmiyye* veya *Usûlü't-*

---

[1] Buhârî, İlim 10 (1/25).

Teşrîi'l-İslâmi gibi isimler de yaygınlaşmaya başladı.[2] Bu tabirlerin çıkmasında **ince ve derin anlayış** manasına[3] olan fıkıh kelimesine kıyasla; **gidilen veya takip edilen yol** manasına gelen **şeriat** kelimesinin, **kanun** manasına yaygınlığı ve uygunluğu[4] da etkili olmuştur.

Literatürde **eş-şerîa** terimiyle ifadesini bulan beşerî hukukun baskın kullanımının da bunda tesiri vardır. Zira son asırlarda uygulanan değişik hukuklarla fıkıh ahkamının mukayesesi, güncel ve somut bir mesele haline gelmiştir.

Istılahların değişimi veya fazlalaşması fıkıh usulünün sahasını daraltmamış, mevzu ve alan olarak eski işlerliğini aynen devam ettirmiştir. Yalnız tatbikatta beşerî hukukun temelleriyle mukayesesi, ibadetlerle ilgili tarafı kısmen az değinilir hale getirmiştir.

Bölümlerin sıralanışı:

Kitabımız dört bölümden oluşmaktadır. Bunlardan üçüncü bölüm olan "Kaynaklardan hüküm çıkarma" ve dördüncü bölüm olan "İçtihat ve taklit"in yeri noktasında müellifler arasında bir ihtilaf yok sayılır. Fakat birinci bölüm olan "İslâm hukukunun kaynakları veya şer'î deliller" ile ikinci bölüm olan "Şer'î delillerden çıkarılan hükümler" konusunda ihtilaf vardır. Çünkü bunlardan hangisinin önce anlatılması gereği bir tercih meselesidir.

Bazı âlimlerimiz fıkıh usulü ilmini, şer'î hüküm verme ilmi olarak gördüğünden, ilk bölümü "Hüküm, Hâkim, Mahkûmun fih ve Mahkûmun aleyh" şeklinde oluşturup, sonra da deliller bahsine geçmektedir. Diğer bir kısım ulema ise usûl kelimesinin asıl manasına gelmesi hasebiyle, önce şer'î asılların, sonra da ondan çıkan hükümlerin bahsedilmesini düşünmektedir.

Birinci metod teknik açıdan daha doğru görükürken, ikinci metod da anlaşılma kolaylığı açısından öne çıkmaktadır. Biz ülkemizdeki fıkıh usulü okuyanların ihtiyacına bakarak, kolay olan ikinci yolu tercih ettik.

---

2 Köksal, Teğayyüru'l-Ahkâm 25.
3 İbn Manzûr, 13/522.
4 İbn Manzûr, 8/175.

I. Usûl-ü Fıkhın Tarifi

Usûl, asıllar manasına gelir ki Türkçe olarak *temel kaynak* manasındadır. Fıkıh ise kaynaklardan çıkan öz bilgi manasına düşünüldüğünde, bu sonucu sağlayacak bilgi sistematiğine de usûl-ü fıkıh denmektedir. Bu açıdan usulün temel konusu, hüküm çıkarma ve hukuku yorumlama sistemidir. Bu sistemin felsefesi de buna katılabilir ki, o da makâsıd ismini alır.

Dünya hukuk tarihinde metodoloji ilmi ilk defa Müslümanlarla ortaya çıkmıştır.[1] Ve bu ilim usul olarak iştihar etmiştir. Fakat ülkemizde usûl tabiri, pozitif hukukçular arasında muhakeme usulünü çağrıştırdığından; bir yanlış anlama olmaması için metodoloji kelimesiyle anlam vermek daha doğru olur.

İmâm-ı Azam Ebû Hanife'nin tarifine göre fıkıh, مَعْرِفَةُ النَّفْسِ مَا لَهَا وَمَا عَلَيْهَا yani "Mükellefin lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesi"dir.[2] Sonradan geneli itibarıyla şer'î ilimlerin oluşumuyla, özelde ise fıkıh ve usûl-ü fıkıh ayrımıyla bu tarife عَمَلاً (**amelî açıdan**) ilavesi yapılmıştır. Kısaca usûl-ü fıkıh, mükellefin fıkhî hükümlere nasıl ulaşacağını gösteren ilimdir. Bu yönüyle İmam Şafi'nin tarifi olan, "Tafsilî delillerinden şer-î hükümleri çıkarmak" formülünü elde etmiş oluyoruz.[3] Bu ise fıkhın bir sonucu, usûlün de sonuca ulaşmadaki süreci ifade etmesini göstermektedir.

Yalnız beşerî hukuku herkesin iyi bilemediği ve tabii olarak gerektiğinde tam olarak uygulayamadığı gibi, vâkıada İslâm hukukunu da herkesin iyi bir şekilde bilip uygulaması mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla her iki sahada da hukuk nosyonuna sahip özel şahısların bulunması gerekmektedir. Fıkhî literatürde bu tip yetişmiş hukukçulara **müçtehit** denmektedir. Bu seviye elde edilmesi çok zor olan büyük bir payedir ki, ancak belli vasıfları haiz kişiler bu sıfatla isimlendirilmektedirler. Fakat bazen **fakîh** ismi de aynı manada kullanılmaktadır.

İçtihad seviyesine ulaşmayan hukukçulara **müftî** tabiri kullanılır. Şayet müftiler benimsedikleri sonuçları kendi içtihatlarıyla çıkaramıyorsa, bu terim

---

1 Yaman, Hamidullah, 5.
2 Zühaylî, el-Fıkhü'l-İslâmî 1/17.
3 Zühaylî, Usûl, 1/19.

onlar hakkında mecazi olur. Çünkü bu durumda onlar sadece bir nâkildir. Fakat içtihad seviyesine ulaşan herkes artık kendi bildiği doğruya göre amel etmek zorundadır. Çünkü kendisine göre en doğru olan, dolayısıyla Şâri Teâla'nın emrettiği şey odur. Ubudiyet ise en doğru şekliyle yapılmalıdır. İçtihat seviyesine ulaşmayan için ise taklit kaçınılmazdır. Hatta bir kişinin müfti konumunda olması da sonucu değiştirmemektedir. Yalnız her şahsın bu makama yükselme hakkı olduğundan, meselenin belli şahıslara tahsisi gibi değerlendirilerek tenkit edilecek eksik bir yanı yoktur.

Bu durumu bir tabip misaliyle açıklayabiliriz. Zira potansiyel olarak herkes tabip olma hakkına sahiptir. Fakat bu imkan pratikte herkesin tabip olduğunu göstermemektedir. Aynı gerçek fakih ve müçtehit olma konusunda da geçerlidir. Çünkü potansiyel olarak tabip olma hakkına sahip olanlar, nasıl ki pratikte onun ehliyetine haiz olamıyorlarsa ve uzman şahısların reçetesini uygulumaya mecbur iseler; içtihat hakkına sahip olup da müçtehitlik vasfını elde edemeyenler de fukahanın gösterdiği yolda aynen yürümek zorundadırlar. Kur'ân-ı Kerîm bu gerçeği, فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لاَ تَعْلَمُونَ "*Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorunuz.*" (Enbiya, 21/7) âyetiyle formüle etmiştir. Bu sorma işi, açıkça zaruret durumunda taklidin caiz olabileceğini, zira herkesin her meseleyi bilemeyebileceğini göstermektedir. Dolayısıyla herkes mutlak müçtehit seviyesine ulaşamazken, içtihadın tecezzi etmesi de doğal hale gelmektedir. Bu sebeple "meselede müçtehitlik" gerçeği kabul edilmek zorunda kalınmaktadır. Fakat cumhurun kabul ettiği bu görüşe Şevkâni gibi bazıları; şeriatın bir kısmında içtihat edemeyenin diğer kısmında da içtihat edemeyeceği ve bütün meselelerin biribirbiriyle irtibatlı olması gerekçesiyle, bir tarafı bilmeyenin diğer tarafı da tam olarak bilemeyeceği noktasından karşı çıkmaktadır.[4]

II. Usûl-ü Fıkhın Konusu

Fıkıh usulü ilminin iki temel konusu vardır: Bunlardan birincisi, Şâri Teâla'nın bize nasıl hitap etmiş olmasıdır? İkincisi ise, bizim mevcut hitaptan ne anlayacağımız, dolayısıyla hangi hükümleri çıkaracağımızdır.

[4] İrşâdü'l-Fühûl, 3/844.

Meseleyi çözme gayreti içerisine giren usulcüler, bu konuya özel meseleleri ihtiva eden kitaplarında genelde şu dört mevzu üzerinde durmuşlardır:

1. Vücub, hürmet, kerahet.. gibi şer'î hükümler.

2. Kitap, sünnet, icma.. gibi şer'î deliller.

3. Delillerden hüküm çıkarma yolları, yani delillerin değişik şekillerde hükümlere delalet yönleri.

4. Hüküm çıkaran kişi, yani müçtehit.

Fakat bütün müçtehitler bu meseleleri incelerken aynı metodu takip etmemiştir. Çünkü müelliflerin zaman, mekan, şartlar ve gaye açısından farklılıkları vardır. Bu sebepten tarihi seyir içerisinde bu sahada Mütekellimîn ve Hanefîye metodu olmak üzere temel iki tarz gelişmiştir.

III. Usûl-ü Fıkhın Gayesi

Usûl-ü fıkhın gayesi, kaynaklardan fıkhî hükümleri çıkarma yöntemini öğretmektir. Bunu yaparken de iki pratik neticesi vardır: *Bunlardan birincisi naslardaki mevcut anlamları tespit etmek, ikincisi de belirlenen ahkâmı korumaktır.* Fakat İslâma göre temelde her ilimde olduğu gibi neticede değişmeyen tek hedef, وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ "Ben insanları ve cinleri, sadece Bana kulluk etsinler diye yarattım" ayeti[5] gereği yaratılışın gayesine uygun olan *güzel kulluğu* yakalayabilmektir.[6] Dolayısıyla amelsiz bir şekilde mutlak olarak ilim sahibi olmanın çok bir faydası yoktur. Binaenaleyh her müslüman, öğrendiği rivayete riayet etmek zorundadır. Bunun yolu ise doğru düşüncenin ana temellerini tespit etmekten ve objektif makul kıstaslar içerisinde herkesin ona uymasını beklemekten ibarettir. Meseleye bu açıdan bakınca usûl-ü fıkhın gayelerini şu ana başlıklarda özetleyebiliriz:

1. Müçtehitlerin çıkarmış olduğu hükümleri ve delillerini tam manasıyla kavramak.

2. Hükmü belirtilmeyen konularda, aynı metotlara göre yeni hükümler çıkarmak.

---

5 Zâriyât suresi, 51/56.

6 Şâtıbî, Muvâfakât 1/51 vd.

3. Aynı mesele hakkında verilen farklı hükümlerden, hangisinin daha doğru olduğunu tespit etmek.

Bunların hepsi de Şâri Teâla'nın hükümlerini bilmek veya bilmeye gayret göstermek manasına gelir.[7]

IV. Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişmesi

Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) döneminde hükümleri bilmenin iki yolu vardı. Bunlardan birincisi inen vahiylere uymak, ikincisi de Allah Rasulü (sallallâhu aleyhi ve selem)'in kendi beyanlarıydı. Bu beyan ise ya yeni bir hüküm koymakta, ya da inen hükmü açıklamaktaydı. Bizler açısından bunların her ikisi de bağlayıcıdır, dolayısıyla gereğini de yapmak zorundayız.

Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in dâr-ı bekâya irtihaliyle fıkıh usulünü ilgilendiren yeni bir mesele ortaya çıkmıştı. Bu problem, mevcut sayılı nasların sınırsız olayların hükümlerini nasıl beyan edeceğiydi. İşte bu naslar çerçevesinde şer'î hükümlerin açıklanması için ortaya çıkan yol usûl-ü fıkıh olmuştur. Fakat günümüzdeki anlamıyla mütekamil bir ilmin, aniden doğduğunu söylemek gerçekle bağdaşmaz. Çünkü bugünkü manasıyla usûl-ü fıkıh ancak *hicri ikinci asrın sonlarında* tebarüz etmiştir.

Şu da bir gerçektir ki, fıkıh usulü tedvin edilmeden önce de ilgili kaideler mevcuttu. Üstelik adı konulmadan uygulanmaktaydı. Bu durum aynen Aristo'dan önce mantık ilminin var olması gibidir. Fakat ilk devirde usulün tedvinine ihtiyaç duyulmamıştı. Zira müslümanları ilgilendiren meseleler sayılı ve şer'î ahkâm da onlara yetecek kadar netti. Fakat zamanla bu durum değişmiştir.

Yeni müslüman olanların Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet-i nebeviyeyi nasıl anlayacağı meselesi, bu ilmin doğuş ve gelişmesinde etkili olmuştur. Zira Arapçanın iyi bilinmeyişinin getirdiği problemler ortaya çıkınca, bunu çözmek de amaç haline gelmiştir.

Diğer yandan İslâm ülkelerine gelen pek çok sayıdaki yeni müslümanın, mevcut dile tesir etmesi de söz konusuydu. Bu noktada Kur'ân ve sünneti iyi anlayabilmek için bir metot gerekti. Bu sebeple fukaha ve

7 Şevkânî, 14.

usulcüler; şeriatın ana maksatlarını, sahabenin problemleri çözüş şeklini, dildeki asıl ve tâli manalar.. gibi konuları ihtiva eden kitaplar yazmaya başladı. İşte bu şekilde farklı müçtehitlerin ahkamı çıkarmadaki yoluyla, Kitabullah ve sünnetin dilini çözmedeki yöntemin genel adı, zaman içerisinde usûl-ü fıkıh olarak belirmiştir. Ve bu ilimde tabii olarak dil, mantık, örf, epistemoloji ve teoloji gibi alanlarda bilgi birikimi gerekmektedir.

Bu sahada elimize ulaşan ilk eser, İmam Şâfi'nin yeni dönemi olan Mısır devresinde yazdığı Risâle'sidir. Üzerinde ilk olmanın getirdiği bazı etkiler olsa da usûle ait temel konular mevcuttur. Bu sebeple usûl-ü fıkıh açısından gayet önemlidir ve temel kaynaklardan sayılır.[8]

V. Usûl-ü Fıkhın Diğer Hukuk Metodolijilerinden Farkı

Fıkıh usulü, uzun yıllardır kaynakları ve sahası belli bir ilimdir. Halbuki beşerî hukukun kaynakları sayılı ve çoğu itibarıyla da ihtilaflıdır. Çünkü beşerî hukuk kaynağı sayılan; örf, âdet, kanun koyucunun iradesi ve içtihat gayretleri bütünüyle fıkıh usulünde vardır. Bilindiği üzere bunlar çok değişken temellerdir. Bu sebeple fıkıh usulünün beşerî hukuktaki mukabili kısmen hukuk tarihi ve kısmen içtihat gayretinden ibaret sayılır. Halbuki bu saha İslâm fıkhı açısından kitap, sünnet, icma, kıyas ve sahabi kavli.. gibi somut olan pek çok farklılığı içermektedir.

VI. Usûl-ü Fıkhın Faydaları

Usul-ü fıkıh genel manada düşünüldüğünde ona ait faydaları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Kitap, sünnet ve icma merkezli temel İslâmî hükümleri öğretmek.
2. Bunun yanında rey ve içtihada dayalı İslâm ahkamı bildirmek.
3. Ortaya çıkan yeni meselelere çözüm yolları koymak.
4. Şâri Teâla'nın şer'î ahkâmı koymadaki gayelerini bildirmek. Bu gayelerden Şâri'e bakan yönlere makâsıd, kullara bakan yönlere maslahat, ikisine birden bakan yönlere ise hikmet-i teşrî denebilir.
5. Müçtehit ve İslâm hukukçularının yetişmesini sağlamak.

---

8 Bedir, Risâle, 35/117.

VII. Usûl-ü Fıkıh Metotları

Fıkıh târihinde meşhur olmuş üç temel metot vardır:

A) Mütekellimîn Metodu:

Bu metoda mütekellimîn mesleği denmesi, mezkur yöntemin daha çok kelamcılar tarafından istimali sebebiyledir. Fakat temel dört mezeb imamından birisi olan büyük müçtehit İmam Şafi de bu metodu kullanmıştır. Üstelik İmam Şafii bu tür usule en büyük katkıyı sağladığından, kendisinden **Şafi metodu** olarak da bahsedilir. Ondan sonra ise Gazali'nin tesiri görülür.[9]

Mütekellimîn metodunun özelliği, delillerden çıkan sonuçların aynen kabul görmesidir. Binaenaleyh neticeyi usûl kuralları belirlemektedir. Dolayısıyla herhangi bir meselede başkalarının görüşünden çok, meselenin nazariyeye uygun olması önemlidir. Bu durum, fer'î meselelerin gereksiz yere korunmasını ortadan kaldırmıştır. Tabiatıyla bu yol taklitçiliği kırdığı gibi, sürekli yeni ve orijinal yorumların gelişmesine de imkan tanımıştır. Binaenaleyh bu metotta hiçbir zaman mezheplerin füru tafsilatı çok önemli olmamış ve korunmamıştır. Mâliki ve Hanbelilerin yanında şii İsnâaşerîler (İmâmiler)[10] de genel itibarıyla bu yolu benimsemiştir. Bu metotta ana kâidelerden (prensipler-nazariyeler) meselelere geçiş asıl olduğundan, **tümden gelim** (talil-dedüksiyon) esası hâkimdir. Bu yönüyle küllî nazariyeyi koyup, ondan özele inen Aristo felsefesine benzer.[11]

---

9 Ebû Zehra, İmam Şâfii, 190.

10 Şii İsnâaşerîlere İmâmiler demeyi uygun görüp, İmam Cafer'in ismine nispetle Caferîler demeyi yanlış bir isimlendirme olarak değerlendirmekteyiz. Çünkü İmam Cafer tavır ve duruşuyla ehl-i sünnettendir. Ehl-i sünnet ise kaynaklara bakışı açısıyla şiadan çok farklıdır. Bu sebeple onları; imamlarını ve kendilerine göre onlardan gelen rivayetleri öne çıkaran, sahabe çizgisindeki ana yol olan ehl-i sünnetten farklılıklarını ibraz eden özgün adlarıyla çağırmak daha doğrudur ki, bu da İsnâaşeriye şiası veya İmâmiyedir. Üstelik İmamiye fıkhı sadece Cafer Sâdık'ın dediklerine nispet edilmemekte, 12 imamın hepsine nispet edilmektedir. Bunlar Hz. Peygamber (sallallâhu aleyhi vesellem)'den sonra sırasıyla Hz. Ali, Hasan, Hüseyin, Zeynülâbidin, Muhammed Bâkır, Cafer Sâdık, Mûsa Kâzım, Ali er-Ridâ, Muhammed Cevâd et-Takî, Ali el-Hâdî en-Nakî, Hasen el-Askerî ve Muhammed Mehdî el-Muntazar'dır. (260) İmâmiye inancına göre bunların hepsinin imamlığına, hatadan korunmuş olduklarına ve son imamın mehdi olarak geleceğine imân etmek farzdır. Bu sebeple bu fırkaya İsnâaşeriye demek daha doğrudur. (Zeydân, Medhal, 146; Husarî, el-Fıkhü'l-İslâmî, 111)

11 Ahmed Emîn, Yevmü'l-İslâm, 89.

Zâhiriler ise metottan öte naslara uymayı asıl aldıklarından, bu konuda ciddi bir usûl yöntemlerinden bahsetmek zordur. Fakat buna rağmen doğrudan naslar çerçevesinde düşünmeleri, onların mütekellimîn metoduna yakın olduğunu göstermektedir. Zaten Dâvud ez-Zâhiri de Ahmed b. Hanbel'in talebesidir.[12] İbn Hanbel ise İmam Şâfi'nin talebesidir.

Mütekellimin metoduyla yazılmış önemli bazı eserler şunlardır:

1. el-**Umde,** Mutezilîlerden Kadı Abdülcebbar'a (415/1024) aittir.
2. el-**Burhân,** Şâfiîlerden İmamü'l-Haremeyn Cüveynî'ye (487/1093) aittir.
3. el-**Mustasfâ** min Ilmi'l-Usûl, Şâfiîlerden İmam Gazali'ye (505/1111) aittir.
4. el-**Mahsûl**, Şâfiîlerden Fahreddin Râzi'ye (606/1209) aittir.
5. el-**İhkâm** fi-Usûli'l-Ahkâm, Şâfiîlerden Seyfeddin Âmidi'ye (631/1233) aittir.

B) Hanefiye Metodu

Hanefiye yöntemine **fukaha mesleği** de denir. Çünkü bu yolun aslı, mezhep imamlarının hüküm çıkarma konusunda istinat ettikleri prensiplere uymaya dayanır. Dolayısıyla bir meseleyi çözerken, mezhep imamlarının fıkhî bir problemi çözme konusunda ne söylediğini ve nasıl hareket ettiğini bilmek gerekmektedir. Bunda Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'den beri devam eden rahley-i tedris metodunun etkisi kadar; İmâm-ı Azam'ın Şâfi'nin yaptığı gibi sâliklerine metodunu açıkladığı net bir usûl bırakmamasının da tesiri vardır. Binaenaleyh mezkur yönteme göre amel edenler, öncelikle mezhep imamlarının yolunu anlamak zorunda kalmıştır. Bu da bu kulvarda geniş bir yelpaze oluşturmuştur.

Hanefiye metodunu takip edenler, genel olarak cüz'î mesâilden hareketle ana kaideleri belirledikleri için **tüme varım** (istikra-indüksiyon) metodunu kullanmıştır. Bu yol İslâmın karakteristik bir metodudur ki, önce cüz'î meseleleri halledip sonra küllîye geçiş sağlanır.[13]

Hanefiye metodunda olan eskiye bağlılık, zaman içerisinde taklitçi

---

12 Yaman, Hamidullah, 13.

13 Ahmed Emîn, Yevmü'l-İslâm, 89.

bir yolun gelişmesini sağlamıştır. Bunun neticesi de içtihadın kapanması olmuştur. Çünkü pratikte temel naslardan çok fukaha sözlerine itibar edilmekteydi. Fakat bunun mazur tarafı, kişilerin kendilerini fıkhî sahada yeterli görmemeleri, dolayısıyla hadlerini bilmeleri ve kendilerinden daha âlim gördükleri kimselere uymalarıdır. Bunun yanlış olduğunu söylemek zor olduğu gibi, bu yöntemin mezhepteki görüşlerin korunmasına sebep olduğu da bir gerçektir. Neticede ise bu durum bir yönüyle fikir ve düşünce zenginliği sağlamıştır.

Fukaha metoduyla yazılan önemli eserlerden bazıları şunlardır:

1. el-Usûl, Hanefîlerden Kerhî'ye (340/950) aittir.[14]

2. el-**Füsûl** fi'l-Usûl, Hanefîlerden Cessâs'a (370/980) aittir.

3. **Takvîmü'l-Edille,** Hanefîlerden Debûsî'ye (430/1038) aittir.

4. el-**Usûl,** Hanefîlerden Pezdevî'ye (482/1089) aittir.

5. el-**Usûl,** Hanefîlerden Serahsî'ye (483/1090) aittir.

6. **Mîzânü'l-Usûl** fî Netâici'l-Ukûl, Hanefîlerden Semerkandî'ye (533/1129) aittir.

7. **Menâru'l-Envâr,** Hanefîlerden Nesefî'ye (710/1309) aittir.

8. **Keşfü'l-Esrâr,** Hanefîlerden Abdülaziz Buhârî'ye (730/1329) aittir.

C) Memzuç Metod

Zaman içerisinde *Mütekellimîn ve Hanefîye metodunu **mezceden** usulcüler de olmuştur.* Bunların gayesi ise her iki metodun faydasını beraberce temin etmektir. Bu konuda yazılmış bazı önemli eserler ise şunlardır:

1. et-**Tahrîr,** Hanefîlerden İbn Hümam'a (861/1456) aittir.

2. el-**Mir'ât,** Hanefîlerden Molla Husrev'e (885/1480) aittir.

3. **Müsellemü's-Sübût,** Hanefîlerden İbn Abdişşekûr'a (1119/1707) aittir.

4. **Cem'u'l-Cevâmi,** Şâfiîlerden Sübkî'ye (771/1366) aittir.

5. el- **Muvâfakât** fi Usûli'ş-Şerîa, Mâlikîlerden Şâtıbi'ye (780/1375) aittir.

---

[14] Kerhî fıkhî açıdan Hanefî olmakla birlikte itikadî açıdan Mutezilî idi. (Apaydın, Kerhî, 25/168 vd.)

6. **İ'lâmü'l-Muvakkıîn** an-Rabbi'l-Âlemîn, Hanbelilerden İbnü'l-Kayyım'a (751/1346) aittir.

VIII. Usûl-ü Fıkıh İlminde Yapılan Bazı Yanlışlar

*Temel bölümlere geçmeden önce kitaba giriş mahiyetinde fıkıh usulü ile ilgili ön bilgileri verirken, onlardan korunma ve doğruyu gösterme düşüncesiyle göze çarpan bazı hatalara dikkat çekmek ve bu konuda küçük bir başlık açmak gayet yerindedir. Çünkü u*sûle dair yaptığımız değerlendirmeler içerisinde, geçmiş ilim adamlarımızın yaptıkları küllî hayırların yanında, zamanla kasıtlı veya kasıtsız olarak oluşan bazı hataları kaydetmenin yararlı olacağını düşünmekteyiz. Zira eksiklikleri görmek, onları terketmek adına bir merhaledir. Kısaca bunları şu şekilde özetleyebiliriz:

A. Bazı fukaha usûl-ü fıkıh alanını cedel, münazara ve lafzî münakaşalar ilmi haline getirmiştir. Dolayısıyla bu ilmin asıl gayesi olan şer'î delillerden hüküm çıkarma gerçeği, sanki hakiki amaç değilmiş gibi davranmışlardır. Bu durum ise kulluk yolunda yapılan samimi gayretler yerine, semeresiz kuru mantık kavgalarına sebep olmuştur. Halbuki geçmişte yazılan ve söylenen her şey, makâsıdü'ş-şerîa çerçevesinde olmalıydı. Keza şimdi de aynı minval üzere olmalıdır. Ayrıca verilen bilgiler manevi bir şevk ve edep içerisinde özenle takdim edilmelidir. Çünkü fıkıh, insanın yaratılış gayesini ortaya koyan ve neticesinde en büyük hedef olan kulluğu semere veren bir ilimdir.

Halkı müslüman olan ülkelerdeki ulema, eğer uygulamadaki kanunların ne kadarının İslâma uygun olduğunu ve sebeplerini düşünseler; amellerindeki eksik tarafı bulma adına bir otokritik yapabileceklerdir. Binaenaleyh İslâm adına öğrenilenler eğer faydalıysa yapılmalı, değilse de terkedilmelidir. Fakat İslâm dünyasının çoğunda, dinî alandaki bunca mesaiye rağmen beşerî bir hukuk olan batı hukuku tercih edilmiştir. Bu durumda bir çelişki gözükmektedir. Bu sebeple faydalanılmayan ilmin öğrenme ve öğretilmesi, bir noktada abesle iştigalden başka bir şey değildir denebilir.

B. Ciltlerce fıkıh ve usûl kitaplarını okuyanların, en ufak bir kanun

yapma veya öneri hazırlama kudreti gösterememelerindeki asıl sebep düşünülmeye değerdir. Sanıyorum yine bunun sebebi, fıkıh sahasında yapılan semeresiz eğitimdir. Halbuki İslâm fıkhı kökü mâzide, dalı ise âtide bir ilimdir! Yani bugünü ve yarını aynen geçmiş gibi kuşatmaktadır. Fakat hâlâ pek çok mesâil, yaklaşık 1000 yıl öncesinin şartlarına göre ele alınmaktadır.

C. Bu sahada, gayesi olmayan ve mevzu dışında kalan bazı meselelerden söz edilmiştir. Mesela Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in risaleti öncesi herhangi bir dine göre amel edip etmediği, madumun emrinin mümkün veya vâki olup olmadığı, keza maruf ve münkerin açılımı sayılan hüsün ve kubuh üzerine bazı yersiz tartışmalar.. gibi mesâil bunlardandır. Halbuki her hangi bir konudaki meseleye özel bakış ile her şeyi kuşatıcı genel bakış beraber bulunmalıdır. Zira hem kalben hem de fiilen gereksiz bilgilere dalmak, abesle iştigalden başka bir şey değildir. Bu noktada pratik bir netice vermeyen ilmî münakaşaların, İslâmın özü olmayacağı gerçeğini kabullenmek gerekmektedir.[15]

D. Her devirde olan ve özellikle son zamanlarda çokça görülen aklı nakle tercih etme davranışı, bazılarına göre İslâmî alandaki pek çok sabit meseleyi tartışılır hale getirmiştir. Bu konunun iman zayıflığından kaynaklandığı malumdur. Bunun neticesinde aklî meseleler bir tarafa, ihtilafsız ahkâm hakkında bile vaki olan küçük şüpheler, sonuçta büyük tereddütler meydana getirmiştir. Hatta bu oluşum vetiresi devam etmektedir. Halbuki iman etmek, ilahi yolla gelecek bazı verileri kabul etmeyi kendiliğinden mecbur kılmaktadır. Bu sonuç ise aklın fonksiyonunun nakli anlamak ve onun çizdiği sınırı aşmamak olduğunu göstermektedir. Zira akıl hâkim olunca, nerede duracağı belli olmaz. Nitekim görülen sapmalara bakılırsa sonuç da öyledir.

Burada şunu hatırlatmakta fayda vardır: Naklî meseleleri ispat noktasında tek bir delil yeterlidir. Bu sebeple onları farklı yollardan 10 kere izaha gerek yoktur. Fakat hadislerdeki değişik kriterler veya başka meseleler bahane edilerek pek çok naklî bilgi atılmış, buna mukabil rahmet olarak gelen bir *dindeki murâd-ı ilâhinin gizli kalmayacağı* gerçeği ile

[15] Şâtıbî, Muvâfakât, 1/67 vd. (9. mukaddime).

buna bağlı olan *İslâm ve fıkhının* ***kolayca ve herkes tarafından anlaşılır olacağı*** gerçeği göz ardı edilmiştir. Şâtıbi kolay anlaşılır bu öz kısmı, "Şeriatın ümmîliği" ifadesiyle izah etmektedir. Bu özellik İslâmın evrenselliğinin de bir göstergesidir. Çünkü herkes İslâmın temel kısmını ön bir geçiş ilmi okumadan öğrenebilir. Zira ilâhi naslar çoğunluğun anlayacağı tarzda gelmiştir. Zaten İslâmın indiği ilk dönemde de genel çoğunluk onu anlayabilmiştir.[16] Fakat bu sözlerimizle sâlim düşünceyi tahdit, ruhsatları kaldırma, ihtilaftaki rahmet yönünü silme veya Zâhiri mezhebi tarzı yorumdan uzak koyu nasçı bir fikri tasvip niyetimizin olmadığını da belirtelim. Yalnız genelin dışına çıkan, akıl ve vâsıtaları yoluyla anlaşılamaycak özel bilgilerin de ancak nakille bilinebileceğini belirtmek gerekir.

E. Zaman ve şartların oluşturduğu tâli, gereksiz, hatta İslâm ile bağdaşmayan durum ve uygulamalara cevaz bulma gayreti yerine, İslâmın ana kaidelerini öne çıkarmamak; usûl-ü fıkıh açısından izah edilemez pek çok uygulamalara sebep olmuştur. Sanki delillere göre amel etmek gerekeceği yerde, amellere göre delil geliştirme gayretleri görülmüştür. Bu da İslâmı zamana ve şartlara göre değiştirmeyi doğurmuş, aksine olması gerekli olan zamanı ve şartları İslâma göre değiştirmeyi netice vermemiştir.

Bunları ayıklayıcı usulî metotların öne çıkarılmaması, uygulamadaki yozlaşmayı geçmişte artırdığı gibi hâlâ da artırmaya devam etmektedir. Bu noktada yıkıma karşı hareketsiz kalan iyiler ile, bilerek veya bilmeyerek gayr-ı İslâmiliği normal gösterme gayreti içerisine giren kötülerin pek bir farkı olmadığını da belirtmek gerekir. Çünkü bir şeyin mevkisini bilmek, onu terk etmek ve onu ortadan kaldırmaya çalışmak farklı konumlardır.

F. İslâm fıkıh tarihinde görülen mezhepler, dinin özünden gelen bazı sâikler ve pratik sonucu bakımından bir vâkıadır. Farklı içtihat düşünceleri doğru olmakla beraber, kişilerin kendi doğrularını savunması da ayrı bir doğrudur. Bunun yanında zaman zaman hukuk emniyeti açısından yargı birliğine gitmek de gerekebilir. Bu sebeple Ehl-i sünnet içindeki mezhep farklılıkları, İslâm birliği içinde müsamahalı geniş bir perspektifle değerlendirilmelidir. Bu noktadaki ölçü şudur: "Benim görüşüm doğrudur,

---

[16] Şâtıbî, 1. cilt 5. mukaddime; Erdoğan, Akıl-Vahiy Dengesi, 179.

fakat hata ihtimali taşır. Senin görüşün yanlıştır, fakat doğruluk ihtimali taşır." Bu sebeple mezhep taassubu ve kendi doğrusunu savunurken başkasının doğrusuna tahammül edememe.. gibi konularda maksadı aşan ve vâkıanın haricine çıkan beyanlar, dinî sahanın ulviyet ve kutsiyetine yakışmamaktadır. Üstelik bu durum hem karşı tarafı tahrik etmekte, hem de ihtilaftaki rahmeti azaba dönüştürmektedir.

G. Aşırı ve uç görüşlerin aksini doğurduğu fikri, hiçbir zaman ihmal edilmemelidir. Mesela fazla reye karşı Zâhirilik böyle çıkmıştır. Kuzey Afrika ve Endelüs'te filozofların ortya koyduğu ifrat ve tefritler çıkınca da İbn Hazm'ın kuvvet bulması bundandır. Arap yarımadasındaki hurafelere karşı sert bir selefî yorumun çıkışı da böyle sayılır. Bu asırda İslâmı silme gayretlerine karşı ortaya çıkan radikal akımlar da bu şekilde değerlendirilebilir. Bu sebepten yapılan içtihat ve uygulamalarda, Ehl-i sünnetin "orta yol" manasına vasat ümmeti temsil ettiği gözardı edilmemelidir. İfrat ve tefritten uzak olan bu yol, وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا "Biz sizi insanlara şahitler olmanız ve Rasûl-ü Ekrem'in de size şahit olması için orta bir ümmet kıldık" ayetiyle[17] beyan edilmiştir.

[17] Bakara suresi, 2/243; Fâsî, Makâsıd, 46 vd.

Birinci Bölüm

ŞER'Î HÜKÜMLERİN DELİLLERİ VEYA İSLÂM FIKHININ KAYNAKLARI

ŞER'Î HÜKÜMLERİN DELİLLERİ VEYA İSLÂM FIKHININ KAYNAKLARI

GİRİŞ

İslâm fıkhı Devr-i Risalet'ten bu zamana kadar kesintisiz olarak tatbik edilmiştir. Bu yönüyle temayüz eden seçkinlik, herhangi başka bir hukukta yoktur. Dolayısıyla böyle bir hukukun şu özellikleri taşıdığı kesindir:

1. Yüzyıllarca uygulanan bu hukukun kaynakları çok güçlüdür ki, asırlar onu eskitememiştir. Çünkü çoğu zaman tamamen **sivil insiyatif elinde** ve özü **değişmeden** zamanımıza kadar gelmiş bir hukukun aslını ve özünü kaybetmeden devam etmesi, elbette ondaki **gücü** gösterir.

Her ne kadar ilerleyen zaman içinde farklı mezhepler oluşmuşsa da, incelendiğinde bunların çok basit ayrılıklara nispet edildiği görülür. Bu yönüyle müntesiplerinin % 99'u aynı temellerde ittifak etmiş, konuyu doğru anlamış, asgari olarak yapılan yanlışlıkların kendilerini bu dinin dışına çıkarmayacak kadar küçük olduğu belirtilmiştir. % 1'lik sapık sayılan ve müslümanlığı cumhur tarafından kabul edilmeyen fırkalar ise, istisnai azınlıklar kategorisindedir.

2. Devr-i Risaletten beri her zaman uygulanan bu hukuk, herkes tarafından bilindiğini de gösterir. Zira bilinmeseydi uygulanamazdı ve tarihin seyri içinde kaybolurdu.

3. Efendimiz (sallallahu aleyhi ve sellem) döneminden bu yana değişmeden aynen devam etmesi, bu hukukun her devirde doğru anlaşıldığını da gösterir. Çünkü bu kadar uzun bir zaman içinde bu kadar büyük bir çoğunluğun aynı yanlış üzerinde ittifak etmesi mümkün olamaz.

4. İslâm fıkhının gönderildiği zamandan bu tarafa uygulanır olması, bu hukukun insanların *fıtratına uygunluğunu* da gösterir. Çünkü baskıya dayalı bir düzen bu kadar uzun süre devam edemez.

5. Yine İslâm fıkhının kesintisiz uygulanması ve devam etmesi, bu hukukun *problemleri halledebildiğini* de göstermektedir ki, her devirde ihtiyaca kafi gelmiştir.

6. İlahi bir hukuk olması gerekçesiyle İslâm hukuku, kaynakları yönünden beşerî hukuktan elbette ki ayrılmaktadır. Zira bu yönüyle semavi delillere sahiptir. Fakat mevcut sınırlı naslarla, kıyamete kadar olacak hadiselere çözüm getirebilmesi, **esneklik** tarafının da olması gerektiğini ve vâkıada olduğunu göstermektedir.

7. İslâm fıkhının bağlı olduğu dinin muhataplarına mükellef olmayı şart koşması, öncelikle aklı itibara aldığının bir ispatıdır. Bu sebeple aklı olmayanın dini olmayacağını açıkça belirtmiştir. رُفِعَ الْقَلَمُ عَنْ ثَلاَثَةٍ عَنِ النَّائِمِ حَتَّى يَسْتَيْقِظَ وَعَنِ الصَّبِيِّ حَتَّى يَشِبَّ وَعَنِ الْمَعْتُوهِ حَتَّى يَعْقِلَ "Üç kişiden kalem kaldırılmıştır: Uyanıncaya kadar uyuyandan, buluğa erinceye kadar çocuktan ve dengeye gelinceye kadar bunaktan" hadisi[1] de bunu gösterir. Bununla beraber iman ettikten sonra durum değişebilir ve nakil öne çıkabilir. Zira gelen ilâhi emir sübut ve delâlet açısından kesin ve net ise, aklımıza uymasa da kabul etmek zorunda kalırız.

Mezkur caniplerden İslâm fıkhına bakıldığında, onu çağdışı ve skolastik gibi kötü sıfatlarla itham edenlere cevap mahiyetinde olduğu görülmektedir. Bu sebeple onun aleyhine yapılan yersiz suçlamalara itibar edilmez.

I- DELİLLERİ AÇISINDAN İSLÂM FIKHI

Delil:

Lügatte delil, yol göstermek veya kendisiyle yol gösterilen şey demektir. Istılahta ise; bir şeyi bilmenin başka bir şeyi bilmeyi gerektirmesi olarak tarif edilir.[2] Bu tarifler kapsamında İslâm fıkhının delillerine bakıl-

1 Tirmizî, Hudûd 1 (4/32).

2 Cürcânî, Ta'rifât, 104.

dığı zaman, usûl açısından bazı şeylerin bilinmesinin Şer-i Şerif'i netice verdiğini görmekteyiz. İşte biz, bir şahsı fıkhî sonuçlara götüren her bir karîneye delil demekteyiz.

Deliller açısından İslâm fıkhına bakıldığında, Şer'î delillerin bir kısmının *muttefakkun aleyh* (ittifakla kabul edilen), diğer kısmının da *muhtelefün fih* (ihtilaf edilen) cinsten olduğu görülür. İslâm ümmetinin ana gövdesini oluşturan Ehl-i Sünnet; Kitap, sünnet, icma ve kıyasın şer'î bir delil olması konusunda ittifak etmiştir. Bunun dışındakiler ise ihtilaflı deliller sayılır.

Deliller *aklî ve naklî* olmak üzere ikiye ayrılır. Bu açıdan meseleye bakılınca Kitap, sünnet, icma, örf, şer'u men kablenâ, istishab ile sahâbi kavli naklî delillerden sayılır. Kıyas, istihsan, maslahat ve zerîa ise aklî delil grubunda düşünülür.

Bu deliller içerisinde kıyas, başka bir delile dayandığı için *bizatihi müstakil asıl* olamazken, diğerleri *müstakil asıl* olabilirler.

Ayrıca kabul edilen delillerin kapsamları açısından farklı görüşlerin yanında, uygulaması olduğu halde ismi konulmayan delil mahiyetindeki düşünceler de vardır. Biz bunları ilgili konularda detaylandıracağız. Fakat sonuç itibarıyla İslâm fıkhına bir bütün halinde baktığımızda, hemen her muteber mezhebin yaklaşık olarak aynı neticelere vardığını görmekteyiz. Bu da delillerin kısmen birbirlerinin alanına girdiğinin somut alâmetidir. Dolayısıyla konulan farklı başlıklar, ana muhtevayı değiştirmemiştir diyebiliriz.[3]

Fıkhî delillerin bir çoğu dil kâidelerine göre ortaya çıkarken, makâsıd-ı şer'iyye ise genel anlamdan çıkmaktadır. Kaynaklar ise İslâmın üzerine oturduğu sütunlar mesabesindedir. Bu kaynaklar sayesinde fıkhî hükümler kendi mevkilerine uygun bir konum kazanırlar ve hukuki yapı içindeki yerini alırlar.

Şimdi sırasına göre şer'î delilleri inceleyelim:

A. Kitap

Usûl-ü fıkıhta kitap Kur'ân-ı Kerîm manasına gelir ki, o da İslâmın teorik sunumu sayılabilir. Çünkü fürûat ahkâmının çoğunu sünnet belirlemektedir.

---

[3] Zühaylî, Usûl, 1/417 vd.

Burada meselenin usulî boyutunu tahlile geçmeden önce, inandığımız ilahî kitapla ilgili Hz. Ali tarikiyle gelen bir hadisi kaydetmek istiyoruz. Çünkü ileride gelecek pek çok tahlil; neye inanıldığını, niçin inanıldığını ve ne seviyede inanıldığını açık ve berrak olarak ortaya çıkarmayı zorunlu kılmaktadır. Üstelik ateizm, pozitivizm, sekülerizm, materyalizm ve dünyevîliğin.. artması sebebiyle İslâma yöneltilen tenkitlerin fazlalaştığı bir dönemde, bu hatırlatmalara daha fazla ihtiyaç vardır. Okunması ve ezberlenmesi, وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ "Biz anmak için Kur'ânı kolaylaştırdık, düşünen yok mu?" âyetinde[4] ifade edildiği üzere gayet kolay olan ve bu durumun ilâhi bir mucize olarak devam ettiği Kur'ân hakkında Hz. Ali'den gelen ve Efendimiz (sallallahu aleyhi ve sellem)'in buyurduğu rivayet şudur:

قَدْ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- يَقُولُ أَلاَ إِنَّهَا سَتَكُونُ فِتْنَةٌ. فَقُلْتُ مَا الْمَخْرَجُ مِنْهَا يَا رَسُولَ اللهِ قَالَ كِتَابُ اللهِ فِيهِ نَبَأُ مَا كَانَ قَبْلَكُمْ وَخَبَرُ مَا بَعْدَكُمْ وَحُكْمُ مَا بَيْنَكُمْ هُوَ الْفَصْلُ لَيْسَ بِالْهَزْلِ مَنْ تَرَكَهُ مِنْ جَبَّارٍ قَصَمَهُ اللهُ وَمَنِ ابْتَغَى الْهُدَى فِى غَيْرِهِ أَضَلَّهُ اللهُ وَهُوَ حَبْلُ اللهِ الْمَتِينُ وَهُوَ الذِّكْرُ الْحَكِيمُ وَهُوَ الصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمُ هُوَ الَّذِى لاَ تَزِيغُ بِهِ الأَهْوَاءُ وَلاَ تَلْتَبِسُ بِهِ الأَلْسِنَةُ وَلاَ يَشْبَعُ مِنْهُ الْعُلَمَاءُ وَلاَ يَخْلَقُ عَلَى كَثْرَةِ الرَّدِّ وَلاَ تَنْقَضِى عَجَائِبُهُ هُوَ الَّذِى لَمْ تَنْتَهِ الْجِنُّ إِذْ سَمِعَتْهُ حَتَّى قَالُوا (إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا يَهْدِى إِلَى الرُّشْدِ) مَنْ قَالَ بِهِ صَدَقَ وَمَنْ عَمِلَ بِهِ أُجِرَ وَمَنْ حَكَمَ بِهِ عَدَلَ وَمَنْ دَعَا إِلَيْهِ هُدِىَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ "Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'den duydum, dedi ki "Ya Ali! Fitneler olacak." Bunun üzerine Esedullah sıfatına mazhar Hz. Ali şaşırır ve; "Ondan kurtuluş nedir" ey Allahın Rasülü, der. Cevaben Allah Rasülü (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyuyrur: "Kurtuluş, Kitabullahtadır. Onda sizden öncekilerin âkibeti ve sizden sonrakilerin haberi vardır. Aranızdaki hüküm, sürekli ona göre olması gerekir. O bir oyuncak değil, düsturdur. Onu terk eden zâlimi Allah helak eder. Ondan başkasında hidayet arayanı Allah saptırır. O Allahın habl-i metîni, zikr-i hakîmi ve sırât-ı müstakîmidir. Gönüller sadece onunla sapıtmaz ve diller sadece onunla kaymaz. Hiçbir zaman âlimler ona doyamaz. Tekrar tekrar okundukça usandırmaz. Onun enteresan manaları hiç bitmez. Ki, cinler ilk defasında onu duyar duymaz; *"Biz, doğruyu gösteren çok acîp bir Kur'ân*

---

4 Kamer suresi, 54/17. Bu sebeple dünya üzerindeki kitaplar içinde bir bütün olarak sadece Kur'ân ezberlenir. Üstelik bu durum her dönem ve her yaş için geçerlidir. Keza onun öğrenilmesi ve okunması da diğer kitaplara nazaran oldukça kolaydır.

duyduk"[5] demişlerdi. Evet... Onunla konuşan tasdik edilir. Onunla amel eden ecir bulur. Ve sadece Onunla hükmeden âdil olur. Kim de Ona davet ederse hidayete ermiştir."[6]

Şimdi mevzu ile alâkalı teknik detaya girebiliriz.

1) Tarifi

Usûl-ü fıkıhta Kitap denilince, Kur'ân-ı Kerîmin anlaşıldığını söylemiştik. Bu sebeple Kitap ismi, usûle dair orjinal bir ıstılah kabul edilmektedir. Fakat bu delil zikredildiğinde herkes tarafından kolayca anlaşıldığından, onu tarife de gerek yoktur. Buna rağmen sahayla ilgili kitaplarda bu konuda yapılan pek çok tarif vardır. Bu meyanda biz de kendimize göre daha doğru olan bir tarifi vermek istiyoruz: *"Kitap; Şâri Teâla tarafından insanlık ile ilgili her meseleyi çözmek ve onlara Yüce Yaratıcı'ya karşı görevlerini göstermek için, son peygamber Hz. Muhammed Mustafa* (sallallahu aleyhi ve sellem)*'e Cebrail vasıtasıyla Arapça olarak ve hükümleri kıyamete kadar geçerli olmak üzere gönderilen, nesilden nesile tevatüren nakledilen, okunmasıyla da ibadet edilen küllî, mûciz ve veciz ilâhi beyandır."* Bu tarif hem lafız olarak hem de mana açısından Kur'ânın vahiy olduğunu göstermektedir. Zaten cumhurun kabulü de bu şekildedir. Zira Kur'an, Allah Teâla'ya ait yansıtıcı bir ayna gibidir ve Ona ait celâlî ve cemâlî tecellileri içermektedir. Onu anlamayanlar bile bu yönünü fark edebilmektedirler. Bu sebeple zayıf olan beşer sözünden farkı, fıtratı bozulmamış herkes tarafından görülebilmektedir.[7]

Usûl-ü fıkıh açısından Kur'ân-ı Kerîme baktığımızda, onun İslâm hukukuna bakan yönüne, dolayısıyla fıkıh *ve metodolojisi tarafına* **Kitap** demekteyiz. Bu yönüyle kitap daima İslâm hukuku için birinci delil mesabesinde olmuş ve hiçbir mezhep bunda ihtilaf etmemiştir. Sadece onu açıklamayı temin eden sünnetin, onunla beraber aynı seviyede bir delil olarak kabul edilip edilmeyeceği gündeme gelmiştir.

Kur'ânın mevcut haliyle hükümleri net olarak az beyan ettiği ve daha çok çerçeve maksatlar çizdiği ayrı bir gerçektir. Her zaman her konuya

---

5 Cin suresi, 72/1-2.

6 Tirmizî, Fedâil-i Kur'ân 14 (5/172).

7 Fâsî, Makâsıdü'ş-Şerîa, 86.

rehber olacak, kültür seviyeleri ne olursa olsun sürekli herkes tarafından kıraat edilme ve anlaşılma zorunluluğu bulunan bir kitabın, daha farklı olması da mümkün değildi. Buna rağmen ibadetler, keffâretler, muamelât, aile hukuku, ceza, idare ve gayr-i müslimlerle ilişkiler.. gibi değişik pek çok sahada yüzlerce ahkâm içerdiğini söylemek gerekir. Bu konuların İslamî açıdan önemi ise, âyetler ve hadislerde geçtiği nispettedir denebilir. Fakat burada bizim için önemli olan mesele, ilâhi Kitab'ın anlaşılmasında geçerli olan yöntemi beyan etmek olduğundan, biz de onu yapmaya çalışıyoruz.

2) Mushafların Mevcut Şekli Alması

Kur'ân öncelikle Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e vahy edilmekte, sonra da Cenab-ı Hak tarafından O (sallallahu aleyhi ve sellem)'in kalbinde korunmaktaydı.[8] Bunun akabinde vahiy kâtiplerince deri ve yassı kemik ve kâğıt.. gibi değişik edevat üzerine yazılmakta, pek çok sahabi tarafından ezberlenmekte ve her Ramazan ayında da Efendimiz (a.s.m) tarafından Cibrîl-i Emin'e arzı yapılmaktaydı. Hatta bu arz esnasında diğer sahâbiler de bulunabilmekteydi.[9]

Son inen ayetten 3 aylık bir süre geçmeden Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) vefat etti. Bu sebeple onu iki kapak arasına toplama imkanı olmadı. Allah Rasülü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in âhirete irtihaliyle birlikte, Kur'ân üzerinde ihtilaf çıkmasından veya onun kaybolmasından endişe eden Hz. Ömer, âyet ve surelerin tevkîfi sıralanışına göre bir kitap halinde toplanmasını önerdi. Bunu kabul eden halife Hz. Ebû Bekir, görevi hem vahiy katibi hem de iyi bir hâfız olan Zeyd b. Sâbit'e verdi. Kurduğu bir heyetle bu işi başaran Hz. Zeyd, cem ettikleri Kur'ânı, Halife Ömer'in vefatı öncesi onun vasiyetiyle Hafsa vâlidemize bıraktılar.

Hz. Osman zamanında İslâma girenlerin çoğalması ve ülkenin genişlemesiyle Kur'ân üzerinde bazı ihtilaflar çıkmaya başladı. Bunun üzerine Huzeyfe b. Yeman'ın teklifiyle halife Hz. Osman, Kur'ânı nüshalar şeklinde çoğaltma kararı aldı ve bu görevi yine Zeyd b. Sâbit'e verdi. Sonra

8 إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ "Şüphesiz onu toplamak ve okutmak bize aittir. Bu sebeple biz onu okuduğumuzda sen onu takip et. Sonra onu açıklamak da bize aittir." (Kıyâme suresi, 75/16-19)

9 Bu durum Ramazan mukabelelerine bir delil sayılabilir.

da Mekke, Kûfe, Basra ve Şam gibi merkezî İslâm beldelerine birer tane gönderdi.[10]

Anlaşılacağı üzere birinci cem ameliyesinde âyetlerin kaybolma endişesi öne çıkarken, ikinci istinsah ameliyesinde, son arzaya uygun şekilde Kur'ânı okuyamama endişesi vardır.

Daha sonra düzgün okumayı artırma adına Ebu'l-Esved ed-Düelî (69/688), Irak valisi Ziyad b. Ebihi'nin emriyle bazı noktalamaları geliştirdi. Bu durumu Haccac'ın emriyle Nasr b. Asım el-Leysî (90/708) biraz daha takviye etti. Okumayı kolaylaştırma adına hareke, medd ve şeddeleri oluşturan ise Halil b. Ahmed (170/786) oldu.

Bu şekliyle icma ile munzabıt hale gelen Kur'ân, daha sonradan oluşan bazı yazı gelişmeleriyle mevcut haline ulaşmıştır. لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ "Ona önünden ve ardından bir bâtıl gelemez. O hamde layık olan ve hikmet sahibi Allah katından gelmiştir" âyeti[11] gereği, artık onun gerçek ve tam Kur'ân olduğunda şüphe duyulmaz. الْمِرَاءُ فِى الْقُرْآنِ كُفْرٌ "Kur'ânda şüphe duymak onu inkardır" hadisi[12] de bu hükmü teyit eder. Çünkü, إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ "Kur'ânı (İslâmı) biz indirdik ve onu biz koruyacağız" âyeti[13] gereği onu Allah korumuştur. Ayette hıfz için kullanılan ism-i fâil kalıbı, bu korumanın her dönem için olmasını; isim cümlesi de fiil gibi bir döneme aitliği değil de sürekliliği bildirmektedir. Bu sebeple Kur'anda eksiklik olduğuna inanılmaz. İçindeki bir âyet inkar edilmez. Aksi halde şu hadisin kapsamına girmesinden korkulur: مَنْ جَحَدَ آيَةً مِنَ الْقُرْآنِ فَقَدْ حَلَّ ضَرْبُ عُنُقِهِ "Ondan bir âyeti inkar edenin boynunu vurmak helaldir."[14]

3) Kıraatlere İtibar Meselesi

Peygamber Efendimiz (sallallahu aleyhi ve sellem)'in ümmete kolaylık duası üzerine Kur'ân-ı Kerîm yedi harf üzere nâzil olmuştur. Onlar ise bir

---

10 Bunlardan asgari üç tanesi bir bütün olarak günümüze kadar gelmiştir. Birisi İstanbul'da Mukaddes Emanetler'de, birisi Kahire'de Hz. Hüseyin Camii Müzesinde, birisi de Özbekistan'da Devlet Müzesi'ndedir.

11 Fussılet suresi, 41/42.

12 Ebû Dâvud, Sünnet 4 (5/9).

13 Hıcr suresi, 15/9, Bkz.: Nahl suresi, 16/44.

14 İbn Mâce, Hudûd 3(2/849); Kadı Iyâz, 2/1105.

yoruma göre; Nâfi, İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Âsım, Hamza ve Kisâî şeklinde bilinen yedi meşhur kıraattır.

Bir naklin muteber kıraat sayılması için üç temel şart vardır. Bunlar; irab açısından doğruluk, mana açısından doğruluk ve resmî mushafa uygunluktur. Söz konusu nakil ilk ikisine uyup da üçüncü şarta uymasa yine şâz sayılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm mütevâtir olarak nakledilmiştir. Dolayısıyla İslâm âleminde asırlarca okunan makbul kıraatlerin hepsi asıldır ve orijinal kabul edilmektedir. Zaten bunların çok büyük farkları da yoktur. Fakat bunların yanında mütevatir seviyesine ulaşmayan nakiller de gelmiştir. Bunların Kur'ân olmayacağı da açıktır. Onların hiç olmazsa bir hadis rivayeti sadedinde tefsir açısından istifade edilip edilmeyeceği problemi ise ihtilaflıdır.

Hanefîlere göre senet sahih veya muteber ise onları bir hadis rivayeti şeklinde kullanmada bir beis yoktur. Çünkü nakledilen bilgi, sahabenin içtihadı da olsa önem taşımaktadır. Fakat karşı görüş, mütevatir olmayanı Kur'ân saymadığı için bu düşünceyi reddetmektedir. Çünkü Kur'ân lafzı olarak gelen rivayetlerin sünnet sayılması mümkün değildir.

Kur'ân lafzı veya sünnet olduğu kapalı olarak gelen rivayetleri kullanmanın daha evla olacağı anlaşılmaktadır. Çünkü bir râvinin her naklettiğini sünnet olarak beyan etme zarureti yoktur. Böylece iki görüş makul bir noktada cem edilmiş olmaktadır.

Böyle bir ihtilafın pratik sonucu azdır. Zira bu konuda nakledilenlerden en meşhur olanı, yemin keffareti meselesiyle alakalıdır. Bu meselede İbn Mes'ud kıraatindeki, مُتَتَابِعَات ifadesini itibara alan Hanefîler, üç gün orucu peşpeşe tutumayı şart koşarken, cumhur mezkur rivayete itibar etmediğinden tutulan üç gün orucun farklı zamanlarda olmasını mümkün görmüştür.[15]

4) Kur'ânın Parça Parça İndirilmesindeki Teşriî Hikmet

İslâmın bidayetinde yapılan tencîme göre tebliğ, onun anlaşılmasını ve uygulamasını kolaylaştırmak içindi. Zira gönüller yavaş yavaş cahiliyetten

15 Cessâs, Ahkâmü'l-Kur'ân, 2/577; İbn Hâcib, Münteha'l-Vusûl, 34; Razi, et-Tefsiru'l-Kebir, 1/69; Birışık, Kıraat, 25/426.

arınmakta ve tedricen ilahi nura yaklaşmaktaydı. Fakat İslâmın kemale ermesiyle bu durum kısmen kayboldu. Çünkü insanlar İslâmı bir bütün olarak görmeye başladı. Bu sebeple de İslâmı toptan öğretme yolu benimsendi.

Daha sonra ki dönemlerde ise, "en temel hükümden tâliye doğru merhale merhale ilerleme" manasına gelen tedricin bazı hikmetleri devam etmiştir. Hatta bu durum günümüz ve istikbal açısından da kısmen geçerlidir. Çünkü şer'î gerçekler her devirde gerekli şekilde anlatılmak zorundadır. Bu da ancak şartlarına ve ortama göre hangi İslâmî meselenin konuşulacağını bilmekle mümkündür. Dolayısıyla, gerçek ilâhi hakikatten uzak olan dünyaya İslâmı anlatma niyetinde olanlar bu programı uygulamazlarsa, bütün gayretleri fiyasko ile neticelenebilir. Mesela Japonların 2. Abdülhamit dönemindeki İslâmı öğrenme talepleri, kendilerine yapılan teferruatlı tebliğin ağır gelmesi sebebiyle akim kalmıştır. Zira din adına yapılan bu katı tutum, onların İslâmdan vazgeçmelerine sebep olmuştur.

5) Kitabullah'ın Hükümlere Delaleti

Kur'andaki hükümlerin bazısı icmâli, bazısı tafsîli, bazısı da kısmen detay ama bir kısmı sünnetin açıklamasına bırakmış hükümlerdir. Mesela idare hukukuyla ilgili hükümler icmâlidir. Miras hukuku ile ilgili hükümler tafsîlidir. Namaz, zekat, oruç ve hacla ilgili hükümler ise kısmen detay olarak yapılması emredilmekle birlikte, çoğu kısmının açıklaması sünnete bırakılmıştır. Fakat bu hükümlerin hepsinin sübutu kesindir. Bazı hükümlerin delaletleri ise zannî olabilir. Dolayısıyla manada anlaşılamama veya bir başka manaya delalet etme gibi bir problem çıkmazsa, sonucu anlamakta bir zorluk yoktur. Üstü kapalı veya başka tercihlerin mümkün olduğu yerlerde ise meseleyi detaylarına kadar incelemek gerkmektedir.

Kur'ân-ı Kerîmdeki her hüküm emir veya nehiy sigasıyla bulunmamaktadır. Bunun yanında her emir ve nehyin vücup veya hürmet ifade etmediğini de söylemek gerekir. Yine yazılma, farz kılınma, helal veya haram olma, dünyevi-uhrevi açıdan hayırlı veya şerli olma, iyiye veya kötüye götürücü.. gibi açıklamaların, duruma göre emir veya yasak manasına fıkhî manalarda kullanıldığını görmekteyiz. Tabii bu manaların, maksadı ifade açısından daha fazla veya daha az kuvvetli olanları vardır ki, ilerideki bölümlerde inceleyeceğiz.

Kur'ân tefsiri veya ondaki şer'î ahkâmı tahriç adına hadis-i şeriflerde, مَنْ قَالَ فِى كِتَابِ اللهِ عَزَّ وَجَلَّ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ فَقَدْ أَخْطَأَ "Kim Kur'ân hakkında kendi görüşüyle bir şey söylerse, **isabet etse bile hata** etmiştir" rivayetinde[16] olduğu üzere zem de, başka yerlerde geçtiği üzere tebliğ ve talimin önemini bildirme sadedinde medih de vardır. Bu durum, Kur'ân ve sünnete uygun düşen manaların makbul olduğunu, Arapça ve fıkhî delillere uymayan manaların da merdut olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla kesin bir delil olmadan ve tam bir şekilde bilinmeden şer'î ahkam adına söz etmek yanlıştır. Zaten herkes indî bir mülahazaya göre hüküm verse, ortada ittifak edilecek bir ölçü de kalmaz.

Burada şunu da hatırlatmak gerekir: İçtihat eden veya fetva verenler, Allah adına konuştuklarının farkında olmalıdırlar. Bu ciddiyet ise delilsiz ve mesnetsiz konuşmamayı gerektirmektedir. Bu sebeple cumhur, rey ve içtihat noktasında daima temkinli davranmıştır.[17]

6) Kitabullah'ı Doğru Anlamada Yöntem

إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ "Gerçekten bu Kur'ân insanları en doğru yola götürür" âyeti[18] gereği Kur'ân-ı Kerîm her müşkile tiryaktır. Binaenaleyh beşeriyet adına çıkacak bilcümle problemleri çözmek için câmi bir şifadır. وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ وَلاَ يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلاَّ خَسَارًا "Biz, Kur'ândan öyle bir şey indiriyoruz ki, o müminler için şifa ve rahmettir; zâlimlerin ise yalnızca ziyanını artırır" âyeti[19] de bu manayı gösterir. Zaten o her meseleyi tam olarak açıklamasaydı ve her devirde doğru bir şekilde anlaşılacak konumda bulunmasaydı, gerçek bir şifa olamazdı. Bu durum aynı zamanda Şâri Teâla'nın Kendi muradını ifade edemediği manasına gelirdi. O (cc), kelamı ve gönderdiği din ise bundan münezzehtir. Bu sebeple Kitabullahı gerektiği gibi iyi bir şekilde anlamak zorundayız.

Yalnız burada biz meseleyi daha çok İslâm fıkhı açısından değerlendirmekteyiz. Bunun yanında tabii olarak edebiyatçılar, tıpçılar, eğitim bilimciler, mühendisler, sosyologlar ve psikologlar.. gibi her mesleğin mütehassısı

---

16 Ebû Dâvud, İlim 5 (4/63).
17 Şâtıbî, Muvâfakât, 3/406 vd.
18 İsrâ suresi, 17/9.
19 İsrâ suresi, 17/82.

olan başka bilim adamları da inancı gereği Kur'âna bakabilirler ve gerekli istifadeyi yapabilirler. Dolayısıyla onlar da Yüce Beyan adına kendi alanlarına özel tanımlar getirebilirler ve ondan bir faydalanma metodu koyabilirler.

Binaenaleyh fıkıh literatürümüze bakanlar ve Kur'ân-ı Kerîm hakkında "Kitap" başlığı altında özel bilgiler bulanlar şaşırmamalıdırlar. Zira Kur'ân-ı Kerîm, küllî bir kitaptır. Hiçbir bilimsel sahaya özel olmadığı gibi, sadece hukuki bilgiler de içermemektedir. Bu açıdan içinde farklı farklı malumatın bulunması normaldir. Zira onun varlığı, insanlık için zorunlu olan her meseleyi çözmektir. Hukuk alanı da bunlardan biridir. Her ne kadar hukuk meselesi, insanlık için diğer pek çok sahadan daha önemli bile olsa, bu durum diğer başka mühim sahaların varlığını iptal etmemektedir.

Burada Kitabullahı anlamanın şeklini izah için bazı tafsilata girmekte fayda vardır:

a) Genel ve Detay Açısından

Kur'ânda her şey açıklanmıştır. مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ "Biz Kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık" âyet-i kerimesi[20] bunu göstermektedir. Keza namaz, zekat ve hac.. gibi konulardaki detay ahkam Kur'anda bildirilmeden, الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الإِسْلاَمَ دِينًا "Bu gün size dininizi kemale erdirdim, nimetimi tamamladım ve din olarak İslâmı seçtim" âyetinin[21] gelmesi bu sonucu gösterir. Yine, إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ "Bu Kur'an en doğru yola iletir" ayeti[22] gelmiştir. Bu da Kur'anda her şeyin olduğunu gösterir. Fakat içindeki söz konusu bilgiyi herkes değil de, ancak gerekli ehliyeti haiz insanlar bilebilirler.

Bu konuda ibret verici şu hadiseyi anlatmakta da yarar vardır. Âlim ve fakih sahabelerden birisi olan İbn Mes'ud, bir gün dövme yapanlara lanet etmiştir. Bunu duyan bir başkası, niye böyle yaptığını sorar. O da "*Kur'ânda böyle yazıyor*" diye cevap verir. Bunun üzerine Ümmü Yakup isimli bir kadın, "*Ben Kur'ânda öyle bir şey göremiyorum*" deyince İbn Mes'ud; وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا "Allah Rasülü ne verdiyse

20 En'âm suresi, 6/38.
21 Mâide suresi, 5/3.
22 İsrâ suresi, 17/9.

onu alın, neden yasakladıysa ondan da kaçının" âyetini[23] okur. Sonra da "Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in lanet ettiklerine ben neden lanet etmeyeyim?!" der.[24]

Kur'ândaki bilgilerin bazısı icmalî bazısı da tafsîlidir. Fakat konuya İslâm fıkhının genel bütünlüğü içerisinde baktığımızda daha çok küllî ahkâmın bulunduğunu, cüz'îlerin ise küllîlerle irtibatlı olarak serd edildiğini söyleyebiliriz.[25] Yalnız herkes bunu ancak bu sahadaki bilgi ve manevi seviyelerine göre anlayabilirler. Zira nüzul sebepleri, usûl bilgileri, kıraat ilmi, indiği dönemdeki Arapçayı bilme ve nesih.. gibi bir takım teknik malumatı öğrenmeyenlerin, Kur'ânı gerçek manada anlaması mümkün değildir.

Ayrıca bu gerekli ön bilgileri bilmeyenler, anladıklarının doğruluğundan da emin olamazlar. Neticede ise doğru bile söyleseler, مَنْ قَالَ فِى كِتَابِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ فَقَدْ أَخْطَأَ "Kim Kur'ân hakkında kendi görüşüyle bir şey söylerse, **isabet etse bile hata etmiştir**" hadis-i şerifinin[26] beyanıyla hata etmiş sayılırlar. Bundan anlaşılan mana ise, din adına kanat ve tahmin ederek değil de kesinlikle bilerek söylemenin zorunluluğudur. Çünkü biz kullar kendi fikirlerimize değil de münzel bir şeriata tâbiyiz ve ona göre hareket etmekle mükellefiz.

b) Nüzul Sebebi Açısından

Kur'anın üçte ikisinden biraz fazlası Mekke'de inmiştir. Bu miktar yaklaşık % 70'lik bir nispete tekabül etmektedir. Ayetler nâzil olurken, hadisler de Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) tarafından beyan edilirken, pek çok zaman bir sebep gözetilmiştir. Bundaki hikmet, onlara ait hükümlerin daha iyi anlaşılmasıdır.

Konumuz açısından nüzul sırasına itibar etmenin manası, genel olarak Medenî sure ve âyetlerin Mekkî sure ve âyetlere bina edilerek değerlendirilmesi demektir. Çünkü ilahi teşrîin sıralamasında önemli bir mana vardır.[27] Bir

---

23 Haşir suresi, 59/7.
24 Şâtıbî, Muvâfakât, 3/353 vd.
25 Şâtıbî, Muvâfakât, 3/353 vd.
26 Ebû Dâvud, İlim 5 (4/63).
27 Zeydân, Medhal, 91-92; Muvâfakât, kitâb delili 11. mesele.

örnek vermek gerekirse, şunu söyleyebiliriz: İçki içen birisi sorgulanmak üzere Hz. Ömer'e getirilince, kendini savunma sadedinde şu ayeti okur: لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا إِذَا مَا اتَّقَوْا "İman edip amel-i sâlih işleyenlere, takvalı oldukları sürece tattıklarında bir günah yoktur."[28] Buna karşılık orada bulunan İbn Abbas da şu ayeti okur: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالأَنْصَابُ وَالأَزْلاَمُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ "Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal ve şans okları şeytan işi bir pisliktir. Onlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz."[29] Dolayısıyla mezkur şahıs söylediğinde doğrudur. Fakat bilmesi gereken diğer bir doğruyu ihmal etmesi sebebiyle hatalıdır. Bu olay da âyetlerdeki nüzul sırası ve neshin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Kur'ân-ı Kerîm surelerden, sureler ise âyetlerden oluşmaktadır. Bunların sıralanışı ilâhi talimatla olmuştur, yani **tevkîfi**dir. Bu sebeple Kur'anı nüzul sırasına göre anlama yanında, âyet ve surelerdeki tertibin de ayrı bir mana ve hikmeti vardır. Binaenaleyh onu da anlamaya çalışmak gerekmektedir. Fakat her şeye rağmen bazı anlama güçlükleri devam edebilir. Bu durumda oluşan müşkili çözmek için, maksat açısından Kur'ânın genel bütünlüğüne[30] ve meseledeki cumhurun yoluna bakılmalıdır. Zira şu hadis bunu göstermektedir: فَإِنَّهُ مَنْ يَعِشْ مِنْكُمْ بَعْدِى فَسَيَرَى اخْتِلاَفًا كَثِيرًا فَعَلَيْكُمْ بِسُنَّتِى وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الْمَهْدِيِّينَ الرَّاشِدِينَ تَمَسَّكُوا بِهَا وَعَضُّوا عَلَيْهَا بِالنَّوَاجِذِ وَإِيَّاكُمْ وَمُحْدَثَاتِ الأُمُورِ فَإِنَّ كُلَّ مُحْدَثَةٍ بِدْعَةٌ وَكُلَّ بِدْعَةٍ ضَلاَلَةٌ "Benden sonra yaşayacaklar pek çok ihtilaf görecektir. Size düşen benim sünnetime ve Râşid Halifelerin yoluna uymaktır. Ona sımsıkı yapışınız ve sonradan çıkan şeylerden sakınınız. Çünkü din adına ihdas edilen her yeni şey bidattir ve her bidat de sapıklıktır."[31]

c) Tevkif açısından

Kitap delili anlatılırken nüzul sırasında imanî âyetlerin, tevkifde ise ***amelî âyetler**in öne çıkması* adına birkaç söz söylemek gerekmektedir. Zira Şâri Teâla, Kur'ân yeryüzüne ilk defa vahyolurken önce inen Mekkî âyetleri, tevkif noktasında geriye atmıştır. Binaenaleyh Kur'âna baktığımızda

28 Mâide suresi, 5/93.
29 Mâide suresi, 5/90.
30 Şâtıbî, Muvâfakât, 3/398 vd.
31 Ebû Dâvud, Sünnet 5 (5/14).

Bakara, Âl-i İmran, Nisâ ve Mâide surelerinin hemen hepsi -ki ilk 126 sayfa- Medine'de inmiştir. Çoğu fıkhî ahkâm da buralarda geçmektedir.

Mekkî âyetlerin önce nâzil olması, çoğu itibarıyla müşrik olan bir toplumun imana gelmesini temin içindi. Ve bu toplum İslâm adına hiçbir şey bilmiyordu. Dolayısıyla Allahın varlığı, birliği, yegane yaratıcı ve hâkim bulunduğu gibi konularda kafalar problemli, gönüller boştu. Bu sebeple bir yandan onların imanî yönleri düzenlenirken, diğer yandan asırlar ve yıllardır uygulayageldikleri âdetleri terketmeleri, problemin ikinci tarafını oluşturmaktaydı. Zira iman, vicdan, muhasebe ve takva duygusu gelişmemiş bir toplumda amelî ahkâmın çok yapılmayacağı açıktır. Bu sebeple ahkâm âyetlerinin önünde ve sonunda bunlara vurgu yapılır.

Diğer yandan Mekke döneminde mutlak olarak Allaha kulluk bahsedildiğinden, bu kulluğun önü açık bırakılmıştır. Mesela o dönemde infak konusunda duruma göre bir şahsın bütün malını vermesi gerekebilirdi. Nitekim Hatice anamız gibi bazı sahâbiler böyle yapmıştır. Çünkü buna şiddetle ihtiyaç vardı.

Kitabullahın itikada bakan kısımlarının önce nazil olması, imanı olmayanların İslâmı yaşayamayacağına dair de bir gösterge sayılır. Keza şahıs ve toplumların durumuna göre tebliğ yapılması gereğini de gösterir.

Fakat sonrası itibarıyla ilahi din herkes tarafından tanınmış bir hale gelmiştir. Bu sebeple dışarıdan ona bakanlar, İslâmın muhtevasından çok müslümanların zâhirî görüntüsüne dikkat eder hale gelmiştir. Bu sebeple amellerin asgari limitleri belirtilmiştir. Nitekim mâzide İslâm tarihi ve şu anda bu ümmetin hâli bu konuya şahittir. Öyleyse öncelikle İslâm toplumu, sonra da ona ait fertlerin birer birer durumu öne çıkmaktadır. Dolayısıyla eskiden inanç gereği semere verecek olan amel, sonraları amellerin cazibesiyle oluşan İslâm sempatisine dönüşecektir. Bu meyanda nüzul ve tevkîfin farklı olması gayet mânidardır.[32]

Fakat bu sözler imanî cephenin artık zayıfladığı manasına gelmemektedir. Aksine o taraf her devirde devam etmektedir. Yalnız dış görüntü ile İslâm ve Müslümanları kirletmeme adına önemlidir. Zaten günümüzde

---

32 Şâtıbî, Muvâfakât 3/41 (9. mesele).

Müslümanların hataları sebebiyle İslâm dinin haksız yere karalandığı da bir gerçektir. Bu sebeple İslâm toplumlarında mevcut olan pek çok zevâhir, başkalarını İslâma çekmek bir yana nefret ettirici ve itici konumdadır.

d) Sebeb-i Vürûd Açısından

Sebeb-i vürud hadislerle alakalı bir tabirdir. Fakat sünnetin Kur'ânı açıklaması münasebetiyle burada zikredilmesinde fayda vardır. Buna göre tıpkı âyetler gibi hadisler de hikmetli bir seyir içinde ortaya çıkmıştır. Zaten sünnetin ana konumunun Kitabullahın şerh ve beyanı olması, bu sonucu zorunlu kılmaktadır. Zira Allah Rasülü (sallallahu aleyhi ve sellem), çoğunluk itibarıyla gelen vahyi açıklama sadedinde hareket ediyordu. Dolayısıyla Kur'ânı anlamada müracat ettiğimiz hadisleri, onların sebeb-i vürutlarına göre düşünmek zorundayız. Bu konuya birkaç örnek verelim:

Mesela İslâmın ilk dönemindeki bir muhatabın, kelimey-i şehâdet getirdikten sonra şirk koşmadan ölürse cennete girebileceğine ve kendisine cehennemin haram olacağına dair hadis-i şerifler vardır.[33] Fakat aynı hükmü sonraki dönemler için söylenemez. Çünkü geri kalan ahkâmın inmesinde de ayrı bir mana ve hikmet vardır.

Bu konudaki diğer bir misal ise niyet hadisidir. Çünkü Ümmü Kays isimli bir kadınla evlenmek için yola çıkan birisini bilmedikçe -ki mezkur şahsa Ümmü Kays muhaciri denmiştir-, hiceret ile ilgili mana hiçbir zaman tam olarak zihinlerde oturmayacaktır.[34] Bu durum ise hadislerdeki sebeb-i vürûdun önemini göstermektedir.

e) Dil Açısından

Yukarıda verdiğimiz tariften de anlaşılacağı üzere Kitabullahın bir özelliği Arapça olmasıdır. Bu sebeple başka dillere yapılan tercümeler, Kur'ânın anlaşılabildiği kadarıyla aktarımı olduğundan, ilahi beyanı tam ifade edip edememe açısından hata ihtimali taşımaktadırlar. Dolayısıyla meallerden hiçbir zaman hüküm çıkarılamaz. Ancak Kur'anın aslını anlayanlar, maksadı beyan sadedinde bir şeyler söyleyebilirler. Diğerleri de kendilerine yetecek kadar olan zaruret miktarı bilgilerle iktifa ederler. Bu

---

[33] Müslim, Îmân 10 (1/55 vd.).

[34] Şâtıbî, Muvâfakât, 3/331 vd.

sebepten müslüman olan pek çok kişi, İlâhi Beyanın orjinalini anlayabilmek için kendilerini Arapça öğrenmeye mecbur hissetmektedirler. Çünkü onlara göre Cenâb-ı Hakk'ın mesajıyla perdesiz olarak yüzyüze gelmek çok önemlidir.[35] Zira aracılar kullanarak onu anlayanların "*eksik anlama* ve *manayı tam ifade edememe*" gibi hataları sürekli olarak mevcuttur. Bunu kaldırmanın başka bir yolu da yoktur.

Ayrıca Kitabullahı anlamak için mevcut Arapçadan öte, Kur'ânın ***nâzil olduğu dönem****deki Arapçanın* bilinmesi gerekir. Çünkü dilde sürekli olarak anlam kaymaları ve bazı kelimelerin kullanılmaması gibi durumlar olabilmektedir. Bu noktada, vardığımız mananın doğru olduğunu göstermek için eski dönem cahiliye şiirinden şahitler[36] getirecek kadar meseleye vâkıf olmamız lazımdır. Bununla beraber mevcut Arapça medyayı anlayan birisinin, Kur'ânın özünü anladığını söylemek gerekir. Fakat bu kadarcık bilgi seviyesi, içtihat için yeterli olamaz.

Eksik bilgiyle Kur'ânın tam olarak anlaşılamayacağına dil açısından bir örnek vermek gerekirse, قَانِت (kânit) kelimesini zikredebiliriz. Zira bu ifade hem *"sağa sola bakma"ya* hem de "*huşû"ya* delalet etmektedir. Mesela o devre ait iyi Arapça bilgisi olmayan birisi, حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ "Namazları ve özellikle orta namazı muhafaza ediniz ve Allah için kânitler olunuz" âyetini[37] doğru manada anlayamaz. Çünkü iki manadan hangisini seçeceğine dair herhangi bir karînesi yoktur.

Dil açısından akla gelen diğer bir problem de genel ***hitabın müzekker*** *sigalarıyla yapılması*, fakat bu hitabın kadınları da içine almasıdır. Zira vahyin indiği dönemdeki klasik Arapçada genel durum böyleydi. Bunun aksine olarak istisnai hallerde kadın için özel sîga kullanımı da söz konusuydu. Bu açıdan, Cenâb-ı Mevla hakkında kullanılan müzekker sigalar da bu kapsamda değerlendirilmeli ve dile ait bir özellik olarak görülmelidir. Çünkü şu örnekler bu konuyu açıklamaktadır:

---

35 Bu sebepten; "Kişi Kur'ân okurken Allah onunla konuşur, namaz kılarken de o Allah'la konuşur" fikri ortaya çıkmıştır.

36 Bir kelime veya deyimin hangi anlamda kullanıldığını gösteren delil ve karineye şahit denir ki, genelde Kur'ân ve sünnetteki bir lafzın anlamını teyit için cahiliye dönemi eski Arap şiirinden gösterilir.

37 Bakara suresi, 2/238.

a) Hz. Meryem için müzekker bir sîga olan kânit kelimesinin kullanılması. Zira bir âyette onunla alakalı, وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا وَصَدَّقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكُتُبِهِ وَكَانَتْ مِنَ الْقَانِتِينَ "İffetini korumuş olan, İmran kızı Meryem'i de (Allah örnek gösterdi) an. Biz ona ruhumuzdan üfledik. O da Rabbinin sözlerini ve kitaplarını tasdik etti. O gönülden itaat edenlerdendi" şeklinde[38] geçer.

b) Efendimiz (sallallahu aleyhi ve sellem) bir defasında Mescidden, أَيُّهَا النَّاسُ "Ey insanlar!" diye hitap edince, bunu duyan Ümmü Seleme anamız da nidaya icabet ederek O (sallallahu aleyhi ve sellem)'e yöneldi. Ona niçin böyle yapıyorsun, Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) erkekleri çağırıyor denilince de, "Ben de insanım" diyerek cevap verdi.[39] Neticede Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) de bu durumu yadırgamadı.

Ayrıca İslâmî hayatta kadınlar toplum içerisindeki dışa yönelik işlerde pek görülmezler. Bu sebeple içtimâiyat içerisinde fazlaca görüken erkeklere hitap edilmesi, fakat bu hitapla dolaylı yoldan kadınların da maksud olması gayet normaldir.

Yine İslâmî anlayışta çoğu zaman kadınlar ya kocalarının ya babalarının ya da bir başka erkek velînin gözetiminde olduğundan, ilâhi hitap öncelikle mesul konumundaki bu erkekleri hesaba katmış ve onların gölgesinde kadınlara da seslenmiştir. Bu açıdan çok özel durumlar geldiğinde, özel olarak ayrıca kadınlara da hitap edilmiştir.

Kitabullah içerisinde Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'e hitaben yapılan emirlerde, sözkonusu emrin sadece ona ait olduğunu gösteren bir karine yoksa bu hitap bütün bir ümmetedir. Bu konuda ümmet icma ve ittifak etmiştir. Böyle genel bir hitap içinde arasıra kadınlarla ilgili özel yerlerin geçmesi de onlar açısından bir imtiyaz sayılır.

Kitabullahın içeriğindeki kelimelerin mahza Arapça veya bir başka dilden Arapçaya geçmiş kelimelerden olması ise önemsizdir. Çünkü vahyin geldiği dönemde her ikisini de herkes anlamaktaydı.[40]

Kur'anın yedi harf üzere inmesi ise her mizacın anlayışına muvafık

[38] Tahrîm suresi, 66/12.
[39] Müslim, Fedâil 9 (2/1795).
[40] İbn Hâcib, Muhtasaru Münteha'l-Usûl, 1/170.

nüansların, farklı üslupların ve mana derecelerinin olduğunu haber vermektedir. Çünkü Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) Cebrail'e, إنّي بُعِثْتُ إلَى أمّة أمّيّةٍ فِيهِمْ الْعَجُوزُ وَالشَّيْخُ وَالْغُلاَمُ وَالْجَارِيَةُ وَالرّجُلُ الْقَاسِي الّذِي لاَ يَقْرَأ كِتَابًا قَطّ "Ben ümmî bir ümmete gönderildim, içlerinde yaşlı kadınlar, ihtiyar erkekler var, delikanlı oğlanlar, genç kızlar, hiç kitap okumamış kaba insanlar var" diye ne yapacağını sorunca; إنّ الْقُرْآنَ أنْزِلَ عَلَى سَبْعَةِ أحْرُفٍ "Kur'ân 7 harf üzere inmiştir" buyurur.[41] Bu durum da dil açısından bir genişlik getirmiştir.

f) Zâhir ve Bâtın Açısından

Kur'ân-ı Kerîmin bir zâhiri bir de bâtını olduğunu söyleyenler vardır. Bu mesele fıkıh kitaplarında fazla geçmese bile, pratikte pek çok kişiyi ilgilendirmektedir. Bu konuda tasavvuf kitaplarında zikredilen bazı rivayetlere rastlamak da mümkündür. Bu sebeple tasavvufa Bâtıni fıkıh diyenler de olmuştur.

Tabii olarak zâhirden maksat, lafızlardan anlaşılan ilk mana; bâtından maksat da murâd-ı ilâhi olmalıdır. Eğer bunun dışında bir anlam çıkarılıyorsa, bu görüşü destekleyen somut bir delilin getirilmesi gerekir. Aksi halde anlaşılan mana subjektif olur ve genel fıkıh kuralları içinde ispatı mümkün olmadığından reddedilir. Buna göre şirk koşmayı yasaklayan âyetlerden çıkan zâhirî anlam malumdur. Fakat bâtınen bu âyetlerin manasında; "Nefse uymama anlamı da vardır" dense, yanlış söylenmemiş olur.[42]

Keza İbn Abbas **Nasr** suresinin gelmesinden, Hz. Ömer de, الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الإِسْلاَمَ دِينًا "Bu gün size dininizi kemale erdirdim, nimetimi tamamladım ve din olarak İslâmı seçtim" âyetinin[43] nüzulünden, Peygamber Efendimiz (sallallahu aleyhi ve sellem)'in vefat edeceğini anlamıştır. Zira dinin kemal bulması ve nusret-i ilâhinin gelmesi; onlara göre risalet makamına ait görevin bittiğine yorumlanmış ve Allah Rasülü (sallallahu aleyhi ve sellem)'e düşen pek fazla bir görevin kalmadığına işaret sayılmıştır. Fakat bu söylediklerimizin fıkhî hükümlerle alakalı örnekler olmadığını da belirtmek gerekir.

Fıkhî noktada ise şu misali verebiliriz: Belli ibadetler için abdest almak

41 Müsned, Tayâlisî, 1/73.
42 Haseballâh, 35.
43 Mâide suresi, 5/3.

bir şarttır. Abdest ise belli uzuvları şartlarına uygun şekilde yıkamaktır. Bu konuda herhangi bir şüphe de yoktur. Fakat bu kısmı tasavvufi açıdan şeriatın zâhiri kabul ederek, bazı mutasavvıfların dediği gibi maddi temizlik yapılırken manevi temizliğin de yapılması gerektiğini söyleyebiliriz. Meseleye bu kapsamda bakılırsa, maddi temizliğe riayet edip de onun ötesini düşünememek ve o mertebeye ulaşamamak, bir nakîse sayılır. Bu sebeple İmam Efendi şöyle der: "Taharetten murad el-yüz yıkamak değil, nefsi heva ve heves pisliğinden arındırmaktır. Evet… İnsan bâliğ olunca ona teklif teveccüh eder. Fakat bu şahsın terakki etmesi bir zarurettir. Dolayısıyla ibadetlerin iç yüzleri de anlaşılmalı ve ona göre gayretli olunmalıdır. Bir kişi hep çocuklar gibi ne zamana kadar el ve yüzünü yıkayıp duracak? Ve bundan ne hasıl edecek? İnsanın keramet ve şerefi bu kadar az bir şeyle nasıl tahakkuk edecek? İsmail Hakkı ne güzel söyler:[44]

"*Pâk ve tâhir eyle çirkâb-ı hevâdan nefsini*
Yalnız el-yüz yumak sanma taharetten garaz."

Bâtınî manaların makbul sayılabilmesi için şu şartlara dikkat etmek gerekir:

a) Bâtınî manalar İslâmın genel kaidelerine aykırı olmamalıdır.

b) Çıkarılan bâtınî manaların dil açısından Arapçada kabul edilebilir bir sonuç olması gerekir. Çünkü Kur'ân arapçadır. Dolayısıyla onun lafızlarında gönderiliş maksadına aykırı bir mana ifade edilemez.

c) Yine bâtınî mananın hâricî veya hâlî bir de karînesi olmalıdır. Zira ancak bu karine ile sözkonusu mananın anlaşıldığı ispat edilir.

Bu cümleden olarak hurûf-u mukattalara delilsiz mana yüklemeyi veya subjektif keşif yollu istihraçları kabul etmek ve başkalarını bunu kabul veya tatbike zorlamak mümkün değildir.[45] Ayrıca derûni manaların pek çok zaman hukukun konusuna girmeyeceği de bir gerçektir.

g) İstinbat Açısından

Kitabullahdan hüküm istinbat edilirken ifrat ve tefritten uzak olmak gerekmektedir. Diğer yönüyle anlamanın mutedil ölçülere göre yapılması

---

[44] Gülzâr-ı Sâminî, 1/450.

[45] Şâtıbî, Muvâfakât, 3/377 vd.

zorunluluğu vardır. Zira tekellüfle elde edilen manaların Arapçada yeri olsa bile, bunların ümmet içindeki genel çoğunluğa baktığı söylenemez. Üstelik bu durum Kur'ânın kolay anlaşılmak üzere gönderilmesiyle zıt bir sonuçtur. Bu sebeple, yapılan pek çok ince araştırmalar ve istihraçların lüzumsuz tetkikler olduğunu söyleyebiliriz. Zira bu gayretler pek çok zaman asıl manaları gizlemiştir. Bu noktada selef ve cumhurun tutumu da bizi teyit etmektedir.[46]

Burada sadet gereği şu hatırlatmayı da yapmak gerekir. Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) bir hadis-i şeriflerinde, مَنْ قَالَ فِى كِتَابِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ فَقَدْ أَخْطَأَ "Kim Kur'ân hakkında kendi görüşüyle bir şey söylerse, **isabet etse bile hata** etmiştir" buyurur.[47] Çünkü din sem'iyâta dayanır. Yani o bilgi ve tecrübe ile elde edilecek bir sonuç değildir. Bu sebeple kesin bilinmeyen veya bir karineye dayanmayan bir mana ile iman olamaz. Aynı şekilde imana dayanmayan amelde rızây-ı ilahi, rızay-ı ilâhi bulunmayan amelde de sevap bulunmaz. Binaenaleyh akla gelen her şey söylenilmemelidir. Bunun ötesi ise, yanlış anlaşılacak manaların hiç söylenmemesidir.

Hiyel ve bidatlar ise istinbat açısından makâsıd-ı şeriyyeyi ilgilendirdiği için o kategoride değerlendirilir.[48]

B. Sünnet

Giriş:

Akîde ve amel amel açısından Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) gibi yaşamaya sünnet denir. Bu yönüyle sünnet İslâmın yolu manasına gelir ki, bu alana farz, vâcib ve mendub.. gibi şer'î hükümlerin hepsi girer.[49] Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in ashabı ve onlara tâbi olanlar, bu yolu benimsediği için de kendilerine Ehl-i sünnet denir. Bu yönüyle sünnet; ana hatlarıyla teorisi Kitabullahta bulunan İslâmın fiilî olarak hayata geçirilmesi manasına gelmektedir.

Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in sünneti; O (sallallahu aleyhi ve sellem)'in

46 Şâtıbî, Muvâfakât, 3/395 vd.
47 Ebû Dâvud, İlim 5 (4/63).
48 Şâtıbî, Muvâfakât, 3/368 vd., 3/377 vd.
49 İbn Teymiyye, Fetâvâ, 19/307; Beşer, Gülen Fıkhı 35.

mübarek söz, fiil ve takrirleriyle anlaşılır. Ahlak ve şemâili de bu kapsamda sayılır. Kavlî sünnet için ayrıca hadis tabiri de kullanılır. Hadis, vahyin gayr-i metluv kısmını ifade ettiğinden, orjinal ve yerinde bir ıstılahtır.[50]

Muhaddisler eczacı fakihler de doktor gibidirler. Çünkü eczacılar bir bir ilaç üretimiyle ilgilenirlerken, doktorlar insanın sağlığa kavuşmasını düşünerek ilaçları bir bütün halinde değerlendirirler. Böylece ilaçların kendi arasındaki etkileşimini de hesaba katarlar.

Kur'anda şâhid ve müjdeci.. gibi değişik pek çok sıfatla anlatılan Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in Kur'an karşısındaki konumu üçtür. 1. Tebliğ. Şu ayet bunu gösterir: يَاأَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللهَ لاَ يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ "Ey Peygamber! Rabbinden sana indirilen buyrukları tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan risalet vazifesini yapmamış olursun. Allah seni, zarar vermek isteyenlerin şerlerinden korur. Şüphesiz Allah kâfirlere hidâyet etmez."[51] 2. Teybin. Şu ayet bunu gösterir: وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ *"Kendilerine **tenzil** ettiğimiz şeyi açıklayasın diye, Biz sana zikri **inzal** ettik."*[52] 3. Tatbik. Şu hadis de bunu gösterir: صَلُّوا كَمَا رَأَيْتُمُونِى أُصَلِّى "Ben nasıl kılıyorsam siz de öylece namaz kılın."[53]

Sünnetin İslâmdaki yeri kesin olarak belli iken, sömürgecilik ve oryantalizm hareketleriyle bu konuda şüpheler oluşturulmuştur. Halbuki isnat ve rivayet sistemi Efendimiz (sallallahu aleyhi ve sellem) hakkında detaylı ve net bilgiler vermiş ve dünyada benzeri olmayacak şekilde sünneti tespit etmiştir. Böylece İslâm Peygamberi (sallallahu aleyhi ve sellem), ne İsa peygamber gibi ilâhlaştırılmış ve ne de diğer bütün peygamberler gibi dönemi bir zamanla mukayyet görülmüştür! Çünkü O (sallallahu aleyhi ve sellem)'in belli bir devre ait olması, yalancı pekçok yeni peygamberlere yol açabilirdi.

Sünnetlerin aslı Kur'ânda açıkça görülebileceği gibi, aşağıda zikredeceğimiz rivayetlerden[54] de anlaşılacağı üzere onda bulunmaya da bilir.[55]

---

50 Şâfii, Risâle 43; Gülen, Sünnetin Teşrîdeki Yeri, 14.
51 Mâide suresi, 5/67.
52 Nahl suresi, 16/44.
53 Buhârî, Ezân 18 (1/155).
54 Ebû Dâvud, Harac 31(3/436); Ebû Dâvud, Sünnet 5 (5/10).
55 Şâtıbî, Muvâfakât, 4/1 vd.

Fakat sünnetin Kur'anda açıkça olmaması, onun konumunu aşağıya düşürmez. Çünkü Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'e helal ve haram kılma yetkisi zaten verilmiştir. Bu sebeple Kur'ana inanmada problemi olmayanların, sünnete ittiba etmelerinde de her hangi bir problem yoktur.

Sünnetin şer'î bir delil olmadığını iddia eden bazı şahısların olduğu bir devirde[56] şu rivayetleri hatırlatmakta fayda vardır:

A. أَلاَ إِنِّى أُوتِيتُ الْكِتَابَ وَمِثْلَهُ مَعَهُ أَلاَ يُوشِكُ رَجُلٌ شَبْعَانُ عَلَى أَرِيكَتِهِ يَقُولُ عَلَيْكُمْ بِهَذَا الْقُرْآنِ فَمَا وَجَدْتُمْ فِيهِ مِنْ حَلاَلٍ فَأَحِلُّوهُ وَمَا وَجَدْتُمْ فِيهِ مِنْ حَرَامٍ فَحَرِّمُوهُ أَلاَ لاَ يَحِلُّ لَكُمْ لَحْمُ الْحِمَارِ الأَهْلِىِّ وَلاَ كُلُّ ذِى نَابٍ مِنَ السَّبُعِ وَلاَ لُقَطَةُ مُعَاهِدٍ إِلاَّ أَنْ يَسْتَغْنِىَ عَنْهَا صَاحِبُهَا "Bana Kur'ân ve bir misli verildi. Çok geçmez sizden birisi karnı tok bir şekilde koltuğuna kurulur ve; *"Kur'âna yapışın. Onda bulduğunuz helali helal tanıyın, haramı da haram tanıyın"* der. Ümmetim, dikkat edin! Kur'ânda olmayan ahkâm olarak size, ehlî eşekler ile köpek dişi bulunan her yırtıcının eti ve sahibinin istiğna göstermesi hariç anlaşmalıların buluntu mallarını haram kıldığımı biliniz."[57] Burada "misil" kelimesi Kitaba atıf olduğundan, ona benzemekle beraber farklı bir şey olduğu da kendiliğinden anlaşılmaktadır ki, bu da sünnettir.

B. أَيَحْسَبُ أَحَدُكُمْ مُتَّكِئًا عَلَى أَرِيكَتِهِ قَدْ يَظُنُّ أَنَّ اللَّهَ لَمْ يُحَرِّمْ شَيْئًا إِلاَّ مَا فِى هَذَا الْقُرْآنِ أَلاَ وَإِنِّى وَاللَّهِ قَدْ وَعَظْتُ وَأَمَرْتُ وَنَهَيْتُ عَنْ أَشْيَاءَ إِنَّهَا لَمِثْلُ الْقُرْآنِ أَوْ أَكْثَرُ وَأَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَمْ يُحِلَّ لَكُمْ أَنْ تَدْخُلُوا بُيُوتَ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلاَّ بِإِذْنٍ وَلاَ ضَرْبَ نِسَائِهِمْ وَلاَ أَكْلَ ثِمَارِهِمْ إِذَا أَعْطَوْكُمُ الَّذِى عَلَيْهِمْ "Sizden birisi koltuğuna yaslanmış olarak Allahın Kur'ân dışında bir haram koymadığını sanabilir. Dikkat edin! Ben bazı emir ve yasaklar koydum ki, onlar Kur'ân kadar veya daha çoktur. Üzerindeki hakkınızı verdikleri sürece Allah size Ehl-i kitabın evlerine izinsiz girmenizi, onların kadınlarını dövmenizi ve size emanet olarak verdikleri meyvelerini yemenizi yasaklamıştır."[58]

---

56 Herkesin doğru ve yanlışının neticesi kendisine ait olduğundan, başkalarının sünneti reddetmesi çok önemli değildir. Asıl önemli olan, sünneti kabul edenlerin onu yaşamasıdır. Bu noktada şu hadis gayet ehemmiyetlidir: الْمُتَمَسِّكُ بِسُنَّتِي عِنْدَ فَسَادِ أُمَّتِي لَهُ أَجْرُ مِائَة شَهِيدٍ "Ümmetimin bozulduğu bir zamanda sünnetime uyana yüz şehit sevabı vardır." (Heysemî, Mecmau'z-Zevâid, 1/172)

57 Ebû Dâvud, Sünnet 5 (5/10).

58 Ebû Dâvud, Sünnet 31(3/436).

C. أَلاَ هَلْ عَسَى رَجُلٌ يَبْلُغُهُ الْحَدِيثُ عَنِّى وَهُوَ مُتَّكِئٌ عَلَى أَرِيكَتِهِ فَيَقُولُ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ كِتَابُ اللَّهِ فَمَا وَجَدْنَا فِيهِ حَلاَلاً اسْتَحْلَلْنَاهُ وَمَا وَجَدْنَا فِيهِ حَرَامًا حَرَّمْنَاهُ وَإِنَّ مَا حَرَّمَ رَسُولُ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- كَمَا حَرَّمَ اللَّهُ "Birisine benden bir hadis ulaşınca koltuğuna kurulmuş olarak; *"Aramızda Kitabullah var. Onda helal bulduğumuzu helal, haram bulduğumuzu da haram kabul ederiz" der.* Şüphesiz Peygamberin haram kıldığı da aynen Allahın haram kıldığı gibidir" buyurarak,[59] böyle diyenlerin düştüğü mesnetsiz durumu ortaya koymuştur.

D. Bu konuyu teyit eden ayrı bir rivayet de Abdullah b. Amr hakkındadır. O Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'den her duyduğunu yazmaktaydı. Fakat bu durumu garipseyen bazı şahıslar, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in de bir insan olduğunu, kızgınlık gibi farklı anlarının bulunabileceğini, bu sebeple her duyduğunu yazmamasını söyledi. Bunun üzerine o da Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e durumu arz edince şu cevabı aldı: اكْتُبْ فَوَالَّذِى نَفْسِى بِيَدِهِ مَا يَخْرُجُ مِنْهُ إِلاَّ حَقٌّ "Yaz. Nefsim kudret elinde olan Allaha yemin ederim ki, o ağızdan Hakkın gayrısı hiçbir şey çıkmaz."[60]

Sünneti Abdullah b. Amr dışında yazan başkaları da vardı. Mesela Mekke'nin Fethi sırasında Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in yapmış olduğu hitabeyi Yemenli Ebû Şah yazdırmak isteyince, Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) de "Onun için yazınız" buyurdu.[61]

E. يُوشِكُ أَحَدُكُمْ أَنْ يُكَذِّبَنِي وَهُوَ مُتَّكِئٌ عَلَى أَرِيكَتِهِ يُحَدَّثُ بِحَدِيثِي فَيَقُولُ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ كِتَابُ اللهِ فَمَا وَجَدْنَا فِيهِ حَلاَلاً اسْتَحْلَلْنَاهُ وَمَا وَجَدْنَا فِيهِ حَرَامًا حَرَّمْنَاهُ وَإنَّ مَا حَرَّمَ رَسُولُ اللهِ مِثْلُ مَا حَرَّمَ اللهُ "Sizden birinizin koltuğuna kurulmuş şekilde benim bir hadisimi söyleyerek *"Aramızda Kitabullah var. Onda helal bulduğumuzu helal, haram bulduğumuzu da haram kabul ederiz"* diyerek beni tekzip etmeleri yakındır.[62]

Bu hadisler bağlamında şu âyete dikkat edelim: وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ *"Kendilerine **tenzil** ettiğimiz şeyi açıklayasın diye, Biz sana zikri **inzal** ettik."*[63] Zira bu âyette ***iki tane indirme*** vardır. *Birisi* ما *(mâ) ile ifade ediliyor ki,* tenzil edilse bile bir hikmete

---

[59] Tirmizî, İlim 10 (5/38).
[60] Dârimi, Mukaddime 43 (1/103), Ebû Dâvud, İlim 3 (4/61).
[61] Buhârî, Lukata 7 (3/94).
[62] Ahmed b. Hanbel, 4/132.
[63] Nahl suresi, 16/44.

binaen biraz muğlak kalan kısımdır. Bu sebepten kendisini açıklama sadedinde lâm-ı tarifle ifade edilen الذكر (ez-zikr)'in daha açık ve net olması gerekmektedir. Burada birinci indirilen (tenzîl) manasına (ما)'nın Kur'ân, ikinci indirilen (inzâl) manasına (الذكر)'in de sünnet olduğunda hiçbir şüphe yoktur. Çünkü cumhurun görüşü; pek çok hikmete mebni biraz muğlak ifade ve hükümlerle gelen Kur'ânı, sünnetin açıkladığı noktasında birleşmiştir.

Arapçada tef'îl babı daha güçlü olduğundan, hepsi mütevatir bir şekilde vahy-i metluv olan Kur'ânın indirilişi tenzil ile açıklanmıştır. Buna mukabil if'âl babı daha güçsüz kaldığından, hepsi mütevatir olmayan vahy-i gayr-ı metluvün (sünnet) indirilişi ise inzal ile açıklanmıştır. Fakat bunların her ikisinin kaynağının da Şâri Teâlâ olduğunda herhangi bir şüphe yoktur. Bu sebeple her ikisi de ittiba açısından ihtiyarî değil mecburidir. Binaenaleyh Hıcr suresi 9. âyet-i kerimede (الذكر) şeklinde ifade edilen ve Allah tarafından korunacağı bildirilen şey, Kur'ân kadar sünneti de kapsamaktadır. Fakat her ikisi hakkındaki bu koruma beşer eliyle olmuştur.

Hatta âyette korunması ifade edilen (الذكر) kelimesi öncelikli olarak sünnete delalet ediyor denebilir. Zira az önce zikrettiğimiz Nahl suresi 44. ayetinde de aynı kelime geçmiştir. Bu durum ise İslâmın genel hükümlerini açıklama bakımından sünnetin, kısmen kapalı olarak gelen Kur'âna göre daha net olduğunu ve İslam yolunu daha iyi belirttiğini göstermektedir. Öyleyse sünnete itibar etmek, Kur'ânın bir emridir. Dolayısıyla onu inkar veya reddeden kişi, sadece sünnete muhalefet etmemekte, aynı zamanda Kur'âna da muhalefet etmektedir.[64]

Bu sebeple şu naslar gayet açık bir hüküm taşır: وَإِنْ تُطِيعُوهُ تَهْتَدُوا "O peygambere itaat ederseniz hidayete ermiş olursunuz."[65] مَنْ أَطَاعَنِى فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ وَمَنْ عَصَانِى فَقَدْ عَصَى الله "Bana itaat eden Allaha itaat etmiş olur ve Bana isyan eden Allaha isyan etmiş olur."[66] Aynı rivayet Buhârî'de de geçer ve sonunda şu ilave vardır: وَمُحَمَّدٌ - صلى الله عليه وسلم - فَرْقٌ بَيْنَ النَّاسِ

64 Muvâfakât, mücmel-mübeyyen 11. mesele.
65 Nûr suresi, 24/54.
66 Müslim, İmâra 8 (2/1466).

"Muhammed'e itaat, insanlar arasındaki küfürle iman arasını ayıran bir alâmet-i fârikadır."[67]

Bu ve benzeri gerekçelerle Şâtıbi, "Benden duyduklarınızı Kur'âna arzedin, ona uyuyorsa alın, uymuyorsa reddedin" manasındaki rivayetleri, zındık ve Hâricilerin uydurması olarak değerlendirir. Çünkü geçen izahlardan anlaşılacağı üzere vahiy, metluv ve gayr-ı metluv olmak üzere iki kısımdır ve bunu inkar etmek mümkün değildir. Dolayısıyla ilâhi vahyi sadece okunan vahiy olan Kur'âna inhisar ettirmek doğru değidir. Bu sebeple sâbık âyetteki tebliğlerden birincisi Kitab'ın tebliği, ikincisi de ondaki mananın açıklanması, yani sünnettir.[68]

هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الأُمِّيِّينَ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ "Ümmîlere içlerinden, kendilerine âyetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara Kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderen Odur. Kuşkusuz onlar önceden apaçık bir sapıklık içindeydiler" âyetindeki[69] hikmet de sünnettir. Çünkü burada yine Kitabullaha bir atıf vardır ve Ondan fazla olan bir mana kasdedilmektedir.[70]

Bu durumda Kitab'ın gerçek manası ancak sünnetin açıklaması ile anlaşılacağından, biz de aynen İmam Evzâi gibi "Kitap sünnete hâkimdir" diyebiliriz. Zira aksi durumda Kitap gerektiği üzere anlaşılamayacağı gibi, anlaşılan kısmı da zan ifade edecektir.[71] Halbuki İslâm net anlaşılmak ve gereği yapılmak üzere gönderilmiştir. Bu sebeple sünnetle Kur'ânın arasını ayırma gayretlerine, "Allah ile Rasulünün arasını ayırmaya çalışma" denilebilir. Bu durum ise Kur'ânda bir kâfir sıfatı olarak belirtilmiştir. Zira şu âyet bunu açıkça göstermektedir: إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِاللهِ وَرُسُلِهِ وَيُرِيدُونَ أَنْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اللهِ وَرُسُلِهِ وَيَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ وَيُرِيدُونَ أَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلاً أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا "Allah ve peygamberlerini inkar edenler, Allah ile peygamberleri arasını açmak isteyenler, biz bazı şeylere inanır ve bazı şeyleri de inkar ederiz diyenler ve kendilerine göre böyle bir yol

67 Buhârî, İ'tisâm 2 (8/140).

68 Muvâfakât, 3/35 vd. (5. Mesele).

69 Cuma suresi, 62/2. Bu konudaki diğer âyetler ise şunlardır: Bakara suresi 2/129,151,231; Âl-i İmrân suresi, 3/164; Nisâ suresi, 4/113; Ahzâb suresi, 33/34.

70 İbn Kesîr, Tefsîr, 1/130.

71 Şâtıbî, Muvâfakât 4/5 vd. (2. ve 4. Mesele).

edinenler var ya, işte onlar gerçekten kâfirdirler. Biz de onlara aşağılayıcı bir azap hazırladık."[72]

Kur'ân ve sünnete başvurulduğu halde bir hikmete mebni İslâm üzerinde fürûata dair hâlâ ihtilaflı konular kalabilir. Bu durum Şâri Teâlâ'nın bir muradıdır. Fakat Kuran ve sünnetin genel düsturları çerçevesindeki tevil, mücerret ve mesnetsiz tevilden daha iyidir. Şu ayet de bunu göstermektedir: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلاً "Ey iman edenler! Allaha itaat edin. Peygambere ve sizden olan ülülemre (idarecilere) de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz, Allaha ve âhirete gerçekten inanıyorsanız onu Allaha ve Rasûle götürün (onların talimatına göre halledin); bu hem daha hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir."[73]

1) Sünnetin Tarifi

Lügatte sünnet yol manasına gelir. Bu konudaki delil şu hadistir: مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً فَعُمِلَ بِهَا كَانَ لَهُ أَجْرُهَا وَمِثْلُ أَجْرِ مَنْ عَمِلَ بِهَا لاَ يَنْقُصُ مِنْ أُجُورِهِمْ شَيْئًا وَمَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَعُمِلَ بِهَا كَانَ عَلَيْهِ وِزْرُهَا وَوِزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا مِنْ بَعْدِهِ لاَ يَنْقُصُ مِنْ أَوْزَارِهِمْ شَيْئًا "Kim uygulanan iyi bir yol açarsa, onun ecri ve o yolla amel eden başkalarının ecri, üstelik hiç birinin ecri azaltılmaksızın kıyamete kadar o yolu açana yazılır. Kim de uygulanan kötü bir yol açarsa, onun günahı ve o yolla amel edenlerin günahı, üstelik hiçbirinin günahı eksilmeksizin kıyamete kadar o yolu açana yazılır."[74] Binaenaleyh sünnet, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e nispetle "Muhammed Mustafa'nın yolu" anlamındadır. Bu meyanda ***ehl-i sünnet*** tabiri, din adına *bid'ate düşmeyen* manasına gelir ki, bu sıfatı Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'i en iyi tanımaları sebebiyle hakkıyla yapanlardan ilki de sahabedir. Bu bapta şu hadis çok anlamlıdır: فَإِنَّهُ مَنْ يَعِشْ مِنْكُمْ بَعْدِى فَسَيَرَى اخْتِلاَفًا كَثِيرًا فَعَلَيْكُمْ بِسُنَّتِى وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الْمَهْدِيِّينَ الرَّاشِدِينَ تَمَسَّكُوا بِهَا وَعَضُّوا عَلَيْهَا بِالنَّوَاجِذِ وَإِيَّاكُمْ وَمُحْدَثَاتِ الأُمُورِ فَإِنَّ كُلَّ مُحْدَثَةٍ بِدْعَةٌ وَكُلَّ بِدْعَةٍ ضَلاَلَةٌ "Benden sonra yaşayanlar pek çok ihtilaf görecektir. Size Benim sünnetime ve mehdi sıfatlı Râşit halifelerin sünnetine duymak düşer. Ona bütün gücünüzle

72 Nisâ suresi, 4/150-151.
73 Nisâ suresi, 4/59.
74 İbn Mâce, Mukaddime 14 (1/75); Ahmed b. Hanbel, 4/362.

yapışınız. Ve din adına çıkan yeni şeylerden sakınınız. Çünkü bu konudaki her yenilik bidattir ve her bidat sapıklıktır."[75]

Buradaki Râşid Halifelerin sünneti tabirinden, onların sözlerinin Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'den bir şey duymaları açısından önemli olması kadar, kendi görüşlerinin de sünnet kapsamında ele alınmasını da gösterebilir.[76] Sünnet konusunda unutulmaması gereken bir prensip de aslı dinde olan şeylerin ihtiyaçlara göre formüle edilmesinin bidat sayılmayacağıdır. Çünkü bu formüller yeri ve zamanı gelince kaldırılabilir.

2) Sünnetin Tesipiti

Kur'ânın anlaşılması açısından sünnetin önemi açıktır. Meseleye bu açıdan baktığımızda, Kur'ânın korunması kadar sünnetin korunması da önem arz eder. Binaenaleyh Kur'ânın Allah tarafından korunacağı beyanı, bizzarure sünnetin korunmasını da gerektirmektedir.

Ayrıca aynen Kur'ânın tespiti gibi sünnetin de daha Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) zamanında yazıldığına dair deliller vardır. Üstelik hadisler sadece yazılmamış aynı zamanda ezberlenmiştir. Dolayısıyla bu konuda ilk yazılan eserlerin Buhari ve Müslim.. gibi kitaplar olduğunu söylemek doğru değildir. Çünkü sahabeden Abdullah b. Amr'ın Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in izniyle yazdığı nüsha günümüze kadar ulaşmıştır. Buhâri ve Müslim gibi eserlerin farkı ise güvenilir olmaları yanında, anlaşılmalarının da kolay olması sebebiyle ümmet içinde şöhret bulmasıdır.

Yine sahabeden büyük râvi Ebû Hureyre'nin[77] hadis sahifesi ortaya çıkarılmış ve ona nispeti ispatlanmıştır. Karbon incelemeleri aslının aynı olduğunu gösteren bu nüshayı Hamidullah neşretmiştir. Onun talebesi Hemmam b. Münebbih ise h. 58'de vefat etmiştir.

Hz. Enes'in durumu da bu konuda önemli bir delildir. Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) Medine'ye yeni geldiğinde annesi onu; "Bu 10

---

[75] Ebû Dâvud, Sünnet 5 (5/14); Muvâfakât, sünnet delili 1. mesele.

[76] Muvâfakât, mücmel-mübeyyen 11. mesele.

[77] Ebû Hureyre ve Hz. Aişe anamız.. gibi çok hadis rivayet eden sahabiler, uzun ömürlü oldukları için buna muktedir olmuşlardır. Çünkü Ebû Bekir ve Ömer gibi sahabilerin erken vefat etmeleri onlara bu fırsatı vermemiştir. Dolayısıyla çok hadis rivayet eden sahabilerin haklı sebepleri vardır ve meselede ta'n edilecek bir taraf yoktur.

yaşındaki oğlum okuma ve yazma bilir, size hizmet etsin" diyerek teslim etmiştir. Bu sahabi O (sallallahu aleyhi ve sellem)'den hadis rivayeti konusunda 2286 hadisle üçüncü çokluk sırasını almıştır. Böylece genç yaşında 9 yıl ona hizmetçilik yapmıştır. Ma'bed b. Hilal diyor ki; biz Enes (r.a.)'a hadis rivayet etmesi için ısrar etmiştik. O da yanında bulunan büyük bir defter veya varak torbasını çıkardı ve dedi ki: "İşte bu Rasulullah'tan işiterek yazdığım, sonra da kendilerine hata var mı diye arz ettiğim hadislerdir" dedi.[78]

Buna rağmen hadisin Kur'âna karışmaması amacıyla bir dönem için yazılması herkese emredilmemiş ve bir takım özel durum ve kişilere bırakılmıştı. Meşhur olan resmî tedvin ise Ömer b. Abdülaziz döneminde olmuştur. Bu konuda İbn Şihab ez-Zührî'nin emeği büyüktür. II. Ömer sayılan bu halife, Hz. Ömer'in torunudur. Dede Ömer Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in yakın arkadaşı olduğundan; dede ile torun arası kadarlık bir zaman dilimi, sünnetin tedvininin geciktiğini göstermez. Üstelik Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) döneminde yazma işlemi yapıldığından ve özel yazanlar da bu işlerini sonradan bırakmadığından, resmî yazma işleminin Ömer b. Abdülaziz döneminde başladığını söylemek de doğru değildir. Çünkü Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in aynı zamanda idareceilik yönü vardı. Bu açıdan Goldziher'in hadislerin Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e ait olmadığını, aksine muhaddislerin kendi devir ve olaylarına ait birer fikir ve hayalden ibaret bulunduğuna dair iddiası boş bir safsatadır. Çünkü insanlık tarihinde sözlerin tespiti ve nakli konusunda hassas olan ve bunu temin için kurallar koyan, hadis ilmi ve rivayet ölçüleri kadar gelişmiş başka bir ilim yoktur. Zira bu kapsamda isnat şartları oluşmuş, cerh ve tadil ilmi gelişmiş, hadis ve ona ait râvilerin mertebeleri oluşmuş ve uydurma (mevzu) rivayetler ayıklanmıştır.[79]

3) Sünnetin Nevileri

Genel olarak sünnet yapısı ve rivayeti bakımından olmak üzere iki kısımda değerlendirilir:

---

78 Canan, Gülen, 105. Hâkim'in Müstedrek'inden naklen.

79 Yaman, Hamidullah, 15; Bilmen, Kâmûs, 1/303.

a) Yapısı Bakımından Sünnet

Bu yönüyle sünnet üç gruptur:

√ Kavlî Sünnet

Sünnet ile hadisi karıştırmamak gerekir. Çünkü sünnet daha geniştir ve Kur'anın bizzat Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) tarafından her yönüyle pratiğe geçirilmesidir. Hadis ise Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in değişik münasebetlerle söylediği sözler olup kavlî sünnet manasına gelir. Mesela niyetle alakalı şu hadis kavlî bir beyân-ı nebevîdir: إِنَّمَا اَلأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ فَهِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ لِدُنْيَا يُصِيبُهَا أَوِ امْرَأَةٍ يَتَزَوَّجُهَا فَهِجْرَتُهُ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ "Şüphesiz ameller niyetlere göre değerlendirilir. Kim hicretini Allah ve Rasülü için yaparsa, yaptığı hicret Allah ve Rasulü için yapılmış olarak kabul edilir. Kim de hicretini kendine gelecek dünyalık bir menfaat veya evleneceği bir kadın için yaparsa, onun hicreti de niyet ettiği şeye göre değerlendirilir."[80]

√ Fiilî Sünnet

Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in namaz, hac, yemin ve bir şahitle beraber hüküm vermesi.. gibi ümmetine uygulayarak gösterdiği durumlara fiilî sünnet denir.

√ Takrirî Sünnet

Söz ile beyan bir ifade şekli olduğu gibi, fiil ile beyan da bir ifade şeklidir. Fakat maksadı ifade açısından söz ve beyanın birleşmesi en üst mertebedir. Çünkü tek olarak bir söz veya fiilin başka manalara delalet ihtimali, ondaki maksadı ifade gücünü zayıflatmaktadır. Mesela fiilî beyan ise, söz konusu fiilin tekraren yapılıp yapılmayacağı konusunda bir netlik taşımamaktadır. Bu iki beyan türünün teâruz etmesi durumunda ise fiilî beyan daha güçlü sayılmaktadır.[81]

Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in insanlara ait bir davranışı gördüğü veya onların ifade ettikleri sözü duyduğu halde karşı çıkmaması, söz konusu uygulama veya ifadelerin İslâma aykırı olmadığını göstermesi

---

80 Ebû Dâvud, Talâk 10 (2/651).

81 Muvâfakât, mücmel-mübeyyen, 4. mesele.

sebebiyle takrirî sünnet adını alır. Zira bu durum, ilgili hâlin dinde meşru görülmesine delalet eder. Bu hal ise iki şekilde tezahür eder:

1. Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in bir fiili gördüğü veya sözü işittiği halde ***sükût ederek*** reddetmemesi. Mesela bir gün Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) bir kabir başında ağlayan bir kadına rastlar ve ona; *"Allahdan kork ve sabret"* der. Kadın Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'i tanımadığından; *"Benden uzak dur. Zira bana gelen musibet sana gelmedi"* diye karşılık verir. Sonra kadına kiminle konuştuğu hatırlatılınca, özür beyan eder. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem), إِنَّمَا الصَّبْرُ عِنْدَ الصَّدْمَةِ الأُولَى *"Gerçek sabır musibetle ilk karşıldığında gösterilen sabırdır"* buyurur.[82] Kavlî manada bu diyaloğun hükmü açıktır. Fakat bunun yanında Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in bir kadını kabir başında görüp de ona karışmaması ayrı bir vâkıadır ki, bu da kadınların kabirleri ziyaret etmelerine bir cevaz mahiyetindedir.

2. Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in bir fiili gördüğü veya bir sözü işittiği zaman, sevinerek veya *açıkça ifade ederek **tasvibini** belirtmesi.* Mesela bir sefer anında Amr b. Âs'ın durumunu tasvib etmesi böyledir. Zira o Zâtü's-Selâsil gazvesinde komutan olarak bulunurken bir gece ihtilam olmuştu. Boy abdesti aldığında soğuktan öleceğini veya hasta olacağını düşünerek, cemaate teyemmümle namaz kıldırmıştı. Dönüşte durum Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e bildirilince, O da sebebini sordu. Ya Rasulellah! وَلاَ تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا "Kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah çok merhametlidir" âyetini[83] hatırladım, deyince, Efendimiz (aleyhisselâm) gülerek sustu. Bu durumları ise, mezkur uygulamanın açıkça meşruiyetini göstermektedir.

b) Rivayet Açısından Sünnet

Rivayet açısından sünneti taksim etmedeki asıl amaç, sünnetin bize ulaştırılma yönlerini belirtmektir. Bu da üç şekilde olmuştur:

√ Tevâtüren Nakil

Tevatür, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'den normal şartlarda

82 Buhârî, Cenâiz 32 (2/79).
83 Nisâ suresi, 4/29.

yalan üzerine birleşmeleri mümkün olmayan bir sahabe grubunun, yine böyle bir tâbiin grubuna, onların da aynı şartları taşıyan bir etbauttâbiin grubuna nakilleridir ki, daha sonra bu rivayet öylece kayda geçmiştir. Ayrıca bu nakilde aklîlik değil hissîlik öne çıkmaktadır.

Tevatürle ilgili nakillerde râvi grubunun sayısının çokluğu sebebiyle, kaç kişi olduğu net belli değildir. Ayrıca nakil silsilesinin sahabe ve tâbiin dönemi gibi her devirde tek olma şartı da yoktur.

Sünnete ait yapılan bu nakil, lafzını aynen korumuşsa ***lafzî mütevatir*** ismini alır ki, مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ "Kim kasıtlı olarak bana yalan isnat ederse cehennemdeki yerini hazırlasın" hadisi[84] böyledir. Eğer yapılan nakil, lafız veya anlam itibarıyla ufak farklılıklarla beraber, ortak bir manada birleşiyorsa bu da ***manevî mütevatir*** olarak isimlendirilir. Namazın nasıl kılınacağı, haccın nasıl yapılacağı ve dua ederken ellerin kaldırılacağı.. gibi durumlar da böyledir.

Mütevatir sünnetin sübutu kesin olduğundan, delaletinde her hangi bir kapalılık olmadığı sürece inkârı küfürdür.

√ Şöhretle Nakil

Râvisi çok olmakla birlikte tevatür sayısına ulaşmayan nakillere meşhur nakil denmektedir. Bu tür sünnetler mütevatir derecesinde olmasa bile kesine yakın bir bilgi ifade etmektedir. Bu sebepten meşhur sünnet, Kur'ânın mutlakını takyit ve umumunu tahsis eder.

√ Âhad Nakil

Sayısı belli şahıslarca rivayet edilen sünnetlere âhad nakiller denir. Bu tür rivayetler teknik açıdan sübutları yönüyle zan ifade etmekle beraber, amelî açıdan kendilerine ittiba edilmesi vaciptir.[85]

4) Cumhura Göre Sünnetin Taksimi

*Verdiğimiz mezkur taksim daha çok **Hanefî** mezhebinde kabul edilmiş*tir. Diğer mezhepler ise sayısı hakkında belli bir sınır takdir edilebilecek rivayetleri ***âhad*** kabul ederken, sayısı belli olmayacak kadar çok

[84] Buhârî, İlim 38 (1735).
[85] Gazâlî, Mustasfâ, 1/218 vd.

olanları da ***mütevâtir*** kabul etmiştir. Dolayısıyla onlara göre taksimatta meşhur sünnet kısmı yoktur.

5) Sünnetin Kaynak Değeri

Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) hem tebliğ hem de teşri ile yetkiliydi. Fakat bu noktada gerçek Şâri'in yine Allah Teâla olduğunu bildirmekte fayda vardır. Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) ise O (cc)'ün Kur'ân dışındaki bazı hükümlerini açıklamakla mükellef konumdadır ki, Şâri olma yönü mecazi manadadır. Zira Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) kendiliğinden bir hüküm koymazdı. Şii İmâmilerin Şâri kelimesinin manasına 12 imamı kattığı ise ayrı bir gerçektir.[86]

Bu sebeple sünnete uymanın gerekliliği konusunda icma olmuş ve İslâm fıkıh tarihinde bunun aksine bir durum görülmemiştir. Çünkü Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e itaatı emreden âyetler bu vücubu göstermektedir. Burada bunlardan bazılarını zikredelim:

A. مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ الله "*Kim Rasüle itaat ederse, şüphesiz Allaha itaat etmiş olur.*" (Nisâ, 4/80,69) Bu âyeti şu hadis aynen teyit etmektedir: مَنْ أَطَاعَنِى فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ ، وَمَنْ عَصَانِى فَقَدْ عَصَى اللَّهَ "Bana itaat eden Allaha itaat etmiş olur. Keza bana isyan eden de Allaha isyan etmiş olur."[87]

B. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللهَ وَرَسُولَهُ وَلاَ تَوَلَّوْا عَنْهُ وَأَنْتُمْ تَسْمَعُونَ "Ey iman edenler! Allaha ve Rasülüne itaat ediniz. Duyduğunuz halde Ondan yüz çevirmeyiniz."[88]

C. وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا وَاتَّقُوا اللهَ إِنَّ اللهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ "Peygamber size ne verdiyse onu alın ve ne yasakladıysa ondan kaçının. Ve Allahtan korkun. Çünkü O azabı şiddetli olandır."[89]

D. فَلاَ وَرَبِّكَ لاَ يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لاَ يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا "Hayır, Rabbine andolsun ki, aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda Seni hakem kılıp sonra da verdiğin hüküm konusunda, içlerinde hiçbir sıkıntı duymadan onu tam manasıyla kabullenmedikçe iman

86 Husarî, Nazariyyetü'l-Hukm, 1/76.
87 Buhârî, Ahkâm 1(8/104).
88 Enfâl suresi, 8/20.
89 Haşr suresi, 59/7.

etmiş olmazlar."[90] Burada Rasul (sallallahu aleyhi ve sellem)'in emrine uymak, tam imanın bir şartı olarak gösterilmiştir. Çünkü O (sallallahu aleyhi ve sellem)'e itaat Yüce Mevla'nın emridir. Öyleyse Allaha itaatin hükmü neyse, O (sallallahu aleyhi ve sellem)'e itaatin hükmü de odur.[91]

E. قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ "Ey Rasulüm de ki, eğer Allahı seviyorsanız Bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Şüphesiz Allah gafûr ve Rahîmdir."[92]

F. وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلاَ مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ وَمَنْ يَعْصِ اللهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلاَلاً مُبِينًا "Allah ve Rasülü bir işe hükmedince, artık mümin erkek ve kadınların o iş konusunda kendi isteklerine göre seçim hakkı yoktur. Kim de Allah ve Rasulüne isyan ederse apaçık sapıtmış olur."[93] Bu sebepten Allah Teâla bir başka ayette şöyle buyurmuştur: فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ "Rasülümün emrine muhalefet edenler, kendilerine bir musibet veya azap gelmesinden sakınsınlar."[94] Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) ise Veda Haccı'nda şöyle demiştir: تَرَكْتُ فِيكُمْ أَمْرَيْنِ لَنْ تَضِلُّوا مَا تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا كِتَابَ اللهِ وَسُنَّةَ نَبِيِّهِ "Size iki önemli şey bırakıyorum. Eğer bunlara tutunursanız ebediyen sapıtmazsınız: Kitabullah ve sünnet-i Nebi."[95]

Eğer Kur'ânın korunduğu gibi Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) de ismet ile korunmuşsa, -ki bunda şüphe yoktur- sünnet üzerine şüphe oluşturmak yersizdir. Elbette dinin anlaşılması konusunda bir zaruret olan sünnetin korunmuş olması gerekir. Fakat bu durum genel olan küllî esaslar konusundadır. İhtilafın önemsiz ve rahmet olduğu cüz'î şeylerde değildir.[96]

Sünnetin kaynağı Şâri' Teâla'ya ait olduğundan, onun birçoğu Cebrail vasıtasıyla ve vahyin diğer yollarıyla gelmiştir. وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَى إِنْ هُوَ إِلاَّ وَحْيٌ يُوحَى "O hevasından konuşmaz. Onun konuştuğu kendine gelen bir

90 Nisâ suresi, 4/65.
91 Şâfii, Risâle, 49.
92 Âl-i İmrân suresi, 3/31.
93 Ahzâb suresi, 33/36.
94 Nûr suresi, 24/63.
95 Muvatta, Kader 3 (2/899).
96 Şâtıbî, Muvâfakât, 1/32.

vahiydir" âyeti[97] de bu hükmü gösterir. Keza, وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ "Şüphesiz Sen doğru yolu gösterirsin" âyeti[98] de bu manayı teyit eder. Binaenaleyh başta sahabe olmak üzere bütün müçtehitler, *sünnete uyma konusunda* ***icma*** etmişlerdir. Bu sebeple sünnete itibar etmeme şıkkı, cumhurun nazarında asgari bir *zındıklık* olarak değerlendirilmiştir.[99]

√ Âhad haberle amel

Öncelikle âhad haber konusunda ona ilk muhatap konumunda olan sahabenin nasıl davrandığına bakmak gerekmektedir. Dikkat ettiğimizde onlar, bir rivayetin Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e nispetinin doğruluğunu anladıklarında, gereği her neyse yaptıklarını ve bu noktada kendileri için terk etme seçeneğini tanımadıklarını görürüz. Çünkü devr-i risalette Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) adına çevreye haber götüren pek çok kişi tek başına gitmişti. Ve gittikleri her yerde onların sözü kesinlik ifade etmişti.[100]

İlk dönemde ümmet-i Muhammed içinde Ehl-i sünnet dışında kalan, Havâric ve Kaderiye gibi fırkalar bile bundan farklı düşünmemişlerdir. Ancak vefat-ı Rasülden 100 yıl gibi bir süre geçtikten sonra, Mutezile kelamcılarının bu konudaki icmaya kısmî olarak mugayir hareketleri nakledilir. Bu muhalefet ise lafta kalmıştır. Çünkü Mutezilenin sünneti terk ederek akılcılığı tercih ettiğine delil olabilecek hiçbir önemli karîne yoktur. Onların akılcılıkları konusunda sadece Kur'ânın mahlûk oluşu ve büyük günah işleyenin iman ve küfür arası bir mertebede bulunuşu fikirleri zikredilir. Bunların da sünneti terkle doğrudan bir ilgisi yoktur. Dolayısıyla onlar da âhad kısım dahil bütün hadisleri kabul etmişlerdir.[101]

Bu konuda müçtehit imamlar da selefin yolunu aynen tekip etmiştir. Fakat olabilecek şüpheleri bertaraf etme niyetiyle, kendilerine göre bazı farklı kıstaslar geliştirmişlerdir. Şimdi sırasıyla mezheplerin bu konudaki görüşlerini zikredelim:

---

97 Necm suresi, 53/3-4.
98 Şûra suresi, 42/52.
99 Şâfii, Risâle, 46-47; Şâtıbî, Muvâfakât 4/9 vd.
100 Ali Haseballâh, 52.
101 Hamidullah, Mutezile Fıkıh Usûlü ve Basri'nin Mutemed'i, 81 vd.

Hanefîler hadis rivayetini kabul etmek için ilk akla gelen temel şartlara ilaveten, ayrıca şunları da istemiştir:

I. Râvinin kendi rivayetine aykırı davranmaması. Mesela Hanefîler Ebû Hureyre tarikiyle gelen, إِذَا وَلَغَ الْكَلْبُ فِى إِنَاءِ أَحَدِكُمْ فَلْيُرِقْهُ ثُمَّ لْيَغْسِلْهُ سَبْعَ مِرَارٍ "Birinizin kabından köpek yer veya yalarsa, içindekini döksün ve onu yedi kere yıkasın" hadisini,[102] râvi Ebû Hureyre'nin kendisiyle amel etmediği ve böyle bir durumda kabı üç defa yıkaması sebebiyle terk etmiştir. Ayrıca köpeğin tuttuğu yenilip de yaladığının yenilmemesi konusundaki kıyas da bu görüşe güç katmıştır.

II. Herkesin bileceği bir konuyu tek kişinin rivayet etmemesi. Çünkü bu durum kısmî de olsa bir şüphe oluşturmaktadır.

III. Râvi bilgisine güvenilen birisi değilse, hadisin kıyas ve şer'î esaslara aykırı olmaması.[103]

Mâlikiler âhad sünnetle amel konusunda, *Medinelilerin ameline* ve *temel şer'î ahkama* aykırı olmamayı şart koşmuşlardır. Temel İslâmî kaidelere aykırı olmama konusunda bir örnek, unutarak yemenin orucu bozmayacağı rivayetini reddetmeleridir. Çünkü kıyasa göre bu durumda oruç bozulmaktadır.

Keza Hz. Aişe anamıza, إِنَّ الْمَيِّتَ يُعَذَّبُ بِبُكَاءِ أَهْلِهِ عَلَيْهِ "Ölü, ailesinin kendine ağlamasıyla azap görür" hadisi[104] söylendiğinde, وَلاَ تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى "Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez" âyetine[105] aykırı gördüğü için bu görüşü reddetmiştir. Fakat bu iki nas, "Ölenin vasiyeti üzerine tutulan özel ağlayıcılardan kendisi azap görür" şeklinde bir yorumla telif edilebilir.[106]

Şâfiîler sadece *senedin muttasıl olmasını* şart koşmuşlardır. Bu sebeple senedinde kopukluk olan mürsel bir hadisle[107] amel etmemişlerdir. Zâhirîlerin tavrı da böyledir.[108] Halbuki bazı mürseller çok güçlüdür.

---

[102] Müslim, Tahâret 27 (1/234).

[103] Zühaylî, Usûl, 1/470.

[104] Buhârî, Cenâiz 33 (2/81).

[105] En'âm suresi, 6/164.

[106] İbn Hâcib, Münteha'l-Usûl, 2/58 vd.; Ali Haseballâh, 61.

[107] Tâbiinin sahabeyi atlayarak doğrudan Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'den rivayet yapması ve böylece râvilerinden bir veya ikisi düşmüş olan hadise mürsel hadis denir.

[108] Gazâlî, Mustasfâ, 1/250 vd.; İbn Hazm, İhkâm,1/145-149.

Hanbeliler ise mürsel hadisle de amel ederek en geniş çerçeveyi tutmuşlar ve haber-i vâhidle amel hakkında *her hangi ön bir şart ileri sürmemiş*lerdir.[109]

Aslında rivayetin kabulü açısından, ön bir şart koşmanın mantığı olmasa gerektir. Çünkü kişi bir sebepten yaptığı rivayete uymamakta mazur olacağı gibi, fakih olmayan bir râvinin herhangi özel bir hadisi duyma ihtimali de vardır. Yine Medinelilerin amelinde görükmeyen özel bir konunun rivayeti mümkün olabilecekken, makbul bir rivayet bir sebebe binaen mürsel olarak da gelebilir. Bu açıdan hiçbir mezhebi haksız görmemekle beraber, *Hanbelilerin konumunu daha isabetli* olarak tanımlayabiliriz. Bu noktada haber-i vâhidle amel etme gerektiği açısından en net tavrı koyan ise Zâhiriler olmuştur.[110]

Bunun yanında Hanefîlerin ihtiyatını, dinde olmayan bir şeyi ona katmamak için umumi naslara yaklaşmakta, cumhurun ihtiyatını ise dindeki bir şeyi atmama gayesiyle mümkün mertebe hadisle amelde gördüğünü söyleyebiliriz.[111]

Eğer naslar arasında bir teâruz söz konusuysa; önce mümkün mertebe aralarını cem ve tevfik ile, eğer bu mümkün olmazsa birisini tercih ile, bu da mümkün olmazsa birisinin nâsih diğerinin mensuh olduğunu kabul etmekle, bu da mümkün olmazsa tevakkuf ederek ikisini birden amelden düşürerek bir çıkış yolu bulabiliriz.

6) Sünnetin Kitaba Göre Yeri

Rivayet açısından sünnetin Kur'ândan farkı, tümünün tevatürle nakledilmemiş olmasıdır. Zira sünnete ait rivayetlerin çoğu âhad kısımdandır. Bu konu birkaç açıdan değerlendirilebilir. Sırasıyla görelim:

a) Kaynakların Tertibi Yönüyle

Normal şartlarda sünnet bir kaynaktır ve Kitabullah ile beraber düşünülmesi gerekmektedir. Çünkü çoğu itbarıyla sünnet Kur'ânın beyanıdır

---

109 Bkz.: Koçkuzu, Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşrî Yönlerinden Değeri, DİB Y., Ank.-1988.

110 İbn Hazm, İhkâm, 1/122.

111 Zühaylî, Usûl, 1/473.

ve onsuz anlaşılması mümkün değildir. Binaenaleyh sünnetsiz bir İslâm yorumu yapılırsa, aynen geçmiş kitapların tahrif olduğu gibi Kur'ânın sahih anlamı tahrif olur.

Sünnet vahiyle başlamış ve vahiyle bitmiştir. Demek ki tek başına Kur'ân âyetleri, meseleleri daha ilk dönemde bile çözmemekteydi. Vahiy kesilince Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in vefat etmesi de bu sonucu göstermektedir. Bu sebeple Kur'an ve sünneti beraber düşünmek gerekmektedir. Bu açıdan İmam Şâfi'nin bu noktadaki konumunu takdir etmekteyiz.[112] Fakat bazen Kur'ân hükümleriyle rivayetler arasında anlaşılamayan bir gerekçe sebebiyle çıkan bir teâruz olabilir ki, bu durumda Kitabullahı sünnete takdim ederiz. Bunun ise temelde iki sebebi vardır:

1. Kur'ânın sübutu külliyyen mütevatir iken, sünnetin sübutu ise çoğunlukla âhaddır. Bu durumda tabii olarak mütevâtiri öne çıkarmak gerekir.

2. Kur'ân asıl, sünnet ise onun beyanı mesabesindedir. Dolayısıyla asıl ve beyan karşılaştığında elbette asıl tercih edilir.

Şu olay da bu neticeyi verir: Rasülüllah (sallallahu aleyhi ve sellem) Muaz b. Cebel'in Yemen'e kadı olarak gönderiirken kendisine "Neyle hükmedeceksin?" diye sordu. O da önce Kitabullah ile, onda bulamazsa sünnet ile, onda da bulamazsa içtihat ile dedi. Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) bu cevaptan memnun kaldı.[113] Burada sünnetin Kur'ândan sonra zikredilmesi, bir delil hiyerarşisi olarak değerlendirilebilir.[114]

Sünnet mübeyyin sıfatıyla, elbette Kitaptan daha sonra gelen ikinci bir delil olarak düşünülür. Çünkü bu noktada Kur'ân müspit, sünnet ise onu müeyyittir. Fakat zina yapan muhsan kişinin recmedilmesi gereğinde olduğu üzere bazen sünnet doğrudan müspit konumuna yükselebilir. Fakat genel olarak bu tür ahkâmın ve özelde recm cezasının temellerinin Kitabullahtan çıkarılabileceği de söylenebilir.[115]

---

112 Şâfii, Risâle, 33,159 vd.; Ebû Zehra, İmam Şâfii, 183 vd.
113 Ebû Dâvud, Akdıye 11 (4/4).
114 Şâtıbî, Muvâfakât, 4/5 vd.
115 Ali Haseballâh, 45; Zühaylî, Usûl, 1/463.

b) İçerdiği Ahkâm Yönüyle

Sünnet Kitabullah ile beraber düşünüldüğünde, içerdiği ahkâm açısından dört ihtimal taşımaktadır:

1. Sünnet tamamıyla Kitaptaki hükümleri teyit eder. لاَ يَحِلُّ مَالُ امْرِئٍ إلاَّ بطِيبِ نَفْسٍ مِنْهُ "Kişinin malı, gönül rızası dışında helal olmaz" hadisinin,[116] يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لاَ تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إلاَّ أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ "Mallarınızı karşılıklı rıza veya ticaret hariç haksız sebeplerle yemeyin" âyetini[117] teyidi gibi.

2. Sünnet Kitabı takyit eder. Mesela Kur'an hırsıza el kesme cezasını, وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالاً مِنَ اللهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ "Erkek ve kadın hırsızın ellerini yaptıklarına karşılık ve Allahdan bir ceza olarak kesiniz. Şüphesiz Allah azîz ve hakîmdir" ayetiyle[118] mutlak olarak getirmiş, sünnet ise el kesme cezasının verilebilmesi için çalınan malın hırz altında olma şartıyla, nisaba ulaşma şartını koyarak onu takyit etmiştir. Yine sünnet hangi elin, nereden kesileceği ve hangi vasıftaki mallardan el kesileceğini belirtmiştir. Binaenaleyh çalınan 10 dirhemden fazla bir mal sebebiyle sağ eli bilekten kesmek gerektiğini, biz sünnetten öğrenmekteyiz. Bu yönleriyle sünnetin beyanı, Kur'ân naslarını bağlama konumundadır.[119]

3. Sünnet açıklanmaya muhtaç bazı Kur'ân ahkâmını ***tefsir*** eder. Yani bu noktada kanun koyucu olan Şâri Teâla'nın iradesini ortaya çıkarır. Mesela; الصّلوة kelimesi gibi mücmeli[120] tefsiri ve القَرْء kelimesi gibi müşkili[121] açıklığa kavuşturması böyledir.

Kur'ân-ı Kerîmde genel düstur olarak gelen âyetlerin, sünnet içerisinde tefsir ve tafsil edildiğini görmekteyiz. Mesela Kur'ân-ı Kerîmde iyi yiyecekler ve içecekler helal kılınmış, kötüler de haram kılınmıştır. Fakat nelerin iyi ve nelerin kötü olduğu noktasında çok az bilgi vardır. Bunu

---

116 Ahmed b. Hanbel, 5/72.

117 Nisâ suresi, 4/29.

118 Mâide suresi, 5/39.

119 Şâfii, Risâle, 41,52; Şâtıbî, Muvâfakât 4/5 vd.; Dehlevî, 2/435; İbn Kudâme, 8/284.

120 Mücmel, salât kelimesi gibi, açıklanmadıkça anlaşılmayan Kur'ân beyanıdır.

121 Müşkil, ikisi de hakikat olmak üzere birden fazla manaya gelen lafız ki, hangi mananın kast edildiğini çözmek fıkhî bir problemdir. Mesela kurû' kelimesinin (Bakara suresi, 2/228) hayız mı, yoksa temizlik mi manasına geleceği böyle bir işkal içermektedir.

ise sünnet açıklamıştır. Şu ayet de bunu göstermektedir: يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالأَغْلاَلَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ "O Peygamber onlara iyiliği emreder, onları kötülükten meneder, onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri de haram kılar. Ağırlıklarını ve üzerlerindeki zincirleri indirir."[122] Kur'an ve sünnetin bu durumu, aynen anayasa ve kanunların birbirine nispeti gibidir. Çünkü her şey anayasada tafsil edilmemekle beraber, uygulama ona ters olmamalıdır. Çünkü pratik uygulamda genelde kanunlar öne çıkmaktadır. Fakat bu durum, sünnet-i peygamberîde *küllî beyanların* bulunmayacağı manasına da gelmemektedir. Örneğin, لاَ ضَرَرَ وَلاَ ضِرَارَ "Zarar vermek ve mukabele bizzarar yoktur" hadis-i şerifi[123] küllî bir mana içermektedir.

4. Sünnet Kur'ân'ın ***umumunu tahsis*** eder.[124] Mesela Kur'ân-ı Kerîmde evlenme yasağı olanlar sayılmış ve diğerlerinin; وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكُمْ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ "Bunun dışındakiler mehirlerini vererek nikahla ve zinadan uzak bir şekilde helal kılındı" ayetiyle,[125] zina etmemek ve mehirlerini vermek şartıyla helal kılındığı belitilmiştir. Yasak olarak bulunan kadının teyzesi, halası ve kız kardeşinin kızı üzerine nikahlanması ise, Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in, لاَ يُجْمَعُ بَيْنَ الْمَرْأَةِ وَعَمَّتِهَا وَلاَ بَيْنَ الْمَرْأَةِ وَخَالَتِهَا "Kadınla halası ve teyzesi bir nikahta birleştirilmez" hadisiyle[126] sünnetin Kur'ânı tahsis etmesidir.

5. Sünnet Kur'ândaki bazı hükümleri nesh eder. Mesela ölürken yakınlara vasiyeti emreden, كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ "Birinize ölüm geldiğinde şayet bir malı varsa, örfe uygun şeklde ve Allahdan korkanlara bir görev olarak, anne-babasına ve yakınlarına vasiyet etmesi gerekir" âyeti,[127] لاَ وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ "Vârise vasiyet yoktur" hadisiyle[128] nesh edilmiştir. Gerçi bu âyetin,

---

122 Ârâf suresi, 7/157.
123 Ahmed, Müsned-i İbn Abbas, 1/313.
124 Şâfiî, Risâle, 41,52.
125 Nisâ suresi, 4/24.
126 Müslim, Nikâh 4 (2/1028).
127 Bakara suresi, 2/180. Ayrıca bu âyet mahfuz hisseye işaret ediyor veya bir fikir veriyor da olabilir.
128 Buhârî, Vesâyâ 6 (3/188).

mirasın nasıl paylaşılacağını gösteren diğer âyetlerle nesh edildiğini söylemek daha doğrudur. O takdirde ise bu hadis-i şerif, vârise vasiyetin olmayacağını beyanla, Kitabullahın umumunu tahsise örnek olur. Çünkü âyetlerde beyan edilen ve vârise vasiyeti kısıtlayan bir tavzih yoktur.

Sünnetin Kur'ânı nesih veya tahsis etmesi konusunda şüphe oluşturacak beyanların pek önemi yoktur. Çünkü Kur'ânın korunması kapsamında, onun beyanı olan sünnetin de korunmasında herhangi bir tereddüt olamaz. Bu sebeple delil olma yönüyle Kur'ân ve sünnet eşit bir seviyeye çıkarlar ve her ikisi de birbirlerini nesh edebilirler. Dolayısıyla sünnetin sadece mütevatir olmasına bakılmaz. Zaten İbn Hazm'a göre iki ayrı yoldan aynı lafızlarla gelen her hadis mütevâtirdir.[129]

6. Sünnet, Kur'ânda açıkça hükmü bulunmayan meseleler hakkında yeni hükümler getirir. Bunlardan bazılarını zikredelim:

Nesepten olan akrabalar gibi süt akrabalarıyla da evlenilemeyeceği. Çünkü; وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّاتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ مِنَ الرَّضَاعَةِ "Size sizi emziren sütannelerinizi ve sütten olan kardeşleriniz haram kılındı" ayetiyle[130] sadece sütanne ve sütkardeşle evlenmeyi yasaklanırken; sünnet, يَحْرُمُ مِنَ الرَّضَاعِ مَا يَحْرُمُ مِنَ النَّسَبِ "Nesep yoluyla haram olanlar süt yoluyla da haram olur" hadisiyle,[131] nesepten haram olan herkesin süt yoluyla da aynen haram olacağını belirtmiştir.

Seferîlik dışında bile olsa rehin sözleşmesinin yapılabileceği.

Bir şahit ve davacının yeminiyle hüküm verilebileceği.

Ninenin miras hakkına sahip olduğu.

Fıtır sadakası ve vitir namazının vücubiyeti.

Muhsan[132] zâninin recmi.

Âkilenin[133] diyete katılma mecburiyeti.

Evlenme aktinde şahitlerin gerekliliği.

---

[129] Apaydın, İbn Hazm, 20/44.

[130] Nisâ suresi, 4/23.

[131] Tirmizî, Radâ' 1 (3/452).

[132] Meşru bir evlilik içindeyken yabancı hür bir kişiyle zifafa giren şahsa muhsan denir. (Erdoğan, Fıkıh Terimleri, 324)

[133] Hata ile adam öldüren veya ağır bir müessir fiil işleyen kişiye yardımla mükellef olan yakınları veya mensup olduğu teşekkülü ifade eden grup. (Zühaylî, 6/322)

Şüf'a hakkının meşruluğu.

هُوَ الطَّهُورُ مَاؤُهُ الْحِلُّ مَيْتَتُهُ "Deniz temizleyicidir ve ölüsü temizdir" hadisiyle[134] denizin temiz olduğu ve içindeki hayvanların ölüsünün yenebileceği.

Köpek dişli yırtıcıların etlerinin yenmeyeceği.

Mülümanın kâfire karşılık öldürülmeyeceği.[135]

Cellâlenin et ve sütünün yenmeyeceği.[136]

Hamile kadınların düşük yapmasına sebep olanlara gurre cezası[137] gerekeceği.

Organlara karşılık ne kadar diyet gerektiği.

Miras taksiminde kalanın asabeye[138] verileceği.

ذَكَاةُ الْجَنِينِ ذَكَاةُ أُمِّهِ "Annesini kesmek cenini boğazlamak sayılır" hadisiyle[139] kesilen hayvanın karnından çıkan yavrunun yenebileceği bunlardan bazılarıdır.[140]

Görüldüğü gibi sünnet pek çok yeni hüküm getirmektedir. Bu hükümler farz, vâcip, müstehab, mübah, mekruh ve haram konumlarda olabilmektedir. Fakat burada delil olan sünnet ile müstehap manasına hüküm olan sünnetin farkını ayırdetmek gerekmektedir.

Sünnetin varlığı ve Kitabullahta olanlara ilave hüküm getirmesi, مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ "Biz Kur'ânda hiçbir şeyi eksik bırakmadık" âyetinin[141] beyan ettiği *"**Kur'ân'ın her şeyi açıkladığı** gerçeği" ile çelişmemektedir.* Zira sünnetin bir kaynak olduğunu yine Kur'ân-ı Kerîm açıklamaktadır. Fakat

---

134 Ebû Dâvud, Tahâra 41 (1/64).

135 Buhârî, İlim 39 (1/36); Muvâfakât, sünnet delili 3. mesele.

136 Ebû Dâvud, Et'ıme 24 (4/148), 33 (4/164).
Necis yiyen tavuk, koyun ve sığır gibi hayvanlara celâle denir. Bunlar boğazlanmadan önce bir süre hapsedililerek kendilerine saf ve temiz gıda verilir. Aksi takdirde etleri yenmez. Bu süre tavuklar için üç, koyun cinsi için dört, sığır ve develer için de on gündür. (Erdoğan, Fıkıh Terimleri 52)

137 Düşürülen veya öldürülen cenin için verilen diyete gurre denir. Bu ceza diyetin 1/20 miktarıdır. (Erdoğan, Fıkıh Terimleri 125)

138 Lügatte asabe, ölünün baba tarafından en yakın erkek akrabasıdır. Istılahta ise hisse sahipleri paylarını aldıktan sonra kalanı alan kişi veya kişilerdir. (Buhârî, Ferâiz 5 (8//5).

139 Ebû Dâvud, Edâhî 17(3/252).

140 Şevkânî, İrşâd, 1/120.

141 En'âm suresi, 6/38.

"Sünnetin açıkladığı hükümlerin aslı da Kur'anda vardır" şeklinde bir yorum yapılabilir. Bu durum ise meseleyi bir başka açıdan izah etmek manasına gelir ve böyle bir yorum mezkûr ayetin manasıyla daha uyumlu hale gelir.

Neticede sünnet olmadan Kur'ânın anlaşılamayacağı ortaya çıktığından *İmam **Evzai*** haklı olarak, *"Kitabın sünnete olan ihtiyacı, sünnetin Kitaba olan ihtiyacından fazladır"* demiştir. Yine bu sebeple Tâbiinden Yahya b. Ebi Kesir, *"Sünnet Kur'âna hâkimdir"* demiştir. Çünkü ondaki muradı net bir şekilde ancak sünnet açıklamaktadır.[142]

7) İçtihâd-ı Rasül

Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Acaba Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in bütün beyanları vahiy miydi? Yoksa onların bazısı içtihada mı dayanmaktaydı? Şimdi bu konuyu açıklayalım:

Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in içtihadı konusunda Eş'ariler ve Mutezile,[143] O (sallallahu aleyhi ve sellem)'in içtihat etmediği sonucuna varırken, cumhur içthat ettiği kanaatindedir. O (sallallahu aleyhi ve sellem)'e ait içtihat ve tebliğe dair net bir ayraç olmadığından, kanaatimize göre konuya onun masumiyeti ve dinin hıfzı açısından bakmak daha doğrudur. Bu da içtihat etmediği sonucunu gösterir. Fakat Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) bazen içtihat etmiş olsa bile, doğruyu bulamadığı zaman Şâri Teâla tarafından hatası üzerinde bırakılamayacağı noktasında ümmetin icmaı vardır. Çünkü mevcut örnekler ve dinin vazediliş mantığı bunu gerektirmektedir. Bu sebepten mevcut sünnetin kaynağı içtihâd-ı Rasül ile belirlense bile sahihtir ve uyulması gerekli olduğu konusundaki sonuç değişmemektedir. Zaten O (sallallahu aleyhi ve sellem) bir müçtehit konumunda bile herhangi bir hukuki meseleyi çözerken, herkesten daha ehliyetliydi. Zira ilahi ahkâmı hiçbir kimsenin O (sallallahu aleyhi ve sellem)'den daha iyi kavrayamayacağı açıktır.[144]

Bu noktada Hâtemü'l-Enbiya (sallallahu aleyhi ve sellem)'den sâdır olan fiillerin taksimatını yapmak ve tavzih etmek, konuyu anlamaya yardım edeceğinden biraz tafsilat yapmakta fayda vardır:

---

142 Şâtıbî, Muvâfakât, 4/21 vd.; Şevkânî, İrşâdü'l-Fühûl, 1/122.

143 Akılcılığı öne sürülen Mutezile'nin sünnet ve rivayetlere olan bu bağlılığına, günümüzde dikkat çekmek gerekmektedir.

144 Cessâs, Füsûl, 2/243; Muvâfakât, sünnet delili 1. mesele; Haseballâh, 95.

√ Hz. Peygamber'in Fiilleri

Genel olarak değerlendirildiğinde Rasûlüllah (aleyhisselâm)'ın fiillerinin üç kısma ayrıldığı görülür:

• Bir İnsan Olarak Yaptıkları

Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in bir beşer olması hasebiyle yaptığı fiiller; Onun şahsına münhasır olduğundan, bu konuda kendilerine uymak gerekmez. Bu kısma cibillî davranışlar denir ve uyma açısından mutlak olarak ibaha ifade eder.[145] Örnek olarak Bedir savaşında konaklama yerinin tespitini verebiliriz ki, daha faydalı olan kuyuların yanını tutma önerisi geldiğinde, Kendi düşüncelerini değiştirmişlerdir.[146] O (sallallahu aleyhi ve sellem)'in bu tür hareketlerinde istişareyi öğretme, yöneticinin tarzını belirleme, beşeriyet ve ulûhiyet makamlarını tefrik etme.. gibi hikmetler olabilir. Bu sebeple bu durumları bir eksiklik değildir.

Âlim sahabelerden Abdullah b. Ömer, Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'den gelen nakillerde, O (sallallahu aleyhi ve sellem)'in şahsına münhasır fiillerine bile uyardı. Çünkü bu noktada O (sallallahu aleyhi ve sellem)'e uymayı yasaklayan hiçbir kayıt yoktur. Fakat bu durumlarda O (sallallahu aleyhi ve sellem) gibi davranmak sevap ihtimali taşıdığından, daha tercih edilir bir yoldur.

• Sırf Kendine Mahsus Olan Fiiller

Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in birtakım fiilleri vardır ki, sadece kendisine mahsustur. Gece teheccüd namazı kılmak,[147] savm-ı visâl tutmak[148] ve dörtten fazla hanımla evlenmek.. halleri bu duruma örnektir. Mezkûr fiillerin bizler tarafından bir kısmına uyulması ve diğer kısmına uyulmaması, açık ve net olan bir emr-i ilâhidir. Mesela dörtten fazla

---

145 Şâtıbî, Muvâfakât, 4/54 vd.

146 Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in Bedir kuyusunun başını öncelikle tespit etmemesinde de bir hikmet olabilir. Bu olay, sahabenin O (sallallahu aleyhi ve sellem)'den gelen emirleri bir akıl süzgeciyle tarttığının en büyük delillerinden birisidir. Ki bu yönüyle, pek çok hikmeti içeren Zeynep validemizle evlenmesi hadisesine benzemektedir.

147 وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا "Gecenin bir kısmında kalkarak, namaz kıl. (Böylece) Rabbinin, seni, makâm-ı mahmûda ulaştıracağını umabilirsin." (İsrâ suresi, 17/79)

148 Savm-ı visâl, iftarsız oruca devam etmek manasına gelir.

kadınla evlenmemek, uyulmaması noktasında kesin iken; teheccüt namazında O (sallallahu aleyhi ve sellem)'e uymak ise en faziletli bir sünnettir.

• **Teşrî Nitelikteki Fiiller**

Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in teşri nitelikteki fiilleri daha fazladır. Çünkü O (sallallahu aleyhi ve sellem) dini tebliğ için gelmişti. Bu tür filleri ise iki kısma ayrılır:

A. Kur'ânın mücmelini açıklar. Mesela namaz hakkında, صَلُّوا كَمَا رَأَيْتُمُونِى أُصَلِّى "Ben nasıl kılıyorsam siz de öylece namaz kılın" buyurmuştur.[149] Böylece salât kelimesi vuzuha kavuşmuştur. Keza, يَا أَيُّهَا النَّاسُ خُذُوا مَنَاسِكَكُمْ فَإِنِّى لاَ أَدْرِى لَعَلِّى لاَ أَحُجُّ بَعْدَ عَامِى هَذَا "Ey insanlar! Hac ibadet usullerini benden alın, zira bu seneden sonra hac yapamayabilirim" hadisi[150] böyledir. Zira hac ibadeti sünnetle tevazzuh etmiştir.

B. Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in müstakil olarak yaptığı fiillerdir ki, incelendiğinde farz, vâcip ve mendup gibi vasıflara sahip olduğu görülür. Bunlara aynen uyulmaya çalışılır. Mesela Hacer-i Esvedi öpmesi bir vacip olarak böyledir. Eğer bu tür davranışların vasfı bilinmiyorsa, ibâha ifade ettiğine hükmedilir ki, "Ümmetin bunları yapmasında her hangi bir mahzur yoktur" manası taşır.[151] Çünkü bu kapsamdaki fiiller mebdei itibarıyla olmasa bile müntehası itibarıyla vahye dayandığı kesindir. Bu sebeple bu tür sünnetler, bidat olarak gelen fazla amellerden daha hayırlıdır. Dârimî'de geçen şu hadis de bu hükmü verir: عَمَلٌ قَلِيلٌ فِي سُنَّةٍ خَيْرٌ مِنْ عَمَلٍ كَثِيرٍ فِي بِدْعَةٍ "Sünnetteki az bir amel, bidat olan çok amelden daha hayırlıdır."[152]

C. İcma

Edilley-i şer'iyyeden üçüncüsü icmadır. İcmanın bir delil olarak oluşmasında, İslâmın birlik ruhunun ve bu ümmetin orta bir ümmet olmasının etkisi vardır. Çünkü ittihad ruhu, kendi müntesiplerinin daima ittifak içinde olmasını, vasatiyet ise genel kurallara itibar edilmesini ister. Bunu

149 Buhârî, Ezân 18 (1/155).
150 Nesâî, Menâsik 220 (5/270).
151 Karâfî, Fürûk, 1/221-223.
152 Abdurrazzâk, Musannef, 11/291.

temin noktasında onların *bir araya gelmesini* emreden âyet ve hadisler kadar, *şûra ve istişare fikri* de katkı sağlar.[153] Bu açıdan meseleye bakıldığında da icma delilinin önemi daha da artar. Bu sebeple fıkıh usulündeki sabit ve değişmez temel naslardan birisi icmadır. Hücciyyeti konusunda ihtilaf olmasa bile tarifi, kapsamı ve detayında pek çok ihtilaf çıkmıştır. Binaenaleyh Kitap ve sünnetteki ittifak, icmada oluşmamıştır diyebiliriz. Bu durum ise gayet normaldir. Hatta bir nakîsa değil, belki bu kaynağın mahiyetinin tabii bir sonucudur. Bu girişten sonra detay incelemeye geçebiliriz:

1) Tarifi

Lügatte icma, bir konuda kesin karar almak veya fikir birliği etmek manalarına gelir.[154] Birinci anlam olan "karar alma" konusunda öznenin tekil veya çoğul olması fark etmezken, diğer mana olan fikir birliği için iki veya daha fazla kişinin olma zorunluluğu vardır. Çünkü çoğunluk olmadan fikir birliği oluşmaz.

Terim olarak icma; ümmet-i Muhammed içerisindeki müçtehitlerin, vefat-ı Rasul'den sonraki her hangi bir devirde, şer'î bir hüküm hakkında istisnasız olarak ittifak etmeleridir. Meseleye fıkıh ilmi açısından bakılınca, tabii olarak bu hükmün amelî sahada olması gerekmektedir.

Vâkıada icma ilk olarak İmam Mâlik ile ortaya çıkmış ve döneminin ilim merkezi olan Medine'de, "Bura *ehlinin ameli*" şeklinde görülmüştür. Fakat bunun *görüş birliği eden bütün âlimlere uyma* şeklindeki tefsiri, teoride İmam Şâfi'ye aittir.

İcmaya kaynaklık eden deliller; İslâmın şûra fikri, âlimlerin görüşlerine uyma nassı, cemaatten ayrılmama prensibi ve sahabe ittifakının bağlıyıcılığıdır.[155]

2) İcma ve İttifak Kelimeleri Arasındaki Fark

Burada çoğu zaman anlam itibarıyla karıştırılabilecek olan icma ile ittifak kelimesinin farkını vermekte fayda vardır. Bu sebepten tarif ve kapsam olarak iki ıstılah arasında kısa bir mukayese yapacağız:

---

153 Sübkî, el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc, 2/358; Yavuz, Hakîkatü'l-İcmâ, 102.
154 İbn Manzûr, 8/57-58.
155 Cessâs, Füsûl, 3/341; Dönmez, İcma, 21/419.

Kelime olarak **ittifak**; bir konuda birleşme, uyuşma ve bağdaşma manalarına gelir. Onun ıstılah tarifi de bu manadan farklı değildir. Fakat icmaya kıyasla bazı farklılıkları da haizdir. Bunları şu şekilde belirtebiliriz:

1. İttifak teriminde, icmanın manasında olduğu gibi bir devirdeki bütün insanların birleşme manası her zaman yoktur. Fakat icmada mevcut herkesin birleşmesi, her zaman için değişmez bir şarttır.

2. İttifak, sadece İslâm hukukuna özgü bir ıstılah değildir. Bu sebeple fikir birliği yapanların müçtehit veya müslüman olma şartları aranmaz. Fakat icma İslâm hukukuna özgüdür ve ona katılanların hepsinin Müslümanlardan olması zorunludur.

3. İttifak için dinî veya fıkhi bir meselenin lüzumiyeti, binaenaleyh sonucunda çıkacak olan hükmün haram, helal ve mübah gibi şer'î bir netice olması gerekmemektedir. Fakat icmada her zaman temel konu şer'î bir hükümdür ve fıkıh açısından neticesi de beş temel kategoriden birisidir.

3) İcmanın Gerçekleşme Şartları

Bir icmanın gerçekleşmesi ancak şu şartların ittifakıyla mümkündür:

1. Fikir birliği edenler müçtehit olmalıdır. Dolayısıyla avamın icmasının bir değeri olmaz.

2. İlgili hukukçular müslüman olmalıdır. Bu şart aslında müçtehitlik şartında da vardır. Çünkü bir müçtehidin iman etmiş olması, onun en temel vasfıdır.

3. Bir devirdeki müçtehitlerin istisnasız hepsi bu ittifaka katılmalıdır. Çünkü aksi durum delilden neşet eden bir ihtilafın varlığı sonucunu vermektedir.

4. Söz konusu icma, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)*'in vefatından sonra gerçekleşmelidir.* Çünkü Devr-i Risaletteki olaylar sünnet kapsamında değerlendirilir. Üstelik bunların fiil, kavil veya takrir olması arasında fark yoktur. Ashab arasında geçen fakat Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'e arz edilmeyen meseleler ise, hükmü açısından vuzuhunda bir pürüz yoktur.

5. İcmanın konusu vücup, hürmet, sıhhat ve fesad gibi şer'î bir hüküm olmalıdır. Çünkü fıkhı ilgilendiren meselerler bu şekilde tezahür eder.

Pratikte icmaya duyulan ihtiyaç, ilgili konunun hükümsüz veya zanni olması sebebiyledir. Fakat bazen kaynağı temel naslarda bulunan namaz, oruç ve hac gibi meseleler hakkında bile icmanın vaki olduğu söylenebilmektedir. Bu durumda mezkur amellerin sübutu ve delaleti açısından her hangi bir ihtilaf olmadığından, ilk bakışta icma tabiri anlamsız gelmektedir. Zira bu konular, haklarında icma olmasa bile inkarları mümkün değildir. Çünkü mesele Kitap ve sünnet gibi temel kaynaklarda bütün sarahatiyle mevcuttur. Bu sebeple böyle yerledeki icma lafzını, ümmet içinde söz konusu delillerin bidâyet-i İslâmdan bu yana *daha* ***farklı anlaşılmadığını*** gösteren bir sonuç olarak algılamak gerekmektedir.[156]

4) İcmanın Nevileri

Meydana gelişi açısından icmaya bakıldığında, birinci olarak müçtehitlerin konu üzerindeki beyanlarının şekline göre, ikinci olarak ise söz veya fiile dayanmasına göre taksim edildiği görülür. *Sırasıyla görelim:*

a) Beyana Göre İcma

Meydana gelen icmalar beyan açısından değerlendirildiğinde iki ihtimali vardır. Bu da onların açık veya kapalı olmalarıdır. Biz bunlardan açığa sarih icma, kapalıya da sükuti icma demekteyiz. *Bu konuyu şu şekilde tafsil edebiliriz:*

√ Sarih İcma

Her hangi bir devirdeki müçtehitlerin her hangi şer'î bir hüküm konusunda teker teker görüşlerini açıklamasıyla ve neticede bunların birleşmesiyle oluşan icmaya sarih icma denir. Bu tanımda asıl olan, icma konusunun baştan sona aynı seviyede kabul edilmesidir. Mesela "Namazda icma vardır" denilince; kaç vakit olduğu, rekatları ve içinde nelerin okunacağı gibi, farzlarında ittifak edilen bir ibadet şekli anlaşılır.

Fakat bazen müçtehitler bir hükümde bu seviyede bütünüyle ittifak edemeseler bile, onun yarısında ittifak etmiş olabilirler. Mesela sahabe, ölenin dedesi ile kardeşleri beraber bulunduğunda, dedeye kaç pay

---

[156] Ebu'l-Huseyn el-Basrî, el-Mu'temed, 2/24.

miras verileceğinde icma edememişlerdir. Fakat bu durumda dedeye muhakkak bir miktar pay verilmesi gerektiğinde ittifak etmişlerdir. Öyleyse bundan anlaşılan, hiçbir kimsenin bu durumda dedeyi mahrum bırakamayacağıdır.[157]

Benzer durum içki içene verilecek had konusunda da vardır.[158] Ki sonradan bu ceza 80 celde şeklinde netleşmiştir.[159]

Hükmü: Sarih icma yoluyla elde edilen bir hüküm, zannîlikten çıkmış ve netlik kazanmıştır. Tabii olarak bu hüküm, sonrası itibarıyla üzerinde içtihat ve ihtilaf edilmekten uzak olur ve bağlayıcı hale gelir.

√ Sükutî İcma

Her hangi şer'î bir konuda, bir dönemdeki müçtehitlerden bazısının fikirlerini beyan etmeleri, fakat diğer bazısının aynı görüşe katılma veya itiraz etme şeklinde bir şey söylememeleriyle ortaya çıkan hükme sükutî icma denir.

Hz. Osman'ın Basra'daki bir arazisini henüz görmeden Talha'ya satması olayı buna bir örnektir. Çünkü satıştan sonra hem Hz. Osman'a hem de Hz. Talha'ya aldandığı söylenince, her ikisi de akdin konusunu görmemelerini gerekçe göstererek muhayyerlik hakları olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine meseleyi çözmek üzere Cübeyr b. Mut'im hakem tayin edilmiştir. O da gerekli incelemelerini yaparak, sadece Talha'nın muhayyerlik hakkı olduğunu, Hz. Osman'ın ise muhayyerlik hakkının olmadığını belirtmiştir. Gerekçe de mal sahibinin her hangi bir şeyi zorlama olmadan isteyerek satmasının, onu görmeden alanın durumuyla eşit olmamasıdır. Çünkü mal sahibi eğer istemeseydi onu satmayabilirdi. Fakat alan adam bir sebepten buna mecbur kalmış olabilir.[160]

Bu hadiseyi gören ve duyan bütün sahabiler, bu konuda lehte veya

---

157 Dede, ana bir kardeşleri bilicma hacbeder. Fakat bababir kardeşler ile anababa bir kardeşleri hacbedip edemeyeceği konusunda ihtilaf vardır. Bir kısım ashaba göre dede, baba olmadığı zaman onun yerine geçtiğinden kardeşleri hacbeder. Diğerlerine göre ise kardeşler dedeyle beraber mirasçı olurlar. (Aktan, Miras Hukuku, 151)

158 Bûtî, Davâbıtu'l-Maslaha, 179.

159 Ebû Dâvud, Hudûd 34 (4/618).

160 Meydânî, Lübâb, 2/15.

aleyhte hiç bir şey söylememişlerdir. Dolayısıyla satıcının görmeden malını satması halinde, muhayyerliği olmayacağı konusunda sükutî bir icma gerçekleşmiştir. İslâmı zor şartlarda sahiplenmiş seçkin bir grubun gayri âdil bir karara sükut etmesi mümkün değildir. Bu durum ise oluşan hükme muvafakatlerini göstermektedir.

Zamanla icmanın kesinleşmesi adına fakihlerin sözkonusu düşüncelerindeki sebatı meselesi gündeme gelmiştir. Elbette görüşün beyanı adına oluşan ilk fikrin bir önemi vardır. Fakat sonradan bazı hukukçuların fikirlerinden dönmesinin problem oluşturup oluşturmayacağı konusu da tartışılmıştır. Fakat bunun sarih icmada bir problem oluşturmayacağı kesindir. Çünkü delile dayalı bir içtihatta pek çok fakihin birleşmesi söz konusudur.

Yalnız asgari olarak bu şart, sükutî icmanın gerçekleşmesi adına en azından bir miktar süre için gereklidir. Zira sükut edene söz isnat edebilmek için, düşüneceği ve eğer farklı bir görüşteyse itiraz edeceği bir zaman kadar mühlet vermek kaçınılmazdır. Buna rağmen aksine bir şey söylememişse, artık muvafakatine karar verilir. Çünkü yanlış karşısında herhangi bir müslüman susamaz. Dolayısıyla görüşünü açıklaması gerekmektedir.

İzahtan anlaşılacağı üzere sükuti icmanın oluşmasında şu şartların bulunması gerekir:

I. İlgili müçtehidin sükutu, muvafakat veya muhalefete işaret etmemelidir.

II. Görüşü duyan müçtehitlerin, mesele hakkında bir fikir oluşturacak kadar süreye sahip olmaları gerekir.

III. İcmaya konu olan mesele, içtihada açık bir alanda bulunmalıdır.

b) Söz ve Fiil Açısından İcma

Meydana gelen icmalar, bir diğer taksime göre söz ve fiil açısından değerlendirilir. Çünkü icma ya sözle ya da fiil ile oluşur. Buna göre de icma iki kısma ayrılır. Şimdi bunların tafsilatını verelim:

√ Kavlî icma

Bir konuda icmayı yapanlar görüşlerini açıkça söylemişlerse buna kavlî icma denir. Bu konuda herhangi bir ihtilaf söz konusu değildir.

√ Fiilî icma

Bir konudaki icma, lafızlardan değil de sürekli olarak yapılan fiillerden anlaşılmaktaysa, bu şekilde oluşan icmaya fiilî icma denir. Dolayısıyla aynı şekilde bilinçli olarak devam eden pek çok müçtehidin ameli, şer'î açıdan ilgili konuda bir mana ifade etmektedir. Bu ise yapılan amelin İslâma göre meşruiyetidir.

Fiilî icmayı, yapılan sarih icmaya katılamayanların sükuten muvafakatı manasında düşünmek gerekmektedir. Çünkü yapılan sözlü bir ittifakı bazı fukahanın fiilleriyle teyit etmesi, açıkça bu manada anlaşılır.

Bir sebepten icma hiç konuşulmadan bile gerçekleşebilir. Dolayısıyla bu icmanın sözlü bir ifadeyle olmaması, onun değerini düşürmez. Bu yönüyle icmayı kavlî ve fiilî olarak ikiye ayırmak tabiidir.

5) İcmanın Neshi

Oluşan bir icmanın sonradan kaldırılıp kaldırılmayacağı meselesi de tartışma konusu olmuştur. Şer'î bir hükmü koymak veya onu iptal etme hakkı sadece Şâri Teâla'ya hastır. Bu sebeple nesih sadece vahiy dönemi olan Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) devrinde vuku bulabileceğinden, sonrası itibarıyla nesih mümkün değildir. Binaenaleyh bir icmanın diğer icmayı nakzetmeyeceği, genel bir usûl kaidesidir.

Oluşan herhangi bir icma, şer'î açıdan bir delil olarak sabittir. Bu sebeple onun aksine bir icma yapılamaz. Zira bu durum, delile karşı delil getirme cür'eti sayılır. Zaten yapılan veya oluşan bir icmanın aynen kalacağı ve bozulmayacağı cumhurun görüşüdür. Bu durum ise icmanın nesih kabul etmeyeceği manasına gelmektedir. Yalnız sükuti icmada herhangi bir müçtehidin inceleme ve araştırması makul bir süreye kadar uzayabilir.

Bu makul süre üzerinden uzun yıllar geçmiş fakat herhangi bir müçtehit yine de görüş beyan etmemişse, onun ölmesini beklemeye gerek yoktur. Çünkü gerekli bir konuda beklenilenin üzerinde susulması, İslâmın emr-i bilmaruf ve nehy-i anilmünker prensibine aykırı olduğundan mümkün değildir.[161]

---

[161] Zühaylî, Usûl, 1/584.

6) İcma Üzerine Farklı Görüşler

Mutezili *Nazzam* (231) icmayı külliyyen reddetmektedir. Kendine göre de meseleyi şöyle delillendirmektedir:

1. Şâri' Teâla şer'î meseleleri çözme konusunda şöyle buyurmaktadır: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلاً "Ey iman edenler! Allah'a itaat ediniz. Rasûle ve sizden olan ulülemre itaat ediniz. Eğer bir konuda ihtilafa düşerseniz, şayet Allah ve ahirete iman ediyorsanız; meseleyi Allaha ve Rasüle götürünüz. Çünkü bu daha iyidir ve sonucu daha güzeldir."[162] Görüldüğü üzere âyet bir konuda beklenilen şer'î çözümleri, Kitabullah ve sünnet ile tahdit etmiştir.

2. Hz. Muaz hadisi de mezkur hükmü teyit etmektedir. Zira o Yemen'e giderken, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) onun yapacağı karar aşamalarını sormuş, fakat bunlar içerisinde şer'î bir kaynak olarak icmadan bahsedilmemiştir.

3. İslâm hukuk tarihine baktığımızda, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) dönemi içinde bizim açımızdan bağlayıcı olan icma isminde bir kaynak bilinmemektedir. Öyleyse vakıaya mugayir olarak böyle bir usûl oluşturulamaz.

Fakat Nazzâm bu itirazında haksızdır. Bu durumu iki gerçekle izah edebiliriz:

1. Mezkur âyet sünnete göre hareket etmeyi emretmektedir. Fakat diğer yandan icmaya uymayı yasaklayıcı konuda bir beyanı yoktur. Sünnette ve diğer âyetlerde ise sahabenin ittifakla kabul ettiği bir yola uyma zorunluluğu, âlimlerin ittifakla aldığı görüşlere ittiba gereği, cemaate uymanın vucubu, ayrılığa düşmenin haramlığı ve istişare etme emri.. gibi icmaya kaynaklık eden naslar vardır.

2. Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) hayatta iken böyle bir kaynağa ihtiyaç olamazdı. Çünkü çıkan her ihtilafı doğru olarak çözecek objektif bir hüküm kaynağı vardı. Bu sebepten Muaz b. Cebel'in icmadan bahsetmemesi gayet normaldir.

---

[162] Nisâ suresi, 4/59.

İsnaaşerî şiiler ise icmayı kendi müçtehitlerine has bir ittifak olarak görürler. Fakat daha çok Gâip İmam'ın görüşünü açıklama sadedinde baş vurdukları icmaya, Ehl-i sünnetin ona verdiği değerden çok daha güçlü bir delil olarak bakmaktadırlar.[163] Çünkü onlara göre imamet makamı, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e niyabet eden, masum ve uyulması zorunlu bir kurumdur.

Hâricilerden etbaı kalmamış küçük bir kısım ise icmayı tamamen reddetmektedir. Bu noktadaki delilleri ise icma ile sabit olan recim meselesidir. Kendilerine göre recimin olamayacağını ispatlayarak, onun delili olan icmayı da iptal ettiklerini düşünürler. Mesele şöyledir: فَإِذَا أُحْصِنَّ فَإِنْ أَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ "Muhsan olduktan sonra câriyeler zina ederse, hürlere verilen cezanın yarısı gerekir" âyeti,[164] köle ve cariyeler için haddin yarısını tatbik etmeyi emretmektedir. Fıkıhta zina etmiş hür bir kadının icma ile bilinen cezası recm edilmesidir. Ölümün yarısı olmayacağına göre, icma diye bir delil tanımlaması yanlış olur.[165] Böylece kendilerine göre hükmün butlanından delilin butlanına bir geçiş yapmışlardır.

Halbuki köle ve cariyeler için yarım had cezası uygulanacağını belirten ayetin hükmü, yarıya bölünebilen cezalar için geçerlidir. Bu durum ise akla gelen her sorunun şer'î açıdan doğru olmayabileceğini gösterir. Dolayısıyla köleler için yarı ceza uygulanması İslâmın genel bir kuralıdır.

Zaten Nur suresindeki zina ile ilgili âyetler, sözkonusu bu âyetten daha sonra nâzil olmuştur. Bu durum da recim konusundaki ümmetin uygulamasının doğru olduğunu gösterir.

Diğer yandan recim konusunda Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) döneminde uygulama olması, meselenin ümmetin anladığı şekilde olduğuna dair ayrı bir delildir. Sahabe icmaı da bu görüşü teyit etmektedir. Bu sebeple kuru mantık sonuçlarına göre şer'î meselelerin çözümlenemeyeceğini, aksine dinin vahiy yoluyla bilindiğini belirtmek gerekir. Bu durum ise fer'î bir noktadaki kendi anlayışlarına göre uyumsuz bir sonuçla, bütünüyle bir icma delilini iptal etmenin tutarsızlık olduğunu gösterir.

---

163 Muzaffer, Usûl-ü Fıkh, 3/98; Hatemi, 72.
164 Nisâ suresi, 4/25.
165 Kılıçer, 83.

Zâhirîler ise prensip olarak icma isminde bir delili kabul etmektedir. Fakat icmaya katılacak müçtehitleri ve onların görüşlerini bilme imkanı olamayacağı gerekçesiyle, icmayı sadece sahabeye münhasır kılmaktadırlar. Gerekçeleri ise müçtehit sahabenin Hz. Ömer döneminin sonuna kadar Medine'den ayrılmamasıdır.[166]

7) Cumhura Göre İcmanın Delili

1. Ehl-i sünnete göre şu âyet-i kerime müminlerin yoluna ittiba etmenin gereğini göstermektedir: وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَى وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّى وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا "Kim kendisi için hidayet yolu belli olduktan sonra Peygambere karşı çıkar ve müminlerin yolundan başkasına uyarsa, onu kendi halinde bırakır ve cehenneme sokarız. Bu ne kötü bir sondur!"[167]

Bu âyetin fıkhî meselelerdeki icmaya delil olduğunu ifade etmek zordur. Çünkü burada birinci olarak, iman etmeyenler karşısında iman edenlerin yoluna uyma konusu kast edilmektedir. Dolayısıyla mesele içtihatla ilgili değildir. Fakat bu âyetten icma hükmü çıkarılamaz demek de zordur. Çünkü buradaki hükümde genel olarak müminlerin kabul ettiğine uymanın zorunluluğu anlatılmaktadır. Bu sonuç ise icma delili ile uyumludur. Sebebin hususiyetinin hükmün umumiyetine mâni olmadığı da müsellemdir. Binaenaleyh ekser-i fukahanın bu âyeti icmaya delil olarak alması yanlış sayılmaz.

2. **M**ezkur âyetten müminlerin yoluna uyma kasdedildiğini gösteren pek çok hadis-i şerif vardır. Bunların bazılarının sıhhat açısından zayıf[168] olması sonucu değiştirmemektedir. Dolayısıyla müçtehitlerin ittifakı,

---

166 İbn Ruşd, ed-Darûrî fî Usûli'l-Fıkh, 1/46; Karaman, İslâm Hukuk Tarihi, 108.

167 Nisâ suresi, 4/115.

168 Burada geçen "zayıf" ıstılahının Türkçedeki zayıflıkla bir ilgisi yoktur. Zira hadis usûlüne göre, sahih ve hasen olmayan rivayete zayıf denmektedir. Dolayısıyla, الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ "Hak ve gerçek olan, Rabbinden gelendir. Bunda hiç tereddüdün olmasın" (Bakara suresi, 2/147) âyetinde olduğu üzere dinin aslı vahiydir. Diğer yandan rivayetlerdeki zaaf, hadisten çok senetten kaynaklandığı için şeklî kalmaktadır. Binaenaleyh zayıf demek mevzu (uydurulmuş) manasına gelmemektedir. Muhaddislerin dindeki gayretleri sebebiyle rivayet zincirinde olan herkesi, "Berâat-ı zimmet asıldır" kaidesine bakmadan özel olarak incelemeleri ve ortaya çıkabilecek şüpheleri baştan izale etmeleri de diğer bir gerçektir. Bu sebeple onların kullandığı kelimelere hakkıyla vakıf olmak gerekmektedir.

içtihadî-amelî bir sahada bile olsa uymayı gerektirmektedir. İlgili hadisler şunlardır:

a) إِنَّ أُمَّتِى لَنْ تَجْتَمِعَ عَلَى ضَلاَلَةٍ فَإِذَا رَأَيْتُمُ اخْتِلاَفًا فَعَلَيْكُمْ بِالسَّوَادِ الأَعْظَمِ "Ümmetim dalâlet üzerinde birleşmez. Eğer ihtilaf görürseniz çoğunluğa (sevâd-ı azam) uyunuz."[169] Buradaki çoğunluğa uyma, icma fikrini gösterir.

b) إِنَّ اللهَ أَجَارَكُمْ مِنْ ثَلاَثِ خِلاَلٍ أَنْ لاَ يَدْعُوَ عَلَيْكُمْ نَبِيُّكُمْ فَتَهْلِكُوا جَمِيعًا وَأَنْ لاَ يَظْهَرَ أَهْلُ الْبَاطِلِ عَلَى أَهْلِ الْحَقِّ وَأَنْ لاَ تَجْتَمِعُوا عَلَى ضَلاَلَةٍ "Allah sizi üç şeyden korumuştur: Nebinizin size beddua etmesiyle toptan helak olmaktan, ehl-i bâtılın ehl-i hakka (mutlak ve sürekli olarak) galebesinden ve dalâlet üzerine birleşmekten."[170] Şayet İslâm ümmeti dalâlet üzerine birleşememekteyse, elbette onların görüşüne uyulur. Bu durum ümmet içindeki fertlerin gerçek vâris olması yanında, bütünüyle bir ümmetin O (sallallahu aleyhi ve sellem)'e vâris olmasını da sözkonusu eder. Çünkü ümmetin hata üzerinde birleşmeyeceği gerçeği bunu gösterir.

Doğrunun her devirde anlaşılacağı ve bozulmyaacağı noktasında bu rivayeti teyit eden bir hadis de şudur: وَلاَ تَزَالُ طَائِفَةٌ مِنْ أُمَّتِى عَلَى الْحَقِّ ظَاهِرِينَ لاَ يَضُرُّهُمْ مَنْ خَالَفَهُمْ حَتَّى يَأْتِىَ أَمْرُ اللهِ "Ümmetimden bir grup hakkka sahip çıkmaya devam edecek ve muhalefet edenler Kıyamete dek onlara zarar vermeyecektir."[171]

c) ما رَأَى الْمُسْلِمُونَ حَسَناً فَهُوَ عِنْدَ اللهِ حَسَنٌ وَمَا رَأَوْا سَيِّئاً فَهُوَ عِنْدَ اللهِ سَيِّئٌ "Müslümanların güzel gördüğü şey, Allah katında da güzel; kötü gördüğü şey de Allah katında da kötüdür."[172] Bu sebepten bir konuda çoğunluğun veya herkesin aynı görüşü belirtmesi, ona uymayı gerekli hale getirir.

d) اِنّ العُلمَاءَ أشْرَفُ النّاسِ وانَّ عِلْمَ الشَّرِيعَةِ أَفْضَلُ العُلُوم وَانَّ الجَماعَةَ هُمُ الْاجْمَاعُ وَرَأيُهُمْ هُوَ الْحَقُّ وَعَلَى النَّاسِ الرُّجُوعُ اِلَيْهِمْ فِيمَا لَيْسَ فِي كِتَابِ اللهِ وَسُنَّةِ رَسُولِهِ "Âlimler insanların en şereflileridir. İlimlerin en efdali şeriat ilmidir. Cemaat icma demektir. Çünkü onların görüşü haktır ve Kitap ile sünnette bulunmayan konularda insanların onlara müracat etmesi gerekir."[173]

---

169 İbn Mâce, Fiten 8 (2/1303).
170 Ebû Dâvud, Fiten 1 (4/452).
171 Ebû Dâvud, Fiten 1 (4/452).
172 Ahmed b. Hanbel, 1/379.
173 Tâc, 1/61.

e) Hz. Ali'den de bu konuda şöyle bir nakil gelmektedir: Bir gün Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e Kur'ân ve sünnette hükmü olmayan bir konuda ne yapacakları sorulunca şöyle buyurmuştur: أَجْمِعُوا لَهُ العَالِمِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَاجْعَلُوهُ شُورَى بَيْنَكُمْ وَلاَ تقضُوا فِيهِ بِرَأْيٍ وَاحِدٍ "O konuda mümin âlimleri toplayın, aranızda istişare edin ve tek bir kişinin görüşüne göre hüküm vermeyin."[174] Bu hadis istişare sonucunda ortaya çıkan çoğunluğa ait görüşün bağlayıcılığını da bildirmektedir.

f) يَدُ اللَّهِ مَعَ الْجَمَاعَةِ "Allahın yardımı toplulukla beraberdir."[175] Keza şu hadis de birlik ve beraberlik ruhunu, dolayısıyla da icmayı destekler: فَمَنْ أَرَادَ مِنْكُمْ بَحْبَحَةَ الْجَنَّةِ فَلْيَلْزَمْ الْجَمَاعَةَ فَإِنَّ الشَّيْطَانَ مَعَ الْوَاحِدِ وَهُوَ مِنْ الاِثْنَيْنِ أَبْعَدُ "Sizden kim cennetin genişliğini isterse topluluğa uysun. Çünkü Şeytan tek kişi ile beraberdir ve iki kişiden daha uzaktır."[176] Buna göre birlikten kopanlar, ilahi yardım göremeyeceklerinden doğruya da ulaşamazlar.

Çoğunluğa uymayı destekleyen başka rivayetler de vardır ki, bu durum ümmetin hata üzerine birleşmeyeceğinin tevatürle bildirilmesi manasına gelir. Dolayısıyla icma, şüphe edilmeyecek kadar muhkem bir delildir.[177]

8) İcmanın Kaynak Değeri

Dinî hükmün çeşidi hangi neviden olursa olsun fark etmez, tevatüren nakledilmiş bir icmayı inkar etmek Müslüman bir kişiyi dinden çıkarır. Çünkü bu durumda icmayı reddetmekle dini reddetmek aynı manaya gelmektedir. Mesela namazın nasıl anlaşılacağı ve kılınacağı hususu böyledir. Yine oruç, hac ve hadler konusundaki genel kabul böyledir. Zira bunları farklı anlamaya veya reddetmeye kalkmak, açık ve sabit olan dinî bir gerçeği ret manası taşıyacağından, bir müminin imanıyla bağdaşmamaktadır.

Bir delil olarak icma olmasa, sarahat isteyen bazı konularda İslâmın yolu gizli kalabilirdi. Çünkü nasların çerçevesi ölçüsüz bir şekilde genişletilerek sınırsız yoruma kapı aralanabilirdi. Sahabe icması paratikte

---

174 Kenzü'l-Ummâl, 2/340.
175 Tirmizî, Fiten, 7 (4/466).
176 İbn Hanbel, 1/18.
177 İbn Ruşd, ed-Darûrî fî Usûli'l-Fıkh, 1/46.

gerekli olan bu açıklığı gidermiştir. Bu yönüyle icma aynı zamanda bir muzhirdir.[178]

İcmanın bilinmesinin zor olduğu söylense bile, tek kişinin içtihadının hüccet kabul edildiği bir hukukta, bilinen bütün müçtehitlerin ittifakının delil olmayacağını iddia etmek de bir çelişkidir. Fakat meselenin tartışma alanı, acaba böyle bir görüşün reddedilemeyecek seviyede olup olmamasıdır.

Şia, Ehl-i sünnet uleması içinde masum imam olmadığından, onların icmasını kabul etmezken; mukabilen Ehl-i sünnet de karşı tarafı Hak çizgiden ayrıldığı gerekçesiyle reddetmekte ve icmalarını kabul etmemektedir.

Sarih icmayı kabul edenlerden bazıları sükutî icmayı reddederler. Mâlikîler ve İmam Şâfii bunlar arasındadır. Çünkü onlara göre bir konudaki sükût, her zaman için muvafakati ifade etmez. Zira bu noktadaki susmanın iki ihtimali vardır:

1. Henüz müçtehitlerin konu hakkındaki kanaatleri netleşmemiştir.

2. İlgili mesele hakkında herhangi bir görüş beyan etmekten çekinme ihtimalleri olabilir.

Hanefîler ve Ahmed b. Hanbel ise bu kanaatte değildir. Çünkü icmanın hüccet olduğunu gösteren delillerde, *ümmetin fikrinin sarihen veya sükûten anlaşıldığı noktasında bir ayrım* yoktur. Aksine olarak, yapılan ittifakın aynen kabul edilme gereği anlaşılmaktadır. Bu sebeple sükutî icmayı ret görüşü isabetsizdir.

Bu iki görüş arasında farklı bir yol tutarak, *sükutî icmayı zannî delil mertebesinde* orta bir hüküm kabul edenler de vardır. Mesela Şâfiîlerden Âmidi bunlardandır.

Fakat biz, icmanın hakiki manada oluşacağı dönem itibarıyla selefin tavrına baktığımızda, onların hak bir noktada susmadıklarını görmekteyiz. Zira onlar, anlaşılmayan konularda muhatapları Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) bile olsa fikirlerini söylemişlerdir. Çünkü Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in beyanlarının kendi görüşleri mi yoksa vahiy mi olduğunu bilme sadedinde, bu konuda pek çok örnek vardır. Dolayısıyla Hz.

---

[178] Karâfî, Fürûk 4/111; Mülteka 226.

Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e bile sual yönelten bir ümmetin müçtehitleri, gerçeği söylemeyerek susmamış ve, السَّاكِتُ عَنِ الْحَقِّ شَيْطَانٌ أَخْرَسُ "Hakikat karşısında susan dilsiz şeytandır" hadisinin[179] beyanında açıklanan dilsiz şeytanlık konumuna düşmemiştir! Bu sebeple ulemanın *sükûtunun muvafakata delaleti daha güçlüdür.*[180]

9) İcmanın Konusu

Fıkhi konulardaki icma iki şekilde olur. Bunlardan birincisinde herhangi bir tevkîfî meselenin farklı anlaşılmayacağı beyan edilir. Mesela salât ve sıyâm kelimelerinden, bilinen namaz ve oruçların anlaşılması böyledir. Bir haber-i vâhid üzerine yapılan icma da bu sınıfa girer.

İkincisinde ise içtihadi bir konunun, aynen o şekilde kalacağı netleşir. Mesela bir kişiye, babasının hala ve teyzesi ile annesinin hala ve teyzesini nikahlmasının haram olması böyledir. Çünkü bu konuda açık bir nas yoktur. Sadece hala ve teyze lafizlarının umumundan, onlara bir intikal ve delalet sözkonusu olabilmektedir. Ayrıca bir kişi için babasının annesi, aynen annesi gibidir. Ona kıyasla hala ve teyzesi de öyle olmalıdır. Bu sonuca ise içtihatla ulaşılmıştır.

Keza Hz. Ebû Bekir zekat vermeyenlere savaş açmak isteyince bazıları; "Kelimey-i şehadeti getirenlere savaş mı açıyorsun? Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem); أُمِرْتُ أَنْ أُقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَشْهَدُوا أَنْ لاَ إِلَهَ إِلاَّ اللّٰهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللّٰهِ ، وَيُقِيمُوا الصَّلاَةَ ، وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ ، فَإِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ عَصَمُوا مِنِّى دِمَاءَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ إِلاَّ بِحَقِّ الإِسْلاَمِ ، وَحِسَابُهُمْ عَلَى اللّٰهِ *"İnsanlar ile lâilahe illallah Muhammedün Rasulüllah demelerine, namaz kılıp zekat verir hale gelmelerine kadar savaşmakla emrolundum, sadece İslâmın hakkı bundan hariçtir, hesapları da Allaha aittir"* buyurmuştur" deyince,[181] "Zekat da İslâmın hakkıdır" diyerek karşılık vermiş ve bu şekilde içine rey giren bir görüş üzerinde sahabe icmaı olmuştur.[182]

10) İcmanın Dereceleri

179 Sâbık, Fıkhü's-Sünne, 2/611.

180 Mevsûatü'l-Fıkhi'l-İslâmî, İcmâ mad., 1/73; İbn Teymiyye, Fetâvâ, 19/269,20/498 vd.; Yavuz, İcmanın Hakikati, 89 vd.

181 Buhârî, Îmân 17 (1/12).

182 Cessâs, Füsûl, 3/176.

Her hangi bir devirde oluşabilecek icmanın önem sıralaması şöyledir:

a. Sahabenin sarih icmaı.

b. Sahabenin sükutî icmaı.

c. Sahabeden sonra oluşan sarih icma.

d. Sahabeden sonra oluşan sükuti icma.

e. Hakkında ihtilaf olduğu bilinmeyen nakiller. Bir çok icmanın katiyeti noktasındaki şüpheler tam kalkmadığından, onların bu kısma girdiğini söyleyebiliriz.

11) İcmanın İmkanı

Prensip olarak icmanın bir delil olmasında ihtilaf yoktur. Ama vakıada icmanın mümkün olup olmadığı, varsa bile fiilen meydana gelip gelmediği tartışma konusu olmuştur. Bu noktada iki temel gerekçe vardır:

1. Bir asırdaki müçtehitlerin kimler olduğunu bilmenin zorluğu.

2. Faraza müçtehitler bilinse bile, görüşlerinin neler olacağını bilmenin zorluğu.

Müçtehit fukahanın birbiriyle iletişim kurup karar vermesi, icmayı bir asırdaki müçtehitlerin belli bir delil üzerindeki ittifakı şekline sokmaktadır ki, bu konum gerçekten güçtür. Bu açıdan âlim sahabilerin Medine dışına dağılma zamanından itibaren icmanın gerçekleşme imkanı tartışılır hale gelmiştir. Ki, bu dönem Hz. Ömer'den sonrası olarak algılanabilir. Zira Hz. Ömer her bir sahabiyi kendi yardımcısı konumunda görmüş ve yeni oluşacak meselelere beraberce çözüm bulma gerekçesiyle onların Medine dışına çıkmalarına müsaade etmemiştir.

Her ne kadar bütün ümmet içinde gereği gibi ifade edilmese bile icmayı tespit etmenin zorluğu daha ilk dönemlerde anlaşılmıştır. Bu sebeple Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, babasının şöyle söylediğini nakleder: *"Birisi gelip de bir konuda icma olduğunu söylerse yalandır. Çünkü bunu nereden bilecek? Fakat bu konuda ihtilaf olduğunu bilmiyorum derse doğrudur."* Bu söz prensipte icmayı kabul etmekle beraber, onu bilmenin zorluğunu gösterme adına gayet açıktır.[183] Binaenaleyh fıkıh kitaplarında icma olarak geçen

[183] Apaydın, İbnü'l-Kayyim, 20/113.

ibareler, gerçekte sarih icmadan çok şu ihtimalleri taşır:

1. Belli sayıdaki müçtehitlerin fikir birliği.

2. Her hangi bir mezhep içindeki ittifak.

3. Sükutî icma. Bunun bilinmesi de sarih icma kadar zor olacağından, aslında ilk iki görüş daha doğrudur.

Bu sebepten icma şeklinde gelen bilgilere bu açılardan bakmak daha doğrudur. Yalnız sahabenin değişik bölgelere İslâmı neşir düşüncesiyle dağılmasından sonra dinî meselelerde ihtilafı bilinmeyen konular, umumun benimsediği görüş manasına gelir. Asgari bu şartlarda elde edilen bir görüş bile, içtihattan daha kuvvetli bir sonuç doğuracaktır. Çünkü bu şekilde oluşacak bir mananın, müslümanların yolu veya görüşü şeklinde algılanmamasına ihtimal yoktur. Öyleyse bu durum, aksi yönde sabit olacak ve netlik ifade edecek bir delil olmadığı sürece, uyulması zorunlu hale gelir.

Anlaşılacağı üzere devrimizde bir icmanın gerçekleşmesi oldukça zordur. İmkansız demek belki güç ama imkanı olduğunu söylemek de bundan daha kolay değildir. Bu sebeple icma fikrinin teorideki aslını sabit tutmakla beraber, mümkün mertebe "bütün fukahanın görüşünü yansıtacak kararlar" şeklinde anlamak daha doğrudur.

Günümüzde dünya çapında bir icma heyeti kurulabilir. Böyle bir dernek âlimleri tespit, onlara meseleyi takdim ve cevaplarını almakla görevli hale gelebilir. Böylece asgari olarak ümmetin çoğunluğunun görüşü ortaya çıkmış olur. Bu cemiyetin her yerde şubeleri olur ve belli periyotlarla yeni problemleri ve onun üzerindeki çözümlerini yansıtabilir.[184]

12) İcmada Senet

Fukahanın çoğuna göre icmanın bir senedi olmalıdır. Çünkü bunun aksi, din-i ilâhi hakkında delilsiz karar vermek demektir. Bu delil ise ilgili meselede Kitap veya sünnettin fikrini ızhar eden karine manasına gelir ve icmanın birinci kısmı olan oluşma safhasında aranır. Fakat icma oluştuktan sonra artık müstakilleşmiş sayılır ve naklî delil kapsamına girer.

[184] Hallâf, Mesâdiru't-Teşrî, 167; Yaman, Hamidullah, 19.

Bu konuda bir örnek vermek gerekirse, nine ile evlenme yasağını söyleyebiliriz. Bunun hükmü icma ile haram olmasıdır. Ve müçtehitler bu hükümde birleşirlerken, حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ "Size analarınızla evlenmeniz haram kılındı" âyetine[185] dayanmışlardır. Zira âyetteki, الأُمّ "ana" kelimesi hem öz ana, hem de mutlak olarak "asl" manasına gelmektedir. Dolayısıyla bu meseledeki icma, öz annenin dışındaki annelerin de aynı kategoride anlaşılması gereğini ortaya koyar. Çünkü her hangi bir insan, anası kadar ninesine de dayanmaktadır. Binaenaleyh buradaki icma, hükümsüz bir meseledeki ittifak değil, zaten var olan fakat tâli seviyede kabul edilebilecek bir anlamın, ilk anlam kadar kuvvetli olduğunu göstermektedir.

Aynı şekilde ***kıyas*** da icmaya delil olabilir. Zira kıyas zannî bile olsa, kuvvetle muhtemel bir manayı ifade etmektedir. Dolayısıyla ilgili meselede şer'î bir asıl zaten mevcuttur. Bu durum aynen haber-i vâhidin kaynak sayılması gibidir ki, o da sübutu açısından zannî delil sınıfındandır. Fakat buna rağmen haber-i vâhid pek çok kesin hükme kaynaklık etmiştir.

Bu konunun örneği şudur: Sahabe içki içen kişiye 80 değnek vurmayı hükme bağlarken, Hz. Ali'nin; "Sarhoş adam iftira eder. Kazf suçunun cezası ise 80 değnektir. Öyleyse aynı cezayı buna da verelim" sözüne[186] dayanmıştır. Dolayısıyla kıyasa baş vurmuşlardır. Sonra bu görüş üzerinde de icma oluşmuştur.

Maslahat-ı mürsele de icmaya kaynak olabilir. Mesela sahabe Kur'ân-ı Kerîmin cem'i meselesini düşünürken, ondaki maslahatı düşünmüştü. Fakat maslahatlar geçici olabileceği için, kendindeki illet değişince o konudaki icmanın da değişmesi gerekmektedir. Bu sebepten Kur'ân-ı Kerîmin istinsahı yapılırken farklı özel mushaflar yaktırılmıştır. Fakat sonradan asıl metinle özel nüshalar arasında karışma ihtimali kalmadığından, herkesin yanında olabilecek özel nüshalara izin verilmiştir.

Bu durum ise maslahat senedine bağlı bir icma ile belirlenen hükmün, ne zamana kadar geçerli olduğunun iyi bilinmesi gereğini ortaya koymaktadır. Mesela Cuma namazı için konan birinci ezan, eskiden fonksiyoneldi. Zira saat gibi bilim ve teknik imkanların pek olmadığı bir dönemde, namaza

---

[185] Nisâ suresi, 4/23.

[186] Ebû Dâvud, Hudûd 34-37 (4/618).

yetişmeleri için insanları önceden uyarmakta fayda vardı. Fakat devrimizde iletişim vasıtalarının gelişmesi sebebiyle asıl ezanı duymama ihtimali olmadığından, birinci ezan kaldırılsa daha doğru olabilir. Buna rağmen mesele sahabe icmaı olarak düşünülürse, katiyeti itibarıyla aynen kalması gerekecektir. Bu yönüyle de önceden uyarmanın kısmi faydasının devam ettiği düşünülür.

İcma delilindeki kıyas konusuna diğer bir açıdan bakılınca, icma için senet gerekmez. Çünkü icma müstakil bir delildir ve kendisine göre şer'î kaynakları vardır. Öyleyse icmanın *senetsiz olması da mümkündür.* Fakat bu durum onun güvenilirliğini zedeleyebilir.[187] Bu sebeple icmanın sebep, kaynak ve sonucunu ifade sadedinde bir açıklama gayet faydalıdır.

13) İcmanın Pratik Değeri

İcmanın eskimeyen pratik değeri, dil ve fikir değişimlerine karşı İslâmın başlangıcında var olan temel anlamları korumak, yabancı ve farklı akıl yürütmelere karşı Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) ve ashabının yolunda kalmayı sağlamaktır. Bu sebepten hiçbir kimse eski kelime ve ıstılahlara, bilinen ve kabul edilen asıl manalar dışında aykırı bir mana yükleyemez veya naslardan cumhurun görüşüne ters istidlallerde bulunamaz. Bu açıdan sahabe icmaı, hem bidâyet-i İslâmda var olan ve sonra da olması gereken vâkıayı, hem de bu vakıanın din adına çok önemli temel bir mesele olduğunu gösterir.

Zaten bu kadarlık ilahi korunma, teknik açıdan icma adına da vardır. Çünkü sahabe icmaı Hz. Ebu Bekir ve Ömer'e, dört halifeye, bir bütün olarak sahabeye, tek tek onlardan her birine, hatta tâbiin ile tebe-i tâbiine ve umum olarak bütün müslümanlara uymayı teyit eden naslarla uyum içindedir. Zira icma, dinin genel hıfzı kapsamında büyük bir rol oynamaktadır. Bu rol ise büyük oranda Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in hayatıyla, dolayısıyla da vahiy dönemiyle alakalıdır.[188]

İcmanın önemi konusunu örneklendirmek kolaydır. Mesela **salât** kelimesine namaz manasının dışında dua anlamı verilebilir. Fakat icma gereği

---

[187] Dönmez, İcma, 21/419.
[188] Dönmez, İcma, 21/429.

salât lafzından öncelikle anlaşılan ve yapılması gereken, erkanı belli olan bir ibadettir. Dua manası ise bunun içten ve huşû ile icra edilmesini temin sadedinde destekleyici bir pozisyona sahiptir. Birisi kalkıp bu ikinci manayı birinci sıraya çekerse, icmaya aykırı davranmış ve din adına yapılmadık ve yapılamayacak bir bidati uydurmuş olur. Binaenaleyh bu görüş ve fiil, gayr-i İslâmî olduğu için reddedilir.

Bu yönüyle icma, Mutezilî fakih Kâdı Abdülcebbâr'ın da dediği gibi kıyamete kadar İslâm dininin Müslümanlar arsındaki *ortak belirleyici yanı*dır.[189] Dolayısıyla İslâm, icma dini olarak tarif edilebilir. Çünkü nasların tevil ve tefsir kapısı duruma göre aralanabilirken, İslâmın omurgasını ihtilafsız şekilde net belirleyen unsur icmadır.

Emevîler ve şianın durumu da icmanın önemini gösterir. Zira haklarında çok konuşulan Emevîler çoğunluğun görüşüne uydular ve Ehl-i sünnet içinde kaldılar. Fakat şia ve aleviler, ehl-i beyte yakınlıklarını söylemelerine rağmen icmaya muhalif uygulamaları olduğundan, cumhurun kabul etmediği bir yorum haline geldi.[190]

D. Kıyas

1) Tarifi

Lügatte kıyas, bir şeyi bir başka şeyle *ölçmek* veya iki şeyi birbiriyle *eşitlemek* manasına gelir. Fıkıh ıstılahında ise, bir konudaki bilinene benzetilerek bilinmeyeni çözme metodudur. Binaenaleyh taabüdiyyât kısmından olmayan ve hükmü bilinmeyen fer'î bir meseleye; Kitap, sünnet veya icmada hükmü bulunan bir meselenin hükmünü, aralarındaki *illet birliği* sebebiyle vermek manasına gelir. Dolayısıyla kıyasa konu olan mesele; ya bir anlayış (fehm), ya bir delâlet, ya da bir maslahattır. Böylece pek çok İslâmi hüküm, salt bir hüküm olmaktan çıkmakta ve kaynak bir hüküm haline gelmektedir. Bu da İslâm fıkhının zenginliğini gösterir.

Kıyasa konu olan fer'î mesele muamelât kısmından olmalıdır. Çünkü taabbüdiyât konuları makul olmakla beraber, aklın her detayı anlayacağı

---

189 Cessâs, Füsûl, 3/272; Görgün, Kâdı Abdulcebbâr, 24/40.
190 Nursî, Hakikat Çekirdekleri 76.

ölçüde aklî olmadığından; onlarda kıyas câri olmaz. Bunun sebebi, ibadetlerin mahza Allah hakkı olmasıdır. Dolayısıyla onlardan beklenen gaye, sadece rızây-ı ilâhidir. Yapılış şekli tam belli olmayan bir konuda rızây-ı ilâhinin varlığının bilinmemesi ise müsellemdir. Bu da bilinen bir ibadet şeklinin zannî bir delille terk edilemeyeceğini gösterir.

Bu noktada hükmü nas tarafından belirlenmiş meseleye ***asl*** *veya* ***makîsün aleyh***, hükmü naslarda belirlenmemiş meseleye ***fer'*** *veya* ***makîs***, nasdaki hükmün konmasına sebep olan faktöre de ***illet*** denir. Bu terimler *kıyasın rukünleri* olarak da bilinir.

Kıyâs-ı Celî

Eğer bir konudaki mansus illetin varlığı, hakkında hüküm olmayan bir başka konuda daha fazlasıyla varsa, bu tür kıyasa kıyâs-ı celî denir. Mesela fâsığın getirdiği haberi araştırmak gerekiyorsa, kâfirin getirdiği haberin araştırılması daha elzemdir ve bu sonuç bir kıyâs-ı celî olur.[191]

2) Şer'î Deliller İçinde Kıyasın Konumu:

Şer'î ahkamın yapılması gerekenler, yapılmaması gerekenler ve ibaha alanı olmak üzere üç kategorisi vardır. Şu hadis bunu gösterir: إِنَّ اللهَ عَزَّ وَجَلَّ فَرَضَ فَرَائِضَ فَلاَ تُضَيِّعُوهَا وَحَرَّمَ حُرُمَاتٍ فَلاَ تَنْتَهِكُوهَا وَحَدَّ حُدُودًا فَلاَ تَعْتَدُوهَا وَسَكَتَ عَنْ أَشْيَاءَ مِنْ غَيْرِ نِسْيَانٍ فَلاَ تَبْحَثُوا عَنْهَا "Allah sizin için bazı farzlar kıldı onları zayi etmeyiniz, bazı sınırlar koydu onları aşmayınız, bazı şeyleri haram kıldı onlara yaklaşmayınız ve bazı şeyler hakkında ise unutmadığı halde sustu onları araştırmayınız."[192] Buna göre kıyas meskûtun anh kısmında yer alır. Bu susulan alanın hikmeti malum olmakla beraber, insanların karşılaştığı hukuki meselelerdeki ihtilafları çözmek ve olması gereken emr-i ilâhiyi söylemek zarureti de vardır.

Konuyu iki örnekle açıklayalım:

1. İslâm hukukuna göre mûrisini öldüren kâtil, öldürdüğü şahsa mirasçı olamaz. Çünkü Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem), لاَ يَرِثُ الْقَاتِلُ مِنَ

---

[191] Haseballâh, 126,172.
[192] Dârakutnî, 4/184.

الْمَقْتُولِ شَيْئاً "Kâtil maktûle ait hiçbir şeye mirasçı olamaz" buyurmuştur.[193] Kâtilin mahrumiyet gerekçesini incelediğimiz zaman yasaklamanın illetini, kâtilin zamanından önce bir menfaate konma niyetinde bulmaktayız. Dolayısıyla mirasın engellenmesi hükümüyle, yasak ve haram bir amacın önüne geçilmiş olmaktadır.

Bir kimsenin kendine vasiyet yapan birisini öldürmesi konusunda ise herhangi bir nas yoktur. Bu durumda kendisine vasiyet edilen şahsın, mûsîyi öldürmesi sebebiyle yapılan vasiyetten hiç bir şey alamayacağı kendiliğinden anlaşılmaktadır. Çünkü bunda aynen mûrisi öldüren kâtil konusunda olduğu üzere, vaktinden önce bir menfaate konma niyeti söz konusudur. İşbu illet benzerliği, iki olaydaki sonuçları eşit hale getirmektedir.

2. Bir hadis-i şerifte, الْمُؤْمِنُ أَخُو الْمُؤْمِنِ فَلاَ يَحِلُّ لِلْمُؤْمِنِ أَنْ يَبْتَاعَ عَلَى بَيْعِ أَخِيهِ وَلاَ يَخْطُبَ عَلَى خِطْبَةِ أَخِيهِ حَتَّى يَذَرَ "Mümin, müminin kardeşidir. Mümin kardeşinin evlenmek üzere dünür çıktığı kadına talip olması ve vaz geçinceye dek onun talip olduğu bir mala müşteri çıkması helal olmaz" buyrulmaktadır.[194] Meseleyi incelediğimizde bu hükümdeki haramlık illetinin, başka bir müslümana zarar vermek olduğunu görmekteyiz.

Bir müslümanın yapmak istediği kira sözleşmesini bir başkasının araya girerek kendi lehine çekmesi hakkında ise, herhangi engelleyici şer'î bir hüküm yoktur. Fakat konu araştırıldığında sâbık meseleyi haram kılan başkasına zarar verme illetinin aynen burada da bulunduğunu görürüz. Öyleyse bir müslümanın anlaştığı kira talebi için ikinci şahısların tâlip sıfatıyla araya girmesinin hükmü haramlıktır.

3) Kıyasın Hüccet Değeri:

Ümmet-i Muhammed içinde *Nazzâm, Zâhirîler ve bir kısım Şia* haricinde kıyası inkar eden olmamıştır. Bunların gerekçeleri; kıyasla dinin yok olacağı, akıl yoluyla dinin bilinemeyeceği ve ilk kıyası yapanın şeytan omasıdır. Cumhur ise ittifakla kıyası şer'î bir delil olarak kabul etmiş ve görüşlerini ***ispat*** sadedinde şunları söylemiştir:

---

193 Dârimî, Ferâiz 41 (2/675).

194 Buhârî, Nikâh 45 (6/136); Müslim, Nikâh, 4 (2/1029).

1) Kıyasın Kitabullahtaki Delili

Şu âyet kıyasın hücciyeti konusunda bir delildir: هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لأَوَّلِ الْحَشْرِ مَا ظَنَنْتُمْ أَنْ يَخْرُجُوا وَظَنُّوا أَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللهِ فَأَتَاهُمُ اللهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِأَيْدِيهِمْ وَأَيْدِي الْمُؤْمِنِينَ فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الأَبْصَارِ "Ehl-i Kitaptan inkar edenleri ilk sürgünde yurtlarından çıkaran Odur. Siz ise onların çıkacaklarını sanmamıştınız. Yine onlar kalelerinin kendilerini koruyacağını sanmıştı. Ama Allahın azabı onlara beklenmedik yerden geldi ve yüreklerine korku saldı. Öyle ki evlerini hem kendi elleriyle hem de müminlerin elleriyle harap ediyorlardı. Ey akıl sahipleri, ibret alın!"[195]

Bu âyet Beni Nadir Yahudilerine gelen belanın sebebini bildirmekte ve herkesi ibrete davet etmektedir. Yani onların yaptığını siz de yaparsanız, aynı belaya çarptırılırsınız demekte, diğer ifadeyle sonuçların sebeplere tâbi olduğunu söylemektedir. Zaten fıkhî kıyas, sonucun sebebe bağlanmasından ibarettir.[196]

2) Kıyasın Sünnet Delili

Kıyasın şer'î bir delil olduğunu ispat sadedinde sünnette de bazı deliller vardır. İki örnek verelim:

a) Bir adam Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e gelerek babasının ihtiyar bir yaşta müslüman olduğunu, şu anda binek sırtında bile duramadığını, bu sebepten onun yerine hacca gidip gidemeyeceğini sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem), "Şayet babanın bir borcu olsa ve ödeseydin, borç gerçekten ödenmiş olur muydu?" dedi. Adam "Evet" cevabını verince, "Öyleyse hac da edebilirsin" buyurdu.[197] Burada açık ve net bir şekilde iki olay arasında kıyaslama vardır ki, vekaletle haccın sahihliğini netice vermektedir.

b) Diğer bir rivayette ise Hz. Ömer Peygamber Efendimiz (sallallahu aleyhi ve sellem)'e gelir ve büyük bir hata işlediğini, zira oruçlu olduğu halde

---

195 Haşr suresi, 59/2.
196 İbvn Hazm, İhkâm, 2/384.
197 Nesâî, Hac 11 (5/117).

hanımını öptüğünü söyler. Bunun üzerine Allah Rasülü (sallallahu aleyhi ve sellem), "Oruçlu olduğun halde ağzını su ile çalkalasaydın ne olurdu?" buyururlar. Zararı olmazdı deyince, "Öyleyse üzüntün niye?" diye mukabele eder.[198] Burada oruçlu iken hanımı öpmek ve ağzı su ile çalkalamak arasında bir kıyas yapılmıştır.

Bu sebeple bütün sahabe kıyası kullanmıştır. Hatta kıyasın *bir nevi rey* olması hasebiyle mahzur taşımayacağı; Muaz b. Cebel'in cevabından da anlaşılmaktadır. Zira o Yemen'e kadı olarak giderken, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) ona olaylar karşısında nasıl karar vereceğini sordu. O da, أَقْضِى بِكِتَابِ اللّٰهِ "Allahın kitabıyla" dedi. Eğer orada bulamazsan deyince de, فَبِسُنَّةِ رَسُولِ اللّٰهِ -صلى الله عليه وسلم "Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in sünnetiyle" dedi. Eğer Kitabullah ve sünnet-i Rasul'de bulamazsan deyince de, أَجْتَهِدُ رَأْيِى وَلاَ آلُو "Kendi reyimle içtihad ederim ve aldırmam" diyerek, üçüncü mertebede *kendi içtihadını zikretti.*[199] Zaten kıyas da dînî bir konuda görüş belirtmekten ibarettir.

3) Kıyasın İcma Delili

Sahabe ve ondan sonraki dönemlerde kıyas metodu kullanılarak o kadar çok mesele çözülmüştür ki, bu durum kıyasın muteberliği noktasında icma olduğunda şüphe bırakmamaktadır. Bunların örneği çoktur. Birkaç tanesini zikredelim.

a) Hz. Ali'nin kıyasla ortaya koyduğu ve kâtillerin iştiraki noktasında, bir adama karşılık iki adamın öldürüleceği hükmü.

b) Hz. Ömer'in Basra valisi Ebû Musa el-Eş'ari'ye yazdığı mektupta; "Kitap ve sünnette bulamadığın konuları iyi düşün, emsal olayları araştır ve aralarında benzerlikler bul" demesi.

c) Hz. Ebû Bekir'in halife seçimi sırasında cemaatın, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in onu çok önemli olan dinleri konusunda seçip imamlık yaptırdığını, onlar ise neden daha basit olan dünya işleri için seçmeyecekleri noktasında kıyas yapmaları.

---

198 Ebû Dâvud, Savm 34 (2/779).
199 Ebû Dâvud, Akdıye 11 (4/18).

4) Kıyasın Aklî Delili

İslâm son din, İslâm fıkhı da müslümanlar için kıyamete kadar bâki kalacak son hukuktur. Bu sebeple sayılı nasların sayısız olayları çözmesi, büyük oranda kıyas yoluyla olabilir. Dolayısıyla bilinenlere kıyasla bilinmeyenlerin çözülmesi temel şer'î bir prensiptir.

*Kıyası **inkar** edenler ise şu delilleri ileri sürer:*

1. *Kıyasla amel **zanna** dayanmaktadır.* Halbuki Şâri Teâla zannı şu âyetler ile yasaklamıştır:

وَلاَ تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولاً "Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur."[200]

وَمَا يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ إِلاَّ ظَنًّا إِنَّ الظَّنَّ لاَ يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا إِنَّ اللهَ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ "Onların çoğu zandan başka bir şeye uymaz. Şüphesiz zan, haktan (ilimden) hiçbir şeyin yerini tutmaz. Allah onların yapmakta olduklarını pek iyi bilendir."[201]

Bu sebeple zandan ibaret olan kıyasla amel edemeyiz.

Fakat bu delillendirme yersiz bir itirazdır. Çünkü Şâri'in reddettiği, *itikadi alandaki* zandır ki bilittifak kabul görmez. *Amelî alandaki* zan ise pek çok delilin gösterdiği gibi bir kaynak konumundadır. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ "Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakının, çünkü zannın bazısı günahtır" âyetinin[202] nassından anlaşılacağı üzere, çoğu zanlar günah iken, az da olsa bazı zanların günah eğildir.

2. *İslâm dininde reye uymak genel olarak kötülenmiştir.* Kıyas rey olduğuna göre, ona tâbi olunamaz ve hüccet kabul edilemez. Zira bir hadis-i şerifte İsrailoğulları için şöyle buyrulur: لَمْ يَزَلْ أَمْرُ بَنِى إِسْرَائِيلَ مُعْتَدِلاً حَتَّى نَشَأَ فِيهِمُ الْمُوَلَّدُونَ أَبْنَاءُ سَبَايَا الأُمَمِ فَقَالُوا بِالرَّأْيِ فَضَلُّوا وَأَضَلُّوا "İsrailoğullarının işi bazı nevzuhurlar çıkıncaya kadar düzgün gitti. Ama onlar rey ile konuştular ve hem saptılar hem de saptırdılar."[203] Burada kıyasın zemmedildiği açıktır.

---

200 İsrâ suresi, 17/36.
201 Yûnus suresi, 10/36.
202 Hucurât suresi, 49/12.
203 İbn Mâce, Mukaddime, 8 (1/21).

Fakat bu iddia da yersiz bir itirazdır. Çünkü Muaz (r.a.) hadisinde olduğu üzere meseleleri çözüme kavuşturma sadedinde bazen içtihat kanallı bile olsa reye ihtiyaç vardır. Bu sebepten Şâri Teâla'nın mutlak olarak kıyası reddettiği söylenemez. Zemmedilen rey ise, delile aykırı olarak ve gereksiz yere yapılanlara münhasırdır.

3. *Kıyasa sarılmak ihtilaflara yol açar.* Halbuki din Allah ve Rasülü'ne uymayı istemektedir. Şu âyetler bunu gösterir:

وَأَطِيعُوا اللهَ وَرَسُولَهُ وَلاَ تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللهَ مَعَ الصَّابِرِينَ "Allah ve Rasulüne itaat edin ve tartışmayın, zira bu sizi parçalar da gücünüz kaybolur. Sabredin, çünkü Allah sabredenlerle beraberdir."[204]

وَلاَ تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ "Kendilerine açık delililler geldikten sonra ihtilafa düşenler gibi olmayın. Onlar için büyük bir azap vardır."[205]

Bu sebepten kıyas gibi üzerinde ihtilaf edilecek ölçüler, dinde bir hüccet kabul edilemez.

Fakat bu iddia yine tutarsız bir sonuçtur. Zira zaten sarih nasda ihtilaf edilmemektedir. Onun dışındakilerde yapılan ihtilaf ise mecbur kalınan bir alandır. Bu alanda ihtilafı azaltacak objektif ölçüleri reddetmek ise ihtilafları azaltmaz, aksine artırır.

4. Zeyd b. Sâbit'in dediği şu gerçek hala devam etmektedir: فَإِنَّمَا هَلكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ ، بِأَنَّهُمْ قَاسُوا مَا لَمْ يَكُنْ بِمَا قَدْ كَانَ حَتَّى تَرَكُوا دِينَ اللهِ "Sizden öncekilerin helak olma sebebi, olmayan şeyleri olanlara kıyas ederek Allahın dinini yok etmeleridir."[206] Bu da kıyasın caiz olmadığını gösterir.

Bu delil de zayıftır. Çünkü kıyası reddetme ihtilafların önüne geçmez. Aksine ihtilafları çoğaltır. Çünkü kıyas asgari seviyede bile olsa belli usullere göre düşünmeyi öğretmekte ve anarşiye yol açabilecek olan *mutlak prensipsizliği* reddetmektedir. Bu sebeple kıyası reddetmek daha fazla kargaşa sebebi olur.

---

204 Enfâl suresi, 8/46.
205 Âl-i İmrân suresi, 3/105.
206 İbn Betta, el-İbânetü'l-Kübrâ, 3/308.

4) Aslın Şartları

Hükmü nas tarafından belirlenmiş meseleye ***asl*** *veya* ***makîsün aleyh*** dendiğini önceden görmüştük. Burada ise yapılacak bir kıyasa asıl olarak takdir edilen bir hükmün taşıması gereken şartları göreceğiz:

1. *Aslın hükmü Kitap, sünnet veya icma gibi herkesin ittifakla kabul ettiği sabit bir delil olmalıdır.* Çünkü ancak net olarak iyi bilinen bir hükme kıyas yapılabilir. Bu sebepten kıyas yoluyla elde edilen bir hükmün başkalarına asıllık yapması mümkün değildir. Zira yeni hüküm zan ifade etmektedir. Bu durumda şayet hakkında hüküm vereceğimiz mesele elimizdeki fer'e benzemekteyse, onu da asla irca etmek gerekmektedir.

2. *Kıyas yoluyla uygulanacak hükmün akıl tarafindan idrak edilebilecek bir yanı olmalıdır.* Bu sebepten illeti tam olarak anlaşılamayan namazlardaki rekat sayısı, nisap miktarları ve mest üstüne mesh edilmesi gibi taabbüdî alanlar kıyas haricidir. Çünkü bu alanlar ne kadar iyi bilinirse bilinsin, tam olarak kuşatılamadığı için bir aşkınlık içerir. Bu durum ise o konuda tevakkuf etmeyi gerektirir. Fakat alkollü içecekleri yasaklama hükmündeki sarhoş etme özelliği gibi illet olan ve taabüdîlikten uzak bulunan vasıflar tam bir şekilde bilinirse, kıyasa konu olması kolaylaşır.

3. *Hükmün konuya özel olmaması.* Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in dörtten fazla kadınla evlenmesinde ve Huzeyme b. Sâbit'in şahadetinin iki sayılmasında olduğu gibi, belli şahıslara özel gelmiş bazı şer'î hükümler vardır. Bunlar yapılacak kıyaslara asıl olamaz. Çünkü buradaki ahkâmın kıyasa muhalif olarak sabit olduğu, dolayısıyla başkalarına geçmeyeceği malumdur. Şayet bu noktada geçiş yapılırsa, bu durum istisnayı asıl yapmak manasına gelir ki, şer'î açıdan geçersiz bir işlem olur.[207]

5) Fer'in Şartları

Hükmü naslarda belirlenmemiş meseleye ***fer'*** *veya* ***makîs*** denir. Mansus ahkâma bunları kıyas ederken yanılmayı önleyecek bazı temel prensipler vardır. Bunlar şudur:

1. *"Fer', hükmün illeti bakımından asla eşit olmalıdır."* Şayet bu şart

[207] Haseballâh, 189.

gerçekleşmezse, farklı iki olay arasında kıyas yapılmış olur. Bu da meseleyi ***kıyas maalfârık*** kılar. Mesela bâliğa kızın evlenmesi konusu böyle bir ihtilafa sebep olmuştur. Hanefîler reşit kızın kendi kendini evlendirmesini, onun malı üzerindeki tasarrufuna kıyasla caiz görürken, cumhur bir kızın malı ile nefsi arasındaki tasarrufunu eşit tutmamaktadır.

Ayrıca bu akdin sonucu akrabalık açısından ana-baba ve çevreyi ilgilendirdiğinden, onların görüşünü almayı zaruri görürler ve Hanefîlerin kıyasını maalfârık bulurlar. Çünkü kızın kötü bir şahısla evlenmesi aileyi üzeceği gibi, münasip olmayan biriyle akrabalık kurmak da ayrıca bir üzüntü konusudur. Zira bu evlilik, kendi gizli hallerine muttali olmasını uygun görmedikleri bir şahsa bu imkanı sunar. Bu durum ise onlara elbette zarar verir.

2. *"Fer', hakkında oluşacak hükme naslardan gelen bir engel bulunmamalıdır."* Bu konuda şu örneği verebiliriz: Mesela birisi, فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّام أُخَرَ "Kim hasta veya yolcu olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde kaza etsin" âyetindeki[208] oruçla ilgili hükmü, namazların kazası için de kıyas yaparsa yanlış olur. Çünkü icmaya göre yolculuk anında namazın kazaya bırakılması bilicma caiz değildir.

6) İllet

a) Tarifi

Lügatte illet, bulunduğu yerde değişikliğe yol açan durum demektir. Hastalığa illet denmesi de bu sebeptendir. Çünkü hastalığın varlığı vücuttaki sağlığı değiştirmektedir. Istılahta ise usulcüler illete şu anlamı vermişlerdir: Hükmün konulmasını münasip gösteren durumu genellikle ifade eden açık ve munzabıt vasıf. Mesela oruç tutmamayı mübah gösteren yolculuk hali böyledir. Zira sefer halinde oruç tutmaya engel görüken temel durum yolculuktur.

Burada illet konusunda dikkat çeken belli başlı ayrımları sunmakta fayda vardır. Onlar şudur:

a) İlgili olduğu alan bakımından aklî illet – şer'î illet.

---

[208] Bakara suresi, 2/185.

b) Geçerliliği bakımından sahih illet – fâsid illet.

c) Belirleme metodu bakımından nas tarafından belirlenmiş (mansus) illet – içtihad yoluyla belirlenmiş (müstenbat) illet.

d) Geçişliliği bakımından müteaddî illet – kâsır illet.

e) Sonucu bakımından müsbit (hükmü gösteren) illet – nâfi (hükmü nefyeden) illet.

f) Açıklık bakımından celî (açık) illet – hafî (kapalı) illet.

g) Bir veya daha fazla vasıftan oluşması bakımından müfred illet – mürekkep illet.[209]

b) Şartları

İlletin varlığına hükmedebilmek için belli şartları haiz olması gerekmektedir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

√ İllet Zâhir Olmalıdır

İlletin zâhir olmasından maksat, onun varlığına ve yokluğuna kesin olarak hükmedilebilecek şekilde açık olmasıdır. Çünkü hükmün alâmeti illettir. Eğer illet açıkça bilinmezse o konuda hüküm verilemez. Mesela bir şahıs için Ramazan ayında oruç tutmamaya sebep olan bu manadaki bir illettir ki, o da yolculuktur. Bu gerekçenin açıklığında ve herkes tarafından anlaşılabilir olduğunda kimse şüphe duymaz. Çünkü bir yolculuğun olup olmadığı herkes tarafından açıkça anlaşılabilen bir vasıftır.

√ İllet Munzabıt Olmalıdır

İlletin munzabıt olmasındaki maksat, onun şahıstan şahısa ve durumdan duruma değişkenlik arzetmeyen bir vasıf şeklinde bulunmasıdır. Aksi takdirde yapılan kıyasta asıl ile fer' arasında eşitlik oluşmaz. Bu sebepten oruç tutmamaya ruhsat olan yolculuk vasfı munzabıttır. Fakat aynı konudaki meşakkat, değişken olduğundan illet sayılamaz.

√ İllet, Hüküm İçin Münasip Bir Vasıf Olmalıdır

İlletin münasip olmasındaki maksat, kendisine binaen hükmün konması insanlara ya bir menfaat sağlamalı veya onlardan bir meşakkati

---

209 Karafi, Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl, 357; Dönmez, İllet, 22/118.

gidermelidir. Mesela sarhoş edicilik böyle bir vasıftır. Bu sebepten şaraptaki haramlık hükmü, onun rengine veya akıcılığına bağlansa yanlış olur. Çünkü onun renk ve akıcılığı haramlıkla ilgili münasip bir vasıf sayılamaz.

√ İllet, Kâsır (Asla Mahsus) Olmamalıdır

İlletin kâsır olmamasındaki maksat, asla ait şer'î hükmün bir başka konuya geçebilir niteliğe sahip bulunması manasındadır. Bu konuda Huzeyme Hazretlerinin şahitliğini örnek verebiliriz ki, o tek başına yeterliydi. Bu mesele, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in bir bedevi ile yaptığı at pazarlığı üzerine ortaya çıkmıştır. Şöyle ki: Bir gün bir bedevi Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'e bir at satmıştı. Fakat az sonra birisiyle daha pazarlığa tutuştu. Onunla da anlaşınca, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e; "Eğer onu istediğim şekliyle almıyorsan diğer şahsa satıyorum" dedi. Bunun üzerine Hz. Rasül (aleyhisselâm), Kendisinin atı önceden aldığını söyleyince, bedevi "Hayır" diyerek itiraz etti ve şâhit istedi.

Bu sırada oradan geçen Hz. Huzeyme durumu anladı ve atı gerçekten Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e sattığına dair şahitlik yaptı. Bunun üzerine Efendimiz (sallallahu aleyhi ve sellem) ona; "Sen burada yoktun, nasıl şahitlik ettin?" dedi. O da "Ben Senin getirdiklerini hep tasdik ettim, zira Sen yalan söylemezsin" diye karşılık verdi. Bu sefer Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem); مَنْ شَهِدَ لَهُ خُزَيْمَةُ فَحَسْبُهُ "Huzeyme birinin lehine şahitlik ederse, delil olarak yeter" buyurdular.[210] Fakat ona özel gelen bu hüküm, bir başkasına tanınamaz. Çünkü istisnai bir durumdur.

7) Hikmet

Usulcüler hikmet kelimesini kullanınca genelde şu iki manayı kasdederler:

1. *Hükmün konulmasını münasip gösteren durum.* Mesela Ramazan ayında yolculuk eden kişi için oruç tutmamaya müsaade edilmesi, aksi durumun "sıkıntı ve meşakkat" içermesi sebebiyledir. Dolayısıyla yolculuktaki meşakkat durumu kasra sebep olmuştur.

---

[210] Ebû Dâvud, Akdıye 20 (4/31).

2. *Hükmün konulmasından amaçlanan sonuç* veya hükmün korumak istediği menfaat. Burada hikmetin anlamı sıkıntı ve meşakkatin giderilmesidir. Ramazan ayında yolculuk yapan kişi için oruç tutmama ruhsatında bu mana da vardır.

Aslında mezkur iki mana illette vardır. Fakat illetteki *inzibat ve zuhûr* manası, hikmette aynı seviyede yoktur. Dolayısıyla hikmetin talile mesnet olması tartışma konusudur.

8) İllet ve Hikmetten Hangisine Göre Talil Yapılacağı

Zâhir ve munzabıt vasıf olan illetle hüküm verileceği konusunda cumhur arasında ittifak vardır. Fakat hikmetle talil yapıp hüküm verme noktasında, kabulü ve reddi açısından iki görüş çıkmıştır. Râzi ve Beydâvi gibi bazı âlimler mutlak olarak hikmetle talil yapılabilir derken, bazıları da hikmetin zâhir ve munzabıt olması şartına bağlamıştır.

Hikmetle talil yapılamayacağı görüşü daha güçlüdür ve çoğunluğa aittir. Çünkü din konusunda somut kıstaslara göre düşünme kaybedilirse, ortada din diye bir olgu kalmaz. Mesela namazın kasrı meşakkate bağlansa, nerde kasır yapılacağında ittifak edilemez. Çünkü kişilerin güçleri, anlayışları, imkanları ve şartları farklıdır. Çalışan bir işçi, hatta evinde herhangi bir işle meşgul olan kadın bile duruma göre çok meşakkat sahibi olabilir ve yorulur. Başka meseleleri de buna kıyas edebiliriz. Fakat bu durum, şeriatte hikmetle talil yapılmadığını göstermez. Zira şu örnekler bu konuda açıktır:

1. İçki ve kumar yasaklanırken cemiyetin maddi ve manevi selameti düşünülmüştür. Şu âyet açıkça bunu göstermektedir: إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللهِ وَعَنِ الصَّلاَةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ "Şeytan şarap ve kumarla aranızda düşmanlık ve kin yaymak, ayrıca Allahı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık daha vaz geçmeyecek misiniz?"[211]

2. Kadının hala ve teyzesi üzerine nikahlaması yasaklanırken, sılay-ı rahmi kesmeme kasdı vardır. Zira bir hadis-i şerifte, إِنَّكُمْ إِنْ فَعَلْتُمْ

[211] Mâide suresi, 5/91.

ذَلِكَ قَطَعْتُمْ أَرْحَامَكُمْ "Bunu yaparsanız aile bağlarını kesmiş olursunuz." buyrulmaktadır.[212]

3. Evlenilecek bayanı görmek konusu, eşler arasındaki sevgiyi artıracağı için faydalı bulunmuştur. Bu hükmü şu hadis ifade eder: فَانْظُرْ إِلَيْهَا فَإِنَّهُ أَجْدَرُ أَنْ يُؤْدَمَ بَيْنَكُمَا "Git bak. Çünkü bu durum aranızda muhabbet oluşması için daha iyidir"[213]

4. Savaşlarda el kesme cezası, askerlerin karşı cepheye geçmemesi için yasaklanmıştır.

Bütün bunlar, bazı hikmetlerin hükme tesir etmiş olduğunu göstermektedir. Fakat diğer yandan munzabıt ve zâhir olmayan şeylerle talil yapmanın, dinî emirleri alt üst etme ihtimalini yok sayamayız. Bu sebepten *illeti tam anlaşılmayan* ve *anlaşılsa bile başka bir alanda uygulaması noktasında şüphe duyulan* konularda kıyas yapmamak gerekir. Çünkü zâhir ve munzabıt olmayan vasıflar münasip görülse bile, yapılacak kıyasta hata etme ihtimali vardır. Bu da yanlış sonuçlar doğurur. Bu açıdan hüküm vermede talil için zâhir ve munzabıt olma vasıflarının aranmasında ısrar edilmelidir.[214]

9) İlleti Belirleme Metotları

İlleti belirleme noktasında önemli olan, onun net bir şekilde anlaşılmasıdır. Bu da temelde iki metotla sağlanmaktadır:

1) Naslardaki Beyanla

İslâm fıkhında haklarında ihtilaf olmayan naslar Kitap, sünnet ve icmadır. Dolayısıyla herhangi bir hükmün illeti hakkında bunlardan yapılacak bir illet tespiti, hiçbir ihtilafa mahal bırakmayacaktır. Çünkü bu durumda Şâri' Teâla, hükmün sebebini açık bir şekilde beyan etmiştir. Meseleyi açıklayıcı şekilde birkaç örnek verelim:

1. ***Kitabullahtaki*** ganimet taksimatındaki (humus-fey) illeti, servetin sadece güç sahiplerine inhisar etmemesine dayanmaktadır. Bu sebeple onun beşte biri muhtaçlara verilir. Zira şu ayet bu hükmü gösterir: مَا أَفَاءَ

212 Taberânî, Mucem-i Kebîr, 11/337.
213 Nesâî, Nikâh 17 (6/69).
214 Haseballâh, 153.

اللهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لاَ يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ "Allahın fethedilen ülkeler halkından Rasûlüne verdiği ganimetler; Allaha, peygambere, yakınlarına, yetimlere, miskinlere ve yolculara aittir. Böylece bu servet sadece zenginler arasında dolaşmasın."[215]

2. ***Hadiste*** başkalarının evlerine selam ve izin almadan girmeyi yasaklayan hükmün illeti, bir hadiste haram unsur görmemek şeklinde geçer. Zira; إِنَّمَا جُعِلَ الاسْتِئْذَانُ مِنْ أَجْلِ الْبَصَرِ "İstizan, mahrem durumları görmemek içindir"[216] hadisi bunu ifade eder. Bu konuyla ilgili ayet ise şudur: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لاَ تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ "Ey iman edenler! Kendi evinizden başka evlere geldiğinizi farkettirerek izin almadıkça ve ev halkına selâm vermedikçe girmeyin. Bu sizin için daha iyidir; herhalde (bunu) düşünüp anlarsınız."[217]

Kedinin artığının temiz olduğunu beyan eden hüküm, kaçınılması zor olması sebebiyle gelen bir kolaylık olarak açıklanmıştır. Bu konuyu ifade eden hadis şudur: إِنَّهَا لَيْسَتْ بِنَجَسٍ إِنَّهَا مِنَ الطَّوَّافِينَ عَلَيْكُمْ وَالطَّوَّافَاتِ "Onlar necis değildir. Çünkü onlar etrafınızda dolaşır durur."[218]

3. ***İcma*** da aynı netliği verir. Mesela çocuk üzerindeki malî velâyetin illetinin çocukluk olduğunda icma vardır. Dolayısıyla bu illetin kalkmasıyla velâyetin kalkacağında şüphe yoktur.

Öfkeli iken karar vermenin yasaklanmasındaki illet ise, zihin karışıklığı sebebiyle yanlış karar verme ihtimali olduğunda icma vardır. Konuyla ilgili hadis şudur: لاَ يَقْضِيَنَّ حَكَمٌ بَيْنَ اثْنَيْنِ وَهْوَ غَضْبَانُ "Bir hakem, sinirli iken karar veremez."[219]

Görüleceği üzere illetin mansus olma durumlarında, illeti tespit noktasında herhangi bir şüphe olmaz.

2. Araştırmayla

Eğer fakih hükmün hangi illete dayandığını naslar yoluyla bilemezse,

215 Haşr suresi, 59/7.
216 Buhârî, İsti'zân 11 (7/125).
217 Nûr suresi, 24/27.
218 Ebû Dâvud, Tahâra 38 (1/38).
219 Buhârî, Ahkâm 13 (8/109).

diğer usûllerle kendi kendine bulmaya çalışır. Bu metoda ***sebr ve taksim*** denmektedir. S*ebr; tecrübe*, inceleme, tahmin etme ve ölçüp takdir etme manasına gelir. T*aksim ise parçalama ve kısımlara ayırarak ortaya çıkarma* manasında kullanılır. Buna göre müçtehit, illet olabilecek sıfatları ortaya kor ve bir bir inceleyerek tercihi noktasındaki içtihadını yapar.

Mesela bâkire kızı sadece velîsinin evlendirebilmesinin sebebini ciddi olarak araştırırsak, bunun "küçüklük" vasfı olduğunu görürüz. Çünkü reşit olmayan bir şahıs neyin lehinde ve neyin aleyhinde olduğunu bilemez. Bu sebepten babasının onu evlendirmesi gayet münasiptir. Böylece bâkirenin kendi karar vermesiyle gelebilecek olan muhtemel zarar giderilecektir.

Fakat Şâfiîler bu konudaki velînin müdahalesini, kızın bâkire olmasına bağlamıştır. Bu ihtilaftan ise büyük bir fark meydana gelmiştir. Çünkü bu durumda yaşlı bâkireleri bile velîleri evlendirme durumundadır. Henüz bâliğ olmayan dulların kendilerini evlendirmesi ise, rüşt şartları oluşmadığından mümkün değildir.

Bâkirelik illetinin evlilik tecrübesi taşıma veya taşımama adına önemi vardır. Zira bundan bir bayanın ilk kez evlenmesi ile ikinci kez evlenmesinin eşit olmayacağı sonucu çıkmaktadır. Genelde evliliğin ilki daha zor olur ve bu eylem bâkirelik vasfı üzerine yapıldığından daha önemli sayılır. Bu açıdan bir hükümdeki illeti doğru tespit etmek oldukça mühimdir.[220]

10) Uygun Vasıf

Kıyas yapabilmek için uygun vasfı bilmek gerekmektedir. Münasiplik vasfı ise, Şâri' tarafından muteber görülüp görülmeyişi açısından değerlendirilir. Meseleye bu açıdan bakıldığında üç temel kısım oluşmaktadır:

a) Şâri Tarafından Muteber Sayılan Uygun Vasıf

Bu tür vasıfın muteberliği noktasında şer'î bir delil vardır. Mesela velîler tarafından evlendirilebilmesi hususunda "küçüklük" münasip bir vasıftır. Çünkü yetimlerin kendi malları konusunda başkalarının tasarruf hakkı, küçüklüklerine bağlanmıştır. Biz bunu şu ayetten anlamaktayız: وَابْتَلُوا الْيَتَامَى حَتَّى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَلاَ تَأْكُلُوهَا

[220] Başoğlu, Sebr ve Taksim, 36/255.

إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ وَكَفَى بِاللهِ حَسِيبًا "Yetimleri evlenme çağına varıncaya kadar gözetip deneyin. Akılca olgunlaştıklarını görürseniz mallarını kendilerine teslim edin. Büyüyünce ellerine alacakları düşüncesiyle o malları israfla tüketmeyin. İhtiyacı olmayan veli, yetim malına tenezzül etmesin. Muhtaç olan ise meşrû sûrette, ihtiyaç ve emeğine uygun olarak yararlansın. Onlara mallarını teslim ettiğinizde bunu şahitlerle tespit edin. Şüphesiz Allah hesab sorandır ve Onun hesap sorması kâfidir."[221]

Bu sebeple aynı vasıf evlendirme noktasında dahi itibara alınarak, söz konusu yetki velîsine verilebilir.

b) Şâri Tarafından Geçersiz Sayılan Uygun Vasıf

Bazı durumlarda tespit edilen uygun vasfın Şâri tarafından münasip sayılmadığı nettir. Mesela Yahya b. Yahya el-Leysi'ye Endülüs hükümdarlarından birisi, Ramazan orucunu özürsüz yere bozmasının cezasını sorar. O da köle azadı hükümdara kolay geleceğinden, ceza manasının güçlü olması için nefis terbiyesi sağlayacak olan iki ay oruç tutma şıkkını önerir. Fakat bu tercihinde hata eder. Çünkü Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) Ramazan ayında aynı suçu yapan bir bedeviye, doğrudan köle azat etmesini söylemiştir.[222] Yani köle için bunu yapmanın kolay veya zor olacağını düşünmemiştir. Demek ki, kolaylık veya zorluk bu noktada geçersizdir.

İmam Mâlik'in Harun Reşid'le ilgili benzer bir olayda yedirme-içirme ve köle azadı yerine orucu önermesi ise bu durumla çelişmez. Çünkü İmam Mâlik onun bu durumda kullanacağı malın kendine ait olup olmadığında

---

221 Nisâ suresi, 4/6.

222 Allah Rasulü (sallallâhu aleyhi vesellem)'in beyanına göre köle azadına gücü yetmeyenler için sırasıyla diğer cezalar, iki ay peşipeşine oruç tutmak ile 60 fakiri doyurmaktır. Bu sıralama zıhar kefareti ile aynıdır. Bu konudaki ayet-i kerime ise şudur: وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَّا ذَلِكُمْ تُوعَظُونَ بِهِ وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَّا فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَإِطْعَامُ سِتِّينَ مِسْكِينًا ذَلِكَ لِتُؤْمِنُوا بِاللهِ وَرَسُولِهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللهِ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ "Karılarını anaları yerine koyarak zıhar yapıp da dediklerinden dönenlerin birbirleriyle temas etmeden önce bir köle azat etmeleri gerekir. İşte bununla öğüt veriliyorsunuz. Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır. Kim azad edecek köle bulamazsa iki ay aralıksız oruç tutsun. Buna da gücü yetmeyen 60 fakiri doyursun. Bu Allah ve Rasülüne imân etmeniz sebebiyledir ve Allahın koyduğu ölçüdür. İnkar edenlere ise can yakıcı bir azap vardır." (Mücâdele suresi, 58/3-4)

şüphe etmiş ve keffaret olacak malda herkesin hakkı olması ihtimalini düşünerek, daha ihtiyatlı olan diğer şıkkı önermiştir.

c) Şâri Tarafından Ne Uygun Ne de Geçersiz Sayılan Münasip Vasıf

Bu tür vasıflara mürsel maslahatlar denir. Zira Şâri'in onları muteber sayıp saymadığı noktasında herhangi bir bilgimiz yoktur. Bu sebeple de hüküm verirken onlara itibar edilip edilmeyeceği konusunda müçtehitler arasında ihtilaf olmuştur.

İllet ve kıyasla ilgili kitaplarda geçen ve *illeti bulma yolları* olarak bilinen üç temel meseleyi burada açıklamakta fayda vardır. Onlar tahrîcü'l-menât, tenkîhu'l-menât ve Tahkîku'l-menâttır. Sırasıyla görelim:

11) Tahrîcü'l-Menât

Menât, bir hükmün dayanağını tespit manasına gelmektedir. Tahrîcü'l-menât ise, naslarda geçen her hangi bir hüküm için *münasip olan vasfı ortaya çıkarma* noktasında yapılan içtihada denir. Bu konuyu şu örnekle açıklayabiliriz: Bir gayr-i müslimin karısı İslâma girdiğinde, Şâri onların boşanmaları gerektiğine hükmetmiştir. Müçtehid bu konuda illeti belirlemek için; illet acaba kadının müslüman olması mı, yoksa erkeğin müslüman olmaması mı şeklinde araştırma yapar. Neticede hükmün illetini *erkeğin müslüman olmaması*na bağlar. İslâma girdikten sonra eski kocasıyla birleştirilen hanım sahabiler bu hükmü teyit etmektedir.[223]

12) Tenkîhu'l-Menât

İlleti bulma ameliyesinde *kabul edilemeyecek vasıfları ayıklama* maksadıyla yapılan içtihada tenkîhu'l-menât denir. Bu konuda şu örneği verebiliriz: Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) Ramazan ayında hanımıyla cima eden bir a'rabiye, أَعْتِقْ رَقَبَةً "Bir köle azat et" buyurur.[224] Müçtehit böyle bir hükmün illetini araştırırken, cima edenin bir bedevi olması veya cima edilenin hanımı olması gibi.. hükmün konmasında gerçek müessir görmediği bazı vasıfları atar. İşte illeti bulma konusunda yapılan bu

---

223 İbn Kesîr, 3/486; Dalgın, Tartışmalı Konular, 22 vd.
224 Buhârî, Edeb 68 (7/94).

ayıklama ameliyesi tenkîhu'l-menâttır. Neticede illetin "Ramazan orucuna yapılan saygısızlık" olduğu kanaatine varınca, her bozmaya aynı hükmü verir. Tabi burada Şâfii ve Hanbeliler, Ramazanı sadece cima ederek bozmayı esas kabul etmişler; Hanefî ve Mâlikîler ise yemeyi de aynı kategoride görmüşlerdir.[225]

13) Tahkîku'l-Menât

Bir olayla ilgili *hükmün illetinin, bir başka olayda bulunup bulunmadığı üzerine* yapılan incelemeye tahkîku'l-menât denir. Bu konuda şu örneği verebiliriz: Üzüm suyundan yapılan içkiyi içmek, sarhoş edici olması gerekçesiyle haramdır. Aynı durumun arpa suyundan yapılan içkide olup-olmadığını araştırma ameliyesi ise bir tahkîku'l-menâttır. Eğer sonuç içkinin sonucuyla aynıysa, arpa suyundan yapılan içkiye de aynı hükmün gelmesi kaçınılmaz olur.

Yine nebbâşın (kefen soyucu) sârıka (hırsız) benzer bir suç işlediği, tahkîk-i menât yoluyla bilinir.[226]

14) Cezalarda Kıyas

Kıyas konusunda akla gelen sorulardan birisi, cezalarda kıyasın geçerli olup olmayacağıdır. Cezaların bir kısmının miktarı mansus, diğer bir kısmının miktarı ise gayr-i mansustur. Bunlardan mansus olmayan tazir kısmında, hem suç hem de cezası açısından kıyasın işletileceğinde ittifak vardır. Şâri Teâla tarafından takdir edilmiş hadlerdeki kıyas konusunda ise, iki farklı görüş ortaya çıkmıştır.

İmam Şâfi'ye göre eğer kıyas şer'î bir delilse, bunu her alanda kullanabiliriz. Hatta keffaretlerde bile kullanabiliriz. Dolayısıyla belli bir oranla takdir edilmiş cezalar bunun dışında kalamaz. Bu sebepten ona göre livâta yapan şahıs zina yapana kıyasla öldürülebilir. Yine ölülerin kefenini soyarak alan kimseye (nebbâş), hırsızlık yapana (sârık) kıyasla sirkat cezası verilir.[227]

---

225 İbn Teymiyye, Fetâvâ, 22/326.
226 Zühaylî, Usûl, 1/694.
227 Gazâlî, Mustasfâ, 2/334.

Hanefîler ise bu konuda kıyas yapmayı yanlış bulmaktaır. Çünkü kıyasta zan vardır. Cezalarda ise zandan kaçınmak ve imkan olduğu sürece affetmek asıldır. Dolayısıyla zan alanı af kapsamındadır. Zira şu hadis bu hükmü bildirir: ادْرَءُوا الْحُدُودَ عَنِ الْمُسْلِمِينَ مَا اسْتَطَعْتُمْ فَإِنْ كَانَ لَهُ مَخْرَجٌ فَخَلُّوا سَبِيلَهُ فَإِنَّ الإِمَامَ أَنْ يُخْطِئَ فِى الْعَفْوِ خَيْرٌ مِنْ أَنْ يُخْطِئَ فِى الْعُقُوبَةِ "İmkan ölçüsünde hadleri müslümanlardan kaldırın. Bu noktada bir çıkış yolu varsa onu kullanın. Çünkü idarecinin afta yanılması cezada yanılmasından daha iyidir."[228]

Hadlerdeki kıyası kabul edenler bu görüşe, bir konudaki kıyas şayet makul ise yapılır, değilse yapılmaz diyerek karşı çıkmaktadır. Çünkü kıyasın şartları oluşmayınca kıyas yapılamaz demektedirler. Fakat hadlerin mukadderât kabul edimesi, kendinde bulunan illetin net olarak kavranamayacağını gösterdiğinden, onda yapılan kıyasa göre ceza vermek de yanlış olur.[229]

E. Mesâlih-i Mürsele

1) Tarifi

Lügatte maslahat, içinde fayda bulunan şey manasına gelir.[230] Bu sebeple ism-i mekân olarak kullanılmış ve bu sîga ile bir şeyin içindeki faydanın çokluğu ifade edilmiştir. Böyle bir maslahatın fert veya gruplar için olması arasında da ise fark yoktur. Maslahatın mukabili mefsedettir. Mefesedet kelimesiyle de her zaman veya çoğunlukla zararı netice veren durumlar kast edilir.[231]

Istılahta maslahat, itibar edildiği veya reddedildiği noktasında her hangi bir bilgi olmayan, fakat taşıdığı faydanın çokluğu sebebiyle kabul edilmek zorunda kalınan durumlardır ki mürsel maslahatlar olarak adlandırılır. Böylece dinimiz açısından kendisinde gâliben fayda görülen bir durumun terkinin mümkün olmadığını anlıyoruz. Çünkü Şer-i Şerif'in umumi kaideleri, din ve dünya adına faydalı olacak bir sonucu terk etmeyi mümkün kılmamaktadır. Bu sebepten cumhur, maslahat-ı mürselenin gereği neyse muhakkak yapılmasını istemiştir.

---

228 Tirmizî, Hudûd 2 (4/33).
229 Şevkânî, İrşâd, 3/755; Ebû Zehra, Suç ve Ceza, 1/258; Zühaylî, Usûl, 1/707; Güriz, 51.
230 İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, 2/516.
231 Gazâlî, Mustasfâ, 1/286.

Mesâlih-i mürseleyi reddedenler ise, sadece teori planında bazı görüşler söylemişler, fakat mana itibarıyla onlar bile değişik açılardan maslahatları kabule mecbur kalmışlardır.

Tariften de anlaşılacağı üzere maslahat kuralı sadece kullar açısından geçerlidir. Bu sebeple mahza Allah hakkı olan ibadetler konusuna maslahat girmemektedir.[232]

2) Maslahatın Şümulü

Maslahat delili geniştir. Bunun içerisinde öncelikle Şâri' Teâla'nın kabul ettiği muteber grup, sonra da kabul etmediği mülga kısım vardır. Bunlardan muteber grup mahza hayır manasına gelirken, mülga grup da mahza şer anlamına gelir.

Bazen bunlar içinde hayrı veya şerri fazla olan bir kısım da sözkonusu olur. Eğer maslahat ve mefsedet bir noktada eşit hale gelirse, bu durumda da ibaha alanı başlar.[233] Yalnız bu meseleler doğrudan konumuza girmemektedir. Buna rağmen onların iyi anlaşılması, mürsel maslahatlardaki hüküm vermeyi kolaylaştırır. Bu açıdan meseleyi değişik yönleriyle açıklamak ve tarifler getirmek istiyoruz.

a) Neticesi İtibarıyla Maslahatlar

Maslahatlar sonuçlarına göre *zarurî, hâcî ve tahsînî* olmak üzere üç temel gruba ayrılmaktadır.

Zarurî olan maslahatlar; din, can, akıl, nesil ve mal konusunda terki mümkün olmayan maslahatlardır. Zira şer'î naslar külli bir bakışla toptan ele alınırsa, öz itibarıyla bu beş temelde birleştiği görülmüştür. Bu sebeple de onlara ayırtedici bir isim olarak makâsıd-ı hamse denmiştir. Biz bunlara altıncı olarak bir de hürriyeti katmaktayız. Çünkü makâsıd-ı hamseye önemi itibarıyla hürriyeti katmak gerekmektedir. Aksi takdirde her yönüyle maldan daha önemli olan temel insani bir değer ihmal edilmiş sayılır. Belki geçmiş dönemlerde devam eden kölelik sisteminin mevcudiyeti, fukaha ve ulema tarafından bunun görülmesini ve ibrazını engellemişti. Fakat şimdi

---

232 İbnü'l-Hâcib, Müntehâ'l-Usûl, 2/289; Bilmen, 1/201.

233 Dönmez, Maslahat, 28/79 vd.

zikredilmesinde herhangi bir mani yoktur. Biz bu meseleyi ileride "Hükümlerin gayeleri" başlığında biraz daha detaylandıracağız.

Eğer maslahatların terki insanlık adına büyük sıkıntı oluşturmakla birlikte, onlar açısından bu sıkıntı zaruret mertebesinde değilse bu tür maslahatlara *hâcî* maslahatlar denir. Dolayısıyla önemi açısından bunlar ikinci mertebedeki maslahatlardır. Mesela ölmeyecek kadar yemek, zaruriyata girer. Bu durumdaki birisi yemese ve ölse günahkar olur. Hatta durumuna göre yaptığı fiil intihar sayılabilir. Fakat ibadetlerini ve görevlerini iyi şekilde yapacak kadar yemek, hâciyat kısmına girer. Çünkü o alandaki aksama, din ve dünya adına büyük kayıplar verdirmektedir. Bu sebepten Şâri-i Hakîm bu tür maslahatların korunmasını istemiştir. Bu sebeple her kişi, din ve dünya işlerini gerektiği şekilde yapacak kadar yemekle mükelleftir. İşte bu seviyede yemek makâsıd-ı hamseden dini korumak kapsamında değerlendirilir.

Tahsînî maslahatlar ise umumen yokluğunda hissedilirler. Zira onların yokluğu sıkıntı oluşturmasa bile, varlığı rahatlamayı artırıcı niteliktedir. Mesela kalori, vitamin, mineraller.. gibi tüm açılardan iyi beslenmek tahsînî maslahatlara girer. Fakat herkes bu seviyede yeyip-içemez. Buna rağmen helal dairesinde bu yiyecekler temin edilirse gayet faydalı olur.[234] Zaten İslâm fıkhı da bunu tavsiye eder. Buna rağmen tahsîni maslahatlar kısmında da bazı farzların bulunduğu unutulmamalıdır.

b) Beklenen Gayeyi Gerçekleştirme Yönüyle Maslahatlar

Sonucunu ortaya koyup koymama açısından maslahatlar; kat'î, zannî ve vehmî kısımlarına ayrılmaktadır. Bunlardan kat'î maslahatların varlık ve yokluğu, getirdikleri fayda itibarıyla net sonuç vermektedir. Zannî maslahatlar ise büyük ihtimalle hedefi gerçekleştirirken, vehmî maslahatlar ise sonuç doğurmayan bir kuruntu mesabesindedir.[235]

Mesela kat'î maslahatlardan neslin devamı, İslâm adına önemli bir gayedir. Çünkü evrendeki sünnetullah dediğimiz kevnî âyetler ve şeriat dediğimiz kavlî âyetlerin devamı, insan cinsinin bekasına bağlıdır. Bunun

234 Bûtî, Davâbıtu'l-Maslaha, 119.
235 İbn Âşûr, Makâsıdü'ş-Şerîa, 80.

meşru tek yolu da evlenmektir. Sahih naslarla bildirilen evliliğin maksadını gerçekleştirmesi ise kat'îdir.

Çocukların sayıca fazla olmaları takdirinde iyi yetişmeyeceklerini düşünmek veya rızık sıkıntıları çekecekleri endişesine kapılmak ise birer vehimdir. Çünkü onların sıkıntı çekmeden iyi bir şekilde yetişmeleri de mümkündür. Hatta tevehhüm edilen olumsuz durumun tamamen aksi de gerçekleşebilir.

Keza diyâr-ı küfürde doğacak çocuklarını her yönüyle gerçek müslümanlar olarak yetiştiremeyeceğini anlayan bir ailenin, nüfus planlamasına gitmesi zannî bir faydadır. Çünkü aynen çöplükte yetişen güller misali bütün olumsuzluklara rağmen, ebeveynin gayreti ve Allahın da yardımıyla onların iyi insanlar şeklinde yetişmesi mümkündür.

İstikbalde ailedeki çocuk sayısının azlık veya yokluğunun, hem aile hem de bizzat çocuğun kendisi için değişik zararlar getirebileceği durumu ise ayrı bir konudur.

Diğer yandan nüfus artışının, toplum ve dünya ekonomisinin gelişmesi konusunda en büyük etkenlerden biri sayıldığı malumdur. Binaenaleyh bir toplum, *"İsterse Yüce Yaratıcı yoktan nesiller halk edebilir"* düşüncesiyle, külliyyen evlenmeyi terk etse ve ciddi bir nüfus planlamasına gitse, vehmî bir faydayı hesaba katmış olur. Çünkü insanoğlu için üremede, normal şartlar çerçevesinde tabiî doğum asıldır. Zira Yüce Allahın câri kanunlarında şahısların fiilerine doğrudan müdahale türünden hiç bir icraat yoktur. Bu sebeple her canlı türü kendi devamı ve çoğalması için uğraşmaktadır. Bu sebeple beşerî hayattaki maslahat ihtilaflarında, kat'î maslahat zannîye, zannî maslahat da vehmî olana tercih edilir.

c) Kapsamı İtibarıyla Maslahatlar

Kapsam açısından maslahatlar fert ve gruplara bakmaktadır. Bunlardan ferde bakan faydaları cüz'î (hâs), topluma bakan faydaları da küllî (âmm) saymak gayet yerindedir. Fakat maslahatın sadece bir toplumu veya eksiksiz olarak bütünüyle insanlığı kapsaması da mümkündür.

Eğer fert ve grup maslahatları biribiriyle çakışırsa, tabii olarak gruba ait faydalar tercih edilir. Çünkü bir şahsın zarar görmemesine mukabil bütünüyle bir grubun zarar görmemesi daha önemlidir. Bu prensip "Ehven-i

şerreyn tercih olunur"[236] ve "Zarar-ı âmmı def için zazar-ı hâs ihtiyar olunur" gibi[237] kaidelerden de anlaşılmaktadır.

Bu konuda şu örneği verebiliriz: Bir mahalleye yol geçirmek amacıyla orada meskun bir şahsın evini yıkmaktan başka çare yoksa, umumun faydasını temin için bu ev yıkılır. Fakat bu noktadaki haneye tecavüz ruhsatı, yıkılan evin tazmin edilmesi külfetini ortadan kaldırmaz. Bu sebeple evin karşılığı da ayrıca verilmek zorundadır.

3) Mürsel Maslahatların Çıkış Noktası

Çoğu zaman olaylara bağlanan şer'î hükümlerin konulmasına âmil kabul edilecek bazı durumlar bulunur. Bu durumlara, *hükme uygun düşen mana* denilir. Bu manalar Şâri Teâla'nın muteber sayıp saymamasına göre üç kısma ayrılır. Şimdi onları görelim:

1. İslâm hukukunda *dikkate alınması gerektiğine dair şer'î bir delil bulunan manalar.* Bu nevi manalara *mesâlih-i mutebere* denir ki, bu mevzuda alkollü içeceklerin yasaklanmasındaki sarhoş edicilik vasfı güzel bir örnektir.

2. Bir delile binaen şeriat içerisinde *muteber sayılmayacağı anlaşılan manalar.* Bu tür manalara *mesâlih-i mülgâ* denir ki, içkinin rengi, kokusu, neden yapılmış olduğu, kimin malı olduğu veya miktarı.. gibi özellikler bu gruptadır. Şayet varsa içki adına söylenebilecek diğer faydalar da bu gruptadır. Çünkü içkinin haram kılınması noktasında bunların hiçbir önemi yoktur.

3. Muteber veya mülga sayıldığına dair şer'î bir delil bulunmayan manalar. Bunlara da ***mesâlih-i mürsele*** denilir ki, burada anlatmaya çalıştığımız fıkhî delilin kapsamı da bu üçüncü kısımdır. Çünkü sâbık iki grubun şeriatteki yeri sabit olduğundan içtihad alanına girmez. Bu sebeple önemli olan hükmü belirlenmeyen alandaki boşluğu doldurmaktır.

4) Maslahatın Hüccet Oluşu

Cumhura göre mürsel maslahatlara dayanarak hüküm verilebilir. Çünkü şu âyetlere göre, can, akıl, nesil ve hürriyet ve mal konusunda

[236] Mecelle, Madde 29. Bu kaide bir adâlet-i izâfiyedir. (Nursî, Münâzarât, 139)
[237] Mecelle, Madde 26.

faydalı olanı tercih etme İslam dininin bir emridir: يُرِيدُ اللهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلاَ يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ "*Allah sizin için kolaylık murat eder, aksine zorluk istemez.*"[238] وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ "*O size din konusunda bir zorluk koymamıştır.*"[239] Ayrıca Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) ve İslâmın gönderilme sebebi, kullar için rahmet olmasıdır. Zira, وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلاَّ رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ "Biz seni alemlere rahmet olarak gönderdik" âyeti[240] bu gerçeği ifade eder. Öyleyse bizler için din veya dünya adına faydalı olan şeyleri almamız bir zorunluluktur. Açıkça zikredilmese bile dört sünnî mezhebin bu noktada müttefik olduğu kesindir. Fakat onlar içinde bu konuya en çok dikkat çeken birinci sırada Mâlikîler, ikinci sırada ise Hanbeliler olmuştur. Fakat Hanbelilerde maslahat yerine, daha çok *ıstıslah* tabiri kullanılır. Lügatte ıstıslah, mana açısından salâhı olan bir şeye tâlip olmak demektir.[241] Bu kelimenin masdar olarak kullanılması, delil olma yönünü daha fazla ifade ettiğinden tercih sebebi olabilir.

Zeydiler Mâlikîler gibi düşünmüştür.[242] Şii-İsnâaşerîler de kendi kabullerine göre maslahata göre hareket ediyor denebilir. Çünkü dördüncü delil sayılan "akl"ı kullanırken, hüsün ve kubuh prensibi çerçevesinde hareket etmektedirler.[243] Zâhiriler, Kadı Ebû Bekir Bâkıllâni, Âmidî ve İbn Hâcib gibi bazı fakihler ise, teori planında maslahat-ı mürseleyi külliyyen reddetmiştir.[244] Şimdi maslahatı kabul ve red konusunda bu iki grubun delillerine bakalım.

a) Mürsel Maslahatları Kabul Edenler

Bazı fukahaya göre mürsel maslahatlara itibar edilmesi bir zorunluluktur. Çünkü sırasıyla şu deliller bu sonucu vermektedir:

a) *Muaz b. Cebel* Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) tarafından

---

238 Bakara suresi, 2/185.
Buradan hareketle "Meşakkat teysîri celbeder" kaidesi oluşmuştur." (Mecelle, Madde 17)

239 Hac suresi, 22/78.

240 Enbiyâ suresi, 21/107.

241 İbn Kudâme, Ravdatü'n-Nâzır, 1/411 vd.

242 San'ânî, İcâbetü's-Sâil, 206; Ebû Zehra, İmam Zeyd, 445.

243 Ebû Zehra, Cafer Sâdık, 254,500 vd.

244 İbnü'l-Hâcib, Müntehâ'l-Usûl, 2/289; Bûtî, Davâbıtu'l-Maslaha, 408.

Yemen'e kadı olarak gönderilirken, bir meselenin hükmü konusunda üçüncü aşamada kendi reyiyle içtihat edeceğini söylemiş, bu cevap da Allah Rasülü (sallallahu aleyhi ve sellem) tarafından tasvip görmüştür. Bunun manası, benzer olayları birbirlerine kıyas etmek kadar, İslâm hukukunun genel gayeleri ışığında faydalı veya zararlı olma prensibine göre fetva vermeyi de içermektedir. Diğer ifadesiyle bu durum maslahatlara itibar etmek demektir.

b) *Sahabe* Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'den sonra *maslahatı çok kullanmıştır.* Onların bu tavrı maslahatın meşruiyeti konusunda açık bir delildir. Şimdi onların kullandığı maslahat alanı konusunda bazı örnekler verelim:

i. Hz. Ebû Bekir döneminde âyetlerin kaybolma endişesine karşı, Kur'anın toplanması. Çünkü bu konuda hiçbir hüküm yoktu. Dolayısıyla bu ameliye tamamıyla Kur'ânı cemden beklenen faydaya matuftu.

ii. Hz. Ebû Bekir'in kendi yerine Ömer'i halife bırakması. Bu uygulama da tamamıyla kendinden beklenen faydaya istinad eder. Çünkü hilafetin tayini konusunda şûrâ prensibi dışında hiçbir açık beyan yoktur. Böylece çıkabilecek muhtemel kargaşa ve ihtilaflar önlenmiştir.

iii. Hz. Ömer iddeti dolmamış bir kadınla evlenen şahsı cezalandırma ve başkalarını da böyle bir haramdan caydırma niyetiyle, önce onların aralarını ayırmış, sonra da bir daha evlenmelerini yasaklamıştır. Bu tasarruf, açıkça kendinden beklenen bir maslahata bina edilmiştir. Diğer açıdan ise burada bir mefsedetin tıkanma gayreti vardır.

iv. Hz. Osman istinsah ile Kur'ânı çoğaltmış ve değişik merkezlere birer tane göndermiştir. Üstelik herkesin elindeki özel Mushafları da yakma emri vermiştir. Bu da bütün Müslümanları ihtilafsız tek bir mushaf üzerinde birleştirme niyetiyledir. Dolayısıyla nihai gaye, tek musahaftan beklenen maslahatı temin ve farklı özel mushaflardan doğabilcek problemler konusunda giderilmesi düşünülen mefsedeti yok etmektir.

v. Hz. Osman'ın Cuma namazı için ikinci bir ezan okutması. Zira Medine'de nüfusun artması üzerine, halkın erken hazırlık yaparak hutbe ve namaza gecikmemesi gerekiyordu. Bunu temin için de çarşıdaki Zevrâ denilen evi üzerinde yeni bir ezan daha okutmaya başladı. Cuma namazına özel olan bu ezandaki gaye, bir yandan halkın namaza vaktinde yetişme

maslahatını gözetmek, diğer yandan da ona geç kalmaktan doğacak mefsedeti izale etmektir.[245]

vı. Hz. Osman'ın, ölüm hastalığında eşini mirastan mahrum bırakmak niyetiyle üç talak ile boşayan kocaya, eski hanımını mirasçı yapması. Bu sonuç, mûrisini öldüren kâtilin mahrumiyet haline kıyasla bulunmuş olabilir. Çünkü her ikisinde de maksadın aksiyle hüküm vermek ve mukabilen elde edilmesi beklenen bir maslahat söz konusudur. Fakat bu hareketle ölüm hastalığında oluşabilecek suistimallerin önüne geçildiği açıktır.

vıı. Sanatkarların yanlarına bırakılan malların kaybolması durumunda ödemeleri gereği. Zira başlangıçta onlar, yanlarına bırakılan müşterilere ait malların kaybolması durumunda tazmin etmezlerdi. Çünkü bu konudaki, لاَ ضَمَانَ عَلَى مُؤْتَمَنٍ "Güvenilir kimse için tazminat yoktur" hadisi[246] gereği emin kabul edilirlerdi. Fakat ahlâkın bozulmasıyla bu prensip istismar edilmeye başlayınca, oluşan mefsedeti önlemek gayesiyle tazmin sorumluluğu getirilmiştir.[247]

vııı. Zarurete göre şahitlikteki adalet ve ehliyet şartında indirime gitmek. Zira normal şartlarda şahitlerin âdil ve ehil olmaları her zaman için gerekmektedir. Bu noktadaki birinci şart ise reşit olmaktır. Fakat henüz reşit olmamış çocukların kendi aralarındaki problemlerinde onların şahitliklerine başvurulmazsa, ortaya çıkan problemler çözümsüz kalacaktır. Bu sebeple İmam Mâlik, hîn-i hacette bu tür şehadeti kabul etmiştir.[248]

c) Hüküm vermedeki gaye insanların faydasını temin ve zararını def olduğuna göre, *esnek alanda* yeni *gelişmelere göre içtihat yapmak* İslâm hukukunu güncel, tatbik edilebilir ve faydalı kılacaktır. Bunun aksi ise onu donuklaştırır. Eğer fıkıhta maslahatı bir esas olarak almazsak, bir çok konuda neye göre hüküm vereceğimizi bilemeyebiliriz. Halbuki İslâmî emirlerde fayda ve zarar prensibine göre hareket edilebileceği açıktır. Dolayısıyla bu kaideyi ındelhace hükümsüz konulara uygun şekilde tatbik etmekte ne zarar olabilir?! Elbette olmaz.

---

245 Muvâfakât, sünnet delili 1. mesele.
246 Beyhakî, 6/289.
247 Meydânî, Lübâb, 2/93.
248 Haseballâh, 176.

b) Mürsel Maslahatları Reddedenler

Maslahata itbar edilemeyeceğini düşünen fukaha, şu gerekçeleri ileri sürmüştür:

a) Şâri-i Hakîm bazı maslahatları muteber sayarken, diğer bazılarını muteber saymamıştır. Bu durumda Onun maksadı bilinmeden yapılan içtihat, "*Tercihi gerektiren bir gerekçe olmadan tercih yapmak*" manasına gelir ki, doğru olmaz. Çünkü bu konuda tercih yapan müçtehit veya hâkim, zanna dayanacağından isabet etmeyebilir. Öyleyse bir konuda karar verilecek net kriter belli olmadan hüküm vermek, ilâhi emirlere uymakla zorunlu bir kula yakışmaz.

Fakat bu görüş ümmet-i Muhammed içinde hakim olduğunda, neticesinde içtihat yapmamak manası çıkar ki; bu da yaşanılan ve devam eden bir dünyada muhaldir. Çünkü olaylar karşısında mevcut verilere göre en doğruyu tercih etme zarureti vardır. Zaten içtihat nihai sonuç değil, o an için doğruya en yakın olduğu sanılan gâlip bir zandır. Dolayısıyla faydası ağır basan şıkkı tercih etmek, meseleyi hükümsüz bırakmaktan daha iyidir. Zaten böyle durumlarda vâkıa olarak herkes bir tercih yapmaktadır. Öyleyse gerekçesi anlaşılarak yapılan bir tercih, hiçbir zaman hevaya uymak şeklinde nitelendirilemez. Çünkü muhtemel diğer şıkların bir gerekçeyle düşürülmesi söz konusudur.

Fayda ve zarar (maslahat) esasını kabul etmeyenler ise karşılaştıkları olayları hükümsüz bırakmamaktadırlar. Aksine yine bir tercih yapma zorunda kaldıkları aşikardır. Bu durum ise maslahata karşı çıkanların itirazlarını kendiliğinden düşürmektedir.

b) Maslahatla hüküm vermeye yol açmak, *keyfe göre karar vermeye* sebep olur. Çünkü bu alan mevhum bir alandır. Bu sebeple o kapı açılmamalı; Kitap, sünnet ve icma dışında bildirilen maslahatlara şer'î bir asılmış gibi itibar edilmemeli, kıyasın dışında farklı müstakil bir delilmiş gibi ele alınmamalıdır. Aksi durum din adına yanlış sonuçlara götürür.[249]

Fakat maslahatı tercih etmek mesnetsiz düşünmek değildir ki, böyle bir itiraz gelsin. Zaten bu durumda kalan müçtehit, diğer hiçbir delilin

---

[249] Gazâlî, Mustasfâ, 1/342.

girmediği bir sahada olması sebebiyle; zorunlu olarak içtihatla karşı karşıyadır. Kaldıki naslardan anladığımız bazı maslahatların, başka olaylarda hiçbir şekilde olmadığını iddia etmek mümkün değildir. Bu sebeple ihtiyaç anında maslahatla hüküm vermeyi iptal etmek, herhangi bir çözüm sunmamaktadır. Bu sefer şahıslara; "İşinize geldiği şekilde hareket edin" demek gerekecektir ki, asıl böyle bir sorumsuzluğa yol açanlar mesul olur.

c) Maslahatlar sürekli değişebilir. Bu da zamanla *İslâmın değişmesi* gibi bir sonucu doğurur. Bu sebeple maslahata itibar etmeye hiç bir kişi cüret edemez. Ayrıca bu durum, İslâm hukukunun her devirde geçerli olacak hükümlere sahip olduğunu *inkar etmek* manasına gelir. Halbuki her devirde geçerli olan hükümler, Allahın kelamına bağlıdır. Kelâm-ı ilâhi ise kanûn-u ilahi mesabesinde kabul edilir ve aynen kevnî kanunlar gibi değişmez.[250]

Fakat belli ölçülerde zamanın şartlarına itibar gerekeceği, cumhur arasında müsellem bir sonuçtur. Zaten değişmesi gereken alanda değişim yapmamak, fıkhı donuklaştırır. Bu sebepten o sahadaki farklılıklar İslâm hukukunu özünü kaybettiğini göstermez. Sadece ana öze müsteniden, değişik tercihlerden birisini uygulama manasına gelir.[251]

5) Maslahatın Meşruiyet Ölçüsü

Maslahatın tarifi noktasında değişik görüş ve anlayışlar her zaman çıkabilir. Bu sebepten beklenmedik sapmaları önleme ve doğru düşünmeyi sağlama sadedinde maslahatı munzabıt kılmak gerekmektedir. Bunun için şu şartlara riayet edilmesi zorunludur:

1. *"Sözkonusu maslahat her hangi şer'î bir delil tarafından geçersiz sayılmış olmamalıdır."* Mesela erkek ve kız çocuklar nesep açısından mûrise aynı derecede yakın olduğu halde, farklı seviyede miras alabilirler. Buna itiraz eden herhangi bir şahıs, kız ve erkek çocukların mûrise olan yakınlığının eşit olduğunu söyleyerek, aralarında eşit seviyede miras taksimini öngörse, böyle bir içtihada itibar edilmez. Çünkü bu konuda açık nas

---

250 فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللهِ تَبْدِيلاً وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللهِ تَحْوِيلاً "Sen Allahın nizamında hiçbir değişme bulamazsın. Allahın kanununda kesinlikle bir sapma da bulamazsın." Fâtır suresi, 35/43.

251 Haseballâh, 176.

vardır: يُوصِيكُمُ اللهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الأُنْثَيَيْنِ "Allah çocuklarınız hakkında şöyle emretmektedir: Erkeğin payı iki kız kadardır."[252]

Yine; harp yapmadan düşmana teslim olmakta bazı faydalar vardır. Fakat teslim olmayıp şeâir-i İslâmiyeyi savunmakta ve onları yenmekteki faydalar daha çoktur ki, cihat emri buna dayanır. Öyleyse, düşmana teslim olmadaki maslahatın mülgâ olduğunda her hangi bir şüphe yoktur.

Haramların maslahat karşısındaki durumu üç nevidir: Birinci grubun yasaklığı hiçbir surette kalkmaz. Bunun örneği herhangi bir şahsın uzvunu zorla kesmek veya onu öldürmek.. gibi durumlardır. İkinci grup aslen caiz olmamakla beraber, zaruret zamanında ruhsata tâbidir. Bunun örneği muzdar şahsın başkasın malını izinsiz olarak alması veya itlaf etmesidir. Üçüncü grubun ise zaruret halinde sadece günahı kalkar. Bunun örneği de muzdar birisinin meyte eti yemesidir.[253]

2. *"Maslahatın varlığından emin olunmalıdır."* Bundan maksat, sözkonusu maslahatın varlığının açık bir zorluğu (harac) def etmesidir.[254] Çünkü İslâmda vehme dayalı faydalara itibar edilemez. Mesela bütün boşama yetkilerini kocadan alarak hâkime vermekte, bazı faydalar vardır. Fakat bu kararla koca, ailedeki reisliğini ve onun sonucunda gelecek olan tâli pekçok faydayı kaybedecektir. Böyle bir durum ise başta aile olmak üzere, bütün toplumu yıkıma götürür.

3. *"Maslahat genel olmalıdır."* Bu sebeple özel bazı şahısların göreceği fayda veya zarara göre umumi hüküm verilemez. Ancak söz konusu durum bütün bir toplum için aynıysa mesele farklıdır. Mesela Endelüs'te Yahya b. Yahya'nın sadece hükümdarı gözeterek verdiği, Ramazan orucunu kasden bozmadaki keffaret fetvası, bu sebepten mülga sayılmıştır. Zira o, fetvasındaki önceliğini Şer-i Şerif'e göre değil sultana göre ayarlamıştır.

4. *"Mahiyeti itibarıyla maslahatın makul olması gerekir."* Bunun manası, her selim akıl sahibinin onu kabul edebilmesidir. Mesela Hz. Ömer, Fars devleti gibi mamur ülkeler fetholmaya başlayınca, Ehl-i kitap kadınlarla evlenmeyi yasaklamıştır. Çünkü cazibeleri sebebiyle önceliğin onlara

---

252 Nisâ suresi, 4/11.
253 Bilmen, Kâmûs, 1/262.
254 Karâfî, Tenkîhu'l-Füsûl, 401.

verilmesinin, müslüman kadınları bekar bırakacağından ve sonuçta büyük bir fitne oluşacağından endişe etmiştir ki, bu makul bir gerekçedir.

5. *"Maslahat hakiki olmalıdır."* Diğer ifadeyle maslahat vehmî olmamalıdır. Çünkü zaman ve şartlara göre maslahatın tarifi değişebilir. Bu sebepten maslahatı kullanırken şu iki ölçü hiçbir zaman ihmal edilmemelidir:

a) Bütün şer'î ahkamın neticesi kulluğa dayanır. Dolayısıyla maslahatla elde edilen hüküm kulluktaki derinliği artırmalıdır.

b) Şer'î maslahatın faydası sadece maddi lezzet değildir; aksine o ruh ve duygulara da hitap eder. Bu sebeple maslahata dayanan hüküm yerine göre bu şekilde zülcenaheyn olmalıdır.

Mesela birisi sefer halinde orucun kaza edilmesindeki maslahata kıyasla, namazın da kaza edebileceğini söylese yanılır. Çünkü böyle bir uygulamada maslahatın olup olmadığı bir vehimdir. Ki bu sebepten Şâri' Teâla, oruca verdiği ruhsatı namaza vermemiştir. Üstelik namaz konusundaki kolaylığı, kasr hükmüyle getirmiştir. Sünnet ve icma delilleri de bunu açıkça beyan ederken, daha farklı bir amel yapılamaz.

Keza namazın manasında dua mefhumu vardır. Dolayısıyla namaz niyetiyle ve dua amaçlı yapılacak olan her şekil makbul bir ibadettir veya namaz yerine geçer diyemez. Çünkü öncelikle bu içtihat herhangi bir boşluğu doldurmadığından, yapılmasında her hangi bir fayda yoktur. Ayrıca İslâmın başından beri bilinen ve kılınan namaz ibadetini terk ettirmekte hiçbir fayda yoktur. Zaten böyle bir içtihat naslara aykırı olarak yapıldığından, muteber olarak da kabul edilemez.

Bu bilgiye göre *İslâm hukukunun maslahat anlayışı, beşerî hukukun maslahat anlayışından ayrılmaktadır.* Çünkü beşerî hukuktaki fayda, sadece dünya hayatıyla sınırlıdır. Zira onda maddi faydaya önem verirler. Hatta daha ileri bir deyimle onlara göre dinî maslahatlar, dünyevi maslahatlardan sonra gelir. Dînî faydalara uyma prensibini de sadece dünyayı mamur etme niyetiyle kullanırlar.[255] Bunun adı ise yerine göre dünya için dini aracı kılmaktır. Halbuki İslâmda dünya, bütün varlığıyla sadece dinî emirlerin bir aracıdır.

---

[255] Bûtî, Davâbıtu'l-Maslaha, 30 vd.; Hâdimî, el-Maslaha, 82.

6) Maslahat Delilinin Önemi

İslâm fıkhında maslahat oldukça önemli bir delildir. Çünkü ilk dört temel delilde çıkış yolu bulunmadığı zaman, doğru düşünmede ve doğruyu bulmada belki de en önemli kriter maslahattır. Aksi takdirde İslâm hukukunun yeni olayları çözmesinde ya tıkanma olur ve olaylar hükümsüz kalır, veya mesnetsiz düşünmenin getireceği kargaşa ortamı oluşur ve değişik zararlar meydana gelir. Gerektiğinde vergiyi artırmak, fazla evi olanları fukaraya yardım yapmaya zorlamak ve fahiş fiyat artışlarında narh koymak.. gibi sonuçlar ise bu durumun örnekleri sayılır. Zira maslahat şer'î bir delil olmasaydı, fiyatlara da hiçbir zaman müdahale edilmezdi. Keza Hz. Ömer sahabeyi Medine'den çıkma konusunda engellemezdi. Keza değişik yörelerdeki örfe itibar edilmezdi.[256] Keza harbin getirdiği bazı olumsuzluklara göz yumulmazdı. Keza kıtlık yılında bile olsa el kesme cezası terk edilmezdi. Keza muzdar şahsa bazı muharremâtı yapmak hiçbir surette tecviz edilmezdi.[257]

7) Maslahat ve Mefsedetin Teâruzu

Her hangi bir konuda maslahat ve mefsedet teâruz ederse, ikisinden hangisi daha büyük ve daha önemli görükmekteyse ona itibar edilir. Fakat bir konudaki maslahat ve mefsedet eşitse, "Def-i mefâsid celb-i menâfiden evlâdır" kaidesi[258] gereği, maslahat bırakılır ve mefsedetin terki sağlanır. Çünkü İslâma göre kötülüğün yapılmaması, iyiliğin yapılmasından daha önemlidir.

8) Maslahatı Kıyasla Karşılaştırma

Maslahat ve kıyasın her ikisi de kısmen reye dayandığından, aralarında bir mukayese yapmakta fayda vardır. Dikkatlice bakıldığında bu iki delilin iki konuda birleştikleri ve iki konuda ayrıldıkları görülür. Sırasıyla görelim:

---

[256] Bu sebeple İslâm hukukunda "Âdet muhakkemdir" kaidesi vardır. (Mecelle, Madde 36)

[257] Bu konudaki bir fıkıh kaidesi çıkmıştır: "Zaruretler memnu olan şeyleri mubah kılar." (Mecelle, Madde 21) Bu alanı ikinci bir fıkıh kaidesi tahdit eder: "Zaruretler kendi miktarlarınca takdir olunurlar." (Mecelle, Madde 22)

[258] Mecelle, Madde 30.

a) Maslahatla Kıyasın Birleştikleri Noktalar

1. Maslahat ve kıyastan her ikisine de Kitap, sünnet, ve icma gibi kaynaklarda nas olamadığı zaman başvurulur.

2. Maslahat ve kıyastan her ikisine de verilecek hüküm, belirli ve münasip bir vasıf üzerine bindirilir.

b) Maslahatla Kıyasın Ayrıldıkları Noktalar

1. Kıyasta mansus bir hükme benzetme söz konusu iken, maslahatta böyle bir daraltma yoktur. Çünkü onda tamamen fayda anlayışına göre müçtehidin içtihadı devreye girmektedir.

2. Kıyasta, üzerine hüküm bindirilen maslahatın muteberliği noktasında özel bir delil varken, mesâlih-i mürseledeki faydanın muteberliği noktasında böyle özel bir delil yoktur. Yani o konuda Şâri'in sükutu sözkonusudur.

Bu iki gerekçe ise, bariz bir şekilde kıyasın daha öncelikli bir delil olduğunu göstermektedir.

F. İstihsan

1) Tarifi

Lügatte istihsan, bir şeyi güzel saymak manasına gelir[259] ve genelde bir şahsın hoşuna giden durumları ifade sadedinde kullanılır. Istılahta ise; celî (açık) kıyastan, genel veya yerleşik kuraldan özel gerekçelerle ayrılarak sözkonusu olayın hususiyetine uygun çözüm bulma metodunu ifade eder. Dolayısıyla bir müçtehid herhangi bir meselede, kendi kanaatince o meselenin benzerlerine verdiği hükümden vaz geçmesini gerektiren nas, icma, zaruret, gizli kıyas, örf veya maslahat.. gibi bir delile dayanarak, o hükmü bırakıp başka bir hüküm verir.[260] Bu durumda istihsanın varlığı için iki şart gerekmektedir:

1. Özel bir delil gerekçesiyle genel bir kurala uyumun bırakılması. Bu durum genelde zaruret istihsanı olarak geçer. Bu sebeple maslahat kapsamında değerlendirilir.

---

[259] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, 13/118.

[260] Medkûr, Menâhicü'l-İctihâd, 266; Bardakoğlu, İstihsân, 23/339.

2. Zâhir (celî) bir kıyasın, hafî (kapalı) kıyas karşısında bir sebepten terk edilmesi. Bu durum da genelde kıyas istihsanı olarak geçer.

2) İstihsanın Mahiyeti

İstihsan hiçbir mezhepte edilley-i erbaa mesabesinde müstakil bir delil olarak kabul olunmamakla birlikte, İmam Mâlik'in de dediği üzere ilmin onda dokuzudur. Çünkü İslâmî kuralların varlığı, aşırılığı oluşturmak değil vasatı bulmaktır. Bu sebeple şeriat kurallarının zorlandığı her yerde, yine onun kuralları çerçevesinde bir dönemeç oluşur. Bu yönüyle istihsan Şâtıbi'nin de ifade ettiği gibi, bir delilden öte, benzerlerine uygun şekilde verilmeyen bir istisna hükmüdür.[261]

Fakat istihsanı usûl-ü fıkıh içinde güçlü bir şekilde ve müstakil bir delil olarak sadece Hanefîler ve Mâlikîlerin söylemeleri, kendilerini tenkide maruz bırakmıştır. Halbuki Zâhiriler hariç bütün mezhepler istihsanı kullanmış sayılır. Dolayısıyla istihsana konu olan meseledeki hüküm, yaklaşık olarak her mezhepte aynı iken; bu tür bir izaha daha çok Hanefîler, sonra da Mâlikîler girmiştir. Diğer mezhepler ise çoğunlukla bu durumu, sözkonusu hükmün bir istisnası olarak değerlendirmişlerdir.

İstihsan da aynen maslahat gibi İslâmın getirdiği kolaylık prensibine dayanmaktadır. Bu açıdan kolaylığı ifade eden; يُرِيدُ اللهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلاَ يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ "*Allah size güçlük değil kolaylık murat eder*" gibi[262] âyetler ile, إِنَّ خَيْرَ دِينِكُمْ أَيْسَرُهُ "Dininizin hayırlısı kolay olanıdır" gibi[263] hadisler, istihsanı teyit eder. Böyle bir durum ise istisna veya hafî kıyası tercih etme gereğini gösterir.

3) İstihsanın Yönü

Bir müçtehdin özel bir nassa rağmen başka bir delili itibara alma gerekçesine *vechü'l-istihsan*, *istihsanın me'hazi* veya istihsanın yönü denir. Tabii olarak bu gerekçenin türleri sayısınca istihsan sayısı da çoğalmaktadır. Bizim verdiğimiz takdime göre ise bu sayı toplam beş tanedir.

---

261 Şâtıbî, Muvâfakât, 4/199.
262 Bakara suresi, 2/185.
263 Ahmed b. Hanbel, 5/32.

4) İstihsanın Türleri

İstihsanın nevilerini işlerken, çoğu zaman iltibas olan bir meseleyi açıklamakta fayda vardır. O da nas ve icma ile olan istihsanın aslında Kitap, sünnet ve icma dahilinde bir sonuç olduğunu bilmektir. Çünkü bu durumda müçtehide düşen görev yeni bir istidlal değil, mansus ahkâma tâbi olmaktır. Bu zaviyeden bakılınca aşağıda zikredeceğimiz ilk iki tür aslında zâit olmaktadır. Fakat usûl kitaplarında bu bahisler farklı olarak geçtiğinden, biz de ayrı almayı tercih ettik. Bu konudaki diğer bir sebep de âyet ve hadislere verdiğimiz saygıdır. Fakat âdet ve teâmül ile istihsanı örfe, zaruret ve hâcet ile olan istihsanı da maslahata dâhil ettik. Çünkü âdetin delil olma yönü örf ile aynıdır. Keza zaruret ve hâcet de maslahat kapsamındadır. Zira istidlal açısından bunların manası diğerlerinin kapsamı dâhilinde sayılır. Bu durum ise konunun daha fazla kategorik ve makul bir tarzda sunulmasına sebep olmuştur.

a) Nas Sebebiyle İstihsan

Yerleşik veya genel kuralın aksine olarak farklı hüküm taşıyan konunun kaynağı, her hangi bir nas olabilir. Bu duruma nas sebebiyle istihsan denir. Bu konuda birkaç örnek verelim:

a) Selem (selef) akdi istihsana misal sayılır. Zira Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) Hâkim b. Hizam'a, لاَ تَبِعْ مَا لَيْسَ عِنْدَكَ "Sahip olmadığın şeyi satma" buyurmuşlar[264] ve bu emirle fıkıhta, *"Olmayan malın satılamayacağı"* kâidesi oluşmuştur. Fakat buna aykırı olarak özel bir hadis-i şerifte şöyle buyurmuşlardır: مَنْ أَسْلَفَ فِى تَمْرٍ فَلْيُسْلِفْ فِى كَيْلٍ مَعْلُومٍ وَوَزْنٍ مَعْلُومٍ إِلَى أَجَلٍ مَعْلُومٍ "Selem yoluyla (hurmada) satış yapan, bunu belli bir ölçü ve tartıya göre, ayrıca belli bir süreye göre yapsın."[265] Dolayısıyla olmayan şeyin satılamayacağı ana kuralına bir hikmete mebni aykırı olan, farklı mansus bir hüküm söz konusudur. Fakihler burada meseleyi açıklarken, benzerlerine kıyasla caiz olmaması gereken bir alışverişin meşruiyetini açıklama sadedinde, *istihsanen helaldir* tabirini kullanmışlardır.[266]

---

[264] Ebû Dâvud, Büyû' 68 (3/768).
[265] Ebû Dâvud, Büyû' 55 (3/742).
[266] Taberî, İhtilâfü'l-Fukahâ, 93 vd.

b) Ölüme bağlı vasiyet böyle sayılır. Zira mülkiyetin kalktığı bir zamana bağlı olarak yapılan tasarruf, ana kurala göre caiz olmaması gerekirken; مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دَيْنٍ "Ölenin yaptığı vasiyet ve zimmetine ait borç ifasından sonra terike taksim edilir" âyeti[267] gereği özel bir durum oluşmuştur. Bunu ifade sadedinde vasiyet ve borcun ifasına, benzeri ahkâma aykırı olarak istihsanen sabit olmuş bir emirdir denebilir.

c) Oruçlu bir şahsın normal şartlarda yeyip içmesi orucunu bozarken, unutarak yeyip-içmesi orucunu bozmamaktadır. Fakat bu ruhsat, normal şartlarda "Yeyip-içmenin orucu bozacağı" ana kuralının istisnası olarak ve mezkur fiillerin unutarak yapılmasına bağlanmıştır. Şu hadis bu hükmü ifade eder: إِذَا نَسِىَ فَأَكَلَ وَشَرِبَ فَلْيُتِمَّ صَوْمَهُ ، فَإِنَّمَا أَطْعَمَهُ اللّٰهُ وَسَقَاهُ "Biriniz unutarak yeyip içtiğinde orucunu tamamlasın, zira onu yediren ve içiren Allahtır."[268] Dolayısıyla oruçlu iken unutarak yeme ve içmenin orucu bozmayacağı sadedinde, bu hüküm kıyasa aykırı olmakla beraber istihsanen caizdir denebilir.

d) Şart muhayyerliği böyle sayılabilir. Zira akdin gereği sonucunun yerine getirilmesi iken, muhayyerlik şartı bu prensibi ihlal etmektedir. Bu da ana kural olan, "Akitlerdeki hükmün yerine getirilmesi" prensibinde kıyasa aykırı bir sonuç sayılıp, istihsanen câizdir denmiştir.

e) İslâm hukukuna göre normal şartlarda gayr-i müslim bir baba lehine nafaka takdiri söz konusu değildir. Bu durum aynen mirasta olduğu gibi din ayrılığıyla ilgilidir. Şu ayetin hükmü ise böyle bir kıyasa aykırı olur: وَإِنْ جَاهَدَاكَ عَلى أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلاَ تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا وَاتَّبِعْ سَبِيلَ مَنْ أَنَابَ إِلَيَّ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ "Eğer onlar, şerik olduğuna dair hiçbir bilgin olmayan şeyi Bana ortak sayman için seni zorlarlarsa sakın onlara itaat etme! Ama o durumda dahi kendileriyle iyi geçin, makul bir tarzda onlara sahip çık! Fakat sen bana yönelen olgun insanların yolunu tut! Sonunda hepinizin dönüşü Bana olacak ve Ben, işlediklerinizi tek tek size bildirip karşılığını vereceğim."[269] Bu sebepten İmam Ebû Hanife, gayr-ı Müslim bir baba lehine nafaka takdir etmeye istihsanen caizdir

---

267 Nisâ suresi, 4/11.
268 Buhârî, Savm 26 (2/234).
269 Lokmân suresi, 31/15.

demiştir.[270] Çünkü bu durum, gayr-ı müslim bir akrabaya miras ve nafaka düşmeyeceği ana prensibine aykırı bir sonuç olur.

b) İcma Sebebiyle İstihsan

Müçtehitlerin bir olayda, benzerlerine uygulanan genel kuralın aksine hüküm vermeleri veya böyle bir durumda susmaları sonucunda oluşan duruma, *icma ile istihsan* denir. Bu konuda birkaç örnek verelim:

a) İstisna akdinin hükmü böyledir. Zira alışveriş konusundaki yerleşik kurala göre, bu tür sözleşmenin geçersiz sayılması gerekmektedir. Çünkü onda sözleşmenin konusu (ma'kud-u aleyh), akit anında mevcut değildir. Madum (yok) bir şey üzerine ise sözleşme yapılamaz. Fakat insanlar öteden beri bu tür bir alışverişi yapagelmiştir. Dolayısıyla madum üzerine akit yapılamayacağı genel prensibine aykırı olarak, istihsanen istisna akdinin cevazına hükmedilmiştir.

b) Hamamlara girilirken kullanılacak su üzerine yapılan sözleşme böyledir. Zira hamamda ne kadar su sarf edileceği bilinmemekle beraber, yapılan bir akit vardır. Harcanan suyun miktarını tespit zorluğu sebebiyle insanların uygulamada teâmül haline getirdikleri bu duruma, fukaha karşı çıkmamıştır. Dolayısıyla miktarı belli olmayan su ve hamam içinde kalma müddeti üzerine yapılan akde istihsanen cevaz vermişlerdir.

Sâbık örnekler ve benzeri yerlerde geçen durumlara Hanefîler, kıyasa aykırı olmakla beraber istihsanen caiz olmuş akitler demektedir. Bu noktada ortaya çıkan cevazın gerekçesi; dinde zorluğun olmaması, aksine kolaylığın asıl alınması ve böylece dini yaşanılmaz hale getirmemek için zâhirî adalete itibar ederek, meşakkat oluşturacak detaylara girilmemesidir.

c) Maslahat Sebebiyle İstihsan

Bir meselede zaruret veya hâcet gibi sebepler ile bilinen yerleşik bir kuralın aksini yapmak veya hafî bir kıyası zâhir kıyasa tercih etmek söz konusuysa, maslahat sebebiyle istihsan vardır. Çünkü buradaki maslahat düşüncesi, kıyas veya genel bir kurala aykırı davranmayı gerektirmiştir.

---

[270] Yavuz, Hakîkatü'l-İstihsân, 82.

Normal şartlarda maslahatlar yapılma gereğine göre *zarûrî*, *hâcî ve tahsînî* kısımlara ayrılır. Bu taksim maslahattan beklenilen faydaya göre olursa; *kat'î*, *zannî ve vehmî* kısımlarına ayrılır. Bir de şümulüne göre *küllî ve cüz'î*, *cemaî ve ferdî* diye taksimat yapılır. Dolayısıyla duruma göre yapılacak istihsanda, bu kategorilerden birisi etkili olur. Bazen ise maslahatın olmaması, mefsedet açısından devreye girer ve maslahat prensibi yine fonksiyonel hale gelir.

Meseleyi bazı örneklerle açıklayalım:

a) Normal şartlarda Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in ehl-i beyti için zekat vermek caiz olmaz. Zira şu hadis onlar için zekat verilmeyeceğine dair bu konudaki genel bir kuralın ifadesidir: أَنَّا لاَ تَحِلُّ لَنَا الصَّدَقَةُ "Şüphesiz Bize sadaka caiz olmaz."[271] Fakat Hanefî ve Mâliki mezheplerindeki sahih görüşe göre bu hüküm, ganimetlerden ehl-i beyte ayrılan pay üzerine idi. Ne zaman ki onlara bu yolla gelecek nasibin önü kesilmiştir, sonrası itibarıyla kendilerini insanlara muhtaç etmeyecek bir miktar zekat verilmesi de normal hale gelmiştir. Dolayısıyla üzerlerinde oluşan zaruret veya hâcet durumunu gidermeye yönelik, yeni bir sonuç çıkmıştır. Bu durum ise maslahata binaen ve istihsanen şeklinde açıklanır.

b) Normal şartlarda belli şartları oluşan her hırsızın eli kesilir. Zira şu ayet bu hükmü gösterir: وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالاً مِنَ اللهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ "Erkek ve kadın hırsızın yaptıklarına karşılık ve Allahtan bir ceza olarak ellerini kesin, şüphesiz Allah azîz ve hakîmdir."[272] Fakat Hz. Ömer kıtlık yılında bu hükmü tatbik etmemiştir. Çünkü bu durumda hırsızın çalmaya karşı mecbur kalma şüphesi vardır. İşte bu gizli hal, hadlerin uygulanması gerektiği noktasındaki ana kaidenin uygulanmasına engel olmuştur.[273] Ortaya çıkan durum ise istihsan ile açıklanmaktadır.

c) Benzer bir durum fethedilen arazilerin taksimatında olmuştur. Çünkü normal şartlarda fethedilen bütün arazilerin 4/5'i mücahitlere taksim edilir. Zira şu ayet bunu gösterir: وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَأَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللهِ وَمَا أَنْزَلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ الْتَقَى

271 Müslim, Zekât 50 (1/751).
272 Mâide suresi, 5/38.
273 el-Kâsim, el-İslâm ve Taknînü'l-Ahkâm, 151.

الْجَمْعَانِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ "Eğer Allaha ve hak ile bâtılın ayrıldığı gün, (Bedir gazvesinde) kulumuza indirdiğimize inanmışsanız, bilin ki ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri Allaha, Rasülüne, onun akrabalarına, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir. Allah her şeye hakkıyla kadirdir."[274] Nitekim Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) de Hayber toprağını tarafından mücahitler arasında taksimat yapmıştır. Fakat söz konusu arazileri sahiplerinin elinde koyarak onlardan haraç almak ve böylece devlet giderlerine kaynak temin etme yolu, ayrıca bu yolla sadece arazi kısmetine düşenlerin istifadesi değil de bütün herkesin istifadesini sağlamak ve muhtaçlar lehine tekelciliği önlemek fikri, Hz. Ömer'in bu konudaki farklı uygulamasına sebep olmuştur. Onun muhtaçlara yönelik tekelciliği önleme konusundaki delili ise şu ayettir: مَا أَفَاءَ اللهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لاَ يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ "Allahın fethedilen ülkeler halkından peygamberine verdiği ganimetler, Allah, peygamber, Onun yakınları, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir. Böylece o mallar, içinizden sadece zenginler arasında dolaşan bir devlet olmaz."[275] Açıkça bu durum, umumi dağıtma kuralına aykırı olarak oluşan ve istisnai olarak arazilerin ilk sahiplerinde kalmasını sağlayan bir istihsan sayılır.[276]

d) Emanet bırakılan şahsın kasdi bir ihmal veya kusuru olmadığı sürece, kaybolan malın kendisine ödettirilmeyeceği temel bir kaidedir. Fakat zamanla bu durum pek çok su-i istimale sebep olduğundan, her ne suretle olursa olsun kaybolan malın ödettirilmesi gereği düşünülmüştür. Hanefî ve Mâlikîlerin görüşü böyledir. Çünkü bunda açık bir maslahat ve aksi durumda da açık bir mazarrat söz konusudur. Bu netice ise fiilen mevcut olan, "*Yed-i eminin güvenilirliği*" kaidesine aykırıdır ve maslahat prensibine dayanan bir istihsan sayılır.

---

274 Enfâl suresi, 8/41.

275 Haşr suresi, 59/7.

276 Mahmesânnî, Felsefetü't-Teşrî', 11.
Burada vermiş olduğum örnek bu taksimatı vacip gören görüşe göredir. Hanefî ve Mâlikîlere göre ise bu taksim halifenin yetkisine bırakılmıştır. Dolayısıyla dilerse yapacağı ve istemezse terk edeceği bir iştir. Çünkü onlara göre Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in yaptığı taksim, dinî bir vecibe değil; devlet başkanlığı sıfatıyla yaptığı bir uygulama idi. Zira Mekke'de olduğu üzere fethedilen bazı yerlerde taksimat yapmaması bu sonucu göstermektedir. (Baltacı, Menhecü Umer, 131 vd; Bûtî, Davâbıtu'l-Maslaha, 169)

e) Pislenen kuyuların temizlenmesi durumu istihsana bir örnektir. Zira pis kuyuları temizleme yolu, onlardan belli miktarda su çekerek içindeki pis suyu boşaltmaktır. Fakat normal şartlarda bu kadar su almakla kuyunun tamamen temiz olması mümkün değildir. Çünkü kuyunun duvarlarında veya yeni gelen suların eski pis suya karışmasıyla, bir miktar pislik sürekli olarak kalmaya devam eder. Fakat bu problemin başka bir çözümü bulunmadığı için uygulama, umumi necislik kuralına aykırı olarak istihsanen devam etmiştir. Günümüzde ise su motorları ve klor gibi maddelerin yardımıyla yeni içtihatlar geliştirilebilir.

f) Çaylak, akbaba ve kartal gibi yırtıcı kuşların artıklarının temiz sayılması bu konuda bir örnektir. Zira yerleşik ana kurala göre onların durumları aynen diğer yırtıcı hayvanlar gibi olmalıdır ve artıklarının da pis sayılması gerekir. Çünkü her ne kadar onların salyaları olmasa bile gagalarında leş eseri bulunabilir. Fakat dağ ve ovalarda yaşayanlar için onlardan korunmanın mümkün olmayacağı ise ayrı bir gerçektir. Bu da zaruret ve hâceti giderme sadedinde mecburi bir kolaylık getirir. İstihsan veya istisnâ olarak açıklanan bu kolaylık, gagalarının kemik olmasına bağlanmıştır. Çünkü bu durum salyalarının yeyip içtiklerine akmasına engel olur ve artıkları temiz kalır.

g) Normal şartlarda mahkemelerde her yönüyle âdil şahitlerin görev yapması gerekir. Fakat genel ahlâkın bozulduğu bir toplumda gerektiği gibi âdil şahıslar bulunmazsa, adalet sıralamasında ikinci derecedeki dürüst insanlarla bu işleri görmek mümkündür. Bu esnekliğin yapılmaması durumunda ise, adaletin külliyyen işlemeyişi sebebiyle daha büyük sıkıntılar oluşur. Dolayısıyla bu konuda umumi olan, "Şahitlerin âdil olması gerektiği" prensibini bırakarak izafi adalete yönelmek, istihsanen gereklidir. Çünkü adaletin işlemeyişinden doğacak olan küllî zararın daha az zarar mukabilinde atlatılması, ancak bu şekilde mümkündür. Binaenaleyh bu misalde şahtilerin adalet sahibi olacağı konusundaki ana kaidenin bir yerde sınırlanması söz konusudur.

h) Umumi kıyas prensibine göre, bütün kadınların mahrem yerlerine bakmak haramdır ve bundan hasta bir bayanın istisna edilmesi doğru olmaz. Fakat maslahatın ağır bastığı bir zaruret durumu, tedavi niyetiyle

hasta kadının mahrem yerine bakmayı ındelhâce zorunlu kılar. Aksine yapılacak bir muamele ise, zaruriyattan canı koruma prensibine zıt sayılır. Dolayısıyla bu uygulamada maslahattan kaynaklanan hafî kıyasın, mukabilindeki mefsedete karşı güçlü bir delil sebebiyle tercihi söz konusudur.

ı) Normal şartlarda bevl necisken, kaçınılamayacak miktardaki ufak-tefek sıçramalar zarureten mafüv kabul edilmiştir. Çünkü bunun aksine olan uygulamalar, yaşanamayacak bir hayatı talep manasına gelir. Bu durum ise kolaylık ve fıtrat dini olan İslâmın genel bakışına aykırıdır. Bu sebeple söz konusu uygulamada, "Zaruretle genel bir kuralın delinmesi manasına" dolayısıyla oluşan bir istihsan vardır.

j) Kap bulamayan birisinin büyük bir kovaya elini daldırarak abdest alması veya bir pisliği gidermesi normal şartlarda caiz olamaz. Çünkü ilk el vurmayla birlikte su külliyyen necis hale gelir. Fakat başka su ve başka kap olmaması durumunda, istisnai olarak buna zaruret sebebiyle müsaade edilmiştir. Zira aksi durumda suyun hiç kullanılamaması veya pisliğin aynen bırakılması söz konusudur. Dolayısıyla kısmî bile olsa bu şekildeki bir temizlik daha iyidir.

Sahabe döneminde buna benzer bir durumun mescid önünde abdest almak için yapıldığı vakidir. Binaenaleyh bu örneğin mesnedi sünnet veya sahabe kavli şeklinde de kabul edilebilir.

k) Normal şartlarda satın alınan kurbanlık bir ineğe, sonradan gelecek iştirakler caiz olmaz. Çünkü bu olayda her hangi bir hayvan için kurbet niyetiyle tahsis söz konusudur. Zira bu durum adağa (nezir) benzer bir uygulama sayılır. Fakat mesele belvây-ı âmm noktasında düşünülürse, insanlar açısından kaçınma mümkün olamayacağı için onlar lehine istisnai bir kolaylık gelir.[277]

d) Kapalı (Hafî) Kıyas Sebebiyle İstihsan

Bu konuda çoğu zaman yırtıcı kuşların artığının kapalı bir şekilde insan artığına benzetilmesi, açık kıyasta ise onların artığının yırtıcı hayvanlarınkine benzetilmesi örneği verilir. Fakat insan artığı her zaman yenebilmesi ve hiçbir zaman pis sayılmaması gerekçesiyle, ortada kıyas şartlarının

---

[277] Yavuz, Hakîkatü'l-İstihsân, 90.

tam oluşmadığı ve bu benzetmeyle *kıyas maalfârık* yapıldığını söyleyebiliriz. Bu açıdan biz faklı iki örnek vereceğiz.

a) Bir müşteri henüz malı teslim almasından önce bâyi ile arasında fiyat konusunda bir tartışma çıksa, celî kıyasa göre satıcının delil getirmesi gerekir. Çünkü malın müşteriye geçme durumu sonradan oluşacağı için, asıl olan malın satıcıda bulunmasıdır. Dolayısıyla iddia sahibi müşteri sayılır. Red ise davalı konumundaki bâyie düşer.

Fakat biraz düşünüldüğünde farklı bir durum ortaya çıkmaktadır. Zira her iki taraf da bir şeyi iddia ederken, mukabilen diğer taraf da bir şeyi inkar etmektedir. Yani satıcı daha fazla bir karşılık (semen: para) ile alıcının malı hak ettiğini inkar ederken; alıcı ise malın kendisine verilmesini iddia ile söz konusu fazla parayı inkar etmektedir. Bu durumda ise istihsanen her iki tarafa yemin ettirmekten başka çare kalmaz. Çünkü mesele başka türlü çözülemez.[278]

b) Bir şahıs bir malı vakf etse ve bunu yaparken mürûr,[279] mesîl[280] ve şirb[281] haklarını vakfettiğini zikretmese, bu sükut itibara alınmaz. Halbuki normal şartlarda bir bâyie satışta söylemediğini isnad etmek mümkün olmadığı gibi, söylemediği bir şeyi vâkıfa izafe etmek de mümkün değildir. Fakat insanların faydasına yapılan bir vakıfta, onlara zarar verecek böyle bir engellemenin bulunmayacağını, hafî kıyasla elde etmiş oluruz.

e) Örf Sebebiyle İstihsan

İnsanların belli bir kabulde ittifak etmeleri açısından örf ile icma arasında bir benzerlik vardır. Fakat birisindeki ittifak fukahaya aitken, diğerindeki ittifak sıradan insanlara aittir. Bu durum ise büyük bir fark sayılır.

Örf sebebiyle istihsanda, kıyasla belirlenen bir hükme veya bilinen ana bir kurala aykırılık vardır. Fakat böyle bir uygulamanın örf haline gelmesi söz konusudur. Bu konuda iki örnek verelim:

a) Bir kişi diğer bir şahsı kabir kazdırmak üzere işçi olarak tutsa ve bu

---

278 Meydânî, Lübâb, 2/11.

279 Başkasının mülkünden geçme hakkı. Bu hak mücerret bir hak olduğu için yasaklama ile düşer.

280 Su geçirme hakkı. Daha çok kullanılmış ve pis sular için sözkonusudur.

281 Bir sudaki hisse ve nasip. Daha çok bitkiler ile hayvanlar lehine temiz ve kullanılacak sular için olur.

konuda anlaşsalar, normal şartlarda bu durum fâsit bir akit olur. Çünkü yapılacak iş konumundaki kazılacak çukurun büyüklüğü ve lahdin ölçüsü belirlenmemiştir. İki şahsın bilinmez bir şey üzere anlaşması ise genel kurala aykırıdır. Fakat bu sırada örf devreye girer ve şâyi tür bir kabir kazılması üzerine, istihsanen gizli bir muvafakat oluşturur.[282]

b) Normal şartlarda menkul mallar vakfedilmez. Çünkü vakıf, bir malın menfaatini muhtaçlara bırakmak üzere Allah yolunda ebediyyen haps manasına gelir. Menkullerin ise kaybolma ve çalınma tehlikeleri olduğundan, ebediyyen kalmaları zordur. Bu sebeple onların Allah yolunda sadaka şeklinde verilmeleri daha uygundur. Vakıfta ise akâr cinsi malın aslen kalması sebebiyle, menfaatinden sürekli bir şekilde istifade edilir. Fakat bu genel kurala aykırı olarak bir beldede menkullerin vakfı örf haline gelse,[283] artık adem-i cevâzı konusunda bir şey söylenilmesi istihsanen doğru olmaz. İşte bu durum, ana kaidenin örfle istisna edilmesi manasında bir istihsan sayılır.

5) İstihsanın Hüccet Değeri

İstihsan daha güçlü delile göre hüküm vermek olduğundan, bunu kabul etmeyecek hiçbir fakih ve mezhep olamaz. Bu sebeple görünüşte buna taraf olmayan İmam Ahmed b. Hanbel'in bile istihsana göre hükümler verdiği söylenir. Dolayısıyla bu noktada başta Hanefîlerin, sonra da Mâlikîlerin diğer mezheplerden farkı, sadece istihsanı müstakil bir delil olarak zikretmesindedir.[284]

Âmidi'nin nakline göre istihsanın en şedit muarızı Şâfii bile şüf'a hakkını üç günle sınırlarken, yine zifafa girilmeden ve mehir kesilmeden boşanılan kadına 30 dirhem müt'a verme hükmünü verirken, istihsana göre hareket etmiştir. Zira bu konularda أَسْتَحْسِنُ ifadesini kullanmıştır.[285]

[282] Yavuz, Hakîkatü'l-İcmâ ve'l-İstihsân, 87.

[283] Hâlid b. Velid'in zırhını Allah yolunda vakf ettiğine dair bir rivayet vardır. Bu istisnâi nakle göre menkul vakfı caizdir. Fakat genel ahkâm içerisinde düşünülürse, menkul vakfı mümkün olmaması gerekçesiyle gayr-ı caizdir. Çünkü menkul mallar bir yerde sabit değildir ve her an kaybolabilir. Vakıfta ise bir mekanda süreklilik şartı vardır. Dolayısıyla menkullerdeki vakıf sözünü tasadduk manasında anlamak gerekir. (Bilmen, 4/284 vd.; Bilgin, Değişen İktisadi Yapı Kapsamında İslâm Hukuku, 612)

[284] İbn Hâcib, Muhtasaru Müntehâ'l-Usûl, 2/288.

[285] Şâfiî, er-Risâle, 219 vd.

Anlaşılacağı üzere istihsan, mücerret bir reyle karar vermek değildir. Bu sebeple istihsanın adem-i cevâzı konusunda söylenen şu âyetler delil olmaktan düşer:

أَيَحْسَبُ الإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى "İnsan başı boş bırakıldığını mı sanmaktadır."[286]

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلاً "Ey iman edenler! Allaha itaat edin. Resulüne ve sizden olan ülülemre itaat edin. Eğer Allaha ve âhirete iman ediyorsanız, hakkında ihtilâfa düştüğünüz meseleyi Allaha ve Rasulüne arzedin. Böyle yapmanız hem daha hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir."[287]

وَأَنِ احْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللهُ وَلاَ تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ وَاحْذَرْهُمْ أَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَا أَنْزَلَ اللهُ إِلَيْكَ "Ey Rasülüm! Aralarında Allahın indirdiği ile hükmet ve onların arzularına uyma. Dikkat et ki Sana indirilen bazı hükümlerden Seni saptırmasınlar."[288]

Çünkü istihsanla elde edilen sonuçların reddedilmesi mümkün olmadığı gibi, istihsan ile hüküm verirken sunulan gerekçeleri inkar etmek de mümkün değildir. Fakat bu sonuçlara kısmen farklı deliller adı altında ulaşılabilir.[289] Binaenaleyh İmam Şâfii, hamamda kalma süresi ile kullanılacak su miktarını belirleme konusunda, diğer imamlardan farklı düşünmemiştir. Bu da adı konmasa bile her mezhepte istihsanın var olduğunu gösterir. Şu halde onun "İstihsan yapan, kendi başına din koymuş olur" sözü; delilsiz, mücerret heva üzere ve subjektif mülahazalara göre hüküm belirlemek manasına gelir.

Zâhiriler de istihsanın hiçbir gerçeklik ifade etmeyeceğini söyler. Zira İbn Hazm'ın beyanına göre istihsanla ortaya çıkan içtihadi hükmün zan ifade etmesi, ubudiyet gerektiren bir din için kabul edilemez.[290] Çünkü kulluk, ancak yakîn üzere bilinen bir şeyle yapılabilir. Bu sebeple hakkında hüküm olmayan alanı ibâhay-ı asliyyeye katmayı daha uygun

---

286 Kıyâme suresi, 75/36.
287 Nisâ suresi, 4/59.
288 Mâide suresi, 5/49.
289 Şâfiî, er-Risâle, 219 vd.
290 Muhallâ, 9/469; Mülahhasu İbtâli'l-Kıyâsi ve'r-Ra'yi ve'l-İstihsân, 50.

görür. Neticede ihtilaf olursa, duruma göre öne çıkacak bir etkene göre hüküm verirler.

İslâm hukukunun sınırsız olaylara çözüm bulması için istihsan şeklindeki bir yolun ihmal edilmesinde fayda yoktur. Bu açıdan müstakil ve münbit bir delil olarak onun kalması gayet faydalıdır. Çünkü içtihatta hata etmemek için önemli olan, gerçek şer'î düşünceyi yakalamaktır. Eğer bu noktada her hangi munzabıt bir usûlle bir kanaat hasıl oluyorsa, istihsanın kullanılmasını veya kullanılmamasını problem etmeye gerek yoktur. Buna rağmen Şevkâni gibi istihsanı müstakil bir delil görmeyenlere, ilmî objektivite gereği saygı duyulur.[291]

6) İstihsanın Mesâlih-i Mürsele ile Mukayesesi

Her hangi bir konuda istihsandan söz edilebilmesi için öncelikle hükümsüz bir meselenin olması, ayrıca söz konusu bu meselenin benzerlerinin bulunması, fakat bir sebebe binaen benzerlerine verilen hükümden veya celî kıyastan vaz geçilmesi yönüyle istisna yapılması gerekir. Dolayısıyla bu durumda bilinen kuralın aksini yapmak, genel kuralın dışına çıkmak ve açık kıyası tercih yerine gizli kıyası alma söz konusudur.

Mesâlih-i mürselede ise hükme bağlanan olayın bilinen benzerleri yoktur. Fakat beklenen bir fayda ve ona bindirilmiş bir hüküm vardır. Bu menfaatin maslahatın celbi veya mefsedetin defi konusunda olması ise fark etmez.

Sonuç

İstihsan, kıyasın uç sonuçlarını mkâsıd-ı şer'iyye çerçevesinde dengeleyen bir delildir. Bu yönüyle ihtiyatı çağrıştırmaktadır. Dolayısıyla istihsan sayesinde bir yandan İslâm hukuk doktrininde iç tutarlılığın kontrol edildiği, bir yandan da yerleşik hukuk kurallarıyla realite, adalet düşüncesi ve hukuk idesi arasında köprü kurulduğu görülür. Bu bağlamda maslahat ile birlikte istihsan; nasların toplumsal realite, insanlığın ortak değerleri ve hukukun genel amaçları açısından her zaman yeniden yorumlanmaya uygun olduğunu gösterir. Bu yönüyle de istihsan, İslâma bütüncül tarzda bir bakış sayılır.[292]

---

[291] İrşâdü'l-Fühûl, 241; Yavuz, Hakîkatü'l-İstihsân, 95 vd.

[292] Bardakoğlu, İstihsân, 23/346.

7. Örf

1) Tarifi

Çoğu insanın benimseyip alışkanlık haline getirdiği işler veya duyulduğunda başka anlama gelmeyecek derecede özel bir anlam taşıyan lafızlara örf denir.[293] Bu manada *âdet* kelimesiyle aynı anlamdadır. *Teâmül* ise aynı manada daha dar kapsamlı uygulamalar için kullanılır.

Buna göre örfün icmaya olan bir benzerliğinden söz edilebilir. Çünkü aynen icma gibi örfte de bir ittifak vardır. Fakat icmadaki ittifak sadece fukahaya aitken, örfteki ittifak genel olarak halka aittir.

2) Örfün Nevileri

Umumi olarak örf değerlendirildiğinde birkaç açıdan tasnife tabi tutmak mümkündür:

a) Fiil ve Söz Açısından

Örf fiil ve söz açısından ikiye ayrılır:

√ Amelî Örf

İnsanların uygulama alanında oluşturdukları fiillere amelî örf denir. Mesela gündelik işçi olarak çalışan şahıslara, patron tarafından verilen öğle yemeği bazı yerlerde bir örftür. Dolayısıyla bu konu iş akdinde özel sarahatle belirtilmediği sürece, önceden şart koşulmuş gibi kabul edilir.

√ Kavlî Örf

Herhangi bir sözün örfen belli bir manaya gelmesine kavlî örf denir. Mesela halkın kullanımında *et* lafzı sadece hayvan etlerine tahsis edilir. Bu sebeple genel olarak onunla balıketi kastedilmez. Halbuki balık eti de neticede bir tür ettir.

Keza *balık* denilince umumi anlamda her nev'i balık akla gelirken, Karadeniz bölgesinde hamsi bu lafzın örfen bir istisnasıdır.

Yine *ed-dâbbe* kelimesi hayvan manasına gelmekle beraber, örfte daha çok dört ayaklıları ifade eder.

---

293 Karâfî, İhkâm 234 vd.

b) Umum ve Husus Açısından

Gerek amelî olsun ve gerekse kavlî olsun örfler umum ve husus açısından ikiye ayrılır:

√ **Örf-ü Âmm**

Bu tür örfler bir davranış veya sözün her yerde farklı anlaşılmayacak şekilde özel bir anlam taşımasını ifade eder. Mesela çoğu yerde evlenilecek kız veya kadına mehir dışında bazı takılar verilmesi, umumî bir örf sayılır ve uygulama sahihtir.

√ **Örf-ü Hâs**

Bu tür örflerde bir davranış veya sözün kapsamı, belirli bir bölge ile sınırlıdır. Mesela çalıştırılan işçiye öğle yemeği vermek âdeti her yerde olmaması sebebiyle, uygulanan bölgeler için bir örf-ü hâs (mahallî örf) sayılır.

c) Kabul ve Ret Açısından

Oluşan örflerin şer'î şartlara uygun olup olmama açısından taksimi mümkündür:

√ **Örf-ü Sahih**

Şer'î açıdan şartlarına uygun örfe sahih örf denir. Tarihî süreç içinde bilinen örflerin çoğu bu gruba girmektedir.

√ **Örf-ü Fâsid**

Şer'î açıdan şartlarına uygun olmayan örfe *fâsid* örf denir. Gelenek ve görenekler içerisinde var olan ve gayr-ı İslâmî kabul edilen bütün uygulamalar bu gruba girmektedir.

Şii İsnâşerîlerde السيرة ***(es-sîra)*** isimli bir delil vardır ve ehl-i sünnet fıkhındaki örfe tekabül eder. Eğer bu örf, icma manasında fakih ve gayr-ı fakih bütün müslümanların muvafakati manası üzerine kurulmuşsa, ***es-sîra el-müteşerria*** ismini alır. Tabiî olarak bu durumda, kuvvet derecesi artmaktadır. Onlara göre böyle bir kabul, masum olan gaib imamın muvafakati manasına gelmektedir.[294] Bu tarife ve diğer

[294] Muzaffer, Usûlü'l-Fıkh, 3/169 vd.; es-Sadr, 3/160.

şartlarına bakıldığında, sünnî mezheplerin anladığı icmaya tekabül ettiği görülür.

3) Örfün Kaynak Değeri

a) Örfün Kitaba Göre Yeri

Fukaha örfün cevazı noktasında şu âyeti delil getirir: خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ "Sen af yolunu tut. Marufu (iyiliği) emret ve câhillerden yüz çevir."[295] Buradaki örf kelimesi bildiğimiz manada kullanılmakta ve kapsam açısından İslâm fıkhında delil olacak örfün şartlarını taşımaktadır.

Ayrıca örf konusunda tatbikî manada Kur'ân âyetleri de vardır. Zira pek çok yerde geçen *el-ma'ruf* kelimesi, *örfe uygun* manasıyla bu anlamı teyit etmektedir. Diğer yandan maruf kelimesinin bir anlamı da "*iyi olan*"dır ki, zaten örfün şer'an makbul olması için, "iyi kabul edilme" zorunluluğu vardır. Birkaç örnek verelim:

a) وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلاَ تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ ذَلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ ذَلِكُمْ أَزْكَى لَكُمْ وَأَطْهَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لاَ تَعْلَمُونَ "Ey kocalar! Eşlerinizi boşayıp onlar da iddetlerini tamamladıklarında, kendi aralarında maruf üzere anlaşmaları durumunda, kocaları ile tekrar nikâhlanmaları hususunda onlara baskı yapmayın. Sizden Allaha ve âhiret gününe iman edenlere bu âyetlerle öğüt verilir. Böyle yapmak, sizin için daha hayırlı ve daha nezihtir. Şüphesiz Allah bilir, siz bilmezsiniz."[296] Bu âyetteki maruf üzere anlaşma şartı, şer'î şartlara ilaveten geleneksel olarak kendi aralarında oluşan sorumluluklardaki ittifaktır. Çünkü İslâmî prensipler üzerinde ayrı bir pazarlık olamaz.

b) وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلاَدَكُمْ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ مَا آتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ "Çocuklarınızı süt anne tutup emzirtmek istediğinizde, vermekte olduğunuzu maruf üzere teslim etmeniz şartıyla bir günah yoktur. Allahtan korkun. Biliniz ki Allah yaptıklarınızı görür."[297] Bu âyete göre İslâm sütannelerin yeme ve giymelerini örfe göre ayarlamıştır.

---

[295] Âraf suresi, 7/199.
[296] Bakara suresi, 2/232.
[297] Bakara suresi, 2/233.

Dolayısıyla sütanaların örfe uygun geçim yükümlülüğü babaya yüklenmiştir. Anne içinse örften fazlasını istememe sorumluluğu doğar ki, bu durum fiyat tespitinde örfün hakemliğini gündeme getirir. Binaenaleyh buradaki örfe uygun bakım şartı, Kitabullahtan örfün kullanımına ait meselemize ait bir delil oluşturmaktadır.

c) وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ "Sizden vefat eden erkeklerin eşlerinin evlenebilmeleri için dört ay on gün iddet beklemeleri gerekir. Onlar bu sürelerini tamamladıktan sonra, maruf üzere kendi haklarında verecekleri karardan ötürü size bir sorumluluk yoktur. Şüphesiz Allah yaptığınız her şeyden haberdardır."[298] Buradaki maruf üzere yapılacak şeylerden kasıt, öncelikle şer'î fiillerdir. Sonra da Şer-i Şerife mugayir olmayan geleneksel diğer fiillerdir.

d) لاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ "Henüz kendilerine dokunmadan veya mehir belirlemeden kadınları boşamanızda size günah yoktur. Zengin kudretince, eli dar olan da kendi halince olmak üzere, onlara maruf üzere bir müt'a versin. İyiliği şiar edinenlere, bunu yapmak bir borçtur."[299] Bu müt'anın takdiri yine örfteki genel-geçer uygulamalara göre belirlenir. Dolayısıyla farklı yerlere göre bunun nitelik ve miktarı kısmen değişebilir.

e) Vasî konumundaki şahıslar fukara ise, yetimlere bakmalarına mukabil iaşelerini onların mallarından örfe göre temin edebilirler. Şu ayet bunu gösterir: وَابْتَلُوا الْيَتَامَى حَتَّى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَلاَ تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ وَكَفَى بِاللهِ حَسِيبًا "Yetimleri evlenme çağına varıncaya kadar gözetip deneyin. Akılca olgunlaştıklarını görürseniz mallarını kendilerine teslim edin. Büyüyünce ellerine alacakları düşüncesiyle o malları israfla tüketmeyin. İhtiyacı olmayan veli, yetim malına tenezzül etmesin. Muhtaç olan ise maruf üzere, ihtiyaç ve emeğine uygun olarak yararlansın. Onlara mallarını teslim ettiğinizde bunu şahitlerle tesbit ettirin.

[298] Bakara suresi, 2/234.
[299] Bakara suresi, 2/236.

Allah hesab sorandır ve Onun hesap sorması kâfidir"[300] Vasînin yetim malından alma ölçüsü ise o konudaki örfe bırakılmıştır.

f) Hz. Yusuf'a zina isnadı noktasında gerçeği ortaya çıkaracak olan bilirkişinin yaptığı uygulama örf ve âdete göre bir delil getirmedir. Zira şu ayet bunu gösterir: قَالَ هِيَ رَاوَدَتْنِي عَنْ نَفْسِي وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ أَهْلِهَا إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِنْ قُبُلٍ فَصَدَقَتْ وَهُوَ مِنَ الْكَاذِبِينَ وَإِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ فَكَذَبَتْ وَهُوَ مِنَ الصَّادِقِينَ فَلَمَّا رَأَى قَمِيصَهُ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ قَالَ إِنَّهُ مِنْ كَيْدِكُنَّ إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ "Aileden bir kişi şahitlik yaptı ve: Eğer Yusuf'un gömleği önünden yırtılmışsa Zeliha doğru söylüyor. Fakat arkadan yırtılmışsa o yalancı ve Yusuf doğrulardandır. Onun arkadan yırtıldığını görünce de dedi ki, bu siz kadınların tuzağıdır. Şüphesiz sizin tuzağınız pek çetindir."[301]

Gerçi buradaki tahkim olayı İslâmdan önceki döneme ait bir haberdir. İslâma göre şer'u men kablenânın hücciyyet şartları ise bellidir. Fakat bu durum bir zamanlar muteber kabul edilmekle beraber, kendi Kitabımızda da Şâri' Teâla'nın reddetmediği bir sonuçtur. Bu sebepten örfe itibar edilmesi konusunda şer'î bir delil sayılır.[302]

b) Örfün Sünnetteki Yeri

İbn Mesud'dan gelen mevkuf bir rivayet vardır ki, Hz. Paygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in örfe itibarı noktasında kabul edilebilecek bir delildir. O da şudur: ما رَأَى الْمُسْلِمُونَ حَسَناً فَهُوَ عِنْدَ اللَّهِ حَسَنٌ وَمَا رَأَوْا سَيِّئاً فَهُوَ عِنْدَ اللهِ سَيِّئٌ *"Müslümanların güzel gördüğü Allah katında da güzel, Müslümanların kötü gördüğü ise Allah katında da kötüdür."*[303]

Bir başka rivayete göre bir hanım sahabi Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'e gelerek kocasının cimriliğinden yakınır. Sonra da onun malından izni olmadan alıp alamayacağını sorar. Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) de; خُذى مَا يَكْفيكِ وَوَلَدَكِ بِالْمَعْرُوفِ "Örfe göre sana ve (reşit olmayan küçük) çocuğuna yetecek kadar al" buyurur.[304]

Yine Allah Rasülü (aleyhisselâm)'ın eski dönemlerden kalan ve İslâma

---

300 Nisâ suresi, 4/6.
301 Yûsuf suresi, 12/26-28.
302 Kurtubî, 9/173.
303 Ahmed b. Hanbel, 1/379.
304 Buhârî, Buyû' 95 (3/36).

mugayir olmayan kasâme gibi örflere itibar etmesi bu noktada bir delil sayılır. Keza âkile müessesesi de böyledir.

c) Örfün Maslahat İçindeki Yeri

Örf; öncelikle müslümanların, daha geniş manada ise bütün insanların bir sebepten faydalı ve güzel gördüğü şeylerin, prensip haline gelmesinden ibarettir. Bu sebeple Şer-i Şerife aykırı olmayan örfü terk etmek gerekmez. Çünkü bu durum dinde zorluk olmadığını bildiren şu âyete aykırıdır: وَجَاهِدُوا فِي اللهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ "Allah yolunda gereği gibi cihad edin. Sizi insanlar içinde bu emanete ehil bulup seçen Odur. Din konusunda, size hiçbir zorluk da yüklememiştir."[305] Zaten İslâma göre açıkça yasak olmayan alanlar ibâhay-ı asliye kapsamındadır.

4) Örfle İlgili Kaideler

Örfe müstenid bazı fıkıh kaideleri vardır. Bunlar kapsam açısından örfün yanında değişik fıkhî delillerle irtibatlandırılabilir. Fakat bu makamda bizce kaidelerin önemli olan tarafı, örfe bakan yönleridir. Anlama ve anlatılması kolay olması sebebiyle bu konuyu bir bütün halinde vermekte fayda vardır:

İstimâl-i nâs bir hüccettir ki, onunla amel olunur.[306]

Âdet muhakkemdir.[307]

Âdeten olmayan şey, hakikaten yok gibidir.[308]

Âdet, ancak muttarid ve gâlip oldukta muteber olur.[309]

Âdetin delaletiyle manây-ı hakiki terk olunur.[310]

Örfle maruf olan şey, şart kılınmış gibidir.[311]

Örfle tayin, nasla tayin gibidir.[312]

Beynettüccâr maruf olan şey, beynlerinde meşrût gibidir.[313]

---

305 Hac suresi, 22/78.
306 Mecelle, madde 37.
307 Mecelle, madde 36.
308 Mecelle, madde 38.
309 Mecelle, madde 41.
310 Mecelle, madde 40.
311 Mecelle, madde 43.
312 Mecelle, madde 45.
313 Mecelle, madde 44.

5) Örfün Geçerlilik Şartları

Fukahanın tespitlerine göre herhangi bir örfün şer'an makbul olabilmesi için dört temel şartın bulunması gerekir:

a) İttırâd ve Galebe

Bu şarta göre hukuken itibar edilmesi gereken söz konusu örfî anlam veya muamelenin, ilgili konuların hemen hepsinde kullanılıyor olması gerekir. Şayet aynı konuda farklı uygulama söz konusuysa, orada şer'an delil olacak bir örf söz konusu değildir. Mesela bir beldede mehir hem muaccel hem de müeccel olarak verilmekteyse, örfü bunlardan birine tahsis edemeyiz.

Ittıraddaki asıl amaç, ahkâmın uygulanacağı yere münhasır olmasıdır. Dolayısıyla bu konuda örfün mahalli veya umumi olması arasında bir fark yoktur. Bazı örfler ise bölgelere göre değiştiğinden, aynı konuda farklı hükümlerin çıkması normaldir. Mesela çok eski dönemlerde garb-ı İslâmî denilen Endelüs gibi yerlerde, bir erkeğin başı açık dolaşması normal bir hâdise iken, Şam ve Hicaz gibi doğu İslâm dünyasında bu durum mürüvvetsizlik sayılırdı. Dolayısıyla doğuda başı açık olma şahitliğe engel iken, batıda böyle sayılmazdı. Fakat her iki bölgedeki mezkur haller, bölgesel bir örf-ü hâs durumundaydı.

b) Örfün Fiilen Mevcut Olması

Hakem rolü oynayacak örfün, söz konusu hukuki işlem sırasında *fiilen mevcut* olması gerekir. Bu sebeple olaydan sonra oluşan örfün (örf-ü târi'), hüküm verme konusunda hiçbir önemi yoktur. Mesela birisi bir dava açsa ve bir sebepten bu dava bir sene gecikse, hukuki işlemlerin devam ettiği bu zaman sürecinde de o memlekette yeni bir örf oluşsa, bunun davaya tesiri olmaz. Bu durumda mahkeme tabii olarak eski örfün hakemliğinde işleme devam eder.

c) Örfün Herhangi Bir İrade Beyanı ile Çatışmaması

Örfün açık bir *irade beyanı ile çatışmaması* gerekir. Zira akdi yapanların başka farklı bir anlaşması sözkonusu ise, örfün uyulma mecburiyeti yoktur. Dolayısıyla o konuda örfün hukukiliğine müracat edilmez. Mesela taksitli veya veresiye alış verişin örfen asıl olduğu bir toplumda, taraflar

peşin üzerine konuşmuşsa, örfe dayalı olarak aksine bir iddia söz konusu olamaz. Mecelle'de bu durum, *"Tasrih mukabelesinde delalete itibar yoktur"* kaidesiyle[314] beyan edilir.

Yine mehir dışı takılar örfte var olduğu halde, evlenecek şahıslar takısız bir evliliğe razı olabilirler. Bunun fıkhen hiçbir sakıncası yoktur. Kimse de "Neden takı yok" deme hakkına sahip olamaz.

d) Örfün Sabit Şer'î Bir İlke veya Delile Aykırı Olmaması

Fukaha, şer'î delillere aykırı bir örfün muteber olmayacağı noktasında müttefiktir. Bu sebeple örf ancak temel ilkelere uyarsa maruf manasına gelir. Maruf olmayan örf ise münker kabul edilir. Böylece bâtılın suret-i haktan görünmesine müsaade edilmemiş olur. Bu kaide, örfün derece sıralamasında diğer temel delillerin gerisinde kaldığını da göstermektedir.

İslâmî kurallara aykırı olmayan örfler, dindeki kolaylık prensibi ve zorluğun olmaması kaidesine göre itibara alınmak durumundadır. Binaenaleyh İslâm fıkhı kasâme gibi bazı eski Arap geleneklerini ilga etmezken, bunu onda bulunan faydaya bağlı yapmıştır. İslâmî anlayışın arap adetlerinin kısmî olarak tesiri altında kalması, işte bu noktadadır. Fakat sonrası itibarıyla şer-i şerifin onayladığı alan İslâmî sayılır. Daha geç dönemde Müslüman olan yerlerde de buna benzer durumların oluşması normaldir ki, Türk İslâmı, Fars İslâmı gibi.. tabirler bu manada doğrudur. Fakat temel esaslarıyla İslâm her yerde eşit ve aynıdır.

İslâmın temel şartlarına uymayan örfler tamamıyla mülgâdır. Mesela şu anda bir çok yerde adet olduğu üzere, alkollü içeceklerin bulunduğu ve gayr-ı meşru bir şekilde kadın erkek ihtilatına dayanan, ayrıca bâtıl eğlencelerin eşliğindeki bir düğün, şer'an haramdır. Kimse geleneklerin baskısıyla kendisini bu âdetlere uyma konusunda mazur gösteremez. Aksi halde bu durum şu ayet kapsamına girer: وَلَوِ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمَوَاتُ وَالأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ بَلْ أَتَيْنَاهُمْ بِذِكْرِهِمْ فَهُمْ عَنْ ذِكْرِهِمْ مُعْرِضُونَ "Eğer gerçek onların keyiflerine tâbi olsaydı; göklerin, yerin ve oralarda bulunan her şeyin da düzeni bozulurdu. Halbuki Biz onlara şeref getiren ve öğüt veren bir kitap verdik ama, onlar bu dersten yüz çeviriyorlar."[315]

---

314 Madde 13.

315 Müminûn suresi, 23/71.

Kokteyllerdeki alkollü içecek sunmalar, toplumun değişik katmanlarındaki kadınlı erkekli ölçüsüz karışmalar, ekonomik ilişkilerdeki yaygın fâiz, kabirlere mum yakma ve gayr-ı meşru müzikler.. gibi şuyu bulmuş pek çok davranış, bir çok yerde câri örf ve adet kapsamına girdiği halde; onların fıkhi hükümleri haramlıktır. Dolayısıyla insanların onları çokça yapıyor olması, kendilerini helal kılmamaktadır.

Bu prensibin istisnası:

Söz konusu prensip sadece delilin örfe dayanması konusunda gerçekleşir. Çünkü bazı hükümler örfün şekline bağımlı kılınmıştır. Dolayısıyla örfün değişmesiyle onlar değişebilir. Mesela Ebû Yusuf'a göre riba ile ilgili hadiste altın ve gümüşteki mübadelede veznî ölçü; buğday, arpa, hurma ve tuz için ise keylî ölçü olması; halkın ona dayalı muamele yapmasına bağlıydı. Dolayısıyla zaman içinde bunlar için farklı ölçüler itibar edilmesi mümkündür. Bu durumda ise yeni ölçüye göre oluşan fazlalığın haramlığı gerekir.[316]

Yine normal şartlarda şartlı satış, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in yasaklamasıyla geçersizdir. Buna göre anlaşılan şeyler üzerinde artı menfaatler bulunmamalıdır. Çünkü mübadele edilen her şey akit anında net olmalıdır. Çünkü bu durumlarda verilen ve alınan arasında bir eşitsizlik oluşur. Fakat tamir garantisiyle verilen bazı alışverişler günümüzde yaygın hale gelince, buna haram demek zordur. Çünkü bu vesika, malın sağlamlığı noktasındaki bir güvence mahiyetindedir.

6) Örfün Değişmesiyle Ahkâmın Değişmesi

Bu konuyu izah eden ve Mecelle'de geçen maruf bir fıkıh kaidesi vardır: "Ezmânın teğayyürü ile ahkâmın teğayyürü inkar olunamaz." Her ne kadar bu kaide daha çok örfe müstenit ahkâmın, örfün değişmesiyle değişeceğini ifade sadedinde çıksa bile,[317] değişecek ahkâm sadece örf delililine münhasır değildir. Çünkü illet ve maslahat.. gibi değişime etki eden başka âmiller de vardır.

Şartları oluşunca hükümlerin değişmesi, mevsimlere göre elbisenin değişmesi gibidir.[318] Fakat hangi ahkâmın ne kadar değişeceğini tespit et-

[316] el-Belkînî, el-Müyesser fî Usûli'l-Fıkh, 320.
[317] İbnü'l-Kayyim, İ'lâmü'l-Muvakkıîn, 3/5.
[318] Bkz. Nursi, İçtihat Risâlesi (27. Söz).

mek gerekmektedir. Zira hiçbir zaman bu kaideyi oluşturan fukaha, Şer-i Şerif'in ileriki bir dönemde tümüyle veya kısmen itibardan düşmesini kast etmemiştir.

Örfün İslâm hukukunda itibara alınması, tabii olarak ona bağlı değişikliği meşru kılmıştır. Çünkü bir konudaki ölçü örfü hakem tayin etmekse, ortadan kalkan bir örfün hakemliği söz konusu olamaz. Zira böyle bir durum İslâmın kolaylık prensibine aykırı olur.

Örfün değişmesiyle hükümlerin değişmesi konusunda birkaç örnek verelim:

1. Ebû Hanife'ye göre idarecilerin dışındaki şahısların yaptığı zorlamaya itibar olunmaz. Fakat Ebû Yusuf ve Muhammed'e göre bunlara itibar gerekir. Aradaki fark ise iki toplumun durumuyla ilgilidir. Çünkü İmâm-ı Azam döneminde, idareciler dışında başkalarının ikrah yapması mümkün değilken, talebeleri zamanında bu hal değişmiş ve başkaları da ikrah yapar hale gelmiştir.

2. Emevîler döneminde bir elbisenin siyaha boyanması değerini düşürürken, Abbâsiler döneminde onun değerini artırmıştır. Çünkü Abbasilerde siyah giymek, idari tarafa yakınlık simgesi olarak mergup bir hal almıştır. Dolayısıyla çalınan bir elbisede yapılan siyaha boyama değişikliği, Emeviler döneminde elbiseyi değersiz kıldığından artı tazminat gerektirirken; Abbasiler döneminde buna hacet kalmamıştır. Çünkü elbise eski halinden daha değerli bir hale gelmiştir.[319]

3. İlk dönemlerde İslâmî ilimleri öğretenlere Beytülmâlden bir tahsisat ayrılırdı. Bu sebepten onlar İslâmı tebliğ ve ibadet duygusuyla yaptıkları bu hizmetlerden, bir karşılık alma yoluna gitmezlerdi. Fakat zamanla bu âdet değişince, bu hizmetleri yapanlar geçim derdiyle uğraşmaya başladılar. Bu sefer yaptıkları hizmetler aksadı. Bunu gören fukaha, onların yaptıkları din hizmetine mukabil halktan ücret almalarını meşru gördü.[320]

4. İşçilerin çalışma saati her bölgenin örfüne göre değişebilir. Hatta bu durum bazı yerde 8 saatle sınırlanırken, başka bir yerde gün doğumundan gün batımına kadar olabilir. Dolayısıyla verilecek bir günlük ücret, bir

---

[319] Şelebî, Mustafa, Usûlü'l-Fıkh, 1/341.
[320] Meydânî, Lübâb, 2/100; Mevsûatü Cemâl fi'l-Fıkh, 3/218.

yerde 8 saat işe mukabil iken, bir başka yerde belki aynı ücret 6 veya 10 saate mukabildir.[321]

5. Eski dönemlerde evler tek tipti. Dolayısıyla onları dıştan görmek veya bir odasına bakmak, görme muhayyerliğini düşürmekteydi. Fakat zamanla ev modelleri değişti. Bu sebeple evin tümüne bakmadıkça görme muhayyerliği düşmez hale geldi. Çünkü evi anlamak için her yanını görmeye ihtiyaç oluştu.[322]

6. Bir yerde *et* denilince, eğer anlaşılan sadece sığır veya koyun etiyse; bir şahıs et yememeye yemin ettiğinde, her hangi bir balıketi yemesiyle yemini bozulmaz.[323]

7. Merkûba binmeyeceğim diye yemin eden şahıs bununla eşeği kast ettiyse, ata binmesiyle yemini bozulmaz.[324] Meseleye şehirliler açısından bakıldığında, eğer arabaya binmeyeceğim diye yemin eden şahıs, bununla ücretli taksiyi kast ettiyse, geçen birisinin otomobiline binmesiyle yemini bozulmaz.

Örneklerden anlaşılacağı üzere örfün değişmesiyle ahkâmın değişmesi bazen maslahatın gereği[325] iken, bazen istihsana konu olur. Bazen ise her ikisine birden girer.

Sonuç

Anlatılan bilgilerden sonra örfle ilgili şu temel sonuçları söyleyebiliriz:

a. Örfün maslahat ve istihsan gibi değişik delillerle irtibatlanması ve onlara istinat etmesi, İslâm hukukunun genişliğini, esnekliğini ve canlılığını göstermektedir.

b. İslâm hukukunun örf delilini kabul etmesi; onun her devre ayak uydurabilme konusundaki başarısını, meseleleri çözme yeterliliğindeki maharetini ve insanlara yön vermedeki gücüne tanıklık etmektedir.

c. Örf sadece İslâm hukukunda değil, beşerî hukukta da bir delidir. Üstelik beşerî hukukta çok daha kuvvetli bir delidir. Çünkü ilahi olmayan

321 Hıdır Huseyn, Dirâsât fi'ş-Şerîati'l-İslâmiyye, 39.
322 İbn Âbidin, Rasâil (Örf), s. 17.
323 Berdîsî, el-Hukm fi mâ lâ Nassa fih, 98.
324 İbn Hazm, el-Muhallâ, 8/62,275.
325 İbn Ferhûn, Tabsıratü'l-Hukkâm, 69.

hukuklardaki mesnetler sınırlı olduğundan, örfün kaynak değeri zaruret sebebiyle artar. Zira örfün dışındaki beşerî hukuk kaynakları, ilmî içtihatlar ve tecrübeyi geçmez. Hatta idarecilerin bu üç kaynağı itibara almayarak kendi arzularına göre hevai kanunlar koyması da mümkündür. Bu sebeple normal şartlarda üst konumda ortak bir değeri olmayan halklar için, kanunlaştırmanın olumsuz gelişmesine karşı kendilerini koruyucu bir ölçü, rehber ve destek yoktur.[326] Binaenaleyh bir hukuk kaynağı olarak İslâm hukukundaki örf ile diğer hukuklardaki örf arasında çok fark vardır. Çünkü beşerî hukukta bu kaynak onun en temel istinat noktalarından birisi iken, İslâm hukukunda sadece tâlî delillerdendir ve aslî delillere ters düşmemek şartıyla mukayyettir.[327]

d. Her fakih örfü müstakil bir delil olarak almamıştır. Fakat onu külliyyen itibardan düşürdüğü de olmamıştır. Dolayısıyla fıkıh tarihinde örfe, hüküm verme anında teysiri celp eden bir kaide olarak bakanlar bulunmuştur. Binaenaleyh hemen her fıkhi mezhep örf, âdet ve teâmüle değer vermekle beraber, özelde onu çokça kullananlar birinci olarak Hanefîler, sonra da Mâlikîler olmuştur. Açık olarak zikretmeseler bile örfü kullanma açısından sâbık iki mezhepten sonra sırasıyla Hanbeliler ve Şâfiîler gelir.[328]

H. Zerîa

1) Tarifi

Lügatte zerîa (الذَّرِيعَة) iyi veya kötü bir sonuca ulaştıran vesile ve vâsıta demektir. Çoğulu zerâi (الذَّرَائِع) şeklinde gelir.[329] Bir usûl terimi olarak manası ise, vâsıtaların sonuçlarına göre hüküm almasıdır. Çünkü çoğu zaman olaylar, hayır veya şerre sebep olmasına göre değerlendirilir. Bu noktada İslâm, iyiliğe götüren vesileye iyi hükmü verirken; kötülüğe götüren vesileye de kötü hükmünü vermiştir.[330] Zira fiillerin değerlendirilmesi

---

326 Bilge, Hukuk Başlangıcı, 32 vd.

327 Şener, Örf, 94 vd.

328 Baltacı, Menâhicü't-Teşrî', 1/408, 2/647,864; Ebû Zehra, Ebû Hanife, 363, İmam Mâlik 353 vd.

329 İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, 8/96.

330 Ebû Ceyb, el-Kâmûsü'l-Fıkhî, 136.

sırasında, onların sonuçlarını gözetmek kadar tabii bir şey olamaz. İslâm fıkhında bu ameliyenin yapıldığı delillerden en barizi zeriadır ve bu kaidenin büyük bir ağırlığı vardır. İmam Mâlik bunu beyan sadedinde, dörtte bir olduğunu söylemektedir.[331]

2) Zerîanın Türleri

Olayların sonuçlarına bakıldığında iyi ve kötü olma yönüyle iki türlü zeria vardır. Bunlardan birincisi ***feth-i zerîa****dır* ki, İslâma göre talep edilen sonuçlara götüren vesilelerin yapılması manasına gelir. İkincisi ise ***sedd-i zerîa****dır* ki, muharremâta götüren vesilelerin yasaklanması manasına gelir. Bu noktada mekruhlar, yasaklanmış olanlar sınıfına girerken; menduplar da emredilenler sınıfına girmektedir.[332]

Usûl kitaplarında feth-i zeriadan çok sedd-i zeria işlenmiştir. Çünkü evâmir-i ilâhiyeyi yapma noktasında bir problem olmadığı gibi, ona götürücü vesilelerin helalliği noktasında da her hangi bir problem yoktur. İbaha alanının hükmü ise açıktır.

Şer'an gayr-ı matlup sonuçlara götüren vâsıtaları kullanmanın haramlığı noktasında hiçbir şüphe yoktur. Bu sebepten hiçbir şahıs kendi başına ihkâk-ı hak yapamaz. Çünkü böyle bir uygulama kan davasına sebep olur. Halbuki böyle de olsa ihkâk-ı hakkın suçluya karşı müspet tesir edeceğinde şüphe yoktur.

Bir usûl delili olarak sedd-i zeria biraz farklıdır. Çünkü zerîa aslında meşru olan fiillerin, gayr-ı meşru sonuçlar doğurmasıdır. Buna göre söz konusu vesileler bizatihi düşünüldüğünde hiçbir problem yok iken, sonuçları açısından bakıldığında haramlık durumu ortaya çıkmaktadır.[333]

3) Mefsedete Götüren Fiillerin Taksimi

Mutlak olarak mefsedete götüren fiillere bakıldığında, mahiyeti itibarıyla ve sonucu itibarıyla bu durumu sağlaması üzerine iki kısma ayrıldığı görülür:

---

331 Şâtıbî, Muvâfakât, 4/194 vd.

332 Karâfî, Şerhu Tenkîhi'l-Füsûl, 404.

333 Şâtıbî, 1. cilt, mubah.

a) Mahiyeti İtibarıyla Mefsedete Götürücü Fiiller

Bazı fiillerin mefsedete götürücü yanını anlamak için derin bir tefekküre ihtiyaç duyulmaz. Hatta kendilerindeki bu olumsuz yön ilk bakışta hemen anlaşılır. Mesela hem can kaybına hem de insanlar arası düşmanlığa sebep olan öldürme (katl) fiili, namusun kirlenmesi ve soyların karışmasına sebep olan zina fiili, aklî dengenin bozulmasına yol açan içki içme fiili bu gruba girer. Dolayısıyla hükmü araştırmak için bu grubu incelemeye gerek yoktur. Çünkü onlar zaten açıkça haram kılınmıştır. Bu konuda mezhepler arasında herhangi bir ihtilaf da yoktur.

b) Mahiyeti İtibarıyla Mefsedete Götürmeyen Fakat Sonucu İtibarıyla Ona Yol Açan Fiiller

Bazı fiiller de vardır ki mahiyeti itbarıyla caizdir, fakat İslâm hukukunun yasak saydığı bir duruma aracılık ederler. Bu durumda vesilenin hükmü, aynen maksadın hükmü haline gelir.[334] Bizim sedd-i zeria başlığı altında vermek istediğimiz alan budur. Bu sonuç, zeria delilinin tarifini verme sadedinde açıktır. Buna göre sedd-i zerâiden maksat; *şer'an yasak sonuca yol açması sebebiyle, aslen caiz olan fiillerin haram kılınmasıdır.*

4) Kötülüğe Yol Açması Bakımından Caiz Olan Fiillerin Nevileri

Bu mesele tahkik edildiğinde, aslen caiz olan fiillerin kötülüğe yol açması bakımından üç kısma ayrıldığı görülür:

a) Nadiren Kötülüğe Yol Açan Caiz Fiiller

Eğer fiillerin neticesi kötülüğe nadiren yol açmaktaysa, bunların yasaklanmaması noktasında fukaha müttefiktir. Çünkü o tür fiillerin sağladıkları maslahat, muhtemelen getirecekleri mefsedetten daha fazladır. Konunun anlaşılması için birkaç örnek verelim.

a) Alkollü içki yapımında kullanılabilir ihtimaliyle üzüm yetiştirilmesinin yasaklanmayışı. Çünkü üzümün kendisini yemek helal olduğu gibi, onun şarap dışında helal dairede istifade edilecek pek çok yanı da vardır.

b) Düşmesinin açacağı tehlike hesap edilerek, pek çok faydası olan

334 İbnü'l-Kayyim, İ'lâmü'l-Muvakkıîn, 3/102 vd.

uçak kullanımının engellenmemesi. Çünkü uçağın düşme ihtimali az olduğundan, kendisinden yararlanılması noktasındaki pek çok maslahat göz ardı edilemez.

b) Çoğu Zaman Kötülüğe Yol Açan Caiz Fiiller

Bazı fiiller aslen caiz olmakla beraber kötülüğe yol açmaları galiben beklenmekteyse, yasaklanmaları konusunda her hangi bir ihtilaf yoktur. Konuyu birkaç misal ile açıklayalım:

a) Şarap imalatçasına üzüm satmak. Çünkü galip ihtimalle bu satışın neticesi, haram olan içkiyi netice verir. Bunun yanında satın alan şahsın bu meyvelerden yemeyi düşünmesi veya ondan helal içecekler üretebilecek olması mümkündür. Fakat bu küçük ihtimal, ondan beklenen içki yapma konusundaki büyük zarar ihtimalini kaldırmaz. Bu sebeple söz konusu satışın haram olması yönü öne çıkar.

b) Kargaşa döneminde silah satmak. Çünkü bu satış galip ihtimalle insanlara maddi ve manevi zararlar verir. Halbuki silah alacak şahıs kendi için meşru müdafa niyetinde olabilir. Böylece zâlimlere karşı kendini korumayı düşünebilir. Fakat toplumdaki mevcut hal, bu ihtimali zayıf gösterdiğinden ona itibar edilmez.

c) Kumar ve fuhuş gibi menhiyatın yapılacağı yerleri isteyenlere kiraya vermek. Çünkü bu durumda karşı taraftan beklenilen sonuç, söz konusu yerleri kumar ve fuhuş için vasıta kılmasıdır. Az bir ihtimalle bu yerlerin helal dairede istimal edilme şıkkı olsa bile, şer'an nadir olan şey yok hükmünde sayılır.

d) Mahremi olmayan birisiyle halvet hali. Zira o*lma şekline bakıldığında* zina ile halvet ilişkisi böyledir. Çünkü halvet haline gelen karşı cinsler, yasak fiillerden birini icra ederler. Bu konuda Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyurmaktadır: زِنَا الْعَيْنِ النَّظَرُ ، وَزِنَا اللِّسَانِ النُّطْقُ ، وَزِنَا الْيَدِ الْبَطْشُ ، وَزِنَا الرِّجْلِ الْخَطْوُ ، وَالْقَلْبُ يَهْوَى وَيَتَمَنَّى وَيُصَدِّقُ ذَلِكَ الْفَرْجُ أَوْ يُكَذِّبُهُ فَإِنْ صَدَّقَهُ بِفَرْجِهِ كَانَ زَانِيًا وَإِلاَّ فَهُوَ اللَّمَمُ "Gözün zinası harama bakmak, dilin zinası haram söylemek, elin zinası haram tutmak, ayağın zinası harama yürümek, kalbin zinası harama meyletmektir. Ferc bunu ya tasdik ya da tekzib eder. Şayet

tasdik ederse bu gerçek zâni olur, aksi takdirde lemem kalır."[335] Bu sebeple halvet-i sahihanın hükmü, aynen fiilî zinanın hükmü gibi haramlıktır.[336]

Çoğu zaman harama vesile olan caiz fiillerin yasaklanmasında fukaha müttefik iken, yasaklama sonucuna ulaşma yolları farklı farklı olmuştur. Mâlikîler ve Hanbeliler bu noktada sedd-i zerâi delilini kullanırken;[337] Hanefîler, Şâfiîler ve Zâhiriler, وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ "Günah ve düşmanlık konusunda yardımlaşmayın" âyetinin[338] koyduğu genel ilkeden hareket etmişlerdir. Bunu yaparlarken de umumen sonucu muhakkak olan şeyleri dikkate almışlardır.

c) Konuluş Amacının Dışında Bir Sonucu Elde Etmeye Vasıta Kılınan Caiz ve Meşru Fiiller

Bazen fiiller konuluş amacı dışında sonuçlar doğurabilir. Bu durumda olabilecek söz konusu sonuçların gözetilmesi tabii bir haldir. Birkaç örnek verelim:

a) Ölüm hastalığı sırasında kişinin hanımını boşaması. Çünkü, esasen bir kişinin maraz-ı mevtteki boşama tasarrufu caiz olmakla beraber, boşanan kadını mirastan mahrum etmek ile talâk hükmünün konuluş amacı dışında bir sonuca sebep olunmaktadır. İşte bu tâli sonuç mükellef tarafından kast edilebilir. Üstelik bu kasıt çoğunlukla görülen bir sonuçtur. Bu sebeple maraz-ı mevtteki boşamanın mirasa engel olması, sadece Şâfi ve Zâhiri mezhebinde geçerli sayılmıştır.

b) Bey'u'l-ıyne. Çünkü bu tür satışta, paraya ihtiyacı olan fakat borç temin edemeyen birisi, fâize de düşmek istemediğinden, zâhiren kendine uygun bir yöntem bulur. Buna göre imkanı yerinde olan bir başkasından, elindeki satmayı düşünmediği bir malı veresiye 120 liraya alıp, aynı malı peşin olarak 100 milyon liraya aynı şahsa tekrar satar. Böylece bâyi şahıs 120'ye vadeli olarak sattığı malı 100'e peşin olarak geri almış olur.

Böyle bir işlem alışverişin meşru kılınma amacına terstir. Çünkü bu işlemle zâhiren malın gidip gelmesi haricinde hiç bir fayda sağlanmamıştır.

335 Beyhakî, Şuabü'l-Îmân, 5/393.
336 İbnü'l-Kayyim, İ'lâmü'l-Muvakkıîn, 3/124.
337 Karâfî, el-Fürûk, 2/32; İbnü'l-Kayyim, İ'lâmü'l-Muvakkıîn, 3/121 vd.
338 Mâide suresi, 5/2.

Bu ameliye ile sanki bayi müşteriye 100 lira verip % 20 de fâiz istemiş gibi bir sonuç çıkar. Zira uygulamanın neticesinde mâlikin malı elinde kaldığı gibi, müşteri de aldığı 100 milyon liralık parayı yüzde yirmi fazlasıyla 120 milyon olarak öder.

Sonuçta parayı alan taraf, o an için mevcut olan nakit sıkıntısından geçici olarak kurtulur. Fakat yapılan bu muamelenin fâizden hiçbir farkı kalmamıştır. Dolayısıyla mezkur işlemde örtülü bir fâiz uygulaması cereyan ettiğinden fıkhen haram olur.[339] Zaten bu tür işlemlerin ortaya çıkış gerekçesi, fâize bulaşmadan nakit bulmak gayesidir. Belki de böyle bir işlem ilk defa iyi niyetle ve bilmeden ortaya çıkmıştır. Fakat sonradan sistemleşerek kötü amaçla kullanılmıştır.

c) Hulle nikahı. Üç talâk (beynûnet-i kübrâ) ile boşanmış bir kadını eski kocasına döndürmek niyetiyle yapılan nikaha hulle nikahı denir. Çünkü boşamanın neticesi ayrılmak iken, bu ameliyede fıkhen gerekli olan bu ayrılığı birleştirme düşüncesi vardır. Ayrıca normal şartlarda kıyılacak nikahın devamlılığı asıl iken, hulle niyetiyle kıyılan nikahta ise geçici bir evlenme söz konusudur. Dolayısıyla bu uygulamada haram bir uygulamayı formalitelerle helal etmek ve icma ile sabit olan geçici evlenmenin yasaklığını tanımamak gibi, İslâm fıkhının hoş karşılamayacağı durumlar söz konusudur. Dolayısıyla hulle nikahının hükmü haramlıktır.[340]

Meselenin tahlili:

Konuluş amacı dışında gayr-ı meşru bir sonuca sebep olan bu tür fiillerde harama ulaşma amacı açıksa, fukaha arasındaki hükmü bilittifak haramlıktır. Fakat olaylar tabii gelişimi içinde cereyan etmekteyse, onlar aleyhine denecek bir söz yoktur ve caizdir. Çünkü öyle bir sonuç önceden planlanmamıştır. Bu noktadaki hükmün ihtilaf ise, gizli maksadı açığa çıkaran delil hakkındadır.

Şâfiîler, bir müslümana yapılması gereken hüsn-ü zan gereği, *niyetin açık bir beyanla gayr-ı meşruluğu anlaşılmadığı sürece,* “Berâat-i zimmet asıldır” kaidesine göre hareket ederler. Çünkü İslâma göre hiçbir kimse hakkında delilsiz olarak su-i zan yapılamaz. Dolayısıyla bu konu iyi niyet şartlarına

339 Şâtıbî, Muvâfakât, 4/194 vd.

340 Hukûk-u Âile Kararnamesi, madde 118.

göre değerlendirilir. Binaenaleyh mesele, kendi tabii seyri içinde oluşmuşçasına düşünülür. Olaylara böyle bakınca, zikri geçen bey'u'l-ıyne satışı, ölüm hastalığında yapılan boşama ve hulle nikahı aynen geçerli sayılır.

Mâlikîler ve Hanbeliler ise maksadı açığa çıkaran delilin sadece lafız ve ibarelerle sınırlı olmadığı kanaatini taşırlar. Dolayısıyla bu konuda başka karine ve delaletleri de geçerli sayarlar. Bu sebepten ölüm hastalığında boşanan kadını, kocasının onu mirastan mahrum etme kötü niyetini var kabul ederken; bey'ul-ıyneyi de % 100 fâize ulaşma kasdıyla yapılmış gibi kabul ederler. Keza hulle nikahını da eski karı-kocanın tekrar bir araya gelmesi için formalite icabı yapılmış bir fiil olarak düşünürler. Binaenaleyh bu mezhepler mezkur fiilerin hepsini ya aynen ya da neticesi itibarıyla geçersiz ve gayr-ı meşru sayarlar.

Hanefîler ise, Mâlikîler ile Hanbelilere yakın düşünmekle beraber, farklı bir yanları da vardır. O da haramlık hükmüne ulaşmak için *delaletin güçlü olmasını şart* koşmalarıdır. Ve geçen örneklerin hepsinde, delaleti güçlü bulduklarından onlarla aynı sonuca varmışlardır.

5) Sedd-i Zerâinin Hüccet Değeri

Anlaşılacağı üzere bütün fukaha mefsedetin önlenmesini çok önemli görmüş ve bunu temin etme sadedinde bazı faydalardan vaz geçileceği konusunda icma etmişlerdir. Dolayısıyla sedd-i zerâiye dayanmışlardır. Uygulama açısından dört mezhebe bakıldığında bu delili en geniş kullananlar Mâlikîler ile Hanbelîlerdir. En dar kullanan kesim ise Şâfiîlerdir. Hanefîler ise iki grup arasında kalmıştır.

Seddi-i zerâinin sağlam bir şer'î kaynak olduğu noktasında, Kitap ve sünnetten deliller vardır. Bunlar şudur:

1. وَلاَ تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ فَيَسُبُّوا اللهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ "Allahtan başkasına tapanlara sövmeyin. Eğer böyle yaparsanız mukabilen onlar da ne dediklerini bilmeden Allaha söverler."[341] Bu âyete göre Allah (cc)'a sövdürmeye yol açmaması için, tapılan putlara sövmek yasaklanmıştır.[342]

[341] En'âm suresi, 6/108.
[342] İbnü'l-Kayyim, İ'lâmü'l-Muvakkıîn, 3/122.

2. وَلاَ يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْفِينَ مِنْ زِينَتِهِنَّ وَتُوبُوا إِلَى اللهِ جَمِيعًا أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ "Kadınlar gizlemekte oldukları zinetlerinin anlaşılması için ayaklarını yere vurmasınlar. Ey müminler, toptan Allaha tevbe edin, umulur ki bağışlanırsınız."[343] Bu âyet, halhallarının varlığı anlaşılacak şekilde yürümeyi yasaklamıştır. Bundaki amaç ise, yabancı erkekleri olumsuz yönde tahrik etmemektir. Binaenaleyh, dışarıya çıkan kadınların çarpıcı renkte elbiseler giymesi, uzun topuklu ve ses çıkaran ayakkabılar kullanması, güzel kokular sürünmesi, erkekler için çekici davranışlardan uzak bulunması.. gerekir. Aksi takdirde büyük kötülüklere sebep olurlar.[344]

3. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لاَ تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انْظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ "Ey iman edenler! *Râinâ* demeyin, *ünzurnâ* deyin ve itaat edin. Kâfirler için can yakıcı bir azap vardır."[345] Bu âyet-i kerime konumuz açısından güzel bir delildir. Zira Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) ashabına bir şeyler öğretirken, ashab O (sallallahu aleyhi ve sellem)'e acele etmemesi ve kendilerini dinlemesi sadedinde, "Bizi de gözet" manasına رَاعِنَا derdi. Bu kelime arapçada aynı zamanda "Çobanımız" manasına gelirken, İbranicede hakaret manası da taşırdı. Hatta yahudiler arasında bir küfür manası bile vardı.

İslâma düşman olan Yahudiler, içlerindeki kötü duyguları dökme sadedinde, müslümanların Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) hakkında kullandıkları bu sözü işittiklerinde, fırsatı değerlendirmek niyetiyle "râinâ" diyerek, üstü kapalı olarak Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e küfür etmeye başladılar. Bunun üzerine Şâri' Teâla, kelimenin getirdiği kötülüğü tıkama maksatlı olarak, aynı anlamdaki انْظُرْنَا ifadesinin kullanılmasını emretti ve yahudilerin kötü niyetini ortaya çıkardı.[346] Dolayısıyla bir mefsedeti engelledi.

Sedd-i zerâinin meşruiyeti konusunda sünnetten de delil getirmek mümkündür. Burada konuyu tavzih sadedinde bir kaç tanesini zikredelim:

1. Münafıkların öldürtülmemesi. Çünkü Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) şayet onlara karşı böyle bir uygulama yapmış olsaydı,

---

343 Nûr suresi, 24/31.
344 İbnü'l-Kayyim, İ'lâmü'l-Muvakkıîn, 3/123.
345 Bakara suresi, 2/104.
346 İbnü'l-Kayyim, İ'lâmü'l-Muvakkıîn, 3/123.

"Muhammed ashabını öldürtüyor" diyebilirlerdi. Bu sonuç ise müslümanlar için bir fitne olur, gayr-ı Müslimler için de hidayetlerine engel teşkil edebilirdi. Halbuki onlar ölüm cezasını fazlasıyla hak etmişlerdi.[347]

2. Alacaklının borçludan hediye almasının yasaklanması. Halbuki normal şartlarda hediyeleşmek sünnettir ve karşılıklı sevgiyi artırır. Fakat borç para alınan şahsa hediye vermek, su-i istimale sebep olarak, borcun gecikmesine veya haram kılınan fâize benzer bir fazlalık şekline dönüşebileceğinden, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) tarafından yasaklanmıştır. İlgili hadis şudur: كُلُّ قَرْضٍ جَرَّ نَفْعًا فَهُوَ رِبًا "Menfaat sağlayan her ödünç ribadır."[348] Bunun istisnası, önceden de böyle hediyeleşmenin yapılıyor olmasıyla mümkündür. Şu hadis bunu gösterir: إِذَا أَقْرَضَ أَحَدُكُمْ قَرْضًا فَأُهْدِيَ إِلَيْهِ , أَوْ حَمَلَهُ عَلَى دَابَّتِه , فَلَا يَرْكَبْهَا وَلَا يَقْبَلْهُ , إِلَّا أَنْ يَكُونَ جَرَى بَيْنَه وَبَيْنَه قَبْلَ ذَلِكَ "Biriniz bir borç verir ve ve ona da bir hediye gelirse veya bineğine alırsa onu kabul etmesin ve binmesin, fakat önceden böyle şeyler oluyorsa bu müstesna."[349]

3. Buluntu bir malın gizlice alınmasının yasaklanması. Herhangi bir şahıs genel bir hüküm olarak *emin* sayılmasına rağmen, bir hadiste şöyle buyrulmuştr: مَنْ وَجَدَ لُقَطَةً فَلْيُشْهِدْ ذَا عَدْلٍ - أَوْ ذَوَىْ عَدْلٍ - وَلاَ يَكْتُمْ وَلاَ يُغَيِّبْ "Her hangi bir malı bulan şahıs onu şahitlere göstersin, gizlemesin ve kaybetmesin."[350] Çünkü buluntu malı gizlice almak, onun zaman içinde külliyen gizlenmesine ve bulan şahsa (mültekıt) mal edilmesine sebep olabilir. Onu şahitlere göstermekle ise muhtemel olan kötülüğü ortadan kaldırır.

4. Harplerde oluşan suçlar için bazı cezaların tehir edilmesi. Zira, لاَ تُقْطَعُ الأَيْدِى فِى السَّفَرِ "Harplerde el kesilmez" hadisi[351] bunu emreder. Çünkü İslâm ordusunda yapılacak olan bazı cezalandırmalar, suçluların düşman tarafa geçmeleri sağlayabilir. Hatta böyle bir cezanın uygulanması, haddin tatbikiyle elde edilecek faydaya nispetle daha büyük bir zararı getirebilir.[352]

---

347 Muvâfakât, içtihad 10. mesele.

348 Aclûnî, Keşfü'l-Hafa, 2/125; İbnü'l-Kayyim, İ'lâmü'l-Muvakkıîn, 3/128; Meydânî, Lübâb, 2/27.

349 İbn Mâce, Sadakât 19 (2/813)..

350 Ebû Dâvud, Lükata 1 (2/335).

351 Ebû Dâvud, Hudûd 19 (4/564).

352 İbnü'l-Kayyim, İ'lâmü'l-Muvakkıîn, 3/128.

5. İhtikarın yasaklanması. İhtikar; karaborsacılık, vurgunculuk, istifcilik ve tekelcilik manasına kullanılan fıkhi bir terimdir[353] ve Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) tarafından günah sayılarak yasaklanmıştır. Mukabilen pazara mal sürenlerin rızıklarının bol olacağı söylenmiş ve böyle bir davranış övülmüştür. Çünkü ihtikar durumu halkı zora sokarken, piyasaya mal sürmek ise halkı rahatlatmaktadır. Dolayısıyla zorluğun sebebi yasaklanmış, kolaylığın sebebi de helal kılınmıştır. Üstelik bu kolaylık sebebi, bereket müjdesiyle ödüllendirilmiştir. Bu konudaki hadis şudur: الجَالِبُ مَرْزُوقٌ وَالمُحْتَكِرُ مَلْعُونٌ "Mal getiren rızıklandırılır, muhtekir ise lanetlenir."[354]

6. Başkasının ebeveynine küfretmenin yasaklanması. Zira bir gün Efendimiz (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyurdu: إِنَّ مِنْ أَكْبَرِ الْكَبَائِرِ أَنْ يَلْعَنَ الرَّجُلُ وَالِدَيْهِ "Bir kişinin ebeveynine sövmesi lanet etmesi büyük günahtır." Sahabe bu durumu istiğrab ederek sordu: Ya Rasulellah, bir kişi ebeveynine nasıl söver?! O (sallallahu aleyhi ve sellem) de cevaben; يَسُبُّ الرَّجُلُ أَبَا الرَّجُلِ ، فَيَسُبُّ أَبَاهُ ، وَيَسُبُّ أَمَّهُ "O başkasının babasına lanet eder, karşı taraf da mukabele ederek onun baba ve anasına lanet eder" dedi.[355] Görüldüğü gibi bu hadisle, bir haramın daha büyük başka bir harama sebep olmasıyla oluşturduğu kötü durum ve bu sebeple aldığı katmerli haramlık derecesi anlatılmaktadır.

7. Bir kadının hala ve teyzesi üzerine nikahlanmasının yasaklanması. Zira böyle bir evlilik yakın iki akraba arasındaki kurbet ilişkisini yok eder. Bu konudaki hadis şudur: لاَ تُنْكَحُ الْمَرْأَةُ عَلَى عَمَّتِهَا وَلاَ عَلَى خَالَتِهَا "Kadın halası ve teyzesi üzerine nikahlanmaz."[356]

8. Birinin dünürü veya almak istediği mala tâlip olmamak. Çünkü böyle bir davranış kin ve düşmanlığa sebep olur. Bu konudaki hadisler şudur: وَلاَ يَخْطُبْ عَلَى خِطْبَةِ أَخِيهِ وَلاَ تَسْأَلِ الْمَرْأَةُ طَلاَقَ أُخْتِهَا لِتَكْتَفِئَ مَا فِى إِنَائِهَا "*Hiçbir* müslüman, kardeşinin talip olduğu kadına dünür çıkmasın. Ve hiçbir müslüman kadın, evlenme arzusuyla başka bir kadının boşanmasını, onun

353 Kallek, İhtikâr, 21/560.
354 İbn Mâce, Ticârât 6 (2/728)
355 Buhârî, Edeb 4 (7/69).
356 Müslim, Nikâh 4 (2/1028); İbnü'l-Kayyim, İ'lâmü'l-Muvakkıîn, 3/130.

kocasından talep etmesin."[357] لاَ يَبِيعُ بَعْضُكُمْ عَلَى بَيْعِ أَخِيهِ "Biriniz kardeşinizin satışı üzerine satış yapmasın."[358]

Bu konuda birkaç tane de Hulefây-ı Râşidinden örnek verelim: *Hz. Ömer* ehl-i kitap kadınlarla evlenmeyi yasakladığında şöyle demiştir: "Bu ebedi bir haramlık değildir. Fakat güzelliği sebebiyle Müslümanlar arasında kitâbiye kadınların tercih edilmesi, müslüman kadınlara fitne olarak yeter." Ve bunu kendi döneminde Medain valiliği yapan Huzeyfe b. Yeman'ın yahudi bir kadınla evlenmesi üzerine söyledi. O da meselenin hikmetini anlayınca, halifeye itaat ederek aldığı yahudi hanımı boşadı.[359] Eğer bu uygulama yapılmasaydı, kitabiye kadınlarla evlenmenin faydasına nispetle daha büyük zararlar oluşabilirdi.

Keza hür bir çocuğun annesi konumunda olan ümmehât-ı evlâdı satmak, Hz. Ömer döneminde yasaklanmıştır. Çünkü bu durum çocuk ve ana arasındaki sılay-ı rahmi kesmekteydi. Dolayısıyla bu men, naslar çerçevesinde oluşmuş ve hakkında icma edilmiş bir meseledir.[360]

Bu noktada muasır bazı âlimlerin beyan ettiği bir meseleyi söylemekte fayda vardır. O da şudur: Günümüzde Avrupalı Ehl-i Kitap bir kadınla evlenmek, öncelikle söz konusu ülkelerde iş bulmak için, sonra da oralarda kalma noktasında bazı avantajlar sağladığından; çoğu müslümanca mergup bir hadise sayılmaktadır. Fakat bu tür evliliklerde, aile resi olan erkekte bulunması gereken üstünlük genel olarak gerçekleşmediğinden, çocuklar umumiyet itibarıyla ana tarafın kültür ve dinine yönelmektedir. Bu durum ise evlenmedeki amaçlardan birisi olan müslümanların çoğalmasına değil, aksine azalmasına sebep olmaktadır. Çünkü statü açısından Müslümanlar üst konumdayken, ehl-i kitap bir bayanla evlendiklerinde, onların çocukları da müslüman olmaktaydı. Fakat günümüzde yapılan böyle bir izdivaç, ekseriyetle çocukların gayr-i Müslim olmasına vesile olmaktadır. Bu durum ise müslümanları

357 Nesâî, Nikâh 20 (6/72).
358 Buhârî, Büyû' 58 (3/24); İbnü'l-Kayyim, İ'lâmü'l-Muvakkıîn, 3/130.
359 Hamidullah, el-Vesâiku's-Siyâsiyye, 511.
360 Haseballâh, 178.

azaltma ve gayri müslimleri çoğaltma sadedinde büyük bir günahtır. Bu sebeple böyle bir evliliğin fıkhen helal olması düşünülemez. Fakat şartlar değişirse hüküm de değişir.[361]

Bu son örnekteki durum, illetten çok hikmet eksenli düşünülebileceğinden, kıyas delili kapsamında değil de sedd-i zeria açısından oluşan haramlık kapsamında düşünülmesi daha doğrudur.

6) Zerâi ve Maslahat-ı Mürsele Mukayesesi

Bir hükmün önünü açmak veya kapamak noktasında zerîanın hükmünü belirlemede, daha çok maslahat prensibi etkindir. Çünkü feth-i zerîada faydaya giden yolu açmak asıl iken, sedd-i zerîada zarara giden yolu kapamak asıldır. Netice itibarıyla bu ameliye maslahatın temini ve mefsedetin def'i gayesiyle yapılır.

Fakat zeria, mutlak bir maslahat prensibinden daha öte; olaylar arasında sebep sonuç ilişkisi ve vesile olma yönü ağır bastığından, tatbiki gayet kolay ve üretken bir delildir. Her ne kadar maslahat kategorisinde ve kıymet açısından onunla aynı seviyede olsa bile, fıkhî meselelerin çözümünde aktif ve özgün bir formül olması gerekçesiyle; kendisine has, müstakil ve orijinal bir delil kabul etmek gayet yerindedir.

7) Zerîanın Önemi

Şer'î hükümleri belirleme sadedinde zerîa delili oldukça fonksiyoneldir. Uygulama açısından daha çok mübah fiillerin toplum için zarar oluşturması durumunda, yetkili merciin onu yasaklaması şeklinde tatbik edilir. Fakat bunun yanında ibaha alanındaki bazı davranışların, müstakbelde getirmesi beklenen faydalar sebebiyle uyulması gerekli olan emir veya kanun şekline dönüştürülmesi de mümkündür. Fakat bu tür hukuki uygulamalarda mücerret bir vehimden öte, gerçek bir faydayı temin etmesi veya zararı defetmesi gerekir. Aksi halde boş yere yapılan yasama ve daraltmalarla insanlar sıkıntıya düşer. Bu durum ise Şer-i Şerif'in istemediği bir sonuçtur.

---

[361] Reşid Rıza, el-Fetâvâ, 4/1596.

8) Hiyel ve Mehâric

İbnü'l-Kayyım'a göre sedd-i zerîa harama giden yolu kaparken, hiyel de aksine olarak bu yolu açmıştır. Dolayısıyla bu iki terim birbirine zıttır.[362] Halbuki, zaruret durumunda oluşan şer'î bir çözüm manasına gelen hiyel meselesini, dört temel başlıkta incelemek daha doğrudur. Bu durumda şöyle bir sonuç ortaya çıkar:

1. Meşru vâsıtalarla meşru neticelere ulaşma. Bir kadına sahip olmak için nikahlamak böyledir ki caizdir. Böyle bir uygulamaya çözüm dense bile, olumsuz manada hile demeye gerek yoktur. Çünkü burada fıkhın bilinen normal kuralları işlemektedir. Fakat maksada ulaştırıcı olması yönüyle mecazen kullanılabilir.

Meşru bir hakkı elde etmek için zâhirde maksada uygun fakat bâtında hakikatle uyuşmayan uygulamalar da bu kapsamdadır. Çünkü bu durum meşru hakkı elde etmek için şer'î bir ruhsattır. Şu olay buna bir örnektir: Düşmanları Vâil b. Hucr'u yakalayınca Süveyd b. Hanzala, "O benim kardeşimdir" diyerek kurtarır. Meseleyi Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'e anlattıklarında, صَدَقْتَ الْمُسْلِمُ أَخُو الْمُسْلِمِ "Doğru söylemişsin, Müslüman müslümanın kardeşidir" buyurur.[363] Fakat düşman grup onu İslâm kardeşliği yönüyle değil, nesebî kardeşi olarak anlamıştı.

2. Gayr-ı meşru vasıtalarla gaymeşru vasıtalara ulaşma. Bir malı elde etmek için çalmak böyledir ki caiz değildir.

3. Gayr-ı meşru vasıtalarla merşru neticelere ulaşma. Bir hayvanı kesmek için başkasının bıçağını çalmak gibi ki, hükmü ve cezası bellidir.

4. Şekil bakımından meşru görünen bir işlemi vasıta kılarak, haram kılınmış bir sonucu elde etmek gayesiyle yapılan muamele ki, olumsuz manada meşhur olan hîley-i şer'iyye budur. Zira bu muameleyle amel ve davranışlar zâhiren fıkha uydurulur. Fakat amaç gayrı meşru olduğundan, menfi bir yanı vardır. Bu durum, sanki kanunu iptal etmek için bizzat kanundan istifade etmek gibi bir şeydir. Bu konuda şu örneği verebiliriz. Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) satılan maldaki muhayyerlik imkanını

---

[362] Apaydın, İbnü'l-Kayyım, 20/113.

[363] İbn Mâce, Keffârât 14 (1/685).

iptal etmek için akit meclisini terk etmeyi yasaklamış ve şöyle buyurmuştur: الْمُتَبَايِعَانِ بِالْخِيَارِ مَا لَمْ يَفْتَرِقَا إِلاَّ أَنْ تَكُونَ صَفْقَةَ خِيَارٍ وَلاَ يَحِلُّ لَهُ أَنْ يُفَارِقَ صَاحِبَهُ خَشْيَةَ أَنْ يَسْتَقِيلَهُ "Alıcı ve satıcı birbirinden ayrılıncaya kadar alım ve satımda muhayyerdirler. Ancak muhayyer olmak üzere alışveriş yapmışlarsa bu hak belirttikleri zaman kadar devam eder. Fakat alışverişin bozulmaması kasdıyla taraflardan birinin o mekandan ayrılması helal olmaz."[364]

Hîlenin çoğulu hiyeldir. Aynı anlamdaki diğer bir terim ise mehârictir. Bunun modern hukuktaki ismi ise *hukuki çözüm yolu*dur. Müsteşriklerin haksız yere ifade ettiği üzere, hile başlığı altında geçen her şey fıkhın yetersizliğinden çıkmamış, aksine İslâmî kuralların kapsayıcı, kuşatıcı ve sayıca az olmasından kaynaklanmıştır. Çünkü yerine göre hileler helale ulaştırma ve günahtan koruma adına büyük önem taşırlar. Ayrıca bu durumlar kulların imtihanı konusunda bir ayıraç hükmündedir.

Hile ve mahrec kelimeleri Kur'ân-ı Kerîmde olumlu manada geçmektedir. Mesela şu ayette geçen hile kelimesi böyledir: إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلاَئِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا إِلاَّ الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ لاَ يَسْتَطِيعُونَ حِيلَةً وَلاَ يَهْتَدُونَ سَبِيلاً فَأُولَئِكَ عَسَى اللهُ أَنْ يَعْفُوَ عَنْهُمْ وَكَانَ اللهُ عَفُوًّا غَفُورًا "İman edip de hicret etmeyerek kendi öz nefislerine zulmeder vaziyette olanların canlarını alırken, melekler onlara der ki: "Ne işte idiniz?" Onlar da; "Biz bu ülkede, dinin emirlerini uygulayamayan, baskı altında yaşayan kimselerdik" der. Bu sefer melekler; "Peki Allahın dünyası geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya?" der. Bu sebeple onların durağı cehennemdir. Orası ne fena bir dönüş yeridir! Ancak, hiç bir çözüme (hîle) imkânı olmayan mahrum ve hicret için yol bulamayan erkekler, kadınlar ve çocuklar bu hükmün dışındadır. Çünkü bunları Allahın affedeceği umulur. Allah gerçekten af ve gufranı bol olandır."[365]

Şu âyette geçen mahrec kelimesi de olumlu manadadır: فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَأَشْهِدُوا ذَوَيْ عَدْلٍ مِنْكُمْ وَأَقِيمُوا الشَّهَادَةَ لِلَّهِ ذَلِكُمْ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَمَنْ يَتَّقِ اللهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا "İddet müddetlerini doldurduklarında kadınları ya meşru ölçüler içerisinde (nikâhınız altında)

---

364 Ebû Dâvud, Büyû 51 (3/736).

365 Nisâ suresi, 4/97-100.

tutun veya onlardan meşru ölçülere göre ayrılın. İçinizden adalet sahibi iki kişiyi de şahit tutun. Şahitliği Allah için yapın. İşte bu, Allaha ve âhiret gününe inananlara verilen öğüttür. Kim Allahtan korkarsa, Allah ona **bir çıkış yolu** (mahrec) ihsan eder."[366]

Eğer hiyel ve mehâriçle yapılmak istenen şey, bey'u'l-ıynede olduğu gibi fâizi meşrulaştırma gayreti şeklinde, İslâm fıkhının emirlerinden kaçmak ise, bu uygulamada ilahi emirlerden uzaklaşma manasına gelen kötü niyet zâhir olduğundan, sonuç gayr-ı meşru olur. Çünkü bu uygulamada bey' akdiyle yapılan bir fâiz işlemi vardır. Bu durumun sonucu vahimdir. Halbuki objektif hukuk kurallarını uygulama adına, hukukun ruhunu ihmal etmek mümkün değildir. Hatta dolaylı ihmaller tespit edilemediğinde, bazen açık ihmallerden daha tehlikeli hale geldiğinden, sonucu daha kötüdür. Çünkü kanunların çoğu kimsenin anlamadığı perdelerle atlatıldığı bir alan oluşmaktadır. Bu durumda fıkha göre söz konusu fiilleri yasaklayacak ve önlerini kapatacak olan delil zerîadır.

Fakat hiyel kapsamındaki bu fiilleri yapmadaki gaye, zor bir durumda fıkha uygun çözüm bulmak ise; *şer'î dairede kalma* niyetinin varlığı açık ve net olduğundan, sonuç makbuldür. Mesela muhtaç bir akrabasına evini ucuz bir fiyatla satmak isteyen şahsı, şüfa hakkı sahibi komşusu, hiçbir ihtiyacı olmadığı halde sırf bu fırsatla eve el koyma düşüncesiyle engellemeye kalkarsa, çıkış yolu şudur. Ev sahibi önce evdeki bir odayı muhtaç şahsa bağışlar veya tasadduk eder, sonra da ona satar. Böylece muhtaç kişi şüfa konusunda öncelikli hale gelir. Bu sebeple fıkhî dairede çözüm bulurken bâtılı hak göstermemek önemli olduğu gibi, hikmet-i teşrii açısından bir hakkı iptal etmemek de oldukça önemlidir.

Ayrıca bilmeden beyu'l-ıyneye düşmek gibi kişi istemediği halde hiyel türü bir sonuçla karşılaşmışsa, hiçbir mahzuru olmaz. Çünkü bu durum kendiliğinden çıkmış olan bir neticedir. Dolayısıyla söz konusu durumun hükmü meşruluktur.

Hiyel uygulamasında daha çok Hanefîlerin öne çıktığı söylense bile, her mezhepte benzer uygulama örnekleri vardır. Bu yönüyle Hanefîlerin orta bir yolu tuttuğu bile söylenebilir. Fakat önce İmam Şâfi, sonra da

---

[366] Talâk suresi, 65/2.

İbn Hazm, olaylara zâhirî bir anlayışla salt değerlendirmeler içinde karar vermiş, hiçbir zaman da neticelerini hesaba katmamıştır. Dolayısıyla feth-i zeria ve sedd-i zeria gibi bir yola girmemiştir. Çünkü onlar, meseleye daha çok mutlak naslar çerçevesinde bakmıştır. Mâliki ve Hanbeliler ise neticeleri daima hesaba katmıştır.[367]

J. Şer'u Men Kablenâ: İslâmdan Önceki Şeriatlar

Istılah olarak *şer'u men kablenâ*, Şâri' Teâla'nın önceki ümmetlere bildirdiği ahkâmı ifade etmektedir. Bu ahkâmın bilinmesi, Şâri-i Hakîm'in bir dönem için kulları adına tercihi olması adına önemlidir. Fakat söz konusu ahkâmın kendi dönemlerine münhasır olup olmadığı, dolayısıyla daha sonraki dönemler için geçerli olup-olmayacağı tartışma konusudur. Bu yönüyle mesele kendi içinde bazı teferruatı haizdir. Sırasıyla görelim:

1) Şer'u Men Kablenânın Kısımları

Kaynakları açısından meseleye bakıldığında, bu delilin vüsûkiyeti açısından problem oluştuğu görülmektedir. Çünkü *şer'u men kablenâ* iki kısımdır:

a. Kitabullahta ve Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in sünnetinde yer almayanlar: Bu tür ahkamın müslümanlar için bağlayıcı olmadığında ittifak vardır. Çünkü söz konusu ahkâmın varlığı şüphelidir. Bu yönüyle de onlara itibar edilmez.

b. Kitabullah veya sünnet-i nebeviyede zikri geçenler: Bunların vüsûkiyetinde şüphe yoktur. Fakat uygulama açısından bu ahkamın üç türü vardır. Sırasıyla görelim:

a) Müslümanlar Hakkında Mensuh Olan Hükümler

Şer'u men kablenâ kapsamındaki hükümlerin mensuh olduğu net ise, müslümanlar açısından geçerli olmadığında şüphe yoktur. Dolayısıyla onların varlığını bilmiş olmak, uygulama açısından çok fazla bir önem taşımamaktadır. Birkaç örnek verelim:

---

[367] Şâtıbî, Muvâfakât, 4/194 vd.; Köse, Hiyel, 18/170; Kanuna Karşı Hile, 267.

a) Mesela Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulmaktadır: قُلْ لاَ أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلاَّ أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللهِ بِهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلاَ عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفُرٍ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا إِلاَّ مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا أَوِ الْحَوَايَا أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ "De ki, bana vahyolunan ahkamda yiyecek bir şahıs için meyte, akıtılmış kan, domuz eti veya Allahtan başkası adına kesilmiş hayvanlardan başka haram kılınmış bir şey bulamıyorum. Başkasına zarar vermemek veya sınırı aşmamak şartıyla kim yemek zorunda kalırsa, elbette Rabbin gafûr ve rahîmdir. Yahudilere bütün tırnaklı hayvanları haram kılmıştık. Sırtlarında, bağırsaklarında veya kemiğe karışanlar hariç sığır ve davarların iç yağlarını da haram kılmıştık. Bu durum onların taşkınlıklarına karşılıktı. Elbette biz doğru söyleriz."[368]

Âyetlerden birincisinde ümmet-i Muhammed için haram kılınanlar açıklanırken, ikincisinde sâbıkan Yahudilere haram kılınanlar açıklanmıştır. Burada onlara haram kılınan fakat bizlere helal olan, hayvanların şahm denen yağ kısmı da vardır. Yahudilere yapılan bu uygulamanın sebebi ise; peygamberleri öldürmeleri, riba yemeleri, insanları saptırmaları ve bildikleri halde gerçeği gizlemeleridir.

Dolayısıyla bu âyette önceki şeriatlere has bir hükmün varlığını net olarak görmekteyiz. Aynı zamanda sözkonusu hükmün net olarak nesh edildiğini de görmekteyiz. Bu durumun zikredilme sebebi ise müminlere ibret olması, mezkur hatalara veya benzerlerine düşmemeleridir.

b) Bir hadis-i şerif şöyledir: وَأُحِلَّتْ لِيَ الْغَنَائِمُ وَلَمْ تَحِلَّ لأَحَدٍ قَبْلِي "Bana ganimetler helal kılındı. Halbuki benden öncekilere helal kılınmamıştı."[369]

Bunun yanında eski dönemlerde kişinin tevbesinin kendisini öldürmesiyle gerçekleştiği, necaseti izâlenin ilgili parçayı kesmekle gerçekleştiği, insanların başta kardeş evliliği yapabildiği, Nuh peygambere gemiden çıktığı zaman mevcut hayvanları yemesinin caiz kılındığı ve oğul kurban etmenin sadece Hz. İbrahim için sözkonusu olduğu.. gibi hükümler sâbıkan

---

368 En'âm suresi, 6/145-146.

369 Buhârî, Teyemmüm 1 (1/86).

vardı. Ama bunların bir kısmı önceden ve bir kısmı da İslâm ile birlikte yürürlükten kaldırılmıştır.[370]

b) Müslümanlar Hakkında Geçerli Olduğuna Dair Delil Bulunan Hükümler

Naslardaki herhangi bir karine, mezkur hükmün önceki dönemlerde var olduğunu şüphe dışı bıraktığı gibi, onun bizim için geçerli olduğunu da bildirebilir. Birkaç örnek verelim:

a) Ramazan orucu böyledir. Nitekim âyet-i kerimede şöyle buyrulmuştur: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ "Ey iman edenler! Sizden öncekilere oruç farz kılındığı gibi size de farz kılındı, umulur ki takvaya erersiniz."[371]

b) Benzer bir durum, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e kurbanlar hakkında sorulunca da çıkmıştır. Çünkü kurban kesmeyi tasvip ettiği gibi, سُنَّةُ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ "Babanız İbrahim'in sünnetidir" buyurmuşlardır.[372] Bu sözden kurban kesmenin, hem Hz. İbrahim'in şeriatinde, hem de bizim şeriatimizde var olduğu anlaşılır. Hadisteki sünnet terimi ise, mendup manasına değil yol manasınadır.

c) Kur'ân-ı Kerîm veya Sünnet-i Nebeviyede Zikri Geçen Fakat Bizler İçin Geçerli Olup Olmadığına Dair Bir Açıklama Bulunmayan Kısım

Bu tür ahkâmın bizler hakkında bağlayıcı olup olmadığı ihtilaf konusudur. Çünkü bu alan mekûtun anh kapsamındadır. Dolayısıyla şer'u men kablenâ delili hakkında ihtilaf edilecek alan bu kısımdır. Birkaç örnekle açıklayalım:

a) Bazı kitaplarda örnek olarak verilen, fakat aslında bir önceki şıkka ait bir misal şudur: وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالأَنْفَ بِالأَنْفِ وَالأُذُنَ بِالأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ "Tevratta onlar hakkında şöyle yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş gerekir. Yaralarda da kısas

---

[370] Zerkâ, Ahmed, el-Kavâidü'l-Fıkhiyye, 174; İbn Kesîr, 1/104.
[371] Bakara suresi, 2/183.
[372] İbn Mâce, Edâhî 3 (2/1045).

vardır. Kim bunu bağışlarsa kendisi için bir keffaret olur. Allahın indirdiği ile hükmetmeyenler, zâlimlerin ta kendisidir."[373] Bu ayet Benî İsrail için var olan bir hükmü bildirir.

Kısas hakkındaki bu hükümlerin bizim hakkımzda geçerli olması, şayet sadece bu delile istinad etseydi, mesele kısmen içtihada açık olurdu. Fakat müslümanlar için kısas cezasının varlık delili, sadece bu âyet değildir. Konu ayrıca sünnetle müeyyet olduğu gibi, bu cezanın ümmet-i Muhammed için sözkonusu olduğunu bildiren müstakil âyetler de vardır. Onlar şudur:

وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ "Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır, umulur ki sakınırsınız."[374]

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالأُنْثَى بِالأُنْثَى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنِ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ "Ey iman edenler! Öldürülen kimselerin hakkını almak için kısas size farz kılındı. Hür ile hür, köle ile köle, kadın ile kadın kısas olunur. Ama kim, maktûlün velisi tarafından affedilirse kısas düşer. Bundan sonra, diyeti ona güzel bir şekilde ve tam olarak ödemek gerekir. Bu esneklik Rabbiniz tarafından bir kolaylık ve lütuftur. Artık kim bundan sonra karşıdakinin hakkına tecavüz ederse, ona son derece acı bir azap vardır."[375]

فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ "Kim size saldırırsa siz de aynısıyla karşılık verin. Allaha karşı gelmekten sakının ve bilin ki Allah sakınanlarla beraberdir."[376]

Dolayısıla âzalara yapılan taaddi konusundaki tek delil, Tevrattaki durumu bildiren mezkur âyet değildir. Binaenaleyh bu hüküm sadece ilk önce söylediğimiz Maide suresi 45. ayete dayanmaktadır denemez. Dolayısıyla bu âyet onlarda var olan bu hükmün, bizde de devam ettiğine dair bir delil sayılır.

b) Salih peygamberle ilgili şu ayet: وَنَبِّئْهُمْ أَنَّ الْمَاءَ قِسْمَةٌ بَيْنَهُمْ كُلُّ شِرْبٍ مُحْتَضَرٌ

---

[373] Mâide suresi, 5/45.
[374] Bakara suresi, 2/179.
[375] Bakara suresi, 2/178.
[376] Bakara suresi,2/194.

"Onlara suyun aralarında paylaştırıldığını haber ver. İçme sırası kimdeyse alır."[377] Bu nasla Salih Peygamberin kavmi arasında çıkan bir su ihtilafının çözüm şekli sunulur. Bizler için böyle bir hüküm vârit olmasa bile, ihtiyaç anında bu hükmü kullanabilmemize herhangi bir engel yoktur. Dolayısıyla müşterek mülkiyete tâbi olan mülklerde, muhâyee veya sırayla kullanım yapılabilir. Fakat bu hükmü ümmet-i Muhammed için zorunlu bir seçenek görüp görmeyeceğimizi değerlendirmek, ayrı bir konudur.

c) Zimmîye karşılık müslümana, kadına karşılık erkeğe ve köleye karşılık hüre kısas gerekeceği konusundaki hüküm. Bu görüş şu ayete dayanır: وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ "Biz cana karşı canı emrettik."[378] Buna göre bir şahsın özelliklerindeki farklılığa itibar edilmez. Dolayısıyla her nefis can taşıma yönüyle eşit sayılır. Bu hüküm Tevratın hükmüdür. Fakat bizim hakkımızda da geçerlidir. Zira bununla şu ayetin hükmü takyit edilir: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالأُنْثَى بِالأُنْثَى "Ey iman edenler! Ölüler konusunda size kısas farz kılındı. Hür bir insana karşı hür bir insan, köleye karşı köle ve kadına karşı kadın öldürülür."[379]

Bakara suresi 178. ayete diğer açıdan bakıldığında şöyle bir sonuç çıkabilir: el-Katlâ (الْقَتْلى) kelimesinin tefsiri, hürle hür, köleyle köle ve kadınla kadın.. şeklinde yapılmıştır. Buna göre ilahi beyanda, yaygın olarak vuku bulan aynı sınıftan insaların mücadelesi gözetilmiştir. Bu durum Enfal suresinde geçen, "Allah düşmanlarına karşı *güç hazırlama*" emrinin at örneğiyle misallendirildiği[380] gibi bir sonuçtur. Dolayısıyla burada öldürmelerin genelde bu şekilde cereyanına dikkat çekilmiştir. Buna göre el-katlâ kelimesi, nefse karşı nefsin öldürülmesini de ifade eder. Hatta kısas kelimesinin umumu da bunu ifade eder.

---

[377] Kamer suresi, 54/28.

[378] Mâide suresi, 5/45.

[379] Bakara suresi, 2/178.

[380] وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لاَ تَعْلَمُونَهُمُ اللهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لاَ تُظْلَمُونَ "Allah düşmanları ve kendi düşmanlarınıza karşı, yine sizin bilmediğiniz fakat Allah'ın bildiği diğer düşmanlarınıza karşı onları korkutup yıldırmak için gücünüz nispetinde at türü kuvvet hazırlayın. Allah yolunda her ne harcarsanız, onun karşılığı size eksiksiz ödenir ve size asla haksızlık yapılmaz." (8/60).

d) İcâre akdinin meşruiyeti. Zira Hanefîler göre icâre akdinin meşruiyetine ait delil, Hz. Musa'nın Şuayb peygamber yanında ücretle çalışmasıdır.[381]

e) Cuâle akdinin[382] meşruiyeti. Fukaha bu konudaki hükmü, Hz. Yusuf'un krala ait su kabını getirecek şahsa koyduğu bahşişten çıkarmıştır. Ayet şudur: قَالُوا نَفْقِدُ صُوَاعَ الْمَلِكِ وَلِمَنْ جَاءَ بِهِ حِمْلُ بَعِيرٍ وَأَنَا بِهِ زَعِيمٌ "Kralın su kabını arıoruz. Onu getirene bir deve yükü bahşiş vardır. Ben de buna kefilim dedi."[383]

f) Çocuğunu kurban etmeyi nezr eden birisinin ne yapacağı. Zira bu konu Abdullah b. Abbas'a sorulmuş, o da yüz deve kurban etmesini söylemiştir. Tâbiinden Mesruk buna itiraz etmiş ve Kur'ân-ı Kerîmde İsmail peygamber için bir koç kesildiğine dikkat çekerek, davar cinsi olarak bir koyunun yeteceğini söylemiştir. Söz konusu çocuğun Hz. İsmail'den daha üstün olmadığını da delil getirmiştir.

Görüldüğü üzere burada zikredilen ahkâmın sadece bu delillerden çıkacağı net olmadığı gibi, bu delillerin bizim için bu hükmü zorunlu olarak beyan ettiği de net değildir. Bu durum ise konu üzerindeki ihtilafı devam ettirmektedir.

2) Konunun Tahlili

İncelemelere göre şer'u men kablenâ delili nihayetinde Kitap ve sünnete dayanmaktadır. Çünkü neticede eski şeriatlerin hükümleri ancak bu yolla bilinmektedir. Dolayısıyla ilgili sahada nihai bir bağlayıcılık yoksa, ilahi bir yol olduğu belli olan bir çözüm veya yasak emrine ittiba etmekte fayda vardır. Bu yönüyle şer'u men kablenâ alanı, kısmen sahanın hükümsüzlüğü manasında, istishab alanı olarak değerlendirilebilir. Ki İbn Hazm, Gazâli, Şevkâni ve Fasî'nin görüşü böyledir. Çünkü İslâm hukukunun

---

[381] Kasas suresi, 28/24-28.

[382] Bu akte göre bir hizmet, karşılığında verilen bir ücreti gerektirir. Mahiyetine bakılırsa ödül koymak veya menfaat vadetmek gibidir. Cuâlenin esas farkı, alınacak mükafat veya ecir belli olmasına rağmen, yapılacak menfaatin belli ve net olmamasıdır. Mesela doktora tedavi için gidilir, fakat iyileşme kesin değildir. Buna rağmen zorunlu olarak ücretin verilmesi gerekmektedir. (Erdoğan, Fıkıh Terimleri, 62).

[383] Yûsuf suresi, 12/72.

müstakilliği nettir ve bir başka şeriatın hükmü ancak bir delil ile sabit olur.[384] Bu sebeple onlar şer'u men kablenâ ile sabit olan hükme uymayı vacip görmezler, fakat tercih sebebi sayarlar. Bu şekilde düşündüğümüzde Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in ibadeti kendine hastır ve önceki şeriatlerden etkilenmediği bellidir. Dolayısıyla Şâri Teâla O (sallallahu aleyhi ve sellem)'e nasıl emretmişse öyle uygulamıştır. Teşri sahası da ibadet alanından farklı değildir.

İmam Mâturidi ve Şâtıbi ise, önceki şeriatlerin hükmünün vüsukiyetinde şüphe yoksa veya mensuh değilse, onlara uymayı vacip görür.[385] Bu noktada eski peygamberler anlatıldıktan sonra umumi manada onların yoluna uymayı ifade eden şu ayeti delil getirirler: أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللهُ فَبِهُدَاهُمُ اقْتَدِه "Onlar Allahın hidayete erdirdiği kimselerdir ve onların yoluna uy."[386] Şu ayet de bu hükmü teyit eder: فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ اِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا "Doğruca İbrahim peygamberin dinine (millet) uyunuz."[387] Dolayısıyla bu ahkâmın ilahi bir yol olma yanının düşünülmesi ve bir mâni olmadığı sürece uyulması makul bir sonuçtur.

Şer'u men kablenâ'nın ***zorunlu bir tercih*** olduğu noktasında görüş beyan eden fukaha, ayrıca şu delile dayanmaktadır: مَنْ نَسِيَ صَلاَةً أَوْ نَامَ عَنْهَا (فَلْيُصَلِّهَا إِذَا ذَكَرَهَا ، إِنَّ اللهَ تَعَالَى يَقُولُ (أَقِمِ الصَّلاَةَ لِذِكْرِى "Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem), kim bir namazı uyuyarak veya unutarak geçirirse hatırladığında kılsın, diye buyurduktan sonra;[388] "Beni anmak için namaz kıl" âyetini[389] okudu. Halbuki bu âyet Musa peygambere yapılan bir hitabı ifade etmektedir. Şayet şer'u men kablenâ geçersiz olsaydı, bu âyet delil getirilmezdi.

Bu durumda eski şeriatlere uymanın genel manada geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Keza bazı fukahanın yaptığı üzere onu mutlak olarak istishaba göre amel etmek veya istishabdan biraz daha kuvvetli şekliyle *muhayyerler arasında Şâri'in tercihi* olarak değerlendirmek de

384 İhkâm, 2/153 vd.; Mustasfâ, 1/313 vd.; İrşâdü'l-Fühûl, 274.
385 Muvâfakât 2/205; Köse, Hamidullah, 20; Özen, Mâturidî, 28/162.
386 En'âm suresi, 6/90.
387 Âl-i İmrân suresi, 3/95.
388 Dârimâ, Salât 26 (1/224).
389 Tâhâ suresi, 20/4.

mümkündür. Dolayısıyla tafsilat konusunda eski şeriatlere uymanın zorunlu olduğu konusu yoruma açıktır.[390]

K. Sahabi Kavli

Usulcülerin çoğuna göre sahabi; Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e yetişmiş, O (sallallahu aleyhi ve sellem)'e iman etmiş ve örfen *O* (sallallahu aleyhi ve sellem)'e *arkadaş olmuş (sohbetine katılmış)* denebilecek kadar yakınlık kazanmış kimseye denir. Muhaddislere göre ise sahabi tarifi biraz farklıdır. Zira onlar mutlak olarak Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'i imanlı bir şekilde görmeyi sahabi olmak için yeterli görürler. Hatta bu görüşme bir defa bile olsa, gören kimse sahabi sayılmaktadır. Şii imâmîlere göre ise Hz. Ali'ye Gadirhum'da biat edip de Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'den sonra ona uymayanlar irtidat etmiştir. Ancak Ebû Zer el-Gıfâri, Mikdad b. Esved, Selmân-ı Fârisî, Ammar b. Yâsir ve Huzeyfe b. Yeman gibi az bir grup bunun dışında kalmıştır. Bu sebeple Ehl-i sünnetin sahabe olarak gördüğü çoğu kişi onlara göre mürted sayılmaktadır.[391]

Sahabenin umumen İslâmî ilimlerde ve özel olarak sahamız olan İslâm fıkhında hem usûl hem de fürû açısından özel bir yeri vardır. Bu önemi şu şekilde maddeleştirebiliriz:

A. İslâm emaneti ilk olarak Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) ve sahabe tarafından taşınmıştır. Bu sebeple Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) bidâyet-i İslâmdaki onların bu gayretlerinin değerini şöyle ifade etmiştir: لاَ تَسُبُّوا أَصْحَابِى لاَ تَسُبُّوا أَصْحَابِى فَوَالَّذِى نَفْسِى بِيَدِهِ لَوْ أَنَّ أَحَدَكُمْ أَنْفَقَ مِثْلَ أُحُدٍ ذَهَبًا مَا أَدْرَكَ مُدَّ أَحَدِهِمْ وَلاَ نَصِيفَهُ "Ashabıma sövmeyin, ashabıma kötü söz etmeyin! Şayet biriniz Uhud dağı kadar infak etse, onların bir müd veya yarım müd infakına yetişemez."[392] Şu hadis de bu manayı teyit etmektedir: الأَنْصَارُ لاَ يُحِبُّهُمْ إِلاَّ مُؤْمِنٌ ، وَلاَ يُبْغِضُهُمْ إِلاَّ مُنَافِقٌ ، فَمَنْ أَحَبَّهُمْ أَحَبَّهُ اللَّهُ ، وَمَنْ أَبْغَضَهُمْ أَبْغَضَهُ اللَّهُ "Ensârı sadece mümin sever ve onlara sadece münafık buğzeder. Onları seveni Allah sever, onlara buğzedene de Allah buğzeder."[393]

[390] Haseballâh, 83; Şâtıbî, mubah 10. mesele.
[391] Efendioğlu, Sahabe, 35/491.
[392] Müslim, Fedâil-i sahâbe 54 (2/1967).
[393] Buhârî, Menâkıb 4 (4/223).

Sahabeye İslâmı öğreten Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'dir. Dolayısıyla sahabenin hepsi, Efendiler Efendisi (sallallahu aleyhi ve sellem)'in talebesidir. Barizdir ki talebe öğretmenine göre değer kazanır, onun gibi olmaya çalışır, onun terbiyesi ile terbiyelenir ve onun boyası ile boyanır. Fakat ne yazık ki, âhir zamanda ümmetin selefine söven bir grubun çıkacağı da yine hadislerde beyan edilmiştir. Çünkü, لاَ تَسُبُّوا "Onlara sövmeyin…" hadisi, bir gün onlara sövecek bir grubun çıkacağına işaret ettiği gibi, şu hadis de böyle bir manayı çağrıştırmaktadır: وَلَعَنَ آخِرُ هَذِهِ الأُمَّةِ أَوَّلَهَا فَلْيَرْتَقِبُوا عِنْدَ ذَلِكَ رِيحًا حَمْرَاءَ أَوْ خَسْفًا وَمَسْخًا "Ümmetim 15 hasleti yaparsa, onlarda kızıl bir rüzgar, yere batma ve suret değiştirmeler olur. … O hasletlerden birisi de, bu ümmetin sonra gelenlerinin önden gelenlere sövmesidir."[394]

Ehl-i sünnetin yolu, sahabe hakkında su-i zan yapmamak, aksine mümkün mertebe onlar hakkında hep iyi yorum yapmaktır. Mâlik b. Enes de bu konuyu teyit ederek şöyle der: Ashabı sevmemek küfür sıfatıdır. Fetih suresinin son âyetinde sahabelerle ilgili geçen, لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ "Kâfirleri gayza sevkeder" âyeti bu hükmü gösterir.[395] Bu sebeple ashaba sövmenin cezası tazirdir. Bu konuda şu hadisin hükmü de açıktır: مَنْ سَبَّ نَبِيًّا فَاقْتُلُوهُ وَمَنْ سَبَّ أَصْحَابِى فَاضْرِبُوهُ "Kim bir peygambere söverse öldürünüz. Kim de ashabıma söverse dövünüz."[396]

Bazı fukahaya göre Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e hakaret eden tevbe etse bile öldürme cezası düşmez. Çünkü bu suç irtidat gibi şahsi değil, aksine toplumsal yönü vardır. Dolayısıyla had kısmına girer. Sahabe ve âl-i beyte sövene ise tazir cezası verilir. Bu konuda Ehl-i sünnetin uygulaması şu hadise dayanmıştır: إِنَّ اللهَ اخْتَارَ لِى أَصْحَابًا فَجَعَلَهُمْ أَصْحَابِى وَأَصْهَارِى وَأَنْصَارِى وَسَيَجِىءُ مِنْ بَعْدِهِمْ يَنْتَقِصُونَهُمْ وَيَسُبُّونَهُمْ فَإِنْ أَدْرَكْتُمُوهُمْ فَلاَ تَنَاكَحُوهُمْ وَلاَ تُؤَاكِلُوهُمْ وَلاَ تَشَارَبُوهُمْ وَلاَ تُصَلُّوا مَعَهُمْ وَلاَ تُصَلُّوا عَلَيْهِمْ "Allah bana bir takım arkadaşlar seçti. Onları ashabım, akrabalarım ve yardımcılarım kıldı. Sonradan gelip onları eksik bulanlar ve aleyhlerinde konuşanlar olacaktır. Onlara

394 Tirmizî, Fiten 38 (4/494); Şâtıbî, 1 cilt 12. mukaddime; İçtihat Risâlesi, Zeyl, 1. hikmet.
395 Keşfü'l-Hafâ, 2/611.
396 Süyûtî, Cem'u'l-Cevâmi, 1/22998; Makdisî, Etrâfü'l-Garâib, 1/184.

ulaşırsanız onlarla evlenmeyiniz, beraber yeyip içmeyiniz, beraber namaz kılmayınız ve öldüklerinde cenazelerine gitmeyiniz."[397]

B. İrtihâl-i Nebi'den sonra ihtilaflı konuları sahabe çözmüştür. Çünkü onlar İslâmî meselelere daha vâkıftı.

C. Câhiliye devrini ve sonrasında İslâmın getirdiği yenilikleri, en iyi kavrayanlar sahabedir. Bu sebeple ideal manada İslâmî hedefleri (makâsıd) en iyi bilenler, tabii olarak onlardır. Binaenaleyh teşri manadaki bilgi ve görüşleri, her zaman farklı bir önem taşır.[398] Buna rağmen onların görüşlerini derlemiş müstakil kitaplar yoktur. O konudaki bilgiler başka kitap ve konular arasında serpiştirilmiştir. Keza usulcüler onlardan gelen rivayetleri, konusuna göre gerektiği yerde nakletmiştir. Hatta sahabi kavlinin bir delil olup olmayacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir.

1) Sahabi Kavlinin Manası

Sahabi kavli tabiri, onlardan dinî bir meseleyi çözme sadedinde gelen nakilleri içerir. Bu nakillerin hem *rivayet* hem de *dirayet* açısından olması mümkündür. Rivayet açısından gelenler hadis ise mesele o çerçevede incelenir. Ama hadis olup olmadığı şüpheli bilgilerin, aynen kabul edilip edilemeyeceği biraz tartışmalıdır. Çünkü bu nakiller onların kendi fetvaları da olabilir.

Sahabenin içtihadi görüşleri dirayet açısından oldukça önemlidir. Çünkü sahabe diğer insanlardan farklı bazı özellikler taşımaktadır. Dolayısıyla bir konuda başka bir delil olmazsa ve yaptıkları naklin hadis olma ihtimali de söz bulunyorsa, bu durum sünnet kavramı içerisine girebilir. Hatta sahabe yoluna uymayı emreden veya tavsiye eden hadislere göre, onların içtihadi görüşleri ve uygulamaları da hadis kapsamında değerlendirilebilir.[399]

---

397 Süyûtî, Cem'u'l-Cevâmi, 1/8281; Kenzü'l-Ummâl, 11/540; Kâdı Iyaz, 1/1107; Ûdeh, et-Teşrîu'l-Cinâî, 4/299.

398 Ehl-i Sünnetin genel görüşü budur. Hatta Zeydîler de sahabeye sıcak yaklaşırlar. Onlar, Hz. Hüseyin'in torunu ve Zeynülâbidin'in oğlu Zeyd'i imam sayarlar ve hadis rivayetinde, genel olarak İmam Zeyd ve babalarına ait senetlere itibar ederler. İmâmiler ise sahabenin bazıları hariç hepisine fâsık olarak bakarlar ve hiç itibar etmezler. (Haseballâh, 85; Husarî, el-Fıkhü'l-İslâmî, 13)

399 Şâtıbî, Muvâfakât 4/70 vd. (Sünnet delili 9. mesele)

2) İtibarı Açısından Sahabi Kavli Hakkında Görüşler

Sahabi kavlini şer'î bir delil olarak kabul etmek ve reddetmek açısından iki temel görüş vardır:

a) Sahabi Kavline İtibarı Zaruri Görenler

Bir grup fukahaya göre sahabe kavline ittiba gerekir. Hanefî usulcülerin çoğu bu gruptadır. Gerekçeleri de şudur:

a) İstisnasız olarak Şâri' Teâla sahabeyi övmüştür. Şu âyet bu konuda güzel bir örnektir: وَالسَّابِقُونَ الأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتَهَا الأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ "İslâma girme konusunda öne geçen Muhacir ve Ensar ile onlara güzellikle tâbi olanlar (tâbiîn) var ya, işte Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allahtan razı olmuştur. Allah onlara içinde ebedi kalacakları, altından ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır. Büyük kazanç budur!"[400]

Bir meselede kulun kula tezkiyesi mümkün iken, özellikle Allahın tezkiye ettiklerinin görüşlerine neden itibar edilmesin?! Bu sebeple cumhur arasında sahabenin udûl olduğu konusunda ittifak vardır. Bunun manası, sahabenin İslâma tam sahiplenmesi, şahsi hataları bulunsa bile dinin doğru hükmüne taraftar olması ve bilerek din adına yalan söylememesidir. Çünkü onlar zor şartlarda müslüman olmuşlar ve din adına pek çok fedakarlıklarda bulunmuşlardır. Dolayısıyla onların içinde hata yapan bazı kişiler bulunsa bile, bu durumun kendilerine ve dinlerine zarar vermeyecek kadar az olduğu açıktır.[401]

b) Hz Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) pek çok hadislerinde onları övmüş ve sahabenin önemini belirtmiştir. Bu durum da onlara ve sözlerine uymayı gerekli kılmaktadır.[402] Birkaç tanesini zikredelim:

1. إِنَّهُ مَنْ يَعِشْ مِنْكُمْ بَعْدِى فَسَيَرَى اخْتِلاَفًا كَثِيرًا فَعَلَيْكُمْ بِسُنَّتِى وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الْمَهْدِيِّينَ الرَّاشِدِينَ تَمَسَّكُوا بِهَا وَعَضُّوا عَلَيْهَا بِالنَّوَاجِذِ وَإِيَّاكُمْ وَمُحْدَثَاتِ الأُمُورِ فَإِنَّ كُلَّ مُحْدَثَةٍ بِدْعَةٌ وَكُلَّ

400 Tevbe suresi, 9/100.
401 İbn Teymiyye, Fetâvâ, 20/14; Ali Haseballâh, 51; Zühaylî, Usûl, 1/476.
402 Gazâlî, Mustasfâ, 1/320 vd.

بِدْعَةٍ ضَلاَلَةٌ "Benden sonra yaşayanlar çok ihtilaf görecektir. Size düşen görev, sünnetime ve Benden sonraki mehdi sıfatlı râşit halifelerin sünnetine uymaktır. Onlara azı dişlerinizle tutarcasına sımsıkı sarılın. Sakın ha din adına ortaya çıkan yeni şeylere uymayın. Çünkü her yeni şey bidat ve her bidat de dalâlettir."[403]

II. Bir defasında Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e, insanların en hayırlılarının kimler olduğu soruldu. O (sallallahu aleyhi ve sellem) de şöyle buyurdu: خَيْرُ النَّاسِ قَرْنِى ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ "İnsanların hayırlıları benim asrımdakiler, sonra onu takip edenler, sonra da onu takip edenlerdir."[404] Bu konuda başka rivayetler de vardır. Birisi şudur: أَكْرِمُوا أَصْحَابِي ثمّ اَلّذِينَ يَلُونهُمْ ثمّ الّذِينَ يَلُونهُمْ "Ashabıma saygılı olun, sonra onları takip edenlere, sonra da onları takip edenlere saygılı davranın."[405] Bu hadislerde zikredilen sahabe, tâbiin ve tebe-i tâbiin sıralaması, ilimde tartışmasız bir metot olarak kabul edilen, ilk kaynaklara ulaşma prensibiyle uyumludur. Buna göre İslâmi ilimlerin merkezi Şâri-i Teâla ve Onun kitabı Kur'an, sonra Ona en yakın yakın olan Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) ve O (sallallahu aleyhi ve sellem)'in sünneti, sonra da O (sallallahu aleyhi ve sellem)'e en yakın olan sahabe, tâbiin, tebe-i tâbiin ve müçtehit imamlar.. şeklindeki sıralamadır. Bu üç veya dört grubun güvenilirliğini Alla Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) ifade ettiğine göre, o konuda din adına şüphe duymak yersizdir. Çünkü bu süreç içinde din, onu tenkit edenlerin de reddedemeyeceği şekilde netleşmiştir. Bu durum ise dini gönderen Şâri Teâla'nın ona sahip çıkacak nesilleri de sağladığını göstermektedir.[406]

III. لَيَأْتِيَنَّ عَلَى أُمَّتِى مَا أَتَى عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ حَذْوَ النَّعْلِ بِالنَّعْلِ وَإِنَّ بَنِى إِسْرَائِيلَ تَفَرَّقَتْ عَلَى ثِنْتَيْنِ وَسَبْعِينَ مِلَّةً وَتَفْتَرِقُ أُمَّتِى عَلَى ثَلاَثٍ وَسَبْعِينَ مِلَّةً كُلُّهُمْ فِى النَّارِ إِلاَّ مِلَّةً وَاحِدَةً قَالُوا وَمَنْ هِىَ يَا رَسُولَ اللهِ قَالَ مَا أَنَا عَلَيْهِ وَأَصْحَابِى "İsrailoğullarının başına gelenler aynen benim ümmetimin de başına gelecektir. İsrailoğulları 72 fırkaya ayrılmıştı, Benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır. Biri müstesna hepsi ateştedir.

403 Ebû Dâvud, Sünnet 5 (5/13); Muvâfakât, mücmel-mübeyyen 11. mesele.

404 Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 51 (2/1962).

405 Nesai, Sünen-i Kübrâ, 5/389.

406 Şâtıbî, 1. cilt, 12. mukaddime.

O da Ben ve ashabımın yolu üzerinde olan fırkadır."[407] Tarihte ehl-i sünnet bu çizgiyi temsil etmiş, şimdi de aynı çizgiyi sürdürmektedir.

ıv. أَصْحَابِي كَالنّجُوم بأيّهِمْ اقتدَيْتمْ اهْتدَيْتمْ "Ashabım yıldızlar gibidir. Hangisine uyarsanız hidayeti bulursunuz."[408] Bu manayı bu konunun birinci hadisi olarak zikrettiğimiz şu hadis de teyit eder: إِنَّهُ مَنْ يَعِشْ مِنْكُمْ بَعْدِى فَسَيَرَى اخْتِلاَفًا كَثِيرًا فَعَلَيْكُمْ بِسُنَّتِى وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الْمَهْدِيِّينَ الرَّاشِدِينَ تَمَسَّكُوا بِهَا وَعَضُّوا عَلَيْهَا بِالنَّوَاجِذِ وَإِيَّاكُمْ وَمُحْدَثَاتِ الأُمُورِ فَإِنَّ كُلَّ مُحْدَثَةٍ بِدْعَةٌ وَكُلَّ بِدْعَةٍ ضَلاَلَةٌ "Benden sonra yaşayanlar çok ihtilaf görecektir. Size düşen görev, sünnetime ve Benden sonraki mehdi sıfatlı râşit halifelerin sünnetine uymaktır. Onlara azı dişlerinizle tutarcasına sımsıkı sarılın. Sakın ha din adına ortaya çıkan yeni şeylere uymayın. Çünkü her yeni şey bidat ve her bidat de dalâlettir."[409] Bu mana, açık bir şekilde sahabi kavlinin sünnet kapsamında olduğunu gösterir.[410]

v. إِنِّى لاَ أَدْرِى قَدْرَ بَقَائِى فِيكُمْ فَاقْتَدُوا بِاللَّذَيْنِ مِنْ بَعْدِى وَأَشَارَ إِلَى أَبِى بَكْرٍ وَعُمَرَ "İçinizde ne kadar kalacağımı bilmiyorum. Benden sonraki iki kişiye uyunuz" dedi ve Ebû Bekir ile Ömer'e işaret etti, gibi rivayetler[411] ile Bedir ashabı ve daha sağlığında iken cennetle müjdelenenler gibi sahabe içinde gelen özel gruplara verilen ehemmiyet, onlara uymayı gerekli kılar.

c) Çoğunlukla fukaha, ihtilaf anında sahabe görüşünü tercih etmiştir. Çünkü sahabe kavlinin sünnet olma ihtimali vardır. Ayrıca onlar

---

407 Tirmizî, İmân 18 (4/26).
Bu hadisteki 73 fırkadan 72'si dalalette olması beyanına dayanılarak, bu hadise göre ümmetin çoğunluğunun sapık olacağını, bu durumun ise Yüce Beyanda ifade edilen, إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ "Kur'ânı Biz indirdik ve onu koruyacak Biziz" beyanıyla (Hıcr suresi 15/9) çelişeceğini, böyle bir sonucun ise İslâmın korunduğu gerekçesiyle bağdaşmayacağını, öyleyse bu hadisin zayıf veya uydurma olduğunu söyleyenler vardır. Halbuki ümmetin çoğunluğu, % 90 küsürünün ehl-i sünnet olması sebebiyle hidayet üzeredir. Bu durum hem tarihte hem de günümüzde değişmemiştir. Zeydiye'yi de Ehl-i sünnetten kabul edersek, bu gruba en yakın farklı kesim şii-imâmiler yani (isnâşeriye)dir. Ehl-i sünnete göre onlar, bazı kabul ve retleri sebebiyle fısk içinde görülse bile mümindirler. Öyleyse, inanç ve uygulamaları sebebiyle İslâm dairesinden çıkan sapık grupların sayısal adedi çok bile olsa, ümmet içindeki nüfus oranları % 1'i geçmemektedir. Bu durum ise hem sözkonusu hadislerin doğruluğunu, hem de Kur'ândaki beyan ile uyumunu gösterir.

408 Beyhakî, Medhal, 163; Aclûnî, Keşfü'l-Hafâ, 1/132.

409 Ebû Dâvud, Sünnet 5 (5/13).

410 Şâtıbî, Muvâfakât, 4/70 vd.

411 İbn Mâce, Mukaddime (1/37).

Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in özel yetiştirmesine mazhar olmuştur. O (sallallahu aleyhi ve sellem)'e çok ciddi bir şekilde bağlanmışlar, hayatlarını O (sallallahu aleyhi ve sellem)'in yoluna adamışlar ve İslâmın yerleşip yayılması için kendilerini hasr etmişlerdir.[412] Bu sebeple hak mezhepler, görüşlerinin doğruluğunu daima onların amelleriyle teyit etme gayretine girmiştir.

d) Ashabı sevmeye, onlara karşı buğz etmemeye dair başka hadisler de vardır. İnsanların sevdiklerine uymaları tabii bir sonuçtur. Bu konuda sahabe sevgisinin gereği, onlara buğz etmenin de vehameti açısından şu rivayeti kaydedebiliriz: اللَّهَ اللَّهَ فِى أَصْحَابِى اللَّهَ اللَّهَ فِى أَصْحَابِى لاَ تَتَّخِذُوهُمْ غَرَضًا بَعْدِى فَمَنْ أَحَبَّهُمْ فَبِحُبِّى أَحَبَّهُمْ وَمَنْ أَبْغَضَهُمْ فَبِبُغْضِى أَبْغَضَهُمْ وَمَنْ آذَاهُمْ فَقَدْ آذَانِى وَمَنْ آذَانِى فَقَدْ آذَى اللَّهَ وَمَنْ آذَى اللَّهَ فَيُوشِكُ أَنْ يَأْخُذَهُ "Ashabım konusunu Allaha havale ederim Allaha! Ashabım konusunu Allaha havale ederim Allaha! (Ashabım konusunda dikkat edin!) Ashabımı hedef yapmayın. Onları seven, Beni sevdikleri için sevmiş; onlara kızan da Bana kızdığı için kızmıştır. Onları üzen Beni üzer, Beni üzen de Allahı üzer. Allahı üzenin belası ise yakındır."[413]

Sahabe bu özellikleri sebebiyle, kendilerinden sonra bir çok imkanlara rağmen başkalarının yapamadığı İslâmî fethi yapmıştır. Sosyopsikologların ifadesiyle gâlip güçler girdikleri yerlerde, aynen Moğol istilasında olduğu üzere kültür olarak kaybolup erimişlerdir. Fakat sahabiler maddi açıdan girdikleri yerleri, manevi açıdan da kültürleriyle fethetmiştir. Bunun kısmi bir benzeri ise, kendi dönemlerinin sahabisi sayılabilecek Hz. İsa'nın 11 havarisine nasip olmuştur.

---

412 Bu sebeple Fetih suresi 29. ayet sahabeyi şöyle anlatır: مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَاةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا "Muhammed Allahın Rasulüdür. Onun yanındakiler kâfirlere karşı şiddetli, müminlere karşı ise çok mütevazidirler. Sen onları rüku ve secde halinde Allahdan fazıl ve rıza isterken görürsün. Bunlar onların Tevratta da geçen sıfatlarıdır. İncildeki ise şöyledir: Öyle bir ekin ki, filizini çıkarmış, kuvvetlenmiş, kalınlaşmış ve gövdesi üzerine doğrulmuş. Ekicilerin hoşuna gider, kâfirleri ise öfkelendirir. Allah insanlardan imân edip, salih amel işleyenler için bir mağfiret ve büyük bir ecir hazırlamıştır."

413 Tirmizî, Menâkıb 58 (5/696).

b) Sahabi Kavlini Delil Kabul Etmeyenler

Bunlara ait düşünceyi şu şekilde özetleyebiliriz:

a) Eğer sahabi kavli delil olsaydı, kıyasa takdim edilmeliydi. Çünkü deliller içerisinde sahabi kavli, daha çok naklî delillere uyum sağlar. Fakat fiiliyatta İslâm fıkıh tarihinde böyle bir takdim yoktur.

b) Sahabenin birbirlerine muhalefet ettikleri vakidir. Hatta hiç biri diğerine ittibaı zorunlu görmemiştir. Bu da sahabenin kendi içinde farklı, hatta zıt görüşlerin varlığını mecbur kılar. Bu durumda kimsenin bu farklı görüşlerden birine veya hepsine uyma zorunluluğu olmadığı açıktır.[414]

Bu durum ise bir sahabi görüşünün diğer sahabi için bağlayıcı olamadığını gösterir. Çünkü onların kendi içlerindeki ihtilafı bilinmektedir. Zaten böyle bir durumda, hepsinin birbirine ittiba etmeleri emri gibi bir sonuç ortaya çıkardı ki, muhaldir.[415]

c) Sahabe, en fazla müçtehid seviyesinde kabul edilebilir. Müçtehitlerin ise isabet etmeleri kadar hata etmeleri de mümkündür. Hata edebilenlere uymak ise vacip olamaz. Dolayısıyla bu gruba göre, sahabeyi normal diğer insalar gibi görmek en doğrudur. Şevkâni de bu gruptadır.[416]

3) Konunun Tahlili

Sahabeden gelen nakil; rey ve akılla kavranamayacak bir konuda ise, meselenin aslının dine dayanması gerekçesiyle, ihtilafsız olarak itibar edilmesi gerektiği mevzuunda hiç bir şüphe yoktur. Zira böyle bir bilginin Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'den duyulan bir nakil olma ihtimali oldukça yüksektir. Dolayısıyla bu da sünnet veya mevkuf hadis sayılır[417] ki, ittifakla itibar edilmesi gerekir. Bu fikri taşıyan gruba göre, hakkında nas bulunmayan bir konuda sahabenin koyduğu görüşe itibar edilmesi zorunluluğu vardır. İçinde İmam Mâlik ve İbn Hanbel'in de bulunduğu cumhur böyle düşünür.[418] Bu konuda birkaç örnek verelim:

---

414 Cessâs, Füsûl, 3/335.

415 Âmidî, İhkâm 4/201-204.

416 el-Müfîd fi-Edilleti'l-İctihâdi ve't-Taklîd, 109; İrşâdü'l-Fühûl, 3/811.

417 Koca, Hanbelî Mezhebi, 15/536.

418 Debûsi, Tesîsü'n-Nazar, 55; Cessâs, Füsûs, 3/364; Bilmen, Kâmûs, 1/316.

1. Hanefî fukahasının görüşü olan ve İbn Mesud'dan gelen, ve asgari hayız süresinin üç gün olduğuna dair nakil.

2. Hz. Aişe'den gelen ve hâmilelik süresinin iki yıldan bir lahza bile fazla olmayacağına dair nakil.

3. Hz Ali'nin bir gecede altı rekatlık bir namazı, her rekatında altı secde ile kıldığı rivayeti hakkında İmam Şâfii'n şu sözü: "Doğruluğunda şüphe etmesem aynen kabul ederim. Çünkü bu alan kıyas haricidir ve taabbüd alanıdır." Zaten Şâfi'ye göre aslî deliller olmayınca sahabi kavliyle amel edilir.[419]

Bu açıklamalardan anlaşılan şudur: Sahabi kavli konusundaki ihtilafın temel kaynağını, *rey ve içtihat manasına gelen sahabi kavlinin* sonraki nesiller için bağlayıcı olup olmayacağı oluşturur. *Sahabi kavli onlara ait bir içtihat bile olsa, yine de onların görüşlerine uymayı zaruri görenler şu gerekçeyi öne sürerler:*

a) Sahabe bir şahıs bile olsa, görüşleri doğruya en yakındır. Çünkü onlar, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in talebeleridir.

b) Onlar arapçaya iyi derecede hâkimdiler. Sonrakiler ise böyle sayılmazlar.

c) Sahabe nesli sonrakilere kıyasla, âyetlerin sebeb-i nüzulleri ile hadislerin sebeb-i vürudlarını daha iyi bilir. Bir kelamın yerine göre çok manaya gelmesi muhtemel olduğundan, en doğru manayı onların anlaması, hatta bunu Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'den duyması muhtemeldir.

d) Onlar Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in davranışlarına bizatihi müşahit olduklarından, şer'î hükümlerin gayelerine daha vâkıftırlar. Dolayısıyla müçtehitlik şartlarını daha iyi taşırlar.[420]

Sonuç

Normal şartlarda tercihe şayan görüş, sahabi kavlinin sünnet kapsamında bağlayıcı bir delil kabul edilmemesidir. Çünkü kendi aralarında ihtilaf etmiş şahısların görüşü, başkaları tarafından kesin bir delil olarak hem

[419] Risâle, 261; Gazâlî, Mustasfâ, 1/325.
[420] İbnü'l-Kayyim, İ'lâm, 4/102 vd.

bilinemez, hem de kabul edilemez. Fakat icmaları farklıdır ve kesin uymayı gerektirir. Bununla beraber onların görüşlerinin kuvvetsiz olduğu veya hiç delil olmadığı söylenemez. Aksine onların görüşleri bütün müçtehitlerinkinden daha önceliklidir. Bu sebeple de uyulma tavsiyesi yapılır. Fakat bu durum nihai manadaki hata ihtimalini silmez. Ayrıca bu noktada şunları söylemekte fayda vardır:

A. Bir şeyin kaynak olduğunu söylemek için hakkında delil olması gerekmektedir. Sahabi kavlinin reddedilmesi mümkün olmayan kat'î bir delil olduğuna dair ise kesin ve net şer'î bir karîne olduğunu söylemek zordur. Zira Hulefay-ı Râşidinin sünnetine uymayı ifade eden ve sahabeden kime tâbi olunursa hidayet bulunacağına dair rivayetler, onlara uyma gereğiğini ifade etse bile, sahabilerin kendi aralarında ihtilaflı oldukları durumlarda ne yapılacağı problemi vardır. Bu durumda da onların çoğunluğuna uyularak mesele çözülebilir. Bu ihtilaflı alan için de hakkında ihtilafın rahmet olduğu alan nazarıyla bakılır.

B. Tâbiinden bazı büyük zevatın sahabe kavline aykırı içtihatta bulunduğu kesindir. Şayet bu tavırları İslâma aykırı bir durum olsaydı, bunu gören sahabi itiraz eder ve kendisine uyulma mecburiyetini söylerdi. Halbuki bu konuda her hangi bir delil yoktur. Meseleyi izah için birkaç örnek verelim:

1. Hz. Ali, hilafeti zamanında bir Yahudi ile zırhı konusunda ihtilafa düştü. Mahkemede kendisinden şahit isteyen tâbiin büyüğü Kadı Şüreyh'e, bu konuda oğlu Hasan ve kölesi Kanber'i gösterdi. Fakat Kadı Şüreyh kölesinin kendi lehine şehadetini kabul etse bile, oğlun babasına olan şehadetini kabul etmedi. Halbuki Hz. Ali bir çocuğun babası lehine şahitlik yapabileceği kanaatindeydi. Ve bu noktada âlim bir sahabi olarak tâbiinden bir başkasının görüşüne uymak zorunda kaldı. Buna rağmen kimseye de, bir sahabi sıfatıyla kendisine uyulma mecburiyetinden bahsetmedi. Sonuçta Hz. Ali, kendi görevlendirdiği hâkimin kararına uymuş oldu. Bu sefer Yahudi rikkate gelerek, doğruyu kendiliğinden kabullendiği gibi, Müslüman da oldu. Hatta Sıffin'de şehit oluncaya kadar da kendisini terk etmedi.

2. Abdullah b. Abbas'a çocuğunu kurban etmeyi nezr eden birisinin

ne yapacağı soruldu. O da yüz deve kurban etmesini söyledi. Tâbiinden Mesruk ise buna itiraz etti ve Kur'ân-ı Kerîm'de İsmail peygamber için bir koç kesildiğine dikkat çekerek, bir koyunun kurban olarak yeteceğini söyledi. Ve söz konusu o çocuğun Hz. İsmail'den daha üstün olmadığını da delil olarak gösterdi. Dolayısıyla bu içtihatta İbn Abbas'ın örfü öncelemesine karşı, Mesruk'un da şer'u men kablenâyı öncelediğini görüyoruz. Neticede ise bir tâbiinin *sahabi görüşüne* itirazını görmekteyiz. Hatta sonradan İbn Abbas'ın, Mesruk'un bu görüşünü benimsediği söylenir. Bu olaylar ise sahabi görüşünün mutlak manada bağlayıcı bir delil olamayacağını gösterir.

L. İstishâb

1) Tarifi

İstishab, lügatte birlikte olmak manasına *musâhabe* kökünden gelir.[421] Istılahta ise, sâbıkan varolan bir hükmün kaldırıldığına dair kesin bir delil bulunmadıkça, onun şu anda da devam ettiğine karar vermek manasına gelir.[422] Çünkü galebey-i zanla bu durumun devam etmesi asıldır. Bu sebepten sözkonusu hükmün varlığı noktasından çok, yokluğu konusunda delil aramak daha doğrudur. Dolayısıyla önceden varlığı bilinen bir durumun devam edip etmediği konusunda şüphe oluşursa, istishab deliline istinaden varlığını koruduğuna hükmedilir. Daha önce var olmadığı bilinen bir durumun, sonradan oluştuğu konusunda bir tereddüt oluşursa da, istishab yoluyla mevcut olmadığına hükmedilir.

İstishab hakkındaki bu görüş Mâliki, Hanbeli, Zeydi ve Şâfiîlerin çoğuna göre böyledir. Bazı incelemelerden sonra şii isnâaşerîlerin de böyle düşündükleri kanaatine varmak mümkün iken,[423] Hanefîler ve mütekellimlerin çoğu ise bunun aksi kanaattedir.

Zahirîler ise cumhuru teyit noktasında daha ileri gider. Bu sebeple kesin delille sabit olan bir hüküm, ancak kesin bir delille ortadan kalkacağını

421 İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, 1/520.
422 Şevkânî, İrşâdü'l-Fühûl 220.
423 Sadr, Ilm-i Usûl, 3/191 vd.

söylerler. Buna rağmen istishabı Kitap, sünnet ve icma gibi müstakil bir delil olarak saymamaktadırlar.[424]

Zâhirilerin bu gayretlerindeki sebep, içtihadı kabul etmedikleri için boş alanın istishabla doldurulmasındandır. Fakat kıyas, istihsan, maslahat ve sedd-i zerîa.. gibi geniş bir alanı istishabla doldurmak kafi değildir. Bu sebeple Zâhiri mezhebi özellikle muâmelat konusunda pek çok boşluğa sebep olduğundan, zaman içinde terk edilmek zorunda kalmıştır.[425]

Burada dikkati çeken nokta, kıyası reddeden şii İmâmiler ve Zâhiriler ile, kıyası az kullanan Hanbeli ve Şâfiîlerin bu delile çok fazla sarılmasıdır. Bu şekilde istishabın çok geniş bir alanı kapsaması ise, hakkında çok fazla tahsisat yapılacağını da gösterir.[426]

Hanefîler bir mezhep olarak bu delili kabul etmemişler fakat ***"tahkîmü'l-hal"*** gibi bir prensibi benimsemişlerdir. Bu durum hâl-i hâzırı hakem tayin etme manasına gelmektedir. Bu kritere göre şimdi mevcut olan bir şeyin önceden dahi var olduğuna hükmedilir veya şu anda söylenenin doğruluğuna delil getirilir.[427] Dolayısıyla istishab, önceden olanın hâlâ var olduğu manasına düşünülürse, biraz farklı olduğu görülür.

İstishab konusunda birkaç örnek verelim:

1. Bir kimse ayıptan sâlim olması şartı ile bir mal satın alsa ve sonradan bu malda ayıp olduğunu iddia etse, böylece satıcı ile aralarında ihtilafa düşseler; satıcıdan sözünün doğruluğuna dair delil istenmez. Çünkü asıl olan prensip, malın müşteriye ayıptan hâli olarak verilmesidir. Bu sebepten, teslim aldığında malın ayıplı olmasını ispat etmek alıcıya düşer.

2. Bir kimse avcılıkta mâhir olduğu söylenilen bir hayvanı satın alsa, sonra bu hayvanın avcılığı bilmediği iddiası ile onu geri vermek istese, normal şartlarda istishab kaidesi gereği kendisi bunu ispatla mükelleftir. Çünkü onu tecrübe ederek alması gerekirdi. Fakat bir hayvan özellikleri itibarıyla hemen değişecek türden olmadığından, bu sefer satıcının onun muallem olduğunu ispat etmesi gerekir.

---

424 İbn Hazm, İhkâm, 5/590.

425 Bilmen, Kâmus, 1/184.

426 Karâfi, Şerhu Tenkîhi'l-Füsûl, 403.

427 İbn Hâcib, Muhtasaru Münteha'l-Usûl, 2/284; Kâsimî, Ta'lik, 39.

3. Bir şahıs bâkire bir kızla evlense ve zifaftan sonra bâkire olmadığını iddia etse, dinlenmez. Çünkü o kız için doğumda asıl olan ve bilinen taraf, bâkire olmasıdır.

2) İstishâbın Türleri

Kendi içinde değerlendirildiğinde istishabın üç türü olduğu görülür:

a) İbâhay-ı Asliye

Aksine delil bulunmadıkça, bir eşyadan faydalanma veya bir davranışta bulunmanın mubah olduğuna hükmetmeye ibâhay-i asliyye istishabı denir. Zira fukahanın çoğu, hakkında belirli bir şer'î hüküm bulunmayan ve insana faydalı olan şeylerde hükmün mubahlık ve izin olduğunu kabul eder. Zira şu âyetler bunu gösterir:

هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الأَرْضِ جَمِيعًا "Yer yüzünde ne varsa hepsini sizin için yaratan Odur."[428]

وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ "Göklerde ve yerde ne varsa, hepsini Kendi tarafından bir lütuf olarak hizmetinize veren Odur. Elbette bunda düşünecek kimseler için ibretler vardır."[429]

Emre musahhar kılma, kendisi için yaratılma ile yasaklama manalarının farkı açıktır. Demek ki bir konuda kıyas veya maslahatla bir sonuca varılamazsa, umumi ibaha prensibi devreye girmektedir. Bu sebeple canlı cansız herhangi bir eşyadan faydalanmanın veya bir olayın hükmü, herhangi bir karara bağlanamıyorsa, konunun ibaha alanına gireceği nettir. Çünkü kâinatta hükmü bilinmeyen şeylerin hükmü ibahadır.

İstishabı kabul etmeyenler ise bu hükümleri başka yollardan elde etmiştir. Dolayısıyla bu durumu farklı deliller kapsamında değerlendirmiştir.

b) Berâat-ı Asliye İstishabı: Delil Bulunmadıkça Sorumlu Tutulmama

İslâm hukukuna göre kişinin zimmeti, normal şartlarda sorumluluktan

---

[428] Bakara suresi, 2/29.
[429] Câsiye suresi, 45/13.

arınmış kabul edilir. Dolayısıyla herhangi bir kişi için şer'î bir mükellefiyet veya şahsi hak olduğunu ispat etmek, ancak delille mümkündür. Birkaç örnek verelim:

1. Bir şahısta alacağı olduğunu söyleyen şahıs bu konuda bir delil getirmezse, bu iddiası fuzuli sayılır. Çünkü aksine delil olmadıkça, herkesin zimmeti âri kabul edilir.

2. Bir kimse başkasının malına zarar verse ve bu zararın miktarında yahut değerinde ihtilafa düşülse, zarar gören iddiasını destekleyici delil getirmediği sürece, zarar verenin sözü asıl kabul edilir. Çünkü fazlalığı iddia eden mal sahibidir. Dolayısıyla delilini de getirmesi gerekmektedir.

3. Ticari bir ortaklıkta, ortaklardan birisi bilfiil işleri yürütenin kâr ettiğini söylese ve öteki de inkar etse, müddeî dinlenmez. Çünkü bu konuda asıl olan ve bilinen durum kâr etmemektir. Zira ticarette ârızi olan durum, kâr etme halidir.

4. Bir şahıs tarafından vekiline bir konuda bir talimat verildiği söylense ve delil getirilmese; vekil bunu kabul etmedikçe dinlenmez. Çünkü yeni emir ârizidir ve bunu ispat etmek müvekkile düşer.

Bu tür istishabın geçerliliği konusunda cumhur ittifak etmiştir. Fakat özel bir delil olarak bunu ilk defa zikreden Tûfî'dir ve "Maslahat-ı mürsele" isimli risalesinde yapmıştır.[430]

c) Vasıf İstishabı: Sebep Ortadan Kalkmadıkça Hükmün Varlığı

Bir şeyin sonucu varsa, onun sebebi de vardır. Dolayısıyla bir durumda sebebi görmek, sonucu da görmek manasına gelir. Birkaç örnek verelim:

1. Mesela mülkiyetin kazanılmasını sağlayan sebebin varlığı halinde, mülkiyet sabit sayılır. Dolayısıyla alım, satım ve mirasçılık gibi bir mülkiyet sebebiyle bir kimsenin mülkiyet hakkı sabit olduktan sonra, ne kadar uzun süre geçerse geçsin o kişinin mülkiyet hakkı devam eder. Çünkü mülkiyet sadece sonradan olan kaldırıcı bir delille yok olur. Dolayısıyla bir başkasının sözkonusu malı hediye veya vakf ettiği noktasındaki delilsiz bir isnadı dinlenmez.

---

[430] Köksal, Teğayyüru'l-Ahkâm 122.

2. Evlilik akdinin varlığı halinde, eşler birbirlerine helal olur. Dolayısıyla onların evliliklerinin hâlâ devam edip etmediği sorgulanmaz. Çünkü normal şartlarda bilinen evliliğin iptali, ancak yeni bir delille olur.

3. Abdestli olduğunu bilen birisinin, abdestini bozduğuna dair bir delil olmadıkça, mücerret zan ile abdesti bozulmuş sayılmaz. Fakat ibadetlerde asıl olan ihtiyattır. İmam Mâlik ise bu konuda, şüpheli bir abdestle kesin bir farz kıldırılmaz der. Çünkü ona göre, namazın ifası için varlığında şüphe bulunmayan bir abdest gerekmektedir.

Bu tür istishabın kabulü konusunda cumhur ittifak etmiştir.

3) İstishâb-ı Maklûb

İstishâb-ı mahsus veya *istishâb-ı kahkarî* de denen bu nevi, kaynaklarda *istishâbu'l-hâzır fi'l-mâzi* şeklinde de geçer. Bu prensiple hâl-i hazırda sabit olan bir hükmün aksine delil bulunmadığı sürece geriye götürülmesi ifade edilir. Bu durum Hanefîlerin tahkîmülhâline benzemektedir.[431]

4) İstishâbın Keyfiyeti

Örneklerde görüleceği üzere istisahabda yeni bir hüküm yoktur. Sadece önceden var olan hükmün, devam ettiğine karar vermek söz konusudur. Bu durumu sâbık üç nevide de görmekteyiz. Fakat bazan ilk hükmün varlığı bilinmez. Dolayısıyla onun ortaya konması yeniymiş gibi algılanabilir. Mesela kanguruyu yemek helaldir. Fakat bu hüküm Avustralya kıtasına müslümanların varmasından sonra gündeme gelmiştir. Dolayısıyla hakkındaki hüküm de ancak o zaman verilmiştir. Şayet bu hüküm bundan bin yıl önce verilecek olsaydı, yine değişmez ve aynı olurdu.

Bütün bunlar istishabın, var olan hükmün devamını ispatta olduğu gibi, olmadığı kesin olanın yokluğunu göstermesi konusunda da delil olduğunu gösterir. Fakat böyle bir hükmetme, olabilecek en son delalet yoluyla yapıldığından, istishab delillerin sonuncusu sayılır. Zira sırasıyla kuvvet derecesine göre bütün deliller incelendikten sonra, istishaba itibar edilmesi gündeme gelmektedir. Neticede ilgili meselenin varlığı asıl

---

431 Kâsimî, Ta'lîk 39; Bardakoğlu, İsitishâb, 23/379.

yokluğu zanni ise ona göre; yokluğu asıl ve varlığı zanni ise de ona göre hükmedilmektedir.

5) İstishâbın Helal ve Haram Tercihiyle Beraber Bulunması

Herhangi bir meselede haramlık ve helallik beraber ve eşit seviyede bulunsa, şeriatın menhiyâtın yapılmamasına verdiği önemin gücü sebebiyle, sözkonusu hükmün yasak olmasına karar verilir. Zira şu hadis bunu gösterir: مَا اجْتَمَعَ الْحَلَالُ وَالْحَرَامُ ، إِلَّا وَغَلَبَ الْحَرَامُ الْحَلَالَ "Bir konuda helal ve haram birleşince, haram helale galip gelir."[432] İhtiyata uygun görüş de budur. Çünkü bir başka hadiste haram alan için Allahın koruluğu ifadesi geçmekte ve şöyle denmektedir: فَمَن اتَّقَى الشُّبُهَات اسْتَبْرَأَ لدينه وَعرْضه وَمَنْ وَقَعَ فِى الشُّبُهَاتِ وَقَعَ فِى الْحَرَامِ كَالرَّاعِى يَرْعَى حَوْلَ الْحِمَى يُوشِكُ أَنْ يَرْتَعَ فِيهِ أَلاَ وَإِنَّ لِكُلِّ مَلِك حِمًى أَلاَ وَإِنَّ حِمَى اللَّهِ مَحَارِمُهُ "Kim şüpheli şeylere dalarsa, mutlaka harama girer. Bu durum, koruluğun kıyısında sürüsünü otlatan ve her an oraya girmesi muhtemel olan çobana benzer. Dikkat edin, her hükümdarın bir koruluğu vardır. Allahın koruluğu da haramlardır."[433] Bu noktadaki bir diğer hikmet de terkin kolay olmasındadır. Zira bir şeyi yapmak bir oluşum (tekvin) istediğinden zor olur. Fakat bu rivayeti itibara almayan Hanbeliler, iki zıt delilin birbirini nötr hale getirdiğini ve istihabın güç kazandığını, dolayısıyla ibâhay-ı asliye gereği helal olmayı tercih ederler.[434] Bu görüş ise uygulama açısından bir genişlik getirmektedir.

6) İstishâb ve Kanun Boşluğu

Normal şartlarda kanun boşluğu, sadece beşerî hukukta olabilir. Çünkü insanlar âcizdir, bu sebeple yaptıkları düzenlemelerde ihmalleri mümkündür. Fakat acizlik, zaaf ve bilgisizlikten münezzeh olan Şâri-i Hakîm hakkında kanun boşluğu yapacağını düşünmek mümkün değildir. Çünkü Şer-i Şerif'in sustuğu alanlar ihmalden kaynaklanmamakta, aksine bunlar bilinerek ve hikmetle susulan alanlardır. Zira şu hadis bunu

---

432 Aclûni, Keşfü'l-Hafâ, 2/181; Beyhakî, Sünen, 2/289.
433 Müslim, Müsâkât 20 (2/1219).
434 Mevsılî, 679; Muvâfakât, istifta ve iktida 4. mesele; Koca, Hanbeli Mezhebi, 15/535.

göstermektedir: الْحَلاَلُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ فِى كِتَابِهِ وَالْحَرَامُ مَا حَرَّمَ اللَّهُ فِى كِتَابِهِ وَمَا سَكَتَ عَنْهُ فَهُوَ مِمَّا عَفَا عَنْهُ "Helal, Allahın kitabında helal kıldığı şeydir. Haram da Allahın kitabında haram kıldığı şeydir. Sustukları alan ise affetiği kısımdır."[435] Bu sebepten beşerî hukukta "kanun boşluğu" olduğu halde, İslâm hukukunda kanun boşluğu yoktur. Fakat "***meskûtun anh***" (susulan alan) isminde bir alandan bahsedilir. Şâtıbi ise bu duruma "*afv mertebesi*" der ve mübah alanındaki bir kısmı kasteder.[436]

Kanun boşluğu; her hareketimizi İslâma göre yapma ve neticede âhirette her şeyden hesaba çekilme bilgisiyle çelişki arzetmektedir. Bu durum ise, açıkça görülmese bile her meselenin İslâmda açıklandığını gösterir.

Helal ve haram alanı birer daire olarak düşünüldüğünde, bazı şeylerin helala bazılarının da harama daha yakın olduğu görülür. Dolayısıyla bu yakınlığın bir kıymeti vardır. Zaten beyân-ı nebevi içinde haram alan, Allahın koruluğu olarak geçmektedir. Şu hadis bunu gösterir: إِنَّ الْحَلاَلَ بَيِّنٌ وَإِنَّ الْحَرَامَ بَيِّنٌ وَبَيْنَهُمَا مُشْتَبِهَاتٌ لاَ يَعْلَمُهُنَّ كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ فَمَنِ اتَّقَى الشُّبُهَاتِ اسْتَبْرَأَ لِدِينِهِ وَعِرْضِهِ وَمَنْ وَقَعَ فِى الشُّبُهَاتِ وَقَعَ فِى الْحَرَامِ كَالرَّاعِى يَرْعَى حَوْلَ الْحِمَى يُوشِكُ أَنْ يَرْتَعَ فِيهِ أَلاَ وَإِنَّ لِكُلِّ مَلِكٍ حِمًى أَلاَ وَإِنَّ حِمَى اللَّهِ مَحَارِمُهُ أَلاَ وَإِنَّ فِى الْجَسَدِ مُضْغَةً إِذَا صَلَحَتْ صَلَحَ الْجَسَدُ كُلُّهُ وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَ الْجَسَدُ كُلُّهُ أَلاَ وَهِىَ الْقَلْبُ "Helal bellidir, haram bellidir. O ikisi arasında çoğu kişinin bilmediği kapalı kısımlar vardır. Bu sebeple kim şüpheli şeylerden kaçınırsa, din ve ırzını korumuş olur. Kim de şüpheli şeylere dalarsa mutlaka harama girer. Bu durum, koruluğun kıyısında sürüsünü otlatan ve her an oraya girmesi muhtemel olan çobana benzer. Dikkat edin, her hükümdarın bir koruluğu vardır. Allahın koruluğu da haramlardır. Dikkat edin, cesette bir et parçası vardır. Eğer o temiz olursa, bütün vücut temiz olur. Eğer o bozuk olursa, bütün vücut bozuk olur. Dikkat edin o kalptir."[437] Dolayısyla haramlara yakın bir mesafede dolaşanın, onun içine düşme ihtimali vardır. Konuya bu çerçevede baktığımızda; bir yönüyle meskûtun anh alanı güzel kulluğun uygulanması açısından insanlar için

---

[435] İbn Mâce, Et'ıme 60 (2/1117).
[436] Muvâfakât, 1/131 vd.
[437] Müslim, Müsâkât 20 (2/1219).

bir *sınav ve ayıraç* sahası iken, hukuki meselelerde ise *içtihat ve tercih* alanıdır. Bu durum ise İslâm fıkhında mutlak hükümsüzlük diye bir şeyin olmadığını gösterir. Binaenaleyh sathi bir bakıştaki hükümsüz alan, istishâb deliline girme gibi bir sonuç vermektedir. Bunun kanunlarda yazılı olup olmaması ise, pozitif hukuk açısından önemli olsa bile kulluk açısından önemsizdir.

7) İstishâba Dayalı Fıkhî Kaideler

İstishab var olan ve uygulanan bir delil olması gerekçesiyle, zaman içinde bu konuda bazı kÂideler oluşmuştur. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Bir şeyin bulunduğu hal üzere kalması asıldır.[438] Bu durum mevcut sebeplerin devam ettiğini, dolayısıyla akla gelecek başka gerekçelere itibar edilemeyceğini gösterir. Binaenaleyh vehme dayanan muhtemel şıklara itibar edilmez. Bu kaideye göre mefkûd hakkında şu hükümler çıkmıştır: Onun hayatta olduğu bilinmekteyse, bu durum asıl kabul edilir ve sağ muamelesi görür. Dolayısıyla malları mirasçılar arasında bölüştürülmez. Karısı başkasıyla evlenemez. Bıraktığı vedîa alınamaz.

Şayet mefkûdun kendine mirasçı olduğu biri ölürse, terikeden kendine pay verilmez. Dolayısıyla hayatta olup olmadığı kesinleşinceye kadar onun payı ayrılır ve bekletilir. Çünkü mûris ölürken, mefkûdun ölü bulunma ihtimali söz konusudur ve bu durum şer'an mirastan pay almasını engelleyecek bir mânidir.

Benzeri bir durum ölü doğan cenin hakkında da geçerlidir. Çünkü o henüz ana rahmindeyken, kendisinin vâris olabileceği birisi vefat etse, kendine pay ayrılır. Fakat bu payın verilmesi sağ doğmasına kadar bekletilir. Eğer ölü doğarsa, mûris öldüğü zaman onun da ölü olma ihtimalinden dolayı pay alamaz.

2. Eşyada asıl olan ibâhadır. Dolayısıyla bir delil olmadan kimse onları yasaklayamaz. Bu kurala göre fâsid ve bâtıl olduğuna dair şer'î bir delil

[438] Madde, madde 4.

olmayan bütün sözleşme işlemleri geçerlidir. Çünkü Şer-i Şerif'e göre asıl olan mübahlıktır.

3. Şek ile yakîn zâil olmaz.[439] Dolayısyla güçlü delile göre hareket edilir. Bu kaideye göre Ramazan ayında, fecrin doğuşundan önce mi yoksa sonra mı yediğini bilmeyen kimse, o günün orucunu kaza etmez. Çünkü yemeye geceleyin başladığında şüphe yoktur.

Keza birisindeki malın mevcudiyeti bilinmekteyse, mülkiyetin naklini gösteren delil olmadıkça; aksine yapılan sözlere itibar edilmez.

Yine bir kişinin deli olduğu bilinirse, ancak akıllı olmasına delil getirilerek aksi ispat edilebilir. Keza bu durumu akıllı olma şeklinde aksiyle de düşünülebilir.

Keza bir kimsenin hanımını boşayıp boşamadığı konusunda şüphe oluşsa, boşamaması asıldır. Çünkü mevcut haldeki asıl durum evliliktir.

Keza güneşin batıp-batmadığını bilmeyen kimseye, orucunu açması caiz olmaz. Şayet bu durumda iftar ederse, o günün orucunu kaza etmesi gerekir. Çünkü kesin olarak bilinen, güneşin batmamış olması, şüpheli taraf ise güneşin batmış olacağıdır.

4. Berâat-ı zimmet asıldır.[440] Buna göre delil getirilmedikçe herkes masum (suçsuz) kabul edilir. Mesela birileri hakkında yapılan dedi-kodular ancak delille sabit olur. Bu sebepten mücerret zina isnatları, şahitle ispat edilmezse, müddeîye kazf cezası verilir. Bu noktada şu hadisin hatırlanmasında da fayda vardır: كَفَى بِالْمَرْءِ كَذِبًا أَنْ يُحَدِّثَ بِكُلِّ مَا سَمِعَ *"Kişinin duyduğunu aktarması yalan olarak kendisine yeter."*[441]

Sonuç

İstishab konusunda özetle şunları söyleyebiliriz:

1. İstishab ile amel, insan hayatına kolaylık ve rahatlık getiren bir delildir. Çünkü geniş bir uygulama alanı oluşturmaktadır. Mubah alanın fazlalığı ise, toplumların ilerlemesi için önemlidir.

---

439 Mecelle, madde 4.
440 Mecelle, madde 8.
441 Müslim, Mukaddime 3 (1/10).

2. İstishab delili İslâmın fıtrata uygun olduğunu gösterir. Çünkü buna göre tatbik yasağı olmayan her şey geneli itibarıyla müspet, asıl ve faydalı kabul edilir.

3. İstishabın yeni bir hüküm koymadığı da ortadadır. Zira istishab sadece var olan hükmün devam ettiğini göstermektedir.

4. Dolayısıyla istishab başvurulacak en son delildir.[442]

II. SÂBIK DELİLLERİN KUVVET SIRALAMASI

Şer'î delillerin incelenmesiyle görülmektedir ki, İslâm fıkhı bütün zamanların ve mekanların ihtiyaçlarını karşılayacak konumda, medeni, âdil ve tolöranslı bir hukuk sistemidir. Fakat bu konuda herhangi bir hükmü belirlerken hataya düşmemek için, kuvvet açısından delillerin sıralamasını iyi bilmek gerekmektedir. Bu noktada şunları söyleyebiliriz.

Kitabullah Şâri Teâlâ'nın kelamı olması hasebiyle saygı ifadesi olarak en önde, sünnet ondan sonra, icma ise daha sonra gelir. Fakat fonksiyonel açıdan icma hepsinin önündedir. Çünkü Kitap ve sünnetteki beyanının netliği, ancak icma ile sabit olur.

Dördüncü sırada kıyas gelir. Çünkü kıyas mücerret bir görüş değil, Kitap, sünnet veya icmaya dayalı bir sonuçtur. Fakat kuvvete göre sıralama yapılırsa, istihsan onun önündedir. Zira istihsan kıyasın aksine bir sonuç olmasına rağmen, kuvveti sebebiyle onun önüne geçmiştir. Hatta istihsanın bu durumu, özel şartlarda sabık üç delil için bile geçerlidir.

Öğrenme ve öğretme açısından maslahat, istihsandan önce gelir. Zira maslahat anlaşılmadan istihsanı kavramak zordur. Çünkü istihsanı anlamak için hem kıyası hem de maslahatı iyi bilmek gerekir. Fakat kuvvet açısından istihsan daha güçlüdür. Çünkü maslahatta mutlak fayda dışında ana bir esas yoktur. İstihsanda ise açık veya kapalı bir delil sözkonusudur. Bu açıdan maslahat-ı mürselenin sâbık delillerden sonra geldiği açıktır.

Sedd-i zerîa ise kıyas, maslahat ve örfün önüne geçer. Çünkü bir

---

[442] İbn Teymiyye, Fetâvâ, 29/166.

kötülüğün önüne geçmek, umumen mezkur delillere istinad eden hükümlerden önce gelir.

Eğer hakkında özel bir delil olmazsa örf de sahabi kavlinin önüne geçer. Çünkü birisinde şahsın, diğerinde ise umumun tercihi söz konusudur. Fakat sahabi kavlinin sünnet manası içermesi, içtihat seviyesi itibarıyla sahabenin daha güçlü olması ve onların Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in yetiştirdiği bir nesil olmaları yönü hiçbir zaman göz ardı edilmemelidir. Zira bunlar sahabi kavlinin tercihini gerektiren özel durumlardır.

İstishaba delilsizlik olarak bakarsak, şer'u men kablenâ onun önüne geçer. Çünkü eski şeraitler, hiç olmazsa bir dönemde Şâri' Teâla'nın kulları adına tercihini bildirmektedir.

Bu izahtan anlaşılan, delillerin sıralaması konusunda net bir şeyin yapılamayacağıdır. Çünkü delillerin hepsi şer'î kaynaklara dayanmaktadır. Bu sebeple Kur'ân ve sünneti diğerlerine takdim etme ifadesi, bir söz olarak güzel bile olsa, ilmî açıdan çok bir kıymet ifade etmemektedir. Zira bir konuda istihsana göre bir öncelik verilirken, yine Kur'ân ve sünnetin genel hükümlerine itibar edilmektedir. Keza aynı çerçevede zerîa ile elde edilen bir delil, kıyastan güçlü hale gelebilmektedir.

Fakat izah ettiğimiz gerçekler muvacehesinde, delilleri kullanmadaki kesret-i şüyûa bakarak şöyle bir derece sıralaması yapmak, sanırım yanlış olmaz: *Kitap, sünnet, icma, istihsan, zerîa, kıyas, maslahat, örf, sahabi kavli, şer'u men kablenâ, istishab.*

III. İSLÂM HUKUKUNDA TÂLÎ DELİLLER

İncelediğimiz sâbık 11 delil, her ne kadar hepsi her mezhepte olmasa veya eşit seviyede bulunmasa da İslâm fıkhında çokça kullanılmaktadır. Fakat bunlar dışında yer ve zamana göre zikri geçen başka deliller de vardır. Tûfi, Maslahat-ı Mürsele isimli risalesinde sâbık delillerden zikri geçenlerle beraber bunların toplamını 19 olarak zikretmiştir.[443] Bazı kaynaklarda ise artı olarak başka deliller de vardır. Şimdi bunları görelim:

[443] Kâsimî, Ta'lîk, 39.

1. Ma'kûl-u Nas

İstidlâl-i mütekaddim de denilen makûl-u nas, şer'î nastan anlaşılacak ilk manayı ifade etmektedir. Zira başka daha güçlü bir delil olmadığı durumlarda bu mana tercih edilir ki, bu noktada zâhir veya azhar ile amel anlamındadır.[444]

2. Medine Ehlinin İcmaı

Mâlikîlerin kabul ettiği bu delile cumhur muhaliftir. Çünkü cumhura göre sadece ümmetin icmaı geçerlidir. Hatta bu konuda İbnü'l-Kayyım, "Amel sünneti belirlemez. Sünnet ameli belirler" demektedir. Benzer mütalaayı İbn Hazm da yapmıştır.[445] Bu sebeple Medine ehlinin icmaı, bir delil olarak sadece İmam Mâlik ve mezhebinde itibar görmüştür. Kaynaklık açısından şu rivayete dayanmaktadır: إِنَّهَا طَيْبَةٌ تَنْفِى الْخَبَثَ كَمَا تَنْفِى النَّارُ خَبَثَ الْفِضَّةِ "Medine temizdir. Ateşin gümüşteki pisliği yok etmesi gibi kötülükleri yok eder."[446]

Ayrıca sahabenin Medine'de çok bulunması ve Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in uzun süre orada yaşamasıyla yerleşen İslâmî ruh, buradaki halkı diğer yerlere nispetle öne çıkarmıştır.[447] Çünkü orada bir şahsın diğerinden nakli değil de bir çoğunluğun diğer çoğunluktan nakli söz konusudur. Fakat Medinelilerin ameli konusunda meselenin haber değil de fiil olması, kendisini usûl-ü hadisteki mütevatir konusundan ayırdığını belirtmek egerekir.

Sahabe uygulamasında bazı meselelerde Medine kaynaklı muhtelif rivayetler veya başka beldelerin amellerini öne çıkaran deliller vardır. Keza Medine'ye gayr-i Müslimler giremese bile, bir devride orada münafıkların bulunduğu göz ardı edilmemelidir. Bundan anlaşılan ise Medinelilerin amelinin terkedilmeyecek bir nas kabul edilmemesidir. Bu durum asgari olarak konunun ihtilaflı olduğunu gösterir.[448]

---

444 Kâsimî, 39.
445 İ'lâm, 2/346; Muhallâ, 1/229 vd.
446 Buhârî, Tefsîr, sûre 4/15 (s. 5/181).
447 Râzî, Mahsûl, 20/117.
448 Cessâs, Füsûl, 3/321; İbnü'l-Kayyim, 2/347 vd.; İbn Hazm, İhkâm, 1/600 vd., 2/323 vd.; Şevkânî, 1/292.

3. Kûfe Ehlinin İcmaı

Bu delil kısmen Medinelilerin ameline benzemektedir. Zira bir devirde Kufe hilafet merkeziydi ve orada pek çok sahabi vardı. Bunun da en büyük etkeni, Hz. Ali'nin orada olmasıydı.[449] Bu sebeple bazı fukahaya göre ora halkının ameli, diğer İslâm beldelerine göre daha ehemmiyetli görülmüş ve şer'î bir delil olarak gösterilmiştir. Fakat İslâmî açıdan bir belde veya halka özel kuvvet isnadı, diğer şer'î deliller kapsamında sâkıt hale gelmektedir.[450]

4. Masum İmamların İttifakı

Şii İsnâaşerîlerin (İmâmiye) kabul ettiği bu delil, dar manasıyla bir konuda ehl-i beytin birleşmeseni ifade eder ki; onlar da Hz. Ali, Hasan, Hüseyin ve Fâtıma'dan oluşur. Bunlar zekat ve sadakanın kendilerine caiz olmadığı gruptur. Bu grup biraz geniş şekliyle 12 imam, daha geniş şekliyle de mevcut masum imamın yanında Şii-İsnâaşerîlerin tümünün ittifakı şeklinde anlaşılır. Buna icmâu'l-atira denir.[451] Bu konudaki bir rivayet şudur: يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ يُوشِكُ أَنْ يَأْتِيَنِي رَسُولُ رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ فَأُجِيبُ وَإِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ ثَقَلَيْنِ أَوَّلُهُمَا كِتَابُ اللهِ عَزَّ وَجَلَّ فِيهِ الْهُدَى وَالنُّورُ فَخُذُوا بِكِتَابِ اللهِ تَعَالَى وَاسْتَمْسِكُوا بِهِ وَأَهْلُ بَيْتِي "Ey insanlar! Ben bir beşerim. Rabbimin elçisinin gelmesi yaklaştı, yakında giderim. Size iki temel ölçü bırakıyorum. Onun ilki Kitabullahdır ki, onda hidayet ve nur vardır. Onu alınız ve ve emirlerine sımsıkı tutununuz. İkincisi de ehl-i beytimdir."[452]

Ehl-i sünnet olan cumhura göre Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in dışında herhangi masum bir imam olmadığından, böyle bir delil kabul edilemez. Çünkü onlara göre masum olan ümmetin birliğidir. Zira şu hadis bunu gösterir: إِنَّ أُمَّتِى لَنْ تَجْتَمِعَ عَلَى ضَلاَلَةٍ فَإِذَا رَأَيْتُمُ اخْتِلاَفًا فَعَلَيْكُمْ بِالسَّوَادِ الأَعْظَمِ "Ümmetim dalâlet üzerinde birleşmez. Eğer ihtilaf görürseniz çoğunluğa (sevâd-ı azam) uyunuz."[453] Bu durum ise ekseriyetle pratiğe, çoğunluğun (cumhur) görüşü şeklinde tezahür eder.

449 Karâfî, Şerhu Tenkîhi'l-Füsûl, 408.
450 İbn Hazm, İhkâm, 1/615.
451 Râzî, Mahsûl, 4/169; Ebû Zehra, İmam Zeyd, 399.
452 Ahmed, 4/366.
453 İbn Mâce, Fiten 8 (2/1303).

5. Âlimlerin İttifakı

Said b. Müseyyib Hz. Ali'den şunu nakleder: Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e Kitabullah ve sünnette hükmü bulunmayan konuları sordum. Dedi ki: أجْمِعُوا لهُ الْعَالِمِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَاجْعَلوُهُ شُوُرَى بَيْنكمْ وَلاَ تقضُوا فِيهِ بِرَأيٍ وَاحِدٍ "İslâmın açıklamadığı konularda mümin âlimleri toplayın, aranızda istişare edin ve bir görüşe göre hüküm vermeyin."[454]

Bu rivayetin, şartlarını haiz bir şahsın içtihat edebileceğini gösteren Muaz b. Cebel rivayetiyle tevfiki; kişisel gayretle hükmü bilinemeyen konularda şûrâya başvurulmasının zorunluluğudur. Buna göre önemli olan fakat muayyen şahıslarca bilinemeyen durumlarda, tek içtihat yerine cemaî içtihat yapılır. Dolayısıyla buradaki ekseriyet görüşü, bir nevi icmanın da ruhu sayılır. Herhangi bir konuda mümkün mertebe ferdî reylere başvurulmaması ise hadisten çıkan diğer manadır.[455]

6. Keşf

Manevi gözle hakikatleri görmek manasına gelen keşif,[456] subjektif bir sonuç olduğu için başkasını bağlamaz. Çünkü İslâm fıkhına göre Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'den başka hiçbir kimse masum değildir. Dolayısıyla insanların keşfe ait beyanları hata ihtimali taşır. Fakat keşifle söylenen şey bilinen şer'î delillere aykırı olmazsa, keşfin sahibi için bir anlam ifade edebilir. Hatta bu durum söz konusu şahsın imanını güçlendirip, yakînini artırabilir.[457] Başkalarının o görüşe uyması ise kendi tercihlerine kalır.

7. Kerâmet

Allah dostlarından peygamberlerin mucizelerine benzer şekilde meydana gelen olağan üstü hallere keramet denir. Keramet subjektif bir sonuç olduğundan ve başkasının ona inanması mecbur olmadığından, diğer şahısları bağlamaz. Çünkü Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'den başka

454 Kenzü'l-Ummâl, 2/340.
455 Feydullah, el-Fıkhü'l-İslâmî, 23; Haseballâh, 22; Beşer, Gülen Fıkhı, 58.
456 Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri 447.
457 Şâtıbî, Muvâfakât 4/77 vd. (10. Mesele)

hiçbir kimse masum değildir. Fakat bilinen delillere aykırı olmazsa, kerametin sahibi ve onu kabullenenler için bir anlam ifade edebilir. Hatta kişinin imanını güçlendirip, yakînini artırabilir. Şu olay buna bir örnektir: Hz. Ömer Medîne'de hutbe verirken, Sâriye komutasında Irak tarafına gönderdiği İslâm ordusunun kuşatıldığını Allahın lutfuyla müşahede etmiş ve "Ya Sâriye! Dağa yönelin" diye üç kere haykırarak onları uyarmıştır. Bunu duyan mücahitler de kuşatılmaktan kurtulmuşlar ve Allahın lutfuyla muzaffer olmuşlardır. Bu söze Mescid-i Nebevîdeki cemaat şahit olduğu gibi, koca ordu da şahit olmuştur.[458]

8. İlham

Kalbin herhangi objektif bir delil olmadan bir tarafa meyl etmesine ilham denir. Çünkü kalp; akıl, duyu ve ruhla iritbatlıdır. Bu durum daha çok meleklerin ilkâsıyla veya bilinmeyen ilahi bir esintiyle gelir. Fakat ilhamın objektif olmaması itibarıyle veya kalbin şeytan ile cinlerin vesvesesine açık bulunması sebebiyle, bu konuda İslâm fıkhının bilinen diğer delillerindeki gibi bir ittifak yoktur. Bu durum ise ilhamın fıkıh sahasında az kullanılmasını, ekseriyetle de sufi ve takvalı şahısların arasında kalmasını sağlamıştır.

İlhamı bir delil olarak kabul edenler şu mesnetlere dayanır:

a) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَتَّقُوا اللهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا "Ey iman edenler! Şayet takva dairesinde hareket ederseniz, Allah size hakkı bâtıldan ayırma gücü verir."[459]

b) وَمَنْ يَتَّقِ اللهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا "Kim takva dairesinde hareket ederse, Allah ona bir çıkış yolu verir."[460]

c) Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) bir beyanlarında, ümmet içinde ilhama mazhar olacakların varlığını bildirir ve Hz. Ömer'in onlardan biri olduğunu söyler. İlgili hadis şudur: لَقَدْ كَانَ فِيمَا قَبْلَكُمْ مِنَ الأُمَمِ مُحَدَّثُونَ ، فَإِنْ يَكُ فِى أُمَّتِى أَحَدٌ فَإِنَّهُ عُمَرُ "Önceki ümmetlerde ilhama mazhar olanlar vardı. Şayet

[458] Şâtıbî, Muvâfakât 4/77 vd. (10. Mesele); Kenzü'l-Ummâl, 12/572; Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri 446.

[459] Enfâl suresi 8/29.

[460] Talâk suresi 65/2.

ümmetim içinde onlar gibisi varsa, şüphesiz Ömer onlardandır."[461] Hadisin vürut sebebi, Hz. Ömer'in, Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in münafıkların reisinin cenaze namazını kılmaması.. gibi bazı durumlarda yaptığı tekliflerine uygun şekilde gelen âyetlerdir. Hz. Ömer'in ilahî murada uygun gelen bu tekliflerine, tevâfukât-ı Ömer denmektedir.

d) وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا "Nefse ve onu tesviye edene yemin olsun ki, ona günah ve takva yolunu ilham etmiştir" âyeti.[462] Çünkü bu âyette açıkça Yüce Allah tarafından bir kişiye yapılan ilham zikredilmektedir.

Tabii olarak ilhamın doğru bir şekilde algılanması zordur. Zira kalbe gelen şeyin Hak'tan gelmesi mümkün olduğu kadar, bir vesvese olması da mümkündür. Bu açıdan peygamberlere gelenler dışındaki ilhamlara, objektif delil olmadığı gerekçesiyle itibar edilmez.[463]

9. Rüya

Gerçekliği inkar olamayacak bir olgu olan rüya; şahsın kendi içindeki ruhî baskılar sebebiyle, şeytanın tesiriyle veya Hak katından bir mesaj içerir şekilde görülebilir. Şu hadisler bu konuda net hükümler bildirir:

الرُّؤْيَا الْحَسَنَةُ مِنَ الرَّجُلِ الصَّالِحِ جُزْءٌ مِنْ سِتَّةٍ وَأَرْبَعِينَ جُزْءًا مِنَ النُّبُوَّةِ "İyi adamdan güzel rüya, nübüvvetin 46 parçasından bir cüzdür."[464]

أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّهُ لَمْ يَبْقَ مِنْ مُبَشِّرَاتِ النُّبُوَّةِ إِلاَّ الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ يَرَاهَا الْمُسْلِمُ أَوْ تُرَى لَهُ "Ey insanlar! Peygamberliğin müjdeleyici hâdiselerinden sâdık rüyalar dışında kalan olmamıştır. Onu sâlih kişi görür veya onun hakkında görülür."[465]

Buna rağmen görülen rüyanın Rahmanî olduğu kadar şeytanî olma ihtimali de vardır. Ayrıca rüya rahmâni bile olsa, subjektif bir sonuç olduğundan rüya sahibinden başkasını bağlamaz. Çünkü Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'den başka hiçbir kimse masum olmadığından, ona ait subjektif bir bilgiye uyulma zorunluluğu yoktur. Fakat bilinen delillere

---

461 Buhârî, Ashâbü'n-Nebî, 6 (4/200).
462 Şems suresi, 91/7-8.
463 Şevkânî, 3/828; Muhammed Zeki Abdülberr, Taknînü Usûli'l-Fıkh, 95; Tevânâ, İçtihad, 480.
464 Buhârî, Ta'bîr 2 (8/68).
465 İbn Mâce, Rüya 35 (2/1283).

aykırı olmazsa ve müspet ilimle çelişmezse, rüyanın sahibi için bir anlam ifade etmesi mümkündür. Hatta kişinin imanını güçlendirip, yakînini artırabilir.[466]

Rüyada görülen, şeytanın kendi tipine giremeyeceği, مَنْ رَآنِى فِى الْمَنَام فَقَدْ رَآنِى ، فَإِنَّ الشَّيْطَانَ لاَ يَتَمَثَّلُ بِي "Beni rüyada gören hakikaten görmüştür. Çünkü şeytan benim şeklime giremez" hadisiyle[467] bildirilen Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) bile olsa, üstelik kişi Ondan emir de alsa, bu durum başkası hakkında bağlayıcı olmaz. Zira herhangi bir şahıs gördüğü sübjektif şey konusunda başkalarını zorlayamaz. Hiçbir kimse de başkalarından duyduğu bu şekildeki iddiaları delil olarak kabul etmek zorunda değildir. Fakat şer'î delillere aykırı olmamak kaydıyla isteyen onunla amel edebilir.

Rüya sahibi, gördüğü şeyler içinde şer'î kaidelere muhalif olmayanlar ile amel edebilir. Burada şer'î delillere aykırı olmama kaydı önemlidir. Çünkü İslâm tekemmül ettiğinden rüya deliline hacet yoktur. Ayrıca uyku ânı peygamberler dışındaki şahıslar için zabt açısından güvenilir olmadığından, onun doğruluğu şüphe taşır. Bu sebeple kişinin gördüğü şeriata muhalif olmasa ve rüya sahibi de kadı (hâkim) olsa, mahkemede onunla karar veremez. Zira bu konuda objektif olmayan bir delile sarılmış ve başkalarını da buna uymaya zorlamıştır.[468] Hatta muhtemeldir ki görmediği bir konuda gördüm diyerek gözüne yalan isnat etmiştir. Zira başkası onun hakkında bu ihtimali düşünebilir.

Rüyanın güvenilirliği konusundaki zâbıtların başında, rüya görenin özel hayatındaki amelinin, İslâmın temel ahkâmından biriyle mütenakız olmaması gelir. Zira bu durum güven verir. Bu sebeple bilinen şer'î sahih hükümlere aykırı olarak rüyanın delil olamayacağında şüphe yoktur. Dolayısıyla rüyadaki görülen ile şer'î prensiplerin birbirine uymadığı hallerde, gören şahsın bir hata üzerinde bulunduğuna hükmedilir. Dolayısıyla net ve sâbit olan mansus ahkâmın rüya gibi zayıf bir delille tevil, tefsir ve iptaline gidilmez.[469]

---

466 Şâtıbî, Muvâfakât 4/77 vd. (10. Mesele)
467 Buhârî, Ta'bîr 10 (8/71).
468 Şevkânî, 3/829; Hîtû, Vecîz, 487.
469 Şevkânî, İrşâdü'l-Fühûl 248.

Kısmen Rüyaya Benzer Diğer Şeyler

Melekût âlemiyle kişiyi irtibata geçiren yakaza, hiss-i kablelvukû, istihâre ve tefeül hali.. gibi durumlar da başkaları açısından her zaman, kişinin kendisi açısından da meşru dairenin dışına taşması şartıyla fıkhî delil olmaz. Cinlerden ve güya çağrılan ruhlardan(!) alınan bilgiler de bu nevi tezvirler içerebilir. Üstelik Şer-i Şerife göre onlarla insanların irtibatı kesilmiştir. Bu sebeple o saha objektif ilim sahası değildir.[470]

10. Şehâdet-i Kalp

Dinî bir meselede başvurulacak herhangi bir delil kalmayınca müracat edilecek yollardan birisi de şehâdet-i kalptir. Bu delil Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in bir şahsa karşı tavsiye ettiği veya emir buyurduğu, اسْتَفْتِ قَلْبَكَ "Kalbine danış" hadisine[471] dayanır. Zira şahıslar herhangi bir konuda fetva bulsa bile, soru sahibinin kalben ve vicdanen itminana kavuşması asıldır. Dolayısıyla bu itminan; akıl, kitap ve peygamber gibi hidayet yollarından birisidir ve herkes için fıtrî bir dinî kaynak olarak değerlendirilir. Bu sebeple bir konuda fetva verenin mesuliyeti olmakla birlikte, herkesin kendine ait amelin hesabını vermesi de ayrı bir konudur.

Yalnız bir konuda fetva sormak, alınan bilgi ile kalbe gelen verilerin mukayese edilemeyeceği manasına gelmez. Bu durumda müftinin görevi helal ve haramı bildirmektir. Soru soranın görevi ise şer'î delillere aykırı bile olsa kalbine gelen her duyguya itibar etmemektir. Dolayısıyla şehâdet-i kalbe sadece içtihat alanında itibar edilebilir.[472]

11. İstikrâ: Tüme Varım

Bazı Mâlikîler, Şâfiîler ve Hanbeliler istikrâ ile amel etmiştir. Hatta vitir namazı hükmünün vacip değil de sünnet olduğunu bu şekilde belirlemişlerdir. Çünkü tek tek bütün farz namazları incelemişler ve hiç birisinin

---

[470] Beşer, Gülen Fıkhı, 48; Öğüt, İstihâre, 22/334.
[471] Ahmed b. Hanbel, 4/228.
[472] Şevkânî, 3/828.

binek üzerinde kılınmadığını görmüşler, dolayısıyla binek üzerinde kılındığı sâbit olan vitre de sünnet hükmünü vermişlerdir.

Hanefîler ise istikrânın özel bir delil olmadığını düşünürler. Bu sebeple vitir namazının binek üzerinde kılınması rivayetini,[473] başkalarına kıyas edilmeyecek özel bir uygulama olarak değerlendirirler.[474]

12. İstidlâl

Lügatte delil getirme manasına gelen istidlal, fıkıh usulüne has özel bir kaynak manasında, bilinen yolların dışında getirilen delillendirmeler için kullanılır. Buna göre İslâm fıkhında makbul ve muteber olduğu sürece kullanılabilecek yeni deliller bulunabilir. Sözkonusu bu delilleri ise yerine göre ümmetin bazı seçkin müçtehitleri bulurken, yerine göre de çoğunluk bulur. Zira bu mananın her ikisini de teyit edici karîneler vardır.[475]

13. Taharrî

Lügatte araştırma manasına gelen taharrî, her hangi bir konuda delil olmayınca, bezl edilen cühdden sonra ulaşılan kanaate göre karar vermeyi ifade eder. Çünkü bu durumda yapacak başka bir seçenek kalmamıştır.

Mesela böyle bir durumda araştırarak bir yöne dönülse ve namaz kılınsa kabul olurken; araştırmadan aynı yere dönülüp namaz kılınsa kabul olmaz. Halbuki ikisi de aynı yöndür. Hatta ikisi de doğru veya yanlış olabilir. Doğru olma halinde, doğruluğundan emin bir şekilde başlanmadığından, yanlış olma durumunda ise yeteri kadar araştırılmadığından bu sonuç ortaya çıkar. Dolayısıyla İslâm fıkhında, taharrînin getireceği kanaatin özel bir yeri vardır.

14. Delâletü'l-İktirân

Bir konuda yakın olanın hükmünü alma manasına gelen delâletü'l-

---

473 Buhârî, Vitir 5 (2/13).

474 İsnevî, Nihâyetü's-Sûl, 377; Hîtû, Vecîz, 475-476; Zühaylî, Usûl, 2/916.

475 Cessâs, Füsûl 3/315; İbn Hâcib, Muhtasaru Müntehâ'l-Usûl 2/280; Şevkânî, İrşâdü'l-Fühûl 236.

iktiran, İslâm fıkhında bazen bir delil olarak kullanılmıştır. Mesela buna göre İmam Mâlik atlara zekat düşmeyeceğini söylemiştir. Zira atlar, şu ayette zekat verilmeyecek grupla beraber zikredilmiştir: وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً وَيَخْلُقُ مَا لاَ تَعْلَمُونَ "Yüce Yaratıcı atları, katırları ve eşekleri binesiniz diye ve zinet olarak verdi. Keza bilmediğiniz neler neler yaratır."[476] Fakat cumhur maddi yakınlığın hükmî yakınlığı doğurmayacağını söylemiş ve atlar için zekatı gerekli görmüştür.[477]

Bu noktada bir dönemde atların zekata konu olacak sayıda fazla olmadığını hatırlatalım. Dolayısıyla onlardan zekat verilmeyeceği düşüncesi, "şayet çoğalırsa" bağlamında ele alınacak bir meseledir. Bu sebeple atlar günümüzde olduğu gibi alınan ve satılan bir meta haline gelirse, onlara ait zekatın verilmesi gerekir.

15. Zâhir veya Azhar ile Amel

Fakhî meselelerde daha kuvvetli bir delil olmayınca baş vurulacak yöntemlerden birisi de zâhir veya azhar (الأظهر) ile amel etmektir. Zira bir konuda açıkta görünenden başka bir dayanak olmayınca, tabii olarak ona itibar gerekmektedir. Bu noktada o, makul-u nassa yakın olan veya aynısı bir sonuçtur.[478]

16. el-Ahzü bi'l-Ehaf

Her hangi bir konuda söylenilen şıklardan en azıyla veya en kolayıyla amel etmeye el-ahzü bi'l-ehaf (الأخذ بالأخف) denir. Çünkü bu durum hem İslâmın hafifletici ruhuna uygundur. Hem de nakiller içerisinde ittifakla sabit olan taraf, söylenilen şıkların en azıyla amel etmektir. Kendisine *el-ahzü bi-eyseri mâ kîle* (الأخذ بأيسر ما قيل) ismi de verilir. Zaten Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) de haram olmadıkça şıklar arasındaki en kolayı tercihle amel ederdi.[479]

---

476 Nahl suresi, 8.
477 Şevkânî, İrşâdü'l-Fühûl 3/824.
478 Kâsimî, 39.
479 İsnevî, Nihâyetü's-Sûl, 375 vd.; Şevkânî, İrşâdü'l-Fühûl, 3/815; Zühaylî, Usûl, 2/917.

17. el-Ahzü bi-Ekalli Mâ Kîle

Bazen söylenilen şıklardan en az olanı ittifak manası taşıdığından, bir nevi icma manasına gelir. Bu durum *el-ahzü bi-ekalli mâ kîle* (الأخذ بأقل ما قيل) şeklinde özel bir delil sayılır. Fakat bu düşünce, *el-ahzü bi-ekalli mâ kîle*'nin çok olandan bir parça olmasına bağlıdır. Zira bu tür durumlarda her zaman az olan miktarda icma olduğunu söylemek doğru olmayabilir. Ayrıca mevcut görüşlerin hepsinin sayılanlar olduğu konusunda kesinlik bulunmadığından, üstelik delilsiz bir şeye itibar mümkün olmayacağından, İbn Hazm'ın da dediği gibi buna icma veya delil nazarıyla bakmak yanlış olabilir.[480]

Aksi durumda ise seçeneklerden ehven ve kolay olanı tercih şeklinde anlaşılır ki, *el-ahzü bi-eyseri mâ kîle veya el-ahzü bi'l-ehaf* şeklinde, özel başka bir delil olarak da geçer.[481]

18. el-Ahzü bi-Ekseri Mâ Kîle

Bir konuda söylenilen şıklardan en çoğunu almak manasına gelen el-ahzü bi-ekseri mâ kîle (الأخذ بأكثرما قيل), bu yönüyle ihtiyatla ameli çağrıştırır.[482]

İmam Şafi'in tahiyyat konusunda en sahihi olmamasına rağmen rivayetleri cem ettiğini söylediği şu rivayet[483] bu delile bir örnektir: التَّحِيَّاتُ الْمُبَارَكَاتُ الصَّلَوَاتُ الطَّيِّبَاتُ لِلّٰهِ السَّلَامُ عَلَيْك أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبَرَكَاتُهُ ، السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللّٰهِ الصَّالِحِينَ

Diğer bir örnek ise hırsızlığa konu olan *malın kıymetnin belli bir miktara ulaşmasıdır.* Dolayısıyla sirkat konusu her mal için hadd gerekmez. Fakat malın miktarı konusunda bazı ihtilaflar çıkmıştır. Bunlardan en tolöranslısı Hanefîlerdir ki, farklı rivayetler olmasına rağmen "el-ahzü bi-ekseri mâ kîle" kaidesi gereği ve şüphelerden sanık yararlanır prensibince 10 dirhemi (1 dinar) nisap kabul etmiştir. Mesnetleri şu hadistir: 10" لاَ قَطْعَ فِيمَا دُونَ عَشْرَةِ دَرَاهِمَ

---

480 Muhallâ, 2/47 vd.

481 el-İsnevî, Nihâyetü's-Sûl, 375 vd.; Şevkânî, İrşâdü'l-Fühûl, 3/815.

482 Şevkânî, İrşâdü'l-Fühûl, 245.

483 Müslim, Salât 16 (1/302); Sâbık 1/132.

dirhem altındaki malda kesme cezası uygulanmaz."[484] Cumhura göre hırsızlık nisabı üç dirhemdir. Zâhirilerde ise bir zırhın kıymeti kadardır.

19. Zor-Güçlü ve Ağır Olanı Tercih

Bu delil, الْحَقُّ ثَقِيلٌ "Hakk sakîldir" rivayetine[485] dayanır. Fakat her hakkın ağır olması gerekmediği gibi, her bâtılın da hafif olma mecburiyeti yoktur. Bu sebepten zayıf bir delil olarak kabul edilir.[486]

20. İhtiyatı Tercih

İslâma göre şüpheli şeylerden sakınmak gerekir. Şüphe, şek manasına gelir ve doğruluğu % 50, yanlışlığı % 50 olan eşit ihtimalleri ifade eder. Orta seviyeden yukarı çıkan durumlar zan, aşağıya düşen durumlar ise vehim ismini alır. Bu tür seçeneklerde şıklardan kuvvetli olanı tercih etmek mansına gelen ihtiyat, şu hadise dayanır: دَعْ مَا يَرِيبُكَ إِلَى مَا لاَ يَرِيبُكَ "Şüpheli olanı bırak ve içinde şüphe olmayanı al."[487]

İhtiyatın bir örneği İmam Mâlik'in şu tavrıdır: O Harun Reşid'in yemin kefareti konusunda harcayacağı malda herkesin hakkı olabilir düşüncesiyle, ona üç gün oruç tut der. Hatta aynı gerekçeyle bir köle azat etmesini de uygun görmez.[488]

21. Kur'a Çekmek

İslâm fıkhında yeri gelince kur'a çekmek delil olur. Genelde böyle bir uygulama, bir konudaki maslahat veya zararın eşit olduğu zamanlarda yapılır. Çünkü şıklar arasındaki seçim bir taraf için ağır basarsa, artık kur'aya mahal kalmaz ve o tercih edilir. Eşit şartlarda şahısların haklarını bildirme durumundaki kur'a da böyledir. Fakat kur'a durumunda bir şahıs lehine avantaj varsa, bu durum kumara girer. Kur'a çekmenin fıkhî bir delil olduğunu gösteren kaynak ikidir:

---

484 Ahmed b. Hanbel, 2/204.
485 Aclûnî, Keşfü'l-Hafâ, 1/434.
486 Râzî, Mahsûl 6/216-217.
487 Buhârî, Büyû' 3 (3/4).
488 Muvâfakât, içtihad 3. mesele; Haseballâh, 153.

a) Nizaya düşmeyi yasaklayan şu âyet: وَأَطِيعُوا اللهَ وَرَسُولَهُ وَلاَ تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللهَ مَعَ الصَّابِرِينَ "Allaha ve Resûlüne itaat edin, birbirinizle nizaya düşmeyin; sonra korkuya kapılırsınız da kuvvetiniz gider. Bir de sabredin. Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir."[489]

b) Kur'a atıldığına dair vârit olan sünnetteki uygulamalar.[490]

22. İsmet

Kullar adına günah ve hatalardan masumiyet yoktur. Fakat ismet Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) adına vardı. Çünkü Cenâb-ı Allah onu İslâmın tebliğcisi, Kur'ânın açıklayıcısı ve kıyamete dek bütün ümmete bir örnek olarak göndermişti. Bu sebeple hatası üzerinde durdurmazdı. Binaenaleyh bütün peygamberler gibi bizim peygamberimiz Hz. Muhammed Mustafa (sallallahu aleyhi ve sellem) de hata ve sehiv yapmamıştır. Ama bazı durumlarda ümmetine yol açmak veya onlara istişare etme usûlünü öğretmek için hikmetli sürçmeler (zelle) yapmış olabilir. Zira şu hadis bunu gösterir: إِنِّي لأَنْسَى أَوْ أُنَسَّى لأَسُنَّ "Bir yol açmak için bazen Ben unutur veya unutturulurum."[491]

Bedir esirlerine ne yapacağı konusunda ashabıyla istişaresi böyledir. Çünkü O (sallallahu aleyhi ve sellem) Cebrâil'in Kendisine, خَيِّرْ أَصْحَابَكَ بَيْنَ الْفِدَاءِ أَوِ الْقَتْلِ "Ashabını fidye ve öldürme konusunda muhayyer bırak" demesi[492] üzerine, ashabın fidye arzusu sebebiyle onu tercih etmişti. Halbuki kendisine gösterilen öldürme tercihi, Allah katında daha makbuldü. Bir yönüyle bu durum, Uhud harbi öncesi daha doğru olan şehir müdafası yerine, gelen ısrar üzere açık alanda savaşma görüşüne benzemektedir.

Onun ismet özelliği vefatından sonra özel bir ferde geçmemiş, fakat ümmetin bütünü üzerinde kalmıştır. Zira şu hadis bunu göstermektedir: إِنَّ أُمَّتِي لَنْ تَجْتَمِعَ عَلَى ضَلاَلَةٍ فَإِذَا رَأَيْتُمُ اخْتِلاَفًا فَعَلَيْكُمْ بِالسَّوَادِ الأَعْظَمِ "Şüphesiz ümmetim dalalete düşmez. Bir ihtilaf görürseniz size çoğunluğa uymak düşer."[493]

489 Enfâl suresi, 8/46.

490 Karâfî, Fürûk, 4/107; İbn Teymiyye, 20/386; Kâsimî, Ta'lîk, 39.

491 Muvatta, Sehv 1 (1/100).

492 Beyhakî, Sünen-i Kübrâ, 5/200.

493 İbn Mâce, Fiten 8 (2/1303).

Ümmetin bu özelliği öncelikle ittifak, sonra da şûra şeklinde algılanmalıdır. Çünkü icma gerçekleşse bile, sahabe icmaı dışındaki icmaların belirlenmesi oldukça zorudur.[494]

23. Şeyheynin İttifakı

Hz. Ebû Bekir ve Ömer'e şeyheyn denir. Bazı fukahay göre onların yolu sahihtir ve bir delil niteşiği taşır. Zira şu hadis bunu gösterir: إِنِّى لاَ أَدْرِى قَدْرَ بَقَائِى فِيكُمْ فَاقْتَدُوا بِاللَّذَيْنِ مِنْ بَعْدِى وَأَشَارَ إِلَى أَبِى بَكْرٍ وَعُمَرَ "İçinizde ne kadar kalacağımı bilmiyorum. Benden sonra gelen iki kişiye uyunuz diyerek Ebû Bekir ve Ömer'e işaret etti."[495] Buna göre ilk iki halife dönemi teşrie dâhildir.

24. Dört Halifenin İttifakı

Bu delil Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in şu sözüne dayanmaktadır: أُوصِيكُمْ بِتَقْوَى اللهِ وَالسَّمْعِ وَالطَّاعَةِ وَإِنْ عَبْدًا حَبَشِيًّا فَإِنَّهُ مَنْ يَعِشْ مِنْكُمْ بَعْدِى فَسَيَرَى اخْتِلاَفًا كَثِيرًا فَعَلَيْكُمْ بِسُنَّتِى وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الْمَهْدِيِّينَ الرَّاشِدِينَ تَمَسَّكُوا بِهَا وَعَضُّوا عَلَيْهَا بِالنَّوَاجِذِ وَإِيَّاكُمْ وَمُحْدَثَاتِ الأُمُورِ فَإِنَّ كُلَّ مُحْدَثَةٍ بِدْعَةٌ وَكُلَّ بِدْعَةٍ ضَلاَلَةٌ "Size Allahdan korkmayı, Habeşî bir köle bile olsa idarecileri dinlemeyi ve onlara itaati emrediyorum. Çünkü Benden sonra yaşayanlar pek çok ihtilaf görecek. Size sünnetime ve mehdi sıfatlı râşid Halifelerin sünnetine uymak düşer. Sakın ha din adına çıkan yeniliklere uymayın. Çünkü her yenilik bidat ve her bidat sapıklıktır."[496]

Raşit halifelerin dönemi 30 senedir. Zira şu hadis bunu gösterir: خِلاَفَةُ النُّبُوَّةِ ثَلاَثُونَ سَنَةً ثُمَّ يُؤْتِى اللهُ الْمُلْكَ - أَوْ مُلْكَهُ - مَنْ يَشَاءُ "Peygamberlik hilafeti otuz senedir, sonra Allah mükü dilediğine verir."[497] Bu sebeple dört halifenin İslâmî ilimlerdeki özel yerlerinin anlaşılması gerekmekte, kasdi veya gayr-ı kasdi olsun fikir birliklerinin ümmeti bağlayıcı mahiyette olduğu bilinmek zorundadır. Hatta bu durum sünnet kapsamındadır. Onlarının sünnet olma yönü ise iki ihtimal taşır. Bunlardan birincisi, Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in sünnetini açıklaması sebebiyle dolaylı bir sünnet olma şeklidir. Bu anlamda cumhur müttefiktir. İkincisi ise, onların amellerinin

[494] Şâtıbî, Muvâfakât 2/244 vd. (10. mesele)
[495] İbn Mâce, Mukaddime 1/38 (no: 97).
[496] Ebû Dâvud, Sünnet 5 (5/14).
[497] Ebû Dâvud, Sünnet 8 (5/37).

aynen Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in ameli gibi müstakil sünnet sayılmasıdır.[498] Bu anlam ise ihtilaflıdır. Fakat detayı nasıl kabul edilirse edilsin sonuç aynı olduğundan, bu ihtilafın pratik neticesi değişmemektedir. Bu sebeple Hulefây-ı Râşidin dönemi İslâmî teşrie dâhildir.

25. Tâbiûn Kavli

Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e insanların en hayırlılarının kimler olduğu sorulmuş, O (sallallahu aleyhi ve sellem) de şöyle cevap vermiştir: خَيْرُ النَّاسِ قَرْنِى ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ "İnsanların hayırlıları benim asrımdakiler, sonra onları takip edenler, sonra da onları takip edenlerdir."[499] Birinci asrı sahabe asrı kabul edersek, ikinci asır tâbiin asrı olur. Tâbiinin en büyüğü, Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) döneminde yaşadığı halde O (sallallahu aleyhi ve sellem)'i göremeyen (muhadram) Üveys el-Karanî kabul edilir. Onları takip edenler ise tebe-i tâbiindir. Son vefat eden sahabi Ebu't-Tufeyl Âmir'in ölümü h. 100 yılındadır. Son vefat eden tabii de Halef b. Halife'dir ki h. 180 yılına müsadiftir.

İmam Ebû Hanife, Tâbiîn görüşlerini şer'î bir delil olarak düşünmemiştir. Fakat onun kendine göre mazur bir sebebi vardı. Bu da kendisinin tâbiinden olmasıydı.[500]

26. Tebe-i Tâbiîn Kavli

Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e insanların en hayırlılarının kimler olduğu sorulmuş, O (sallallahu aleyhi ve sellem) de şöyle cevap vermiştir: خَيْرُ النَّاسِ قَرْنِى ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ "İnsanların hayırlıları benim asrımdakiler, sonra onları takip edenler, sonra da onları takip edenlerdir."[501] Birinci asrı sahabe asrı kabul edersek, ikinci asır tâbiin asrı, üçüncü asır da tebe-i tâbiin asrı olur. Son vefat eden tâbii Halef b. Halife'dir ki ölümü yılı h. 180'dir. Dolayısıyla Tebe-i Tâbiin dönemi yaklaşık h. 250 yılına kadar devam eder.[502]

---

498 Şâtıbî, Muvâfakât, 4/70 vd. (Sünnet delili 9. mesele)
499 Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 51 (2/1962).
500 Bilmen, 1/310; Gülen, Sünnetin Teşrideki Yeri, 185.
501 Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 51 (2/1962).
502 Bilmen, 1/310.

27. Umûmu-u Belvâ

Bu ıstılah belvây-ı âmm olarak da bilinir. Buna göre her hangi bir konuda sıkıntı çoğaldıysa, لاَ حَرَجَ فِي الدِّينِ "Dinde zorluk yoktur" prensibi gereği kolaylık başlar ve şer'î ruhsat gelir. Dolayısıyla bu durum şer'î bir kaynak sayılır. Daha çok maslahat delili kapsamında geçer ve zaruretler konusunu ilgilendirir.[503]

28. Akıl

İslâm fıkhında akla itibar edilmiştir. Şayet böyle olmasaydı, teklifteki birinci şart aklın kemale ermesi olmazdı. Keza akıl olmasaydı, dinî hükümler konusunda mükellefleri ikna etmek mümkün olmazdı. Dolayısıyla insanlar anlamadıkları şeyle mükellef olurlardı. Bu durum ise aklı yok saymak manasına gelirdi. Bu noktayı ise gayr-i Müslimler İslâm aleyhine kullanabilirdi. Fakat bu durum mutlak aklın temel kaynaklardan olduğu, her zaman ve bilâ kayd u şart delil bulunduğu manasına gelmez. Zira böyle bir sonuç şer'3i delillerde olmadığından cumhur ittifakla reddetmiştir.

Şii İsnâaşeriyeye göre ise akıl, aynen diğer şer'î deliller gibi müstakil bir delildir. Çünkü Şâri' Teâla insana doğruyu anlama yeteneği vermiştir. Dolayısıyla akıl kişiyi hidayete götüren yollardan birisidir. Şayet bu delil olmasa; peygamber ile halk, haber veren ile haber verilen ve doğru ile yalancı arasındaki fark bilinmezdi.

Zeydiler ise bütün deliller tükenince son merci olarak akla başvururlar. Böylece Şâri'in hiçbir konuyu hükümsüz bırakmadığını düşünürler. Çünkü akıl iyi ve kötüyü ayırt edecek kudrettedir. Bunun neticesi ise hazar veya ibaha olarak çıkar.[504]

Aklın delil olma şartı, ilgili konuda daha güçlü şer'î başka bir delilin bulunmamasıdır. Buna rağmen şayet akıl yeterli olsaydı, peygamberler ve şeriatlarına ihtiyacın kalmayacağı da bir gerçektir. Bu sebeple başta Eş'ariler olmak üzere cumhur, akıl isminde müstakil bir delili kabul

503 Kâsimî, Ta'lîk, 39.
504 San'ânî, İcâbetü's-Sâil, 216 vd.

etmemiştir. Mutezile ise kişinin iyi ve kötüyü anlama kabiliyetini kendi mahiyetinde var olarak gördüğünden, neticesine göre amelin de sevap veya günah kazandıracağını, dolayısıyla akılla amel edileceğini söylemiştir. Fakat Mâturidiler akıl doğruyu anlasa bile bunun dinî bir teklif oluşturmayacağı kanaatindedir.

Binaenaleyh bir konuda hüküm vermek için daha somut kriterler aranır. Çünkü herkesce malumdur ki, akıllı kişiler bir konuda farklı düşünebilirler. Hatta aynı akıl farklı zamanlarda farklı kararlar alabilmektedir. Keza akıl, heva ve heves gibi iç veya çevre gibi dış unsurlardan etkilenebilmektedir. Bu sebeple akıl müstakil bir hâkim veya müstakil bir delil konumunda olamaz. Bu durumda o vahyin çerçevesinde kalmak şartıyla, müspet ilim ve tecrübenin de verilerine göre düşünerek bir sonuca varabilir.[505]

29. Delil Olmadığı İçin İlgili Meseleyi Hükümsüz Bırakmak

Bu delil, "Şer'î bir mesnet olmadan fıkhî hükmün sabit olmayacağı" kaidesine dayanır. İbâhay-ı asliyeye yakın bir anlamı olsa bile, pratikte farklı olarak kullanımı sebebiyle özel olarak zikredilmesinde fayda vardır. Ayrıca hükümsüzlüğü delillendirme sadedinde, istishabdan daha fazlasını ifade ediyor sayılır.[506]

30. Mukabele Bilmisil

Yapılana aynıyla karşılık verme manasına gelen bu delil, özellikle devletlerarasındaki diplomatik meselelerde kullanılır. Fakat "karşılık" gibi olumlu ve "misilleme" gibi olumsuz uygulamalarıyla geniş bir yelpazesi vardır. Şu ayetler bu sonucu verir:

وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ "Eğer ceza verecekseniz, size verilen eza kadar ceza veriniz. Fakat sabrederseniz sizin için daha iyidir."[507]

---

[505] Bûtî, Davâbıtu'l-Maslaha 117; Akgündüz, Hâkim, 15/182; Haseballâh, 24; Sadr, 2/306; Hakîm, Medhal, 527.

[506] Râzî, Mahsûl, 6/168 vd.; Celâlüddin Abdurrahmân, Gâyetü'l-Vusûl, 378.

[507] Nahl suresi, 16/126.

فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ
"Kim size saldırırsa, siz de ona misilleme olacak şekilde saldırın ve Allahdan korkun. Biliniz ki Allah muttaki kulları ile beraberdir."[508] Bu sebeple düşmanın topyekün saldırmasına seferberlikle karşılık verilir.

هَلْ جَزَاءُ الإِحْسَانِ إِلاَّ الإِحْسَانُ "İyiliğin karşılığı iyilik değil midir?"[509]

فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ فَاسْتَقِيمُوا لَهُمْ إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ "Onlar anlaşmaya uyduğu sürece siz de uyun. Şüphesiz Allah takva sahipleriyle beraberdir."[510] Buna göre Müslümanlar hiçbir zaman ahdi bozan taraf olamaz. Şayet karşı taraf ahdi bozarsa da aynen onlar gibi davranılır. Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in uygulamalarında da buna benzer örnekler vardır.

İslâmdaki kısas ruhu, taşkınlığa miktarıyla karşılık vermek manasında bir adalet olduğundan, iç hukukta da kısmen geçerlidir.

Mukabele bilmislin ayrıca intikam manasında karşı tarafı caydırıcı yönde veya muameleye göre davranma şeklinde ticari ilişkiler açısından teşvik edici makul yanları vardır.[511]

31. Karar ve Tüzükler

Güçlü delillerin tatbik imkanı olmayınca, şahıs veya yönetimlerin kendilerini bağlayıcı manada aldıkları karar ve tüzük türü kurallar, hukuki bir asıl kabul edilir ve uyulması gerekir. Zira ahde vefa, yöneticiye itaat ve istişareye uyulma zarureti bu sonucu verir. Bu durumlar yerine göre bir tercih veya ibaha alınındaki bir takyit de olabilir.[512]

32. İnsaf, Hayr-ı Mutlak ve Adl-i Hakiki

İslâmın umumi adalet, iyilik ve itidal emri; mazbut ölçüler içerisinde kendilerine uyulması gereğini ortaya koyar. Yerine göre özel olarak zikredilen bu terimler, daha çok maslahat delili kapsamında değerlendirilir.

---

508 Bakara suresi, 2/194.
509 Rahmân suresi, 55/60.
510 Tevbe suresi, 9/7.
511 Özel, İslâm Hukuku ve Modern Devletler Hukukunda Mukabele Bilmisil, 49 vd.; Yaman, Hamidullah, 21.
512 Yaman, Hamidullah, 21.

33. Amel-i Fâsî

Bu delil, Kûfe ehlinin veya Medine ehlinin amellerinin kendi bölgelerinde kaynak alınmasına benzer bir delil olarak Mağrib bölgesinde çıkmıştır. Zira orada fukaha ve ulemanın çok olması, vakıadaki mevcut uygulamaların Şâri'in görüşünü yansıtma konusunda doğruyu ifade ettiği varsayılmıştır. Çünkü bir bölgede ileri seviyede İslâmî kültürün yerleşmesi, uygulamanın dinî çerçevede kalması adına bir güvencedir.[513]

34. Delîl

İbn Hazm'a göre amel edilecek kaynaklar; Kitap, sünnet, icma ve delilden ibarettir. Burada delil, naslardan anlaşılan fakat doğrudan söylenmeyen karîne manasına gelir. Bu sebeple delil, nasların dışında bir kaynak değildir. Mesela, كُلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ "Her sarhoş edici haramdır" hadisine[514] göre, haramların bir kısmının sarhoş edici olduğunda şüphe yoktur. Halbuki bu ifade lafızda yer almamaktadır. Buna göre, delil getirme manasına kullanılan istidlâl terimi farklı bir anlamdadır.

Yine bir kişiye sadece ana ve babası vâris olduğunda, فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ "Onun çocuğu yok ve kendisine ebeveyni mirasçı olmuşsa, ananın payı üçte birdir" âyetine[515] göre anneye düşecek terike hissesi 1/3'tür. Bu ifadeden babanın payının 2/3 olduğu, zorunlu bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Fakat nassın lafzında böyle bir beyan yoktur. İşte buna delil denir.[516]

35. Yabancı Kanunlar

Bir imkan olduğu sürece İslâmi kaynaklardan istifade edilir. Bu noktada hak mezheplerin görüşleri de sonuna kadar kullanılır. Fakat bilinen şartlarda İslâmî delillerin tükendiği yerde, şayet genel şer'î prensiplere aykırı olmayan yabancı kanunlar varsa, onlardan da istifade

513 Dönmez, Amel-i Fâsî, 3/25.
514 Müslim, Eşribe 7 (2/1578).
515 Nisâ suresi, 4/11.
516 Muhallâ, 2/100; Apaydın, İbn Hazm, 20/45.

edilebilir. Dolayısıyla bu durumda o da bir kaynak sayılır. Fakat yabancı kanunlardan istifade, sadece ihtiyaç anına mahsus değildir. Çünkü İslâmî kurallara aykırı olmadığı sürece onlar her zaman alınabilir. Zira harama düşmemek kaydıyla ve gayr-ı Müslimlere benzememek şartıyla helal dairesi genişitir. Bu noktada yabancı kanunlar, yerine göre fikir verici bir örnek olarak da değerlendirilir. İlk dönemde bazı câhiliye adetlerinin meşru hale gelmesi de böyle olmuştur. Keza genişleyen İslâm dünyasında ortaya çıkan bazı güzel uygulamalar da, bu sebeple şeriat dairesine girmiştir. Gerçi sözkonusu câhiliye âdet ve uygulamalarının, eski şeriatlerden kalma bir doğru olma ihtimalleri de vardır. Fakat bu durum sonucu değiştirmez.[517]

36. Beynelmilel Anlaşmalar

Şer-i şerife mugayir olmayan anlaşmalar bağlayıcılık taşıdığından, uyulması konusunda bir kaynak sayılır. Şu âyette de olduğu üzere ahde vefa emri bu sonucu gerektirir: وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولاً “Ahde uyunuz. Şüphesiz ahitten sorumlusunuz.”[518] Anlaşmalar hariçte olduğu kadar dâhilde de bağlayıcıdır. Dolayısıyla da bir delil sayılır.[519]

37. Hiyel

Çözülmesi gereken bir problem için çözüm bulmaya, İslâm fıkhında hîle denir. Şer-i Şerifin kolaylık prensibinin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla zor şartlarda Şâri’in emirlerini çiğneme niyetinde olmadan, aksine daha iyi tatbik amacıyla ortaya çıkan ve belli bir meseleye has bulunmayan fıkhî çözümlerdir.

Bu konuda Kur’ânda iki olay anlatılır. Bunlardan birincisi Hz. Yusuf’un kardeşi Bünyamin’i yanında koyma gayesiyle güya bir hırsızlık pozisyonu oluşturmasıdır. Çünkü Yusuf peygamber, haklı olduğu bir meselede ancak suni bir çalma olayıyla kardeşini yanında koyabilirdi. Mesele Kur’anda şöyle geçer: قَالُوا جَزَاؤُهُ مَنْ وُجِدَ فِي رَحْلِهِ فَهُوَ جَزَاؤُهُ كَذَلِكَ نَجْزِي

517 Zühaylî, Davâbıt-ı Şer’iyye, 9; Yaman, Hamidullah, 21.
518 İsrâ suresi, 17/34.
519 Yaman, Hamidullah, 21.

الظَّالِمِينَ فَبَدَأَ بِأَوْعِيَتِهِمْ قَبْلَ وِعَاءِ أَخِيهِ ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا مِنْ وِعَاءِ أَخِيهِ كَذَلِكَ كِدْنَا لِيُوسُفَ مَا كَانَ لِيَأْخُذَ أَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَاءُ وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ "Onun cezası, kayıp eşya kimin yükünde bulunursa o şahsa el koymaktır. Biz zâlimleri böyle cezalandırırız. Bunun üzerine Yusuf kardeşinin yükünden önce onların yüklerini aradı. İşte Biz Yusuf'a böyle bir tedbir öğrettik. Yoksa kralın kanununa göre kardeşini tutamayacaktı. Tabii Allahın dilemesi hariçtir. Biz kimi dilersek derecelerle yükseltiriz. Zira her bilenin üstünde bir Bilen vardır."[520]

İkincisi de Hz. Eyyub'un hanımını dövmek yerine yüz parça küçük çubukla hafifçe vurmasıdır. Rivayete göre olay şöyledir: Eyüp peygamber hasta iken, hanımının işlediği bir hata yüzünden, sıhhate kavuşunca ona yüz değnek vurmaya yemin etmişti. Halbuki karısının ona hizmet ve fedakarlığı büyük olduğundan, affedilmeye daha layıktı. Bu sebeple Cenâb-ı Hak şöyle buyurdu: وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْثًا فَاضْرِبْ بِهِ وَلاَ تَحْنَثْ "Eline bir demet sap al ve onunla vur, böylece yeminini bozma."[521]

Sünnette ise hasta olan suçlu bir câriyenin iyileşmesi için süre verilmiştir.[522] Diğer bir durumda ise hastanın iyileşme ihtimali olmadığından, gerektiği gibi had tatbik edilince de ölebileceğinden, 100 küçük çubukla hafifçe vurma şeklinde bir hafifletme yapılmıştır.[523]

Burada Eşbâh'ta geçen ayrı bir örneği de zikredelim: Ayların kısa olabileceği aklına gelmeden Recep ve Şaban ayında, nezir (adak) gibi peşipeşine tutması gereken 60 günlük bir oruca başlayan şahıs, aylardan birinin 29 çekmesiyle ve Ramazan ayının bir gün erken başlamasıyla müşkil duruma düşer. Çünkü mukim bir şahıs bu ayda kendi dışında başka bir oruca niyet edemez. Bu durumda Ramazan'dan sonra ya tekrar iki aylık bir oruca başlayacaktır ki, bu uygulama kendisini ciddi manada yoracaktır. Ya da emeğini iptal ettirmeyecek makbul bir çözüm bulacaktır. İşte bu noktada önerilebilecek uygulama,

520 Yûsuf suresi, 12/75-76.
521 Sâd suresi, 38/44.
522 Müslim, Hudûd 7 (2/1330); Ebû Dâvud, Hudûd 32 (4/615).
523 Ebû Dâvud, Hudûd 32 (4/615); Beyhakî, Sünen, 2/369,497.

o gece sefer müddeti bir yola çıkması ve kalan bir günlük eksikliği tamamlamasıdır.[524]

Fakat bu hîlelerin ilahi kuralları devre dışı bırakmak amacıyla uygulanması, İslâmın geliş gayesine aykırı olduğundan haram ve yasaktır. Kadının ilk kocasına dönmesi için oluşturulan suni evlilik (hulle) buna bir örnektir.[525]

Keza Yahudilerin kendilerine yasaklanan iç yağlarını eriterek ve değiştirerek satmaları, sonra da parasını yemeleri, bu sebepten de lanete uğramaları buna bir örnektir. Bu konudaki hadis şudur: لَعَنَ اللّٰهُ الْيَهُودَ حُرِّمَتْ عَلَيْهِمُ الشُّحُومُ فَجَمَلُوهَا فَبَاعُوهَا "Allah Yahudilere lanet etsin, onlara iç yağları haram kılınmıştı, fakat onu eritip sattılar."[526]

Keza Yahudiler cumartesi günü balık avlamaları yasak olunca, Cuma günü ağ kurmaları ve Pazar günü toplamaları buna bir örnektir. Güya bu durumda onlar, cumartesi gün bir şey yapmamış olmaktaydılar. Halbuki haramı bir şekilde aşma niyeti, sözkonusu amelin helallikten çıkmasına sebep olur.

Keza ıyne satışı bu sebeple haram kılındı ve onu istimal edenleri azaba müstehak etti.[527]

Burada oryantalistlerin hiyel konusuna bakışını da anti-parantez belirtelim. Onlara göre hiyel, İslâm hukukunun yetersizliğine dair açık bir delildir. Fakat bu isnat vâkıanın hakikatini gizlemek olduğundan, onlara ait kötü niyetin dışa vuran bir ifadesidir. Zira onlara göre hile, İslâmî ahkâmın eksikliğinden çıkmaktadır. Halbuki anlattığımız üzere işin aslı farklıdır.

38. Mürâât-ı Hılâf

Daha çok Mâlikîlerde görülen bu delil, istihsanın bir türüdür ve ihtilaflı bir konuda her delilin hakkını vermek manasına gelir. Bir noktada ihtiyatı, diğer yönüyle de kolaylığı çağrıştırır. Çünkü herhangi bir

524 İbn Nüceym, 405.
525 Haseballâh, 362.
526 Müslim, Müsâkât 13 (2/1207).
527 İbnü'l-Kayyim, 3/144 vd.

meseledeki meşru bir gerekçeye binaen, karşı tarafın deliliyle amel etmek manasına gelir. Mesela; Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) mehir hakkını iptal eden şiğar nikahını, لاَ شِغَارَ فِى الإِسْلاَمِ "İslâmda şiğar yoktur" hadisiyle[528] yasaklamıştır. Bu sebeple caiz değildir. Fakat böyle bir durumda tarafların mağdur olmaması için, onun neticesi olan mehir ve miras gibi sonuçları kabul edilir. Bu netice ise Hanefîlere uygundur. Çünkü Hanefîlere göre ilgili hadisler, haramlık değil kerahet ifade eder.

Keza velîsinin izni olmadan evlenenlerin, diğer mezheplere göre caiz olduğunu düşünerek böyle bir akde hüküm bina etmeleri, ihtilafı gözetmemeleri manasına gelir. Bu durum aynı zamanda ihtiyata da aykırıdır.

İbn Hazm ise doğrunun tek olduğu gerekçesiyle ihtilafın caiz olmayacağını, dolayısıyla hakkın tespitiyle herkesin orada birleşeceğini söyler. Bu sebeple ona göre müraât-ı hilâf diye bir konu yoktur. Binaenaleyh ümmetin ihtilafının rahmet olduğunu beyan eden, اخْتِلَافُ أُمَّتِي رَحْمَةٌ "Ümmetimin ihtilafı bir rahmettir" hadisini,[529] kötü niyetli şahısların uydurduğunu söyleyerek mevzu kabul eder. Çünkü der; "Şayet ihtilaf rahmet ise birlik de azaptır" ki, kimse bunu söyleyemez.[530] Böylece makul konularda bir alternatif manasına gelen ihtilafın rahmet olmadığını kabul ederek, cumhurdan ayrılır ve şâz bir konuma düşer. Halbuki bu görüş, nakli öne çıkaran onun usûlüne aykırıdır. Çünkü söylediği yorum, nakilden çok reddettiği akla dayanmaktadır.

Müraât-ı hilaf konusundaki ihtilaf, aynı zamanda kulların samimiyetini ölçme adına bir mihenktir. Çünkü değişik meselelere ait ihtilaflı konular toparlanarak kabul edilmeyen telfike yol açılabileceği gibi, İslâmın kaynakları çelişkili gibi de gösterilebilir. Bu durum ise bir konunun ihtilaflı olmasının, ölçüden uzak ve istenilen şekilde bir tercih ve amele açık olmadığını gösterir.[531]

---

[528] Müslim, Nikâh 7 (2/1035).

[529] Sehâvî, Makâsıd-ı Hasene, 1/657.

[530] Muhallâ, 2/61 vd.

[531] Muvâfakât, içtihat 3 ve 10. mesele; Fâsî, Makâsıd, 140-142.

Fıkıh kaideleri:

Usul-ü fıkıhta kullanılan deliller bir fıkıh kaidesi değildir. Çünkü kavaid füruatla ilgilidir. Bu sebeple de onlar daha çok tatbikatın yapıldığı fürûat kitaplarında bulunur. Buna rağmen bu kaidelerin bilinmesi, usulün tatbikini kolaylaştırmaktadır. Çünkü kaideler geneli itibarıyla değişik fıkıh babları altındaki meseleleri veciz bir şekilde toplayan ölçü manasına gelmektedir. Şu kaide bunun güzel bir örneğidir: الأمُورُ بمقَاصِدِهَا "Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir." Bu yönüyle onların bilinmesi, İslâm fıkhının teori ve pratiğinin daha iyi kavranması manasına gelir.

Eğer kaide konumundaki bir ölçü değişik babları değil de sadece bir babın meselelerini içeriyorsa, buna da zâbıt (dâbıt) denir ki, çoğulu davâbıt (zavâbıt) şeklinde gelir. Aslı hadis olan şu kaide buna bir örnektir:[532] أَيُّمَا إِهَابٍ دُبِغَ فَقَدْ طَهُرَ "Hangi deri tabaklanmışsa temiz olmuştur."[533]

532 İbn Nüceym, Eşbâh, 14,166.
533 Dârimî, Edâhî 20 (2/411).

İkinci Bölüm

ŞER'Î DELİLLERDEN ÇIKARILAN HÜKÜMLER

ŞER'Î DELİLLERDEN ÇIKARILAN HÜKÜMLER

İslâm hukukunda şer'î kaynaklar ve delilleri bilmek temel bir amaçtır. Fakat bundan daha ileri olan asıl gaye, onların tatbik edilmesi suretiyle ahkamı ortaya koymaktır. İşte bu tatbik sırasında bazı fıkıh kaidelerinin kullanımına ihtiyaç duyulur. Bu sebeple biz bu bölümde, delillerin uygulaması ve ona talluk eden söz konusu kuralları göreceğiz.

Bu bölüm, fıkıh usulünün ana omurgasını oluşturduğu için aslında kitabımızın birinci bölümü olmaya daha layıktı. Fakat fıkhî kaynakları incelemek, bu işe yeni başlayanlar açısından daha kolay olduğundan onu öne aldık. Belki ileri dönemlerde fıkıh konusundaki ön bilgiler öğrenciye daha iyi verilir hale gelirse, bu bölüm anlaşılmayı daha da kolaylaştıracağı gerekçesiyle öncelikle takdim edilir.

Bu bölüm bir bütün halinde düşünüldüğünde dört temel kısma ayrılır. Bunlar hüküm, hâkim, mahkûmün fih ve mahkûmün aleyhtir. Sırasıyla görelim:

I. HÜKÜM

Hüküm, herhangi bir konuda Şâri'den sâdır olan irade ve karardır. Şer'î hükümlerin sâdır olduğu kaynak ise Şâri' Teâla'dır. Dolayısıyla İslâm fıkhında hâkim sadece Allahtır. Fakat fiiller mükelleflere aittir. Bu sebeple hüküm koyucunun beyanını bilmek kadar, fillerdeki vasıfları tam bir şekilde kavramak da önem arzeder.

Usulcülere göre şer'î hitabın bizzat kendisi hüküm kabul edilirken,

fukahaya göre hitabın sonucu hüküm kabul edilir. Mesela usulcülere göre, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ "Ey iman edenler! Akitleri ifa ediniz" âyeti[1] bir hükümdür. Fukahaya göre ise bu âyetten çıkan sonuç, yani "Akitlerin gereğini yapma" hükümdür.

Hükümler mükelleflere "Yapınız, yapmayınız veya serbestsiniz" şeklinde teklîfî mahiyette gelebileceği gibi, başka bir ilahi hükme sebep, şart, mâni.. gibi bir sıfatla vad'î mahiyette de gelebilir. Bunlardan teklifî olanlar, nihai hedefte kullar açısından yapmak veya yapmamak külfeti getirdiği için kendilerine teklîfî denmiştir. Ama vad'î hükümler sebep, şart, mâni gibi alanlarda mükellefin dahli olmayan konuları içerir. Bunlar doğrudan Şâri tarafından konulmuş hükümlerdir. Mesela güneşin doğması, hayız hali, ruyet-i hilal gibi konular, tamamen mükellefin dışında gelişir.[2]

Şimdi Şâri-i Hakîm'in koyduğu hükümleri taksim ederek açıklayalım:

A. TEKLÎFÎ HÜKÜM

Bu tür hükümlerde konu, Şâri'in hitabının yapılması veya kulun fiilinin onun hitabına uygun olmasıdır. Çünkü doğrudan kanuna uymak teklif olduğu gibi, nihai olarak kullardan sâdır olan fiillerin kanuna uygunluğunu aramak da bir tekliftir.

Teklifî hükmü tarif ederken usûlcüler ile fukaha ihtilaf etmişlerdir. Bu noktada Şâri'in hitabına usûlcüler, kula ait fiilin ona uyup uymaması açısından bakarken; fakihler ise kulun fiiline Şâri Teâla'nın hitabının uyup uymaması açısından bakmıştır. Netice ise değişmemektedir.

Bir örnek vermek gerekirse, usûlcülere göre emir var olduğu için âdil olmak önemlidir. Fukahaya göre ise emr-i ilahiye uygun olduğu için adalet sıfatı makbuldür. Fakat bu cüz'î ihtilafın pratikte pek önemi olmaz. Çünkü her ikisi de aynı sonuca varmaktadır.

Neticede Şâri' Teâla kullardan herhangi bir fiilin yapılmasını ya istemiştir veya istememiştir. Veya bir kulun fiili Şâri'in hitabına ya uygundur veya değildir.

---

1 Mâide suresi, 5/1.
2 Karâfî, Fürûk, 1/182.

Şâri'in bir mükellefi yapmak veya yapmamak arasında muhayyer bırakması da söz konusu olabilir. Veya kulun fiili muhayyer bırakılan bir sahada gerçekleşebilir. Dolayısıyla mükellefin bu tür emirlerden çıkaracağı yükümlülükler vardır.

Şâri'in fiilin yapılmasını kesin ve bağlayıcı tarzda istemesine ***îcap*** (farz) denir. Eğer bu istek kesin ve bağlayıcı tarzda değilse ***nedb*** ismini alır. Mesela beş vakit namazı kılmak îcap ederken (farz); teheccüd, kuşluk ve istihare.. gibi nafile namazları kılmak mendup olmaktadır.

Şâri'in bir fiilin yapılmamasını kesin ve bağlayıcı bir tarzda istemesine de ***tahrim*** denir. Eğer bu istek kesin ve bağlayıcı bir tarzda değilse ***kerâhet*** ismini alır. Mesela zina, وَلاَ تَقْرَبُوا الزِّنَا إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلاً "*Zinaya yaklaşmayın. Çünkü o bir fuhuş ve kötü yoldur*" âyetine[3] göre haram iken, Şâri'in mükellefi her hangi bir fiili yapıp yapmama konusunda serbest bırakmasına da ***ibâha*** denmektedir. Mesela, وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا "*İhramdan çıkınca avlanınız*" âyeti[4] bunu ifade eder. Çünkü buradaki avlanma işi bir emir değil izindir.

Teklifî hükümler alış verişte olduğu gibi, mükellefin fillerinin eseri olabilirler. Bu muameleye ***şer'î tasarruf*** denirken, neticesine de ***şer'î ihtisas*** ismi verilir. Mesela satış muamelesi şer'î bir tasarruf olurken, neticesinde doğan mülkiyet sıfatı da şer'î ihtisastır. Diğer ihtimale göre ise teklîfî hükümler mükellefin fillerinin sıfatıdır. Mesela kılınan beş vakit namazın vasfı farziyettir. Alış verişin vasfı ise ibâhadır.

*Teklîfî hükümler **dünyevî ve uhrevî** olarak da ikiye ayrılırlar. Dünyevi olanlardaki gaye ihtisas-ı şer'î iken, uhrevi olanlardaki gaye emredildiği için yaparak borcu ifa etmektir.*

Dünyevi niyetlerle yapılan fiillerin hükümleri sıhhat, butlan, fesâd, in'ikat, adem-i in'ikat, nefâz, adem-i nefâz, lüzûm ve adem-i lüzûm kısımlarına ayrılır. Bu durumlar ise sahih, fâsid, mün'akid, gayr-ı mün'akid, lâzım, gayr-ı lâzım, nâfiz ve gayr-ı nâfiz vasıflarıyla anılır.

Uhrevi hükümlerdeki maksatlar ise külliyyen âhirete aittir. Bunlar vücup, nedb, hürmet, kerahet ve ibaha ifade ederler. Dolayısıyla vâcip, haram, mendub,

---

3 İsrâ suresi, 17/32.
4 Mâide suresi, 5/2.

mekruh ve mübah isimleriyle anılırlar. Fakat unutulmamalıdır ki, dünyevî fillerin uhrevi yönleri olduğu gibi, uhrevi hükümlerin de dünyaya bakan yönleri vardır. Bu durum ise detay açıklama gereketiren farklı bir konudur.

Vacip, haram, mendub, mekruh ve mübah olmak üzere beş kısım, cumhura göre aynı zamanda teklîfî hükümlerin isimleridir. Fakat Hanefîlere göre vacip ve tahrimen mekruh ile bu sayı yediye çıkar. Şii İmâmiler ise vacibe mahzûr adı vererek küçük bir isimlendirme farkıyla bu sayıyı beş olarak görür.[5] Sırasıyla görelim:

Teklîfî hükümlerin Kısımları

1. Vâcib

Şâri Teâla'nın yapılmasını kesin ve bağlayıcı tarzda istediği fiile cumhura göre vâcip denir. Bu durum talep sıygasının kendisinden anlaşılacağı gibi, terkedene verilecek ceza ve ittiba edene verilecek mükafattan da anlaşılabilir. Mesela namaz kılmayla ilgili emirler, onu ifa edenlere verilecek mükafaat ve terkedenlere verilecek ceza ile, sözkonusu emrin gereğini yapmayı net bir şekilde ortaya koyar. Bu sebeple onu kılmak Hanefîlere göre farz, cumhura göre de vacip ismini alır.

a) Vâcibin Hükmü

Vâcip bir emrin yapılması mutlaka gereklidir. Bu sebeple emre uyan mükafatı, uymayan da cezayı hak eder. Hatta vacip sübut ve delalet yönüyle kesin bir delil ile ortaya çıkmışsa, inkar eden küfre girer. Fakat bu tanım cumhura göredir. Zira Hanefîlerdeki durum, vacibin tanımından gelen farkla biraz ayrılmaktadır.

1) Hanefîlerde Vacip

Onlara göre vacip, Şâri'in mükelleften yapılmasını bağlayıcı tarzda istediği, fakat bunun zannî delil ile sâbit olduğu fiildir. Fıtır sadakası, kurban kesmek, vitir ve bayram namazlarını kılmak ve namazda fatiha suresini okumak bu cümledendir. Çünkü bunlar haber-i vâhid ile sabit olmuştur. Dolayısıyla terk eden dinden çıkmasa da büyük bir günah sahibi (fâsık)

---

5 Husarî, Nazariyyetü'l-Hukm, 1/76.

sayılır. Bu durum ise Hanefîlerde farz ve vacip olmak üzere iki kavramın ortaya çıktığını göstermektedir.

2) Hanefîlerde Farz

Hanefî mezhebine göre farzın delili, hem sübut hem de delalet yönüyle kesinlik ifade etmesinden dolayı onu inkar eden küfre girer. Bu kısım farzlara, ***itikadî ve amelî*** yönden farz da denmektedir. Zira Hanefîler vacip saydıkları şeylere sadece ***amelî farz*** derler.

Hanefîlere göre farz ve vacip ayrımının bazı fıkhî sonuçları vardır. Buna göre mesela fatihayı okumayanın namazı bozulmaz. Çünkü namazda kıraat yapmak, فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ "O halde Kur'ândan kolayınıza geleni okuyun" âyetine[6] göre farzdır. Fakat kıraat içinde fatiha suresini okumak, لاَ صَلاَةَ لِمَنْ لَمْ يَقْرَأْ فِيهَا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ "Fatihayı okumayanın namazı yoktur" hadisiyle[7] sabit olmuştur. Bu hadis ise mütevatir olmadığından âhad, yani zannî sayılır ve hükmü vaciptir. Dolayısıyla terkedenin namazı bozulmaz.[8]

b) Farz ve Vâcip Ayrımının Tahlili

İlk bakışta farz ve vacip ayrımı makul görülmektedir. Çünkü delillerin kuvvet derecesi aynı değildir. Fakat biraz derinlemesine düşünüldüğü zaman, bir başka tenakuzun ortaya çıktığı farkedilir. O da râvi sahabe ile şu andaki müslümanların durumudur. Çünkü ilgili hadisi Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'den duyan şahıs, bunu sadece kendisi duymuş olduğundan, mezkur emri terk etme şansına sahip değildi.

Mesela böyle bir emirle sabit olan Fatiha suresini namazında mutlaka okuması gerekecekti. Zira bu ona farzdı. Bu durum ise, sahabeye farz olanın bize vacip olması gibi çelişkili bir sonucu ortaya çıkarır ki, pratikte kabul edilemez. Buna göre ise cumhurun görüşü daha doğrudur. Zira bu noktadaki tevhit, ileride ümmet içinde olabilecek çelişkili hareket gibi bazı olumsuzlukların önüne geçebilecektir.[9]

---

6 Müzzemmil suresi, 73/20.

7 İbn Mâce, İkâmet 11(1/273).

8 Dönmez, Farz, 12/184.

9 İbn Âşûr, Makâsıd, 39.

Fakat pratikte Hanefîler açısından farz ve vacipten her biri uyulma mecburiyeti taşıdığından, bu ayrımın sonucu sadece onu inkar edene müteallık sayılır. Çünkü bu taksim vacibi inkar edeni küfürden çıkarmakta ve fâsık seviyesinde bile olsa iman dairesinde muhafaza etmektedir. Zaten küfür isnadının ağırlığı, hem söyleyen hem de söylenen açısından büyük olduğundan, mümkün mertebe bundan kaçınmak gerekir. Dolayısıyla Hanefîler bu noktaya; vacip konusunun dinde ilm-i zaruret denilen tavatür seviyesinde bir bilgiyle sübut bulup bulmadığı veya en ufak bir şüpheden bile uzak bir katiyetle anlaşılıp anlaşılmadığı açısından bakarak, müttehem hakkındaki küçük de olsa bir ihtimali değerlendirmişlerdir.

c) Vâcibin Kısımları

Vacip değişik açılardan taksime tâbi tutulur. Sırasıyla bunları görelim:

1) Edâ Edileceği Vakit Açısından

Eda edileceği vakit açısından vacip, mutlak ve mukayyet olmak üzere ikiye ayrılır.

√ Mutlak Vâcip

Şâri' Teâla'nın edâ edilmesi için herhangi bir vakit tayin etmediği vacibe mutlak vacip denir. Mesela keffâretler ve adakları yerine getirmek bu cümleden sayılır. Bu sebeple mükellef onları istediği zaman yapabilir.

√ Mukayyed Vâcip

Şâri'in eda edilmesi konusunda belirli bir vakit tayin ettiği vaciplere mukayyed vacip denir. Dolayısıyla edâ süresi için net bir başlangıç ve bitiş söz konusudur. Bu sebeple ona uygun şekilde yerine getiren eda etmiş sayılır. Mesela öğle namazı sadece vakti içinde kılınırsa eda sayılır. Fakat vakti geçtikten sonra kılınırsa o bir kazâdır.

Kendi içinde mukayyed vacip de birkaç nev'e ayrılır:

Birinci Tür: Müvessa Vâcip

Bu tür vacibe geniş zamanlı vacip de denir. Zira bu vacibe tahsis edilen süre kendisi yanında aynı cins başka vaciplerin eda edilmesine

müsaittir. Mesela namaz vakitleri böyledir. Çünkü onların süreleri içerisinde başka vacipler eda edilebilmektedir.

İkinci Tür: Mudayyak Vâcip

Bu tür vacibe muakkat (vakitli) vacip de denir. Vacibin eda edilmesi için tayin olunan süre kendi cinsinden başka bir vacibin eda edilmesine müsait değilse, buna mudayyak vacip denmektedir. Mesela Ramazan orucu böyledir. Çünkü bu ay süresince bir başka oruç tutulamaz.

Üçüncü Tür: Züşşebeheyn Vâcip

Bu tür vacip bir yönüyle birinci türe, bir yönüyle de ikinci türe benzer. Örneği ise hac ibadetidir. Çünkü bir sene içinde sadece bir kere hac yapılabilmektedir. Dolayısıyla bu yönüyle bir kayıtlama (takyit) sözkonusudur. Fakat diğer yandan hacla ilgili fiiller hac aylarının tamamını kapsamaz. Bu yönüyle de bir genişlik vardır.

√ Vâcibi Tasnifin Neticeleri

1. Müvessa vâcip ancak özel bir niyetle geçerli olur. Çünkü sözkonusu süre içerisinde başka vacipler yapılabilir. Binaenaleyh vakti içerisinde kılınan bir namaz niyet taşımazsa, mükellefin üzerinden sâkıt olamaz.

2. Mudayyak vacibin edası mutlak bir niyetle olabildiği gibi, başka bir vacibe niyetle de olabilir. Mesela Ramazan ayında mutlak olarak oruca veya herhangi bir nafile oruca niyet edilse sonuç fark etmez, yine Ramazan orucu yerine geçer.

3. Züşşebeheyn vacip ise, mutlak niyetle edası geçerli olur. Fakat hac örneğinde olduğu üzere farz yerine başka bir nafileye niyet edilse, bu mümkündür. Zira bu durumda sözkonusu niyete göre eda edilmesi gerekir.

2) Miktarının Belirli Olup Olmaması Açısından

Vâcip, miktarının belirli olup olmaması açısından muhadded ve gayr-ı muhadded olarak iki kısma ayrılır:

√ Muhadded Vâcip

Şâri' Teâla'nın hakkında belirli bir miktar tayin ettiği vâciplere muhadded vacip denir. Miktarı konusunda ihtilaf olmayan beş vakit namaz,

zekat ve oruç bu gruba girer. Dolayısıyla sonucuna da aynen uymak gerekir.

√ Gayr-ı Muhadded Vâcip

Şâri'in miktarını tayin etmediği vaciptir. Mesela Allah yolunda infak etmek, tebliğ için gerekeni yapmak, açları doyurmak, zulme uğrayan kişileri kurtarmak ve misafirlere ikram etmek.. böyle sayılır. Mekke döneminde gelen hükümlerin çoğu böyleydi ve kendilerinde ruhsattan çok azîmet verdı. Bu tür vaciplerde asıl olan ihtiyacın giderilmesidir. Bu miktar ise zaman ve şartlara göre değişebilir. Dolayısıyla gayr-ı muhadded vacipler, mahkeme kararı olmadan veya borç altına giren şahsın rızası bulunmadan zimmette sabit olmaz. Çünkü neyi ifa edeceğini bilmeyen bir şahsa, herhangi bir teklif yüklenemez.

Gayr-ı muhadded vaciplerin sınır ve şartları objektif ölçüler içerisinde net olmadığı için, hakkında ihtilaf sözkonusu olabilmektedir. Mesela akrabaya düşecek nafaka konusu, miktarı bilinmediğinden Hanefîlere göre gayr-ı muhadded bir vacip kabul edilirken, cumhur bunu muhadded kabul eder. Zira onlara göre bu muğlaklık, mükellefin imkanına veya muhtacın ihtiyacına göre belirlenir.

3) Îfa Etmesi İstenen Kişi Açısından

Dinî yükümlülüklerin ve borçların gereği gibi yerine getirilmesine îfâ denir.[10] İfa etmesi istenilen kişi açısından vacip aynî ve kifaî olarak ikiye ayrılır:

√ Aynî Vâcip

Her bir mükellefin teker teker yerine getirmesi gerekli olan vacibe aynî vacip denir. Mesela beş vakit namaz ve oruç aynî bir vaciptir.

√ Kifaî Vâcip

Şâri (cc) tarafından ifası bir bir her mükelleften değil de topluca herkesten istenen vacibe kifaî vacip denir. Dolayısıyla bu tür vaciplerde ümmetin tüzel (hükmî) kişiliği öne çıkmaktadır. Mesela yargı görevlerini yerine

---

10 Aybakan, Îfâ, 21/498.

getirmek, cihat yapmak, selama karşılık vermek, emr-i bilmaruf nehy-i anil-münkerde bulunmak ve tıp tahsili yapmak.. gibi durumlar bu kısma girer. Buna göre ümmet içerisinden bazıları bu vecibeleri yaparsa, diğerlerindeki sorumluluk düşer. Fakat hiçbir kimse yapmazsa herkes, yeteri kadar şahıs yapmazsa da bütünüyle ümmet içindeki bütün fertler mesul olur. Konuya bu açıdan bakılınca, bir yerde tek tabip bulunmaktaysa, onun gelecek her hastaya bakması vaciptir. Yine boğulmak üzere olan birisinin çığlığını sadece tek bir kişi duymuşsa, onu kurtarmaya koşması vâciptir.

4) İstenilen Fiilin Belirli Olup Olmaması Açısından

İstenilen fiilin belirli olup olmaması açısından vacip iki kısma ayrılır. Eğer yapılması istenilen fiil belirliyse muayyen vacip ismini alırken, söz konusu fiil belirsiz ise muhayyer ismini alır. Kısaca açıklayalım:

√ Muayyen Vâcip

Şâri' Teâla'nın değişik tercihler arasında seçim hakkı tanımaksızın bir şıkkı belirleyerek yapılmasını istediği vacibe muayyen vacip denir. Dolayısıyla mükellef bu fiilin aynını yerine getirmediği sürece tekliften kurtulamaz. Mesela namazı emredildiği şekilde kılmayan, zekatı emredildiği şekilde vermeyen ve orucu emredildiği şekilde tutmayan.. bundan doğan sorumluluğu üstlenir.

√ Muhayyer Vâcip

Bu tür vacibe müphem vacip de denir. Muhayyer vacip; Şâri Teâla'nın mükelleften birkaç tercihten birisini tayin etmeden, içlerinden birisinin yapılmasını istediği vacib türüdür. Mesela yeminini bozan bir kişi için on fakiri doyurmak, giydirmek veya bir köle azat etmekten birisinin tercih edilmesi istenmiştir. Çünkü bu konudaki âyet-i kerimede şöyle buyrulur: لاَ يُؤَاخِذُكُمُ اللهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الأَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشَرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعِمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلاَثَةِ أَيَّامٍ ذَلِكَ كَفَّارَةُ أَيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ وَاحْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ "Allah sizi kasıtsız olarak yaptığınız yeminlerden dolayı sorumlu tutmaz, ama bilerek yaptığınız yeminlerden ötürü sorumlu tutar. Böyle bir yemini bozarsanız onun keffâreti, çoluk çocuğunuza yedirdiğiniz orta halli yemek çeşidinden

on fakir doyurmak, yahut on fakiri giydirmek veya bir köleyi hürriyete kavuşturmaktır. Bunlara gücü yetmeyen kimse ise üç gün oruç tutsun. İşte yemin ettiğinizde, yemin bozmanın keffareti budur. Yeminlerinize sahip çıkınız. Allah size âyetlerini böyle açıklıyor ki belki şükredersiniz."[11] Buna göre yeminini bozan mükellef, üç seçenekten birisini tercih etmekte hürdür. Dolayısıyla muhayyer vaciplerden birisini mükellefin seçmesi gerekir. Fakat onlardan hiç birini yapmazsa günahkar konuma düşer.

d) İfası Açısından Vâcip

Vacibin vaktinde yapılmasına ***edâ***, vakti dışında yapılmasına da ***kazâ*** denir. Eda, vaktinde cemaatle kılınan namaz gibi ya ***kâmil*** olur veya namazı cemaatsiz kılmak gibi bazı noksan sıfatlar taşıdığı için ***kâsır*** olur.

Bazen de "Kazâya benzer edâ" söz konusudur. Mesela başkasına ait bir mal mehir olarak gösterilse ve sonra onun aynısı temin edilerek evlenilecek kadına verilse; söylenileni aynen yapma yönüyle eda olur. Fakat o mal satıcıdan alıcıya geçerken mülkiyet değiştirdiğinden, aynını değil de mislini vermiş sayılır. Bu sebeple de kaza olma durumundan bahsedilir.

Kaza, tanım olarak bir şeyin aynını değil de mislini ifa etmeye denmektedir. Bu ifa bazen aklın kavrayacağı şekilde olur. Mesela telef olan buğday yerine bir başkasını verme gibi bir durum söz konusuysa, buna ***misl-i makul-u kâmil*** denmektedir. Eğer ifa edilecek şeyin aynısı yoksa bu sefer de değeri verilir ki, buna da ***misl-i makul-u kâsır*** denir.

Bazen kaza aklın kavrayamayacağı bir şeyle de olur. Mesela yaralanan bir organ yerine verilen diyet, ***misl-i gayr-ı makul kaza*** sayılır.[12] *Çünkü yaralanan bir organ ile onun diyeti arasında aklın doğrudan kavrayacağı bir ilgi yoktur.*

2. Mendub

Nedb kelimesi lügatte önemli *bir işe davet etmek* manasına gelir. Buna göre mendub, *kendisine davet olunan şey* anlamındadır. Istılahta ise

[11] Mâide suresi, 5/89.
[12] Yaşaroğlu, Kazâ, 25/110; Bardakoğlu, Edâ, 10/389.

Şâri'in yapılmasını bağlayıcı olmaksızın istediği, dolayısıyla terk edilmesini kötülemediği fiile denmektedir. Fakat bunun yanında sünnet, nafile, müstehab, ihsan ve tatavvu kelimeleri de mendub manasını ifade etmektedir.

a) Mendubu Anlama Yolları

a) Nedb hükmü bazen nastaki ifadeden anlaşılır. Mesela Cuma günü gusül yapmak böyledir. Zira şu hadis bunu gösterir: مَنْ تَوَضَّأَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ فَبِهَا وَنِعْمَتْ يُجْزِئُ عَنْهُ الْفَرِيضَةُ وَمَنِ اغْتَسَلَ فَالْغُسْلُ أَفْضَلُ "Kim Cuma günü abdest alırsa ne kadar güzel yapmış olur ve farz için yeterlidir, fakat gusül yapmak daha güzeldir."[13]

b) Karîne ile. Emir lafızlarının her zaman bağlayıcılık (lüzûm) ifade etmememesi sebebiyle, bazen kendisinden ne kast edildiği net olmayabilir. Keza bağlayıcılık ifade eden bir lafız, başka bir karîne ile bağlayıcı olmayan bir hüküm ifade edebilir. Bu karine ise her hangi bir nas veya İslâm hukukunun genel kâidelerinden birisi olabilir. Mesela fiilin terkine ceza bağlanmaması gibi bir durum bu konuda karine sayılabilir. Konuyla ilgili birkaç örnek verelim:

1. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلاَ يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللهَ رَبَّهُ وَلاَ يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لاَ يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الأُخْرَى وَلاَ يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا وَلاَ تَسْأَمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَى أَجَلِهِ ذَلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللهِ وَأَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ وَأَدْنَى أَلاَّ تَرْتَابُوا إِلاَّ أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلاَّ تَكْتُبُوهَا وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَلاَ يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلاَ شَهِيدٌ وَإِنْ تَفْعَلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ وَاتَّقُوا اللهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللهُ وَاللهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ "Ey iman edenler! Belirli bir vâdeye kadar birbirinize borç verdiğiniz zaman onu kaydedin! Ve aranızda doğrulukla tanınmış bir kâtip onu yazsın! Kâtip, Allahın kendisine öğrettiği gibi (adalete uygun olarak) yazmaktan kaçınmasın ve yazsın! Üzerinde hak olan borçlu kişi de akdi yazdırsın ve Rabbi olan Allahtan sakınsın da borcundan hiçbir şey noksan bırakmasın! Eğer üzerinde hak olan borçlu, akılca noksan veya küçük veya yazdırmaktan âciz bir kimse

[13] İbn Mâce, İkâme 81 (1/347).

ise, onun velisi adalet ölçüleri içinde yazdırsın! İçinizden iki erkek şahit de tutun! İki erkek bulunmazsa o zaman doğruluklarından emin olduğunuz bir erkek ile iki kadının şahitliğini alın! (Bir erkek yerine iki kadının şahit olmasına sebep) birinin unutması halinde ikincisinin hatırlatmasına imkân vermektir. Şahitler çağırıldıklarında, şahitlikten kaçınmasınlar! Siz yazanlar da, borç az olsun çok olsun, vâdesiyle birlikte yazmaktan üşenmeyin! Böyle yapmak, Allah katında daha âdil, şahitliği ifa etmek için daha sağlam ve şüpheyi gidermek için daha uygun bir yoldur. Ancak aranızda hemen alıp vereceğiniz peşin bir ticaret olursa, onu yazmamakta size bir günah yoktur. Alış veriş yaptığınız zaman da şahit tutun! Ne kâtip, ne de şahit asla mağdur edilmesin. Bunu yaparak zarar verirseniz, doğru yoldan ayrılmış ve Allaha itaatin dışına çıkmış olursunuz. Dolayısyla Allaha itaatsizlikten sakının! Allah size en uygun tutumu öğretiyor. Çünkü Allah her şeyi hakkıyla bilir."[14]

Bu âyet borçlanmaların yazılması gerektiği konusunda bir emir bildirmektedir. Fakat bu emir bağlayıcı değildir. Çünkü fiilin bağlayıcılık ihtimalini ortadan kaldıran bir karine bulunmaktadır. O da daha sonraki âyette gelen şu ifadelerdir: وَإِنْ كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَقْبُوضَةٌ فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ أَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللهَ رَبَّهُ وَلاَ تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ "Eğer yolculuk halinde iseniz ve kâtip bulamazsanız, o takdirde borç karşılığıda rehin alırsınız. Şayet birbirinize güvenirseniz, güvenilen kimse Rabbi olan Allahtan korksun da üzerindeki emaneti ödesin! Bir de şahitliği, görüp bildiğinizi gizlemeyin! Çünkü bildiğini gizleyenin kalbi günahkâr olur. Allah her ne yaparsanız iyi bilir."[15] Buradan anlaşılan, şayet borcu veren şahıs yolcu ise rehin alması, karşı tarafa güvenmekteyse de itimada dayalı bir borç ilişkisi kurabilmesidir. Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) dönemindeki uygulamalr da böyle olmuştur.

2. وَالَّذِينَ يَبْتَغُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ فَكَاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا وَآتُوهُمْ مِنْ مَالِ اللهِ الَّذِي آتَاكُمْ وَلاَ تُكْرِهُوا فَتَيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا لِتَبْتَغُوا عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَنْ يُكْرِهْهُنَّ فَإِنَّ اللهَ مِنْ بَعْدِ إِكْرَاهِهِنَّ غَفُورٌ رَحِيمٌ "Eliniz altındaki köle ve cariyelerinizden mükâtebe yapmak isteyenler olursa ve siz de onlarda liyakat görürseniz

14 Bakara suresi, 2/282.
15 Bakara suresi, 2/283.

mükâtebe yapınız! Allahın size ihsan ettiği maldan siz de onlara veriniz. (Mecburî hizmet bedellerini ödemelerine yardım ediniz.) Dünya hayatının geçici metâını elde etmek için, sakın cariyelerinizi -hele iffetli olmak isterlerse- fuhşa zorlamayın! Her kim onları fuhşa zorlarsa, bilinmelidir ki zorlanmalarından sonra Allah kendileri hakkında gafûrdur, rahîmdir (yani çok affedicidir, merhamet ve ihsanı bol olandır)."[16]

Burada köleleri hürriyete kavuşturma konusundaki emir nedbe delalet eder. Dolayısıyla bağlayıcı değildir. Çünkü emrin bağlayıcılık ihtimalini kaldıran bir karine vardır. O da İslâm hukukunda genel kural olan, mâlikin mülkünde istediği gibi tasarruf edebilmesidir. Dolayısıyla ona herhangi bir zaruret olmadıkça bir zorlama yapılamaz.

3. Bir hadis-i şerife göre evlenmeye gücü yeten herkes evlenmelidir. Çünkü bu konuda şu rivayetin hükmü açıktır: يَا مَعْشَرَ اَلشَّبَابِ ! مَنِ اسْتَطَاعَ مِنْكُمُ اَلْبَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ , فَإِنَّهُ أَغَضُّ لِلْبَصَرِ , وَأَحْصَنُ لِلْفَرْجِ , وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ ; فَإِنَّهُ لَهُ وِجَاءٌ "Ey gençler grubu! Kimin evlenmeye gücü yetmekteyse evlensin. Çünkü gözün sakınmasını ve ırzın korunması için daha iyidir. Fakat kimin gücü yetmezse oruç tutsun. Çünkü oruç bir kalkandır."[17] Fakat bu hadis vücup değil nedb ifade eder. Zira Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) evlenmeye imkanı olan her kişiyi onu yapmaya zorlamamıştır. İşte vakıadaki bu karine, evlenmeyi vacip olmaktan düşürmekte ve mendub haline dönüştürmektedir.

b) Mendubun Kısımları

Önem derecesine göre taksim edildiğinde mendubun üç kısma ayrıldığı görülür. Sırasıyla şunlardır:

1) Sünnet-i Müekkede

Müekked sünnetler ilahi tebliğin oldukça önemli bir parçasıdır ve kendi içinde iki nev'e ayrılır:

1. Dinî vecibeleri tamamlayıcı ve ikmal edici nitelikteki fiiller. Ezan okumak ve namazı cemaatle eda etmek bu cümleden sayılır. Fakat Hanbeliler Şâri Teâla'nın cemaatle namaz kılma konusundaki büyük tahşidatı

---

[16] Nûr suresi, 24/33.

[17] İbn Hacer, Bulûğu'l-Merâm, 208.

sebebiyle onu farz kabul eder. Müekket sünnetlere ***sünnet-i hüdâ*** da denir ki, "İbadet manası taşıdığında şüphe olmayan" manasına gelir.

2. Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in devamlı yaptığı ve sırf bağlayıcı olmadığını göstermek üzere nadiren terk ettiği fiiller. Bunun örneği abdest alırken ağza su vermek ve sabah namazının farzından önce ilave iki rekat namaz kılmaktır.

Hükmü:

Müekked sünnet manasındaki bir mendubu yerine getiren, sevabı hak eder. Terk eden ise cezaya çarptırılmamakla beraber kınanır. Fakat bu sünnetler namaz için ezan okumak veya namazı cemaatle kılmak gibi *şeâir-i İslâmiyye* nev'inden ise, bir belde halkının anlaşma ile onu topluca terk etmesi durumunda kendilerine savaş bile açılabilir. Çünkü bu şekildeki bir gevşeklik, müslüman toplumların gayr-i müslimlere benzemelerini veya onlar gibi anlaşılmasını netice verir. Bu sebeple bir yandan şeâire çok önem verilerek gayr-ı Müslimlere benzeme yolları tıkanmış, diğer yandan da müekket sünnetler farz kılınmayarak kısmî bir kolaylık getirilmiştir.

2) Sünnet-i Gayrı Müekkede

Gayr-ı müekked sünnetler *tâat* nev'inden olup, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in bazen yapıp bazen terkettiği fiillerdir. İkindi ve yatsı namazından önce kılınan dörder rekatlık namazlar, haftanın pazartesi ve perşembe günleri tutulan oruçlar, zekat ve fitre dışında fakirlere yapılan tasadduklar bu cümleden sayılır. Bu kısım sünnetler bir fazilet (üstünlük) cümlesindendir ve *müstehab* ismini alır.

Hükmü:

Gayr-ı müekked sünnetleri ifa edenler sevap kazanırlar, fakat yapmayanlar kınanmaz.

3) Sünnet-i Zevâid

Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'den bir insan olması hasebiyle sâdır olan, dolayısıyla İslamı tebliğ veya dini tebyin manasını açıkça içermeyen fiillere sünnet-i zevâid denir. Allah Rasülü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in beyaz elbise giymesi, saç ve sakalını kına ile boyaması, yeme ve içmesi.. gibi davranışları böyledir. Çünkü bunlar kisve kısmına girmektedir. Dolayısıyla daha çok

müslümanların dış görüntüsünü oluştururlar. Fakat her yönüyle örnek olan Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in bu yönü de hikmetli olsa gerektir.

Hükmü:

Allah Rasülü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in sevgisiyle zevâid sünnetleri yapanların sevaba girmesi; bunun yanında kasıtsız olarak terk edenlerin de günaha girmemesi beklenir.

Mendub konusundaki mezkur ve maruf olan üçlü taksim, diğer bir açıdan şu şekilde tasnif edilir:

1. Yapılması hidayet, aksi dalalet olan sünnetler. Ezan, kâmet ve cemaatle namaz kılmak.. bu tür sünnetlerin bazı örnekleridir.

2. Yapılması iyi olmakla beraber terkinde mahzur bulunmayan sünnetler. Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in oturup kalkma adabı ve hayvana binme usulü.. gibi durumlar da bu gruba girer.

Bu taksime göre sâbıkan verdiğimiz birinci tasnifin bir ve ikinci kısmı tek gruba, üçüncü kısım da ayrı bir gruba girmektedir.

c) Mendubun Önemi

Mendub, yapılmaya çalışılması gereken şer'î bir emirdir. Buna rağmen farz veya vacip olmadığı açıktır. Çünkü şu rivayet bir yandan diş temizliğinin vacip değil de sünnet olduğunu gösterirken, diğer yandan da terkedilmemesi noktasındaki ısrarı gösterir: لَوْلَا أَنْ أَشُقَّ عَلَى أُمَّتِي لَأَمَرْتُهُمْ بِالسِّوَاكِ مَعَ كُلِّ وُضُوءٍ "Eğer ümmetime zor gelmeyeceğini bilseydim her abdest öncesi misvak kullanmayı emrederdim."[18]

Düşünüldüğü zaman mendubun kendine göre iki temel önemi vardır.

a) Her mendub bir veya daha fazla *vacibi ikmal eder, veya onun korunmasına yardımcı olur.* Bu yönüyle mendub, farz veya vacip açısından önemli bir yer sahibidir. Çünkü mendublar mükellefiyetlerin ya mukaddimesi ya da hatırlatıcısıdır. Dolayısıyla mendublar farz ve vacipler adına kısmen insan ruhu için hazırlık sayılabileceği gibi, onların kolayca ifa edilmesini de sağlar. Bu sebeple de mutasavvıflar onu ilahi rıza kapsamında görür ve terk etmemeye dikkat gösterirler.

---

[18] İbn Hacer, Bulûğu'l-Merâm, 18.

Her mendub türünden bir vacibin olması, zorunluluk manasında gerekmez. Mesela namaz, oruç ve hac.. türü mendub ibadetlerde benzer bir vacip varken; namaz için güzel elbise giymek, iftar için acele etmek, sahuru geciktirmek ve boş sözlerden uzak durmak türü mendupların benzeri bir vacip yoktur.[19]

b) Mendublar bazen *bir küll halinde oldukça fazla önem arz eder.* Mesela ezan okumayı ve revâtib sünnetleri toptan terk etmek böyledir. Çünkü her ikisi de Müslüman toplumların asıl tezahürlerini yok edici mahiyettedir. Bu sebeple Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem), cemaate gelmeyenlere evlerinin yıkma tehdidi yapmıştır. Zira şu hadis bunu gösterir: لَيَنْتَهِيَنَّ رِجَالٌ عَنْ تَرْكِ الْجَمَاعَةِ أَوْ لأُحَرِّقَنَّ بُيُوتَهُمْ "Ya bazı adamlar cemaati terk etmeyi bırakacak ya da onların evlerini yıkacağım."[20]

Keza üç gün üst üste cemaati terkedenin kalbinin mühürleneceği rivayeti bunu gösterir: لَيَنْتَهِيَنَّ أَقْوَامٌ عَنْ وَدْعِهِمُ الْجَمَاعَاتِ أَوْ لَيَخْتِمَنَّ اللّٰهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ ثُمَّ لَيَكُونُنَّ مِنَ الْغَافِلِينَ "Bir takım adamlar ya cemaati terk etmeyi bırakacak, ya da Allah onların kalplerini mühürleyecek ve böylece gâfillerden olacaklar."[21]

Yine ilim tahsili ve evlenmeyi bütünüyle terk, cihadı tamamen bırakmak gibi durumlar hüküm açısından böyledir.

Bütünüyle toplumu ilgilendiren mendubların bu nev'ine ***farz-ı kifâye*** ismi verilir. Dolayısıyla evlenmemekte olduğu gibi bu tür mendubların toptan terki, ümmet-i Muhammed'in bütünüyle hepsini veya ona ait bazı hususiyetleri ortadan kaldırıcı mahiyettedir.

d) Mendubun Vacipten Daha Faziletli Olma Durumu

Bazen mendup vacipten daha faziletli bir hale gelir. Mesela zor durumdaki bir borçluya mühlet vermek vaciptir. Fakat bu durumda onun borcunu silmek menduptur. Ve bu mendup, mühlet verme vacibinden çok daha faziletlidir. Çünkü borçlanma âyetindeki ifadeler bunu bildirir:[22] وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ "Eğer borçlu

[19] Şâtıbî, Muvâfakât 1/140 (Yedinci mesele).
[20] İbn Mâce, Mesâcid 17 (1/260).
[21] İbn Mâce, Mesâcid 17 (1/260).
[22] Karâfî, Furûk 2/133.

sıkıntıda ise, kolaylığa çıkıncaya kadar ona mühlet verin! Şayet bilirseniz, alacağınızı bağışlamanız sizin için daha da hayırlıdır."[23]

3. Haram

Şâri'in yapılmamasını kesin ve bağlayıcı bir tarzda istediği fiile haram denir. Bu terim yerine *muharram veya mahzur* ifadeleri de kullanılır. Cumhur haramın tanım ve kapsamı konusunda tek bir görüşte ittifak ederken, Hanefîler tahrimen mekruh kategorisiyle kısmen artı ve farklı bir görüş ileri sürmüştür.

Şer'î delillerdeki haramlık hükmü şu yollarla bilinir:

a) *Haram olduğunun tahrim lafzıyla bildirilmesiyle*. Şu âyetler bu konuda örnektir:

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالاَتُكُمْ وَبَنَاتُ الأَخِ وَبَنَاتُ الأُخْتِ وَأُمَّهَاتُكُمُ اللاَّتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ مِنَ الرَّضَاعَةِ وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ وَرَبَائِبُكُمُ اللاَّتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ اللاَّتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَإِنْ لَمْ تَكُونُوا دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ وَحَلاَئِلُ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلاَبِكُمْ وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الأُخْتَيْنِ إِلاَّ مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّ اللهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا "Ey mümin erkekler! Şunlarla nikâhlanmanız haram kılınmıştır: Anneleriniz, kızlarınız, kızkardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeş kızları, kızkardeş kızları, sizi emziren süt anneleriniz, süt sebebiyle oluşan kızkardeşleriniz, kayınvalideleriniz, kendileriyle zifafa girdiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız. Fakat zifafa girmediğiniz eşlerinizin kızlarını nikâhlamanızda beis yoktur. Keza öz oğullarınızın eşleri ile evlenmeniz ve iki kızkardeşi nikâhınız altında birleştirmeniz de haram kılındı. Ancak daha önce geçen geçmiştir. Çünkü Allah çok affedici, merhamet ve ihsanı bol olandır."[24]

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ وَالْمَوْقُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ وَالنَّطِيحَةُ وَمَا أَكَلَ السَّبُعُ إِلاَّ مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ وَأَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالأَزْلاَمِ ذَلِكُمْ فِسْقٌ "Size kendiliğinden ölen hayvan, kan, domuz eti, Allahtan başkası adına kesilen hayvan, henüz canı çıkmadan yetişerek şartına uygun tarzda kestikleriniz müstesna; boğulmuş, bir şey vurularak öldürülmüş, yukarıdan yuvarlanmış, boynuzlanmış yahut canavar tarafından parçalanarak öldürülen

[23] Bakara suresi, 2/280.
[24] Nisâ suresi, 4/23.

hayvanların etleri, keza putlara ait sunaklarda kesilen hayvanların etleri ve zar atarak, kumar oynayarak elde edilen etler haram kılındı. Bunları yapmak itaat dairesi dışına çıkmaktır."[25]

الَّذينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لاَ يَقُومُونَ إلاَّ كَمَا يَقُومُ الَّذي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسّ ذَلك بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّه فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ "Fâiz yiyenler (kabirlerinden) tıpkı şeytanın çarptığı kimsenin kalkışı gibi kalkarlar. Bu, onların *"Alış veriş de fâiz gibidir"* demeleri sebebiyledir. Halbuki Allah alış verişi mübah, fâizi de haram kılmıştır. Her kime Rabbinden bir talimat gelir de fâizden vazgeçerse, daha önce yaptığı muamele kendisi için geçerlidir, fakat hakkındaki hüküm Allaha kalmıştır. Fakat kim de tekrar fâizciliğe başlarsa, işte onlar cehennemliktirler ve orada ebedî kalacaklardır."[26]

b) *Helal olmadığının bildirilmesi ile.* Şu âyetler bu konuda örnektir:

فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلاَ تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ "Eğer koca hanımını üçüncü defa boşarsa, ondan sonra bir başka erkekle evlenmedikçe kadın ona helal olmaz. Ama bu ikinci kocası kendi rızasıyla onu boşar ve kadın ile ilk kocası Allahın koyduğu evlilik hukukunu yerine getireceklerine inanırlarsa, nikâhla bir araya gelmelerinde bir günah yoktur. İşte bunlar Allahın belirlediği hudutlardır ki, O bilmek isteyenler için bunları beyan buyurmaktadır."[27]

يَا أَيُّهَا الَّذينَ آمَنُوا لاَ يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرْهًا وَلاَ تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا آتَيْتُمُوهُنَّ إِلاَّ أَنْ يَأْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا "Ey iman edenler! Kadınları zorla miras olarak almanız helâl olmaz. Keza belli bir fuhuş işlemedikçe onlara verdiğiniz mehrin bir kısmını ele geçirme gayesiyle onları sıkıştırmanız da size helâl değildir. Siz onlarla güzel bir şekilde geçinin. Şayet onlardan hoşlanmayacak olursanız, biliniz ki bir şey sizin hoşunuza gitmese de Allah onda birçok hayır takdir etmiş bulunabilir."[28]

---

25 Mâide suresi, 5/3.
26 Bakara suresi, 2/275.
27 Bakara suresi, 2/230.
28 Nisâ suresi, 4/19.

c) *Başka tür bir yasaklama ile.* Şu âyetler buna örnektir: وَلاَ تَقْتُلُوا أَوْلاَدَكُمْ مِنْ إِمْلاَقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلاَ تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَلاَ تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللهُ إِلاَّ بِالْحَقِّ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ "Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Çünkü sizin de onların da rızkını veren Biziz. Kötülük ve fuhşiyatın açık ve gizlisine yaklaşmayın. Allahın muhterem kıldığı cana haksız yere kıymayın. İşte aklınızı kullanırsınız diye Allah size bunları emrediyor."[29]

وَلاَ تَقْرَبُوا الزِّنَا إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلاً "Zinaya yaklaşmayın. Çünkü o bir fuhuş ve kötü bir yoldur." (İsrâ, 17/32)

d) *Kaçınma ifadesi kullanmakla.* Şu âyetler buna örnektir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالأَنْصَابُ وَالأَزْلاَمُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ "Ey iman edenler! Şarap, kumar, putlar ve şans okları şeytan işi bir pisliktir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz."[30]

فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الأَوْثَانِ وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ "Pislik olan putlardan uzak durun ve yalandan kaçının."[31]

e) *Cehenneme gireceği veya cezaya çarptırılacağı bildirilmekle.* Şu âyetler buna örnektir:

إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا "Zulmen yetim malı yiyenler, karınlarında sadece ateş yemektedirler ve cehenneme gireceklerdir."[32]

وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالاً مِنَ اللهِ وَاللهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ "Yaptıklarına karşılık Allahtan bir ceza olarak erkek ve kadın hırsızın elini kesin. Şüphesiz Allah mutlak galip, tam hüküm ve hikmet sahibidir."[33]

f) *Açık nehy ifadesiyle.* Şu âyet buna bir örnektir:

وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ "Allah hayasızlığı, çirkin işleri, zulüm ve tecavüzü yasaklar. Düşünüp tutasınız diye size öğüt verir."[34]

---

29 En'âm suresi, 6/151.
30 Mâide suresi, 5/90.
31 Hacc suresi, 22/30.
32 Nûr suresi, 4/10.
33 Mâide suresi, 5/38.
34 Nahl suresi, 16/90.

Haramın Türleri

İki nevi haram vardır:

1) Lizâtihî Haram

Mahiyetindeki kötülük ve zarar sebebiyle Şâri'in haramlığına hükmettiği fiile lizatihî haram denir. Zina yapmak, hırsızlık etmek, murdar et yemek ve evlenme mânii bulunanlarla evlenmek.. bu tür haram kapsamına girer. Çünkü bunların zarar ve kötülük ihtiva ettikleri açıktır. Bu sebeple bu tür haramlar İslâmî açıdan gayr-ı meşru sayılır. Dolayısıyla mükellefin bu şekilde yaptığı bir fiil, bâtıl kabul edilir ve herhangi bir sonuç doğurmaz. Mesela zina fiili nesep ve mirasçılığın, hırsızlık da mülkiyetin sübutu için sebep olamaz. Keza haram kılınan birisiyle yapılan evlilik, mirasçılık ve nesep hakkı oluşturmaz. Yine meyte satan birisinin akti bâtıl kabul edilir.

Bu tür haramlar makâsıd-ı hamse dediğimiz can, mal, hayat, din ve nesli koruma konusunda zararı sabit olan kısımdır. Mesela içki aklı giderir, zina nesli bozar, hırsızlık mülkiyeti ortadan kaldırır, öldürme ve yaralamalar canı yok eder ve netleşmiş olan sapık fikirler de dini mahv eder. Dolayısıyla hepsi de fıkhen yasaktır ve yapılması haramdır.

2) Ligayrihî Haram

Esasen meşru olduğu halde, geçici olarak üzerinde var olan başka bir sıfat sebebiyle haram kılınmaya ligayrihî haram denir. Mesela bayram günü oruç tutmak böyledir. Çünkü normal şartlarda oruç tutmak meşru olduğu halde, bayram olması sebebiyle o gün oruç tutmak yasaklanmıştır. Zira bayram günü kullar Şâri Teâla'nın misafiri sayılır. Böyle bir misafirlikte ikramı kabul etmemek ise hiçbir müslümana yakışmaz.

Fâizli satış da bu türe bir örnektir. Çünkü normal şartlarda satış helaldir. Fakat bu durumda yasak fiil olan fâizle yakın bir ilişkisi olduğu için gayr-ı meşru sayılmıştır. Zira alışverişteki fâiz, İslâma göre karşılığı olmayan bir fazlalıktır.

Cuma namazı vakti yapılan satış da böyledir. Çünkü normal şartlarda yapılan satış helal iken, Cuma namazının kılınacağı bir vakitte yapılan haram olmuştur. Fakat Zâhiriler hariç cumhura göre bu anda yapılan bir akit, haram olmakla beraber geçerlidir.

Bir kadının hala ve teyzesi üzerine nikahlanması da bu tür harama girer. Çünkü hadis-i şerifteki şu açıklama bu sonucu gösterir: إِنَّكُمْ إِنْ فَعَلْتُمْ ذَلِكَ قَطَعْتُمْ أَرْحَامَكُمْ "Eğer yaparsanız akrabalığı yok edersiniz."[35] Fakat bu haramın helale dönüşme ihtimali hiçbir türlü mümkün değildir.

İstisnalar hariç genel olarak ligayrihî haram türüne giren akitlerin hükmü, aslen meşru vasfen gayr-ı meşru olmasıdır. Tabii bu sonuç Hanefîlere göredir. Dolayısıyla kendisine bazı hukuki sonuçlar bağlanabilir. Zira akdin eksik olan yanı kapatılırsa geçerli olur. Bu ayrım sebebiyle de kendisine bâtıl değil de fâsid denmiştir. Fakat cumhur meseleyi bu şekilde değerlendirmez. Dolayısıyla akitteki eksiklik ona ait herhangi bir vasıf bile olsa, onu hiç olmamış gibi kabul eder.

4. Mekruh

Şâri Teâla'nın yapılmamasını kesin ve bağlayıcı olmayan bir tarzda istediği fiile mekruh denir. Diğer ifadeyle mekruh, Allah katında yapılmaması yapılmasından daha iyi olan, dolayısıyla kaçınılması tavsiye edilen fiildir. Şâri Teâla'nın böyle bir fiil hakkındaki hükmü şu şekillerde anlaşılır:

a) *Şâri' söz konusu yerde kerâhe lafzını kullanmıştır.* Şu hadis buna bir örnektir: إِنَّ اللَّهَ يَرْضَى لَكُمْ ثَلاَثًا وَيَكْرَهُ لَكُمْ ثَلاَثًا فَيَرْضَى لَكُمْ أَنْ تَعْبُدُوهُ وَلاَ تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَأَنْ تَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلاَ تَفَرَّقُوا وَيَكْرَهُ لَكُمْ قِيلَ وَقَالَ وَكَثْرَةَ السُّؤَالِ وَإِضَاعَةَ الْمَالِ "Allah sizdeki üç şeye razı olur, üç şeyi de kerih görür: Ona kulluk yapmanıza, Kendisine şirk koşmamanıza ve topluca ipine sarılarak ayrılığa düşmemenize razı olur. Dedi kodu yapmayı, çok soru sormayı ve malları heder etmeyi de mekruh görür."[36]

b) *Şâri nehiy sıygası kullanmıştır, fakat bunun kerahet ifade ettiğine dair bir karîne vardır.* Mesela çok soru sormak konusunda şu âyet buna bir örnektir: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لاَ تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ وَإِنْ تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبْدَ لَكُمْ عَفَا اللهُ عَنْهَا وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ "Ey iman edenler! Eğer size açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek soruları sormayın. Eğer Kur'ânın indirilmesi esnasında onları sorarsanız, size açıklanır. Halbuki Allah onları bağışlamış ve sizi onlardan muaf

---

[35] Taberânî, Mucem-i Kebîr, 11/337.

[36] Müslim, Akdıye 5 (2/1340).

tutmuştur. Çünkü Allah gafûrdur, halîmdir."[37] Fakat az önce zikrettiğimiz hadis sebebiyle bu âyet, ashab hakkında nehiy değil kerahet ifade etmekteydi. Delil ise, bu âyetin varlığına rağmen ashabın az da olsa soru sormasıdır. Zira âyet hürmet ifade etseydi, onlar hiç soru sormazlardı.

c) *Şâri'in yapılmamasını özendirici ifade kullanması söz konusudur.* Mesela şu hadis bunu gösterir: خَيْرُ اَلصَّدَاقِ أَيْسَرُهُ "Mehrin iyisi kolay olanıdır."[38] Keza boşanmayı özendirmeme konusundaki şu hadis böyledir: أَبْغَضُ اَلْحَلَالِ عِنْدَ اَللَّهِ اَلطَّلَاقُ "Allah katında en sevimsiz helal talaktır."[39]

Mekruhun Türleri

Cumhura göre tanım olarak tek tür mekruh varken, Hanefîlere göre iki tür mekruh vardır. Sırasıyla görelim:

1) Tahrîmen Mekruh

Şâri tarafından yapılmama emri kesin olmakla beraber sözkonusu delillerin sübutunda veya delaletinde bir zannîlik söz konusuysa, bu tür fiilere Hanefîler tahrimen mekruh demektedir. Sanki bu tür mekruh vacibin zıddı konumundadır.

Mesela Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in, bir kişinin başkasının alışverişi ve dünürü üzerine talip olmama konusundaki; لاَ يَبِعِ الرَّجُلُ عَلَى بَيْعِ أَخِيهِ وَلاَ يَخْطُبْ عَلَى خِطْبَةِ أَخِيهِ إِلاَّ أَنْ يَأْذَنَ لَهُ "Bir kişi izin verilmesi hariç kardeşinin alışverişi üzerine pazarlık yapmasın ve onun dünürü üzerine dünür olmasın" yasağı,[40] haber-i vahitle sabittir. Bu durum ise Hanefîlere göre sübuten zan ifade etmektedir. Dolayısıyla tahrimen mekruh bir davranıştır. Fakat ifade ettiği hükmün sarahati açıktır.

2) Tenzîhen Mekruh

Hanefîler, Şâri Teâla'nın yapılmamasını kesin ve bağlayıcı bir tarzda emretmediği fiile tenzihen mekruh demektedir. Mesela ikindi namazından sonra ve güneşin batmasından önce namaz kılmak böyle sayılır. Keza, مَنْ

---

[37] Mâide suresi, 5/101.
[38] İbn Hacer, Bulûğu'l-Merâm, 225.
[39] İbn Hacer, Bulûğu'l-Merâm, 230.
[40] Müslim, Büyû 4 (2/1154).

أَكَلَ ثُومًا أَوْ بَصَلاً فَلْيَعْتَزِلْنَا – أَوْ قَالَ – فَلْيَعْتَزِلْ مَسْجِدَنَا ، وَلْيَقْعُدْ فِى بَيْتِهِ "Soğan ve sarımsak yiyen birisi, bize veya mescidimize gelmesin, evinde otursun" hadisinin[41] hükmü böyle sayılır.

Bazen terkü'l-evlâ da mekruh olarak değerlendirilir.

Hükmü:

Cumhura göre mekruhun hükmü işleyenin cezayı hak etmemesi, fakat kınama ve azarlamaya müstehak olmasıdır. Çünkü Allahın rızası, mekruh olan bir şeyin yapılmamasındadır. Fakat bu kınama çok ileri seviyede olmamalıdır. Bu sebeple mekruhu yapan, sadece faziletli olanı terk etmiş sayılır.

Hanefîler haram ve mekruh terimlerini cumhurun mezkur görüşünden biraz farklı kullandığından, onlara göre tahrimen mekruh bir fiili işlemek cezayı gerektirir. Çünkü tahrimen mekruh, amelî açıdan haram gibi sayılır. Fakat onu inkar eden hukuken mürted sayılmaz. Bu yönüyle de böyle bir ayrımın pratik değeri anlaşılır hale gelmektedir. O da inkar eden şahsı inanç yönüyle dinden dışlamamaktır ve onun hakkında mürted ahkamını tatbik etmememktir.

Hanefîlere göre tenzihen mekruh bir fiili yapmamanın cezası, cumhurun mekruhu yapmayan konusundaki görüşüyle aynıdır.

Neticede önemli olan durum, cumhurdan ayrılarak farz ve vacip ile haram ve tahrimen mekruh taksimi yapan Hanefîlerdeki teklifî hükümlerin sayısının beşten ***yediye*** yükselmesidir.[42]

5. Mubah

Şâri'in mükellefi herhangi bir fiili yapıp yapmamakta serbest bıraktığı hükme mubah denir. Bu sebeple ibâha ifadesinde sözkonusu fiilin ne yapılması ne de terk edilmesi istenmiştir! Bu şekildeki fiillerin hükümlerine *helal* veya *câiz* de denebilir. Yeme, içme ve dolaşma.. gibi zaruri olamayan ihtiyaçlar böyledir. Fakat hayatın idamesi için zaruri olan yetecek kadarlık kısım farzdır.

---

41 Buhârî, Ezân 160 (1/208).

42 Koca, Mekruh, 28/581.

İbâha değişik yollarla anlaşılır. Bunları şudur:

a) Şâri'in *helallık lafzını* kullanmasıyla. Şu âyetler buna örnektir: الْيَوْمَ أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ وَطَعَامُكُمْ حِلٌّ لَهُمْ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ إِذَا آتَيْتُمُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ وَلاَ مُتَّخِذِي أَخْدَانٍ وَمَنْ يَكْفُرْ بِالإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ وَهُوَ فِي الآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ "Bugün size iyi ve temiz şeyler helal kılındı. Ehl-i Kitabın yiyecekleri size, sizinkileri de onlara helaldir. Namuslu, zinaya girmemiş ve gizli dostlar edinmemiş insanlar halinde yaşamanız şartıyla müminlerden hür ve iffetli kadınlarla, keza sizden önceki Ehl-i kitaptan hür ve iffetli kadınlarla, mehirlerini vererek nikâhlanmanız size helâldir. Kim imanı inkâr ederse bütün yaptığı işler boşa gider ve âhirette ziyana uğrayanlardan olur."[43]

Erkekler açısından evlilik konusunda ebedî haram olan kadınlar zikredildikten sonra şu âyet gelir: وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكُمْ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً وَلاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاضَيْتُمْ بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِ إِنَّ اللهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا "Bu sayılanlardan başkalarını; iffetli yaşamak ve zina etmemek şartıyla, mehirlerini vererek nikâhlamanız helâldır. Dikkat edin; evlenerek beraberliklerinden yararlandığınız kadınlara, belirlenmiş olan mehirlerini verin ki bu bir haktır. Fakat mehir belirlendikten sonra aranızda anlaşarak onun miktarını arttırıp eksiltmenizde size bir vebal yoktur. Şüphesiz Allah her şeyi hakkıyla bilir, mutlak hüküm ve hikmet sahibidir."[44] Bu âyet kapsamında helal dairesindeki tercihler gözükmektedir.

b) Naslarda geçen ve günahın olmadığı ifade edilen lafızlardan ibaha anlaşılır. Şu âyetler buna örnektir:

إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلاَ عَادٍ فَلاَ إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ "O size leş, kan, domuz eti ve Allahtan başkası adına kesilen hayvan etini haram kıldı. Kim çaresiz kalırsa bunlardan yemesinde günah yoktur. Şüphesiz Allah gafûrdur, rahîmdir."[45]

وَلاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ عَلِمَ اللهُ أَنَّكُمْ

43 Mâide suresi, 5/5.
44 Nisâ suresi, 4/24.
45 Bakara suresi, 2/173.

سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلَكِنْ لاَ تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا إِلاَّ أَنْ تَقُولُوا قَوْلاً مَعْرُوفًا وَلاَ تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتَّى يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللهَ يَعْلَمُ مَا فِي أَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ "Sizden bu hanımlarla evlenmeyi düşünenlerin iddet müddeti esnasında onlara bu niyetlerini çıtlatmalarında veya gönüllerinde tutmalarında bir beis yoktur. Şüphesiz Allah sizin onları hatırınızdan geçireceğinizi pek iyi bilmektedir. Ancak meşrû sözler dışında, onlarla gizlice buluşma hususunda sözleşmeyin ve bekleme süresi sona ermeden nikâh akdine girişmeyin! Allahın içinizde saklı olan her şeye hakkıyla vakıf olduğunu bilerek, emrine aykırı davranmaktan sakının! Hem de bilin ki Allah çok affedici, çok müsamahalıdır."[46]

İnsanların meşru dairede birbirlerinin evlerinden yiyebileceğini ifade eden âyet de ibaha konusuna delil olur. Çünkü bu âyet, bazı kişilerin birbirlerinin evinden sahiplerinin izniyle bir şey yediğinde, bâtıl bir iş mi yapmış olacağı konusunda endişe ettikleri bir anda nâzil olmuştur ve Şârii Teâla şöyle buyurmuştur:[47]

لَيْسَ عَلَى الأَعْمَى حَرَجٌ وَلاَ عَلَى الأَعْرَجِ حَرَجٌ وَلاَ عَلَى الْمَرِيضِ حَرَجٌ وَلاَ عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ آبَائِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أُمَّهَاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ إِخْوَانِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَخَوَاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَعْمَامِكُمْ أَوْ بُيُوتِ عَمَّاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَخْوَالِكُمْ أَوْ بُيُوتِ خَالاَتِكُمْ أَوْ مَا مَلَكْتُمْ مَفَاتِحَهُ أَوْ صَدِيقِكُمْ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَأْكُلُوا جَمِيعًا أَوْ أَشْتَاتًا فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَى أَنْفُسِكُمْ تَحِيَّةً مِنْ عِنْدِ اللهِ مُبَارَكَةً طَيِّبَةً كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمُ الآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ "Görme özürlü, topal veya hasta gibi şahısların sizin evlerinizden yemelerinde mahzur olmadığı gibi, sizin de eşlerinize yahut çocuklarınıza ait evlerden, babalarınızın evinden, annelerinizin evinden, erkek kardeşlerinizin evinden, kız kardeşlerinizin evinden, amcalarınızın evinden, halalarınızın evinden, dayılarınızın evinden, teyzelerinizin evinden, yahut anahtarları size bırakılıp sahip çıkmanız istenen yerlerden veya arkadaşlarınızın evlerinden yemenizde mahzur yoktur. Evet, ister toplu ve ister ayrı olsun yemenizde bir sakınca yoktur. Evlerinize girdiğiniz zaman Allah katından kutlu, feyizli ve bereketli bir dilek temennisi olarak birbirinize selâm verin! İşte Allah size âyetlerini böylece açıklıyor. Umulur ki düşünüp hikmetini anlarsınız."[48]

---

46 Bakara suresi, 2/235.
47 İbn Kesîr, 2/620.
48 Nûr suresi, 24/61.

c) Bazen ibâha vücup ifade etmeyen bir emir sigasıyla olur. Şu âyetler buna örnektir:

كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللهِ وَلاَ تَعْثَوْا فِي الأَرْضِ مُفْسِدِينَ"Allahın rızkından yiyin-için, fakat sakın yeryüzünde fesat çıkararak taşkınlık yapmayın!"[49]

وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا "İhramdan çıkınca avlanın."[50]

d) Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in yaptığı fakat onun yapılması konusunda bir şey demediği fiiller, bazı fukahaya göre ibâha ifade eder. Fakat diğer bazı fukahaya göre bunlar mendub (sünnet) kapsamındadır.[51]

e) İstishâbu'l-hâl ibaha ifade eder. Bu durum haramlığı bilinmeyen bir şeyin helal kabul edilesidir ki, bu konuda "Eşyada asl olan ibahadır" kaidesi ortaya çıkmıştır.

Hükmü:

Hüküm açısından ibahanın yapılması ile yapılmaması arasında fark yoktur. Fakat Mutezilîlerden Ka'bi bu konuda şu mütalaayı getirir:

1. Şer'î hükümlerde insanın *yapıp yapmama konusunda eşit olacağı bir durum olamaz.* Çünkü bir iş derinlemesine düşünüldüğü zaman, ya iyilik yönüyle ya da kötülük yönüyle daha gâliptir. Dolayısıyla bu duruma göre, ya yapılması ya da terk edilmesi gerekir. Sedd-i zerîa ve feth-i zerîa da bu sebeple vardır. Bir konuda durumların eşit olması ise abes manasına gelir ki, Şâri Teâla abes iş yapmak ve yaratmaktan münezzehtir. Bu değerlendirme ise mutasavvıfların bakış açısına yakın bir sonuçtur.

2. *Şer'î hükümlerde niyet öne çıkar.* Zira mükellefte ya iyilik niyeti vardır ki, kendisine sevap kazandırır veya kötülük niyeti vardır ve kendisine günah kazandırır. Dolayısıyla birine mükafat gerekirken diğerine de ceza gerekir. Bu sebepten malayaniyi terk asıldır ve şer'an iyi müslümanlık alâmeti kabul edilir. Bu durumdan istisna edilecek de hiçbir fiil yoktur. Bu görüş de mutasavvıfların bakış açısına yakındır.

Bu iki sebepten Ka'bi mubah sahasının olmadığını düşünür. Fakat İslâm fıkhında muhayyerlik alanının olduğu da bilinen bir gerçektir. *Meseleye bu açıdan baktığımızda mubah konusunda Şâtıbi'nin yaptığı taksim*

---

49 Bakara suresi, 2/60.
50 Mâide suresi, 5/2.
51 İbn Teymiyye, 18/9..

daha uygundur. Çünkü o mubahı matlûba hizmeti açısından değerlendirir ve dört kısma ayırır:

1) Şâri tarafından yapılması istenilen bir şeye yardımcı olan mubah. Bunlar cüz'iyat açısından mubah olsa bile külliyat açısından gereklidir. Bu sebeple yeme ve içme gibi mubahları bütünüyle terk etmek caiz olmaz. Zira bu durum şahıs ve toplumların yok olmasına sebep olur.

2) Şâri tarafından terk edilmesi istenilen bir şeye yardımcı olan mubah. Bu grup cüz itibarıyla caiz iken, küll itibarıyla terk edilmesi daha doğrudur. Mesela meşru dairede icra edilen ve gereğinden fazla olan eğlence ve müzik böyledir. Zira bir kişi bütün vaktini onlarla geçiremez. Fakat meşru dairedeki ufak-tefek eğlenceler âdiyattan (normal) sayılır.

3) Yapılması veya yapılmaması Şâri Teâla tarafından tercihe bağlanmış mubah. Bu grup ise sonuçları açısından düşünülür.

4) Şayet mubah sâbık şıklar içerisinde bir yere konamıyorsa malâyani sayılır ve terki evlâdır.

Bu açıklamalar da göstermektedir ki ibâha alanı mutlak değil, dış unsurların tesiri altındadır.[52] Binaenaleyh ***meskûtun anh*** olan kısım (diğer ifadesiyle ***afv mertebesi***), bazı ahkamı hâvidir. Bunun en güzel örneği, içkinin yasaklanmadan önce bile kötü kabul edilmesidir. Zira şu ayet bunu gösterir: يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا "Sana içki ve kumardan sorarlar. Deki; onlarda büyük bir günah ve bazı faydalar vardır. Kötülüğü ise faydasından daha büyüktür."[53] Dolayısıyla bu konuda bilinçli hareket edilmesi ve ciddi bir gayret neticesinde karara varılması gerekir. Ki, yapılan hatanın affa konu olması da ancak böyle olur. Aksi durum ise asgari bir gaflet sayılır.

Hitâb-ı İlahîdeki Farklılığın Hikmeti

Burada kargaşa ve karışıklık olmadığını göstermek için teklîfî hükümlerin oluşmasına zemin hazırlayan beyân-ı ilâhideki farklılığa işaret etmek gerekmektedir. Bu konu bütünüyle düşünüldüğünde temel iki meselesi vardır:

a) Naslardaki farklı anlaşılma yolları Şâri tarafından istenilen bazı

---

52 Şâtıbî, Muvâfakât 1/132 vd. (4. Mesele)

53 Bakara suresi, 2/219.

ihtilaflara sebep olur ki, bu durum hadis-i şerife göre bir rahmettir.[54] Çünkü bu farklılık ümmet açısından bir kolaylık vesilesidir.

b) Bu tür farklı beyanlar şahısların imtihanı açısından bir ayraç konumundadır. Böylece, bir konuda nefsî ve dünyevî düşünenler ile vera sahibi müttakiler birbirinden ayrılır. Mesela mutlak olarak; وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ “Allah yolunda infak ediniz ve kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayınız. Daima ihsan üzere davranınız. Çünkü Allah güzel hareket edenleri sever”[55]” emrinden, herkes bilgisine, verasına ve takvasına göre farklı sonuçlar çıkarır. Çünkü böyle bir infakın ne zaman ve ne kadar yapılacağı kişilere bırakılmıştır. Dolayısıyla bu durumda bazı kişiler Hz. Ebu Bekir gibi tüm malını verirken, bazıları da sadece zekatını çıkarmış olmakla yetinebilir.

Evet… Kur’ân-ı Kerîm hem bir ilâhî kelam hem de mucize olarak, belâğatın zirvesinde gelmiştir. Dil olarak arapçada her ne kadar vücup emir sigasıyla ve hürmet de nehiy sigasıyla yapılsa bile; bazen ifade zenginliği, tefekkürü temin, daha veciz ifade ve çeşitlilik (televvün) olması itibarıyla belâğat gereği vücup, hürmet, nedb ve kerâhet, farklı sîgalarda ifade edilebilir. Binaenaleyh arapçayı iyi seviyede bilmeyenler, ilâhî beyandaki sîga farklılığını anlama açısından yanılabilirler. Şayet bu durumda tek üslup kullanılsaydı; eğitim, irşad, zikir, fikir ve şükür.. gibi çok amaçlı gelen İlâhi Kitabın dili ağırlaştırılmış olurdu. Bu durum ise pek okunmayan ve sadece ilgililerin baş vurduğu; soğuk ve itici olan bir hukuk ve kanun kitabı havası verirdi. Böyle bir sonuç ise ilâhî hikmete aykırı olurdu. Sünnetteki beyana da bu kapsamda bakılabilir.[56]

Talebin Genel Olup Olmamasına Göre Hükümler: Azîmet ve Ruhsat

Azimet genel, ruhsat ise özel olarak gelen hükümlerdir. Azimet ve ruhsat hükümleri, bir yönüyle yapmayı bir yönüyle de yapmamayı ifade eder. Bu yönüyle de teklîfî hükümler kapsamına girmektedir. Fakat azîmet ve ruhsat

---

54 Süyûti, İhtilâfü’l-Mezâhib, 25 vd.
55 Bakara suresi, 2/195.
56 Şâtıbî, mubah 9. mesele; Zühaylî, Usûl, 1/84-85.

alanı; beş veya yedi kategoriden farz, vacip, mendub, mubah, tahrimen ve tenzihen mekruh ile haramdan her birisine şâmil olduğundan; yeni bir madde olarak değil de, teklîfî hükümlerin sonunda hepsini içerir şekilde incelenmesi daha doğrudur. Bu açıklamayla meselenin detayına geçebiliriz:

1) Azîmet

Azîmetin lügat manası, bir şeye kesin olarak yönelmek ve niyetlenmektir. Usul-ü fıkıhta ise, "Şâri Teâla'nın bütün mükelleflere, bütün durumlarda öncelikli ve bağlayıcı genel bir kanun olarak koyduğu hükümler" manasına gelir. Dolayısıyla azimet ahkâmı, güçlük ve zaruret gibi durumlara bağlı olmaksızın konmuştur.[57] Mesela namaz, zekat, hac, akitler ve hadler.. gibi konulardaki ahkam böyledir. Binaenaleyh mükellefler sözkonusu hükümleri her hâlukârda yerine getirmek zorundadır. Keza içki yasağı, murdar etin haramlığı, zina etme ve haksız yere adam öldürmenin nehyedilmesi gibi yasaklar bu kategoridedir. Bundan anlaşılan ise İslâmî ahkamın külliyat kısmının azimetlerden oluştuğudur.

Bu sebeple bir bütün halinde azimet ahkâmı, Hanefîlere göre yedi kısma ayrılır. Bunlardan farz ve vacip olanlar kesinlikle yapılmalıdır. Mendup olanların yapılması yapılamamasından evladır. Sünnet-i hüdâ[58] ve sünnet-i zevâid[59] de bu kısımdadır. Mübah olanların şeriat nazarında yapılması veya terk edilmesi eşit görülür. Tahrimen mekruh ve haram olanlar ise kesinlikle yapılmamalıdır. Cumhura göre ise Hanefîlerin taksimindeki vacip ve tahrimen mekruh kısmı çıkarılır ve kendilerine ait bir alt veya bir üst kısma dahil edilir.[60]

2) Ruhsat

Ruhsat, lügatte kolaylık göstermek manasına gelir. Bir malın kolayca bulunup alındığı durmlarda, ucuzlamanın رخص köküyle ifade edilmesi

---

57 Baktır, Azîmet, 4/330.

58 Ezan okumak, ikâmet getirmek ve cemaate devam etmek gibi mahza dînî olan manasına sünnet. Mukabili zevâid sünnettir.

59 Allah Rasulü (sallallâhu aleyhi vesellem)'in yeme, içme, oturup kalkma ve giyim kuşam.. gibi günlük adetleriyle ilgili sünneti. Mukabili sünnet-i hüdâdır.

60 Hanbelî, Usûl, 259.

bunu gösterir. Usulde ise, "Bazı mazeretlerden dolayı aslî hükmün gereğine uymamayı meşru hale getiren geçici hüküm" manasına gelir. Bu durumda aslî hükme uymak ise genel olarak bir azîmet sayılır. Bu yönüyle ruhsatlar, hem konma hem de kaldırılma açısından Şâri Teâla'nın doğrudan bir maksadı sayılmaz.[61]

Bir yönüyle ruhsat, muârızı olan şer'î bir delille özel olarak sabit olurken, azimet ise muarızı olmayan bir delille genel olarak sabit olmuştur.[62] Dolayısıyla ruhsatlar İslâmî ahkamın cüz'iyât kısmını oluşturmaktadır. Şu halde azîmet genel ve temel hüküm, ruhsat ise istisnaî hükümdür. Bu sebeple azimette genel ve normal durum varken, ruhsatta istisnaî ve özel durumlar söz konusudur. Dolayısıyla insanların temel yaratılış gayesi kulluk olduğundan, azîmetler Allahın kulları üzerindeki hakları, ruhsatlar ise lütuflarıdır.

Şayet ruhsatların yapılma gereği oluşmuşsa, o konudaki emrin terk edilmemesi daha faziletlidir. Çünkü bu durum bir ikrâm-ı ilâhîdir ve fıkhı kuşatan temel kaidelerden, "Meşakkat teysîri celbeder" kapsamındadır. Zira şu hadis bunu gösterir: إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ أَنْ تُؤْتَى رُخَصُهُ كَمَا يَكْرَهُ أَنْ تُؤْتَى مَعْصِيَتُهُ "Allah günahların yapılmasını sevmediği gibi ruhsatlarının yapılmasını da sever."[63] Binaenaleyh ondan istifade edilir ve lutfettiği kolaylık sebebiyle de Kendisine şükür yapılır.

Bir durumda mükellef azîmeti bırakarak ruhsata uymaya mecbursa, bu tür ruhsata *ıskat ruhsatı* denir. Şayet mükellef azimet ve ruhsat arasında tercih yapabiliyorsa, bu tür ruhsata da *terfih ruhsatı* denir.[64]

Ruhsatın Türleri

Genel olarak ruhsata sebep olan durumlar; yolculuk, hastalık, ikrah ve ızdırar halleridir. Bunlara ait hükümler incelendiğinde, bütün görüşleri özetler mahiyette dört nevi sınıflandırma yapılabilir. Bunlar şudur:

- **Haramı İşleme Ruhsatı: Yapma Ruhsatı**

Zaruret veya ona yakın durumlardaki ihtiyaçlar haram bir fiili mubah

61 Mustasfâ, 1/142; Dönmez, Ruhsat, 35/205.
62 Cezîrî, Mezâhib-i Erbaa, 80.
63 Ahmed, 2/108.
64 Muvâfakât, azîmet 1. mesele; Bardakoğlu, Iskât, 19/139; İbn Rabîa, 252.

hale dönüştürebilir. Bu durumun kitap ve sünnetten delilleri vardır. Bunlar şudur:

1. Öldürülme veya bir uzvun yok edilmesi tehdidi karşısında, kalp imanla dolu bir şekildeyken zâhiren küfür kelimesi söylenebilir. Bu mubahtır. Zira bu konuda bir âyet-i kerimede şöyle buyrulur: مَنْ كَفَرَ بِاللهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلاَّ مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ "Kalbi imanla dolu olduğu halde inkara zorlananlar müstesna, her kim iman ettikten sonra Allahı inkar eder ve göğsünü küfre açarsa, işte onlara Allahtan bir gazap ve azap vardır."[65]

2. Sünnette geçen diğer bir delil ise şudur: Müşrikler Ammar b. Yâsir'i yakalayıp işkence etmişlerdi. Hatta onu zorlayarak putlara övgü yağdırmadan bırakmamışlardı. Sonra Ammar üzgün bir şekilde Allah Rasülü (sallallahu aleyhi ve sellem)'e gelerek, yaşadığı acı durumu anlattı. Bunun üzerine Efendimiz (aleyhisselâm), bu durumda iken kendini nasıl bulduğunu sordu. "İmanla dopdolu" cevabını alınca, "Tekrar bir zorlama görürsen tekrar aynısını yap" buyurdu.[66] Bu olay, zâlim yönetici sebebiyle can korkusu bulunması halinde emri bilmaruf ve nehy-i anilmünkeri terk etmenin bir mahzuru olmayacağı konusunda açık bir delil sayılır.

3. Açlık ve susuzluktan ciddi şekilde zarar gören bir şahıs için meyte eti yeme ve içki içmenin kendi ölçüsü içinde bir mahzuru olmaz. Bu durum terfih ruhsatına girer. Fakat ölme durumu olursa bu da ıskat ruhsatına girer.

Geçen örneklerdeki ruhsatlar, azimeti terkdeki günahın kaldırılması şeklindedir. Çünkü mezkur ruhsat ahkamıyla haramlık kalkmış ve ibaha sonucu gelmiştir.

Hükmü:

Mükellefin can ve uzvunu kaybetme ihtimaline karşı ıskat ruhsatıyla *amel etmesi vaciptir.* Dolayısıyla bu durumdaki muzdar şahıs, Şâri Teâla'nın gösterdiği ruhsatı uygulamayarak kendi ölümüne sebebiyet verirse günahkar olur. Çünkü ondan istenen meşru dairede hareket

---

65 Nahl suresi, 16/106.

66 İbn Kesîr, 2/348.

etmeyerek canını tehlikeye atmıştır. Zira şu âyetler bu sonucu gösterir:

وَلاَ تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا "Kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah size çok merhametlidir."[67]

وَلاَ تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ "Ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın ve (her zaman) güzel davranın. Çünkü Allah güzel hareket edenleri sever."[68]

Sâbık örneklerden anlaşılan gerçek, ızdırar durumunda azimet hükmünün külliyyen sona ermesidir. Binaenaleyh aksini yapan günahkar olur. Fakat küfür kelimesine zorlanan kişi bundan istisna edilmiştir. Çünkü Müsylime-i Kezzâb sahabeden iki kişiyi yakalayarak, kendinin ve Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in ne olduğunu sorunca, birisi "*İkiniz de peygamber*" derken, diğeri Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in risaletini ikrar etmiş, kendisini sorduğunda da "Kulaklarının duymadığını" söylemiştir. Müseylime bu soruyu üç kere sormuş, o da üç kere aynen tekrar etmiştir. Bunun üzerine de şehit edilmiştir.[69] Neticeyi duyan Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) ise şöyle buyurmuştur: أَمَّا صَاحِبُكَ فَأَخَذَ بِالثِّقَةِ وَأَمَّا أَنْتَ فَأَخَذْتَ بِالرُّخْصَةِ عَلَى مَا أَنْتَ عَلَيْهِ السَّاعَةُ "Arkadaşın azimeti almış, sen ise Allahın tanıdığı ruhsatı kullanmışsın."[70] Şu hadis de bu manayı teyit eder: سَيِّدُ الشُّهَدَاءِ حَمْزَةُ بْنُ عَبْدِ الْمُطلبِ وَ رَجُلٌ قَالَ إِلَى إِمَام جَائِرٍ فَأَمَرَهُ وَ نَهَاهُ فَقتلَهُ "Şehitlerin başı Hamza b. Abdülmuttalip ve hakikatı söylediği için zalim sultan tarafından öldürülen kişdir."[71]

Zikrettiğimiz bu örneğe göre, azimetin aslı var olmakla beraber aksini yapmak da mümkündür.

Burada zor durumda ruhsatı kullanma konusuyla ilgili bir delil olan, وَلاَ تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا "Kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah, size çok merhametlidir" âyetinin[72] sebeb-i nüzûlüyle ilgili bir rivayeti açıklamakta fayda vardır. Çünkü bu rivayet ruhsatların yanlış kullanılmaması

67 Nisâ suresi, 4/29.
68 Bakara suresi, 2/195.
69 Bu sahabi Hubeyb b. Zeyd el-Ensarî'dir ki, her soruda organları bir bir gitmiştir.
70 İbn Ebi Şeybe, Musannef, 6/473; Kurtubî, 10/189.
71 Hâkim, Müstedrek, 4/312.
72 Nisâ suresi, 4/29.

adına bir ölçü bildirmektedir: Ebû Halid Eyyub el-Ensâri der ki; "Bu ayet, insanlar ahiretleri için gerektiği gibi infak edip çalışırlarken, biraz da o tarafı bırakarak dünyayı mamur etmeleri düşüncesiyle harekete başladıklarında nâzil oldu." Bu sebeple bu âyetin delil olarak, canlarını koruma bahanesiyle kızgın yağlara yaklaşılmama çağrısı üzerine, İstanbul'u kuşatan ilk İslâm ordusunun mücahitlerine karşı söylenmesini yanlış buldu.[73]

- **Vâcibi Terketme Ruhsatı: Terk Ruhsatı**

Vâcibin edâsında mükellef için ek bir meşakkat bulunduğunda onu terkedebilir. Mesela hasta veya yolcu için orucu terk etme bu kategoridedir. Bu sonucu şu âyetten çıkarmaktayız: شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ يُرِيدُ اللهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلاَ يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ "O sayılı günler, ramazan ayıdır. O ramazan ayı ki; insanlığa bir rehber olan, onları doğru yola götüren ve hakkı bâtıldan ayıran en açık delilleri ihtiva eden Kur'ân o ayda indirildi. Artık sizden kim Ramazan ayının hilâlini görürse, o gün oruca başlasın. Hasta veya yolcu olan, tutamadığı günler sayısınca, başka günlerde oruç tutar. Zira Allah sizin hakkınızda kolaylık ister, zorluk istemez. Size doğru yolu gösterdiğinden ötürü oruç günlerini tamamlamanızı ve Allahı tazim etmenizi ister. Şükredesiniz diye bu kolaylığı gösterir."[74] Dolayısıyla sefer ve hastalık anında oruç kazaya bırakılabilir.

Keza sefer anında mest üzerine mesh etme süresi, sünnetin delaletiyle bir günden üç güne uzayabilir.

Yine dört rekatlık namazlar iki rekata düşer. Bu hükmün delili şu âyettir: وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلاَةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ الْكَافِرِينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُبِينًا "Sefer esnasında kâfirlerin size bir

---

[73] Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde geçen bir rivayete göre (4/335) Ebû Eyyub el-Ensari; لَتُفْتَحَنَّ الْقُسْطَنْطِينِيَّةُ فَلَنِعْمَ الأَمِيرُ أَمِيرُهَا وَلَنِعْمَ الْجَيْشُ ذَلِكَ الْجَيْشُ "Konstantiniye elbette fetholacaktır. Onun komutanı ne güzel komutan ve onu fetheden asker ne güzel askerdir" hadisinin müjdesine mazhar olmak için, ihtiyar yaşta İstanbul'u fethetmek için çıkan ilk fetih ordusuna katılmıştı. (Heysemî, Mecmau'z-Zevâid, 6/229) Ve içinde pek çok sahabinin bulunduğu bu ilk kuşatmada orada şehit olmuştur.

[74] Bakara suresi, 2/184.

fenalık yapmalarından endişe ederseniz, namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur. Gerçekten kâfirler sizin besbelli olan düşmanlarınızdır."[75]

Hanefîler namazı kısaltma konusunda kasra uymayı vacip görürler. Bu konudaki delilleri, Hz. Aişe anamızın şu rivayetidir: فَرَضَ اللهُ الصَّلاَةَ حِينَ فَرَضَهَا رَكْعَتَيْنِ رَكْعَتَيْنِ فِى الْحَضَرِ وَالسَّفَرِ ، فَأُقِرَّتْ صَلاَةُ السَّفَرِ ، وَزِيدَ فِى صَلاَةِ الْحَضَرِ "Namaz önce ikişer rekat olarak farz kılındı. Sonra mukîme iki rekat daha ilave edildi, fakat seferîde aynen bırakıldı."[76] Üstelik bunun aksini ikrâm-ı ilâhiyi ret olarak düşünürler. Bu konudaki delilleri de şu hadistir: تِلْكَ صَدَقَةٌ تَصَدَّقَ اللهُ بِهَا عَلَيْكُمْ فَاقْبَلُوا صَدَقَتَهُ "Bu Allahın size verdiği bir sadakasıdır, onu kabul ediniz."[77]

Bu tür durumlarda azimete göre amel, ruhsatı kullanmaktan daha üstündür. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de yolcu ve hasta hakkında şöyle buyrulmaktadır: وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ "Zorluğuna rağmen oruç tutmanız daha iyidir."[78] Fakat bu hüküm dahi azimetin mükellefe ciddi manada zarar vermemesiyle mukayyettir. Bunun delili şu rivayettir: Mekke'nin Fethi için yola çıkıldığında herkes oruç tutmaktaydı. Kerâğu'l-Ğanîm mevkiine gelindiğinde, oruç sebebiyle onların hepsi zarar gördü. "Millet ne yapacaksınız diye size bakıyor, Ya Rasülellah!" denilince de su isteyerek iftar yaptı. Bir kısım sahabe ise orucuna hâlâ devam etmekteydi. Bunun üzerine Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) de "Onlar âsidirler" buyurdu. Çünkü ciddi meşakkat halinde oruca devam etmek, hasatalık gibi neticeleri beraberinde getirebilirdi. Dolayısıyla bu şartlarda oruca devam etme, bir takva eseri olarak değerlendirilmemelidir. Ki şu hadis bu manadadır: لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصَّوْمُ فِى السَّفَرِ "Yolculukta oruç tutmak takva değildir."[79]

Eğer oruç yolculuk şartlarındaki iyi imkanlar sebebiyle hiçbir zarar vermese ve buna rağmen yolcu şahıs orucunu yine tutmasa, ***hilâf-ı evlâ***yı yapmış olur. Diğer ifadesiyle ideal olanı terk etmiş demektir. Efdal olanı terk etmek ise, kişinin vicdanı ile Rabbi arasında kalacak bir meseledir. Bu

75 Nisâ suresi, 4/101.
76 Buhârî, Salât 1 (1/92).
77 Keşfü'l-Hafâ, 2/555.
78 Bakara suresi, 2/184.
79 Buhârî, Savm 36 (2/238).

durumda; "Âşıklara meşakkat zor gelmez" kâbilinden, daima azimete sarılma yolu tavsiye edilebilir.

Bu açıklamalar gösteriyor ki ruhsattaki ibâha manası her zaman için *muhayyerlik* anlamı taşımamaktadır. Çünkü bazı hallerde ruhsat vardır ama meşakkat yoktur. Bu durumda ise asıl olan, nefsin tercihini terk etmektir.

Burada fıkhî ahkama girmese bile emr-i bilmaruf ve nehy-i anilmünkerin terkedilmesi konusunun zikredilmesi münasiptir. Çünkü her devir ve her şahıs için önemli bir mevzudur. Bu sebeple normal şartlarda bu meselenin terki caiz değilken, öldürülme gibi tehlikeler karşılığında susulmasında ise bir beis yoktur. Fakat insanlardan değil de Allahdan korkma gereği ve şartları oluşunca hicret zarureti gibi konular, bu görevin terk edilmesi konusunda her korkuyu bahane etme imkanını kaldırmaktadır. Bu noktada şu âyet bir vâcibin ne zaman terk edileceği konusunda bir ölçü verir: لاَ يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِك فَلَيْسَ مِنَ اللهِ فِي شَيْءٍ إِلاَّ أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً وَيُحَذِّرُكُمُ اللهُ نَفْسَهُ وَإِلَى اللهِ الْمَصِيرُ "İnananlar, müminleri bırakarak kafirleri dost edinmesinler. Kim böyle yaparsa iyi yapmış olmaz. Ancak onlardan korkma durumu müstesnadır. Allah, kendisine karşı (gelmekten) sizi sakındırmaktadır. Dönüş ise yalnız Allahadır."[80]

Haramı işleme ruhsatı ile vacibi terk etme ruhsatının farkı:

Birinci tür ruhsatlarda azimete göre amel yapıldığında bir uzvun kaybı söz konusu olduğundan azimetin terki, dolayısıyla kelimey-i küfrü söylemek gibi bir haramı işlemek gerekmektedir. İkinci tür ruhsatlarda ise azimetle amel yapıldığında bir sıkıntı oluşabilmekte, bu durumda ise ruhsata uyma, yani sıkıntılı bir yolculukta orucun tutulmaması gibi vacibin terk edilmesi söz konusudur.

- **Genel Kurala Aykırı Bazı Sözleşme veya Hukuki Muameleleri Yapma Ruhsatı**

Bu tür ruhsatlar mecazi ruhsat sayılır. Çünkü bunlarda azimetten ruhsata geçiş değil de teori açısından genel kurala uymama durumu vardır. Bu cümleden olarak haram ve helal konusuna bakıldığında, bazı sözleşme ve

80 Âl-i İmrân suresi, 3/28.

kuralların umumi fıkhî ölçülere uymadığı görülür. Fakat genel kurallardan farklı olan bu durumlar, insanların ihtiyaçları gözetildiğinden mubah sayılmıştır. Birkaç örnek verelim:

Mesela selem akdi böyledir. Çünkü esasta selem, mevcut olmayan bir malın satımıdır. Halbuki genel İslâmî doktrinde yok olan bir şey satılamaz. Bu sebepten Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) Hâkim b. Hizam'a şöyle demiştir: لاَ تَبِعْ مَا لَيْسَ عِنْدَكَ "Kendinde olmayan şeyi satma."[81] Fakat sonradan insanların ihtiyacına binaen belli şartlarda buna cevaz vermiştir. Bu düşünce ise, vakti geldiğinde teslim edilebilme imkanı olan bir malı hazır kabul etme fikrini geliştirmiştir.

Yine istisnâ akdinin meşruiyeti istihsanen böyle gelmiştir. Çünkü sipariş işleminde "mevcut olmayan bir şey" üzerine pazarlık yapılmaktadır.

Yine mudârebe akti böyle sayılır. Çünkü bu tür ortaklıkta kimin ne kadarı hak ettiği tam olarak belli değildir. Fakat insanların çok zaman ihtiyacı bulunan ortaklıkların kurulması için bu konudaki belirsizlik meşru sayılmıştır.

Hükmü:

Bu tür ruhsatların yapılması veya yapılmaması arasında bir fark yoktur. Tabii bu hüküm normal şartlar için geçerlidir. Fakat selem yoluyla alış veriş yapmak bir zaruret ise bu durum yapma ruhsatının bir konusu olmaktadır ki, haramı bile caiz kılar.

Normal şartlarda selem ve istisna akitlerini yapmak azimetin konusudur. Bu sebeple onları yapmanın bir vebali yoktur. Öyleyse burada ruhsat terimi mecazi bir anlama gelmektedir. Fakat İslâmın ana kaideleri belli olduğundan ve selem ile istisna akitlerinin onlara muhalefeti zâhir bulunduğundan; meşru kılınma gerekçeleri, kulların ona hacetidir. Bu durum ise bir nevi ruhsat manasını çağrıştırmaktadır. Dolayısıyla teori açısından bunun açıklanmasında fayda vardır.

- **Önceki Semavi Dinlerdeki Ağır Hükümleri Kaldıran Ruhsat**

Bu tür ruhsatlar mecazi ruhsat sayılır. Çünkü bunlarda azimetten ruhsata geçiş değil de teori açısından eskiden bilinen bir hükmü

[81] Ebû Dâvud, Büyû' 68 (3/768-769).

uygulamama durumu vardır. Bu da eski şeraitlerdeki bir hükmün kalkması manasını verir.

Önceki şeriatlerdeki ağır ahkamın bu ümmette olmama hikmeti, bu ümmet için sağlanan bir kolaylıktır. Zira Yahudilerde tevbenin şartı kendini öldürmekti. Zira şu âyet bunu gösterir: وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُوا إِلَى بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ "Musa kavmine; ey kavmim! Buzağıya tapınmakla kendinize kötülük ettiniz. Tevbe edin ve kendinizi öldürün. Çünkü bu Yaratıcınız katında daha iyidir. Böylece Allah da sizin tövbelerinizi kabul etsin. Çünkü o tövbeleri çok kabul eder, merhamet ve ihsanı boldur."[82] Fakat ümmet-i Muhammed'deki tevbe, sadece samimi pişmanlıktan ibarettir.

Keza eski şeriatlerde namazın ibadete özel yerler dışında geçerli olmaması böyle sayılır. Çünkü İslâm fıkhına göre yeryüzünün her tarafında namaz kılınabilir ve bu durum bir kolaylıktır.

Yine önceki şeriatlerde malın dörtte birinin zekat olarak verilmesi böyle sayılır. Çünkü bizdeki zekat, ortalama olarak malın % 2,5 miktarı verilir ve geçmiş ümmetlere oranla çok düşüktür.

Yine önceki şeriatlerde ganimetlerin haram olması.. böyle sayılır. Çünkü ganimetler bizde helaldir.

Bu durumlar gösteriyor ki bu ümmet için pek çok kolaylıklar getirilmiştir. رَبَّنَا وَلاَ تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا "Rabbimiz bize öncekilere yüklediğin ağır teklifleri yükleme" âyeti[83] de bu gerçeği gösterir. Keza Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in vasıflarını anlatan şu ayet bu manayı teyit eder: وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالأَغْلاَلَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ "Onlardaki ağırlıkları ve üzerlerindeki zincirleri atar."[84]

Hükmü:

Bu yönüyle ruhsat yine mecaz anlamındadır. Zira bunda mevcut İslâmî bir hükmü terketme yoktur. Aksine her zaman asıl olan tek hükümle amel vardır. Dolayısıyla burada azimetin mukabilinde ruhsata göre amel kısmı yoktur.

---

82 Bakara suresi, 2/54.

83 Bakara suresi, 2/286.

84 Âraf suresi, 7/157.

Ruhsatı Kullanma Konusunda Ölçüler

Uygulama veya terk etme açısından ruhsatı kullanma ölçüleri ikiye ayrılır. Sırasıyla görelim:

- **Ruhsatı Terk Açısından**

1. Azimetler genelde net iken ruhsatlar içtihadî, dolayısıyla da zannidir. Zaruret olmadan net olan ahkâmı terk etmek ve içtihadî olan zannîye tâbi olmak, evlâ değildir. Mesela hangi sefer ve hangi hastalığın ruhsat olduğu her zaman belli olmayabilir. Böyle durumlarda azimeti tercih etmek hem daha isabetli hem de daha ihtiyatlıdır. Ayrıca bu durum şu ayet kapsamındadır: وَاتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ "Rabbinizden size inen ahkâmın daha iyisine uyunuz."[85] Çünkü İslâma göre tercihlerden kulluğa daha yakın olanını almak gerekir. Bu da şüphesiz azimet tarafıdır.

Ayrıca bu durum azimetlerin küllî, ruhsatların ise cüz'î olduğunu gösterir. Azimetlerin net ve küllî oluşu ise, onu ruhsattan ciddi manada ayırır. Bu sebeple azimetlerde telfik mümkün iken ruhsatlarda değildir.[86]

2. Kulluğu yaşamak sebat ister. Ruhsatlara dalmak ise bu açıdan ideal değildir. Çünkü ruhsatlarda şeriat emirlerinden kaçış ruhu oluşabilir. Üstelik sıkıntı kavramı biraz izafîdir. Zira alışan bir kişiye çok şey kolay olur. Zira şu ayette bu mana vardır: وَلْيَسْتَعْفِفِ الَّذِينَ لاَ يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللهُ مِنْ فَضْلِه "Evlenemeyenler iffetli kalsınlar ki Allah onları fazlından müstağni (ihtiyacı giderilmiş) kılsın."[87] Buna göre iffette ısrar, sahibine çıkış yolu getirir.

3. Şer'î düzenlemeler nefsi terbiye için vardır. Bu sebepten her istenileni yapmak şehvet manasına gelebilir. Bu düşünceyle Hallâc-ı Mansur gibi pek çok mutasavvıf, ruhsatları bütünüyle terk etmiştir. Çünkü lâubalîlerin nefislerini ruhsatla okşamak yerine, onları azimetlere yönlendirmek daha iyidir.[88] Çünkü bu durum, fani dünyadaki kulluk ve imtihan açısından daha ihtiyatlı ve daha kazançlı olan yoldur.

Sefer anındaki meşakkat sebebiyle oruç tutmama hükmü de bu

---

85 Zümer suresi, 39/55.

86 Beşer, Gülen Fıkhı, 57.

87 Nûr suresi, 24/33.

88 Nursî, Hakikat Çekirdekleri 224.

kapsamda değerlendirilebilir. Çünkü meşakkat sebebiyle gelen ruhsat, zorluğun yokluğu durumunda düşürülürse, takvaya daha uygun bir sonuç olur. Zira, وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ "Sefer halinde zorluğuna rağmen oruç tutmanız daha iyidir"[89] ayeti bunu gösterir. Bir konudaki günahın kaldırılması mahiyetinde gelen ruhsatlar hakkındaki genel kanaat budur.

4. Hayalî ve vehmî zorluklar itibara alınmaz. Bu durumun güzel bir örneği Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) döneminde yaşanmıştır. Zira Ced b. Kays "Rum kızlarına dayanamam" diye Tebuk seferine katılmamıştı. Fakat bu zâhirî mazeretinde yanıldı. Keza aynı sefer için kimisi sıcağa dayanamama mazeretini ileri sürmüştü. Fakat gidenler ölmedi. Öyleyse bu kişiler hakikate değil de vehimlere uymuştu. Veya kötü niyetlerine bahane uydurmuşlardı.[90] Demek ki, mezkur ruhsatları kendilerine mazeret gösterenler, şer'an itibara alınmayacak çok küçük bir delile uymuşlardır.[91]

- **Ruhsatları İstimal Açısından**

1. Madem ki ruhsatlar vardır, öyleyse onların külliyyen terki yoluna gidilmemelidir. Çünkü ruhsatlar da Şâri'in maksadı içerisinde vardır. Bu sebeple gereksiz takvaya hacet yoktur. Bu açıdan ruhsatları kaldırma niyeti gibi bir mantık, meşru kılınanı kaldırma gayreti manasına gelebilir. Bu sonuç ise, kısmen de olsa şeriatı kaldırma manasına anlaşılabilir.

2. Önemli olan kat'î emirle zannî ruhsatı bir araya getirmemektir. Zira bunun dışındaki ruhsatlarda beis olmayacağı kesindir. Çünkü her iki taraf da şeriatın dairesi içindedir.

3. Ruhsatlardaki kolaylıkta, Şâri'in rıfkı ve merhameti gizlidir. Bu sebeple onları reddetmeye gerek yoktur. Zira meşşakkatler kadar kolaylık da hayatın bir parçasıdır. Öyleyse sıkıntıların meşru çarelerine bakmak lazımdır. Bu noktada şu hadis bir delil sayılır: هَلَكَ الْمُتَنَطِّعُونَ هَلَكَ الْمُتَنَطِّعُونَ هَلَكَ الْمُتَنَطِّعُونَ

89 Bakara suresi, 2/184.

90 Bu konu ayet-i kerimede şöyle geçer: فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللّٰهِ وَكَرِهُوا أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ وَقَالُوا لَا تَنْفِرُوا فِي الْحَرِّ قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا لَوْ كَانُوا يَفْقَهُونَ "Allah Rasulüne muhalefet etmek için geri kalanlar, sefere çıkmayıp oturmaları ile sevindiler. Mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihat etmeyi çirkin gördüler. Bu sıcakta sefere çıkmayın dediler. De ki, cehennem ateşi daha sıcaktır. Keşke anlasalardı." (Tevbe suresi, 9/81)

91 Şâtıbî, Muvâfakât 1/336 vd.

"Aşırılık gösterenler helak oldu, aşırılık gösterenler helak oldu, aşırılık gösterenler helak oldu."[92] Zaten kim din konusunda aşırılığa giderse, din ona galip gelir. Çünkü her iyinin daha bir iyisi vardır. Bu sebeple azimet ve takvayı istitaat noktasında kesmek gerekir. Binâenaleyh şer'î ruhsatları kullanmak faydalıdır. Ruhbanlığın yasaklanması, orta yol olan sünnetin dışına çıkmamak, gece boyu sürekli ibadet yapmak ve gündüz oruç tutmak.. gibi aşırılıkların reddi de bu sebeptendir.

4. Sürekli azimet ahkamına temessük yorgunluk yapabilir. Bu durum ise insanları dinî emirlerden uzaklaştırabilir. Bunu teyit edici mahiyette Hz. Aişe anamız şöyle demiştir: مَا خُيِّرَ رَسُولُ اللَّهِ - صلى الله عليه وسلم - بَيْنَ أَمْرَيْنِ إِلاَّ أَخَذَ أَيْسَرَهُمَا ، مَا لَمْ يَكُنْ إِثْمًا "Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) iki tercih arasında kalınca, haram olmadıkça kolay olanı seçerdi."[93] Bu sebeple Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) gece hiç uyumadan namaz kılan Halve bt. Tüveyt'e şöyle buyurmuştur: خُذُوا مِنَ الْعَمَلِ مَا تُطِيقُونَ فَوَاللَّهِ لاَ يَسْأَمُ اللَّهُ حَتَّى تَسْأَمُوا "Gücünzün yettiği kadarını yapın. Vallahi siz yorulmadıkça Allah da sevap yazmaktan yorulmaz."[94] Şu ayet de bu konuda manidar sayılır: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لاَ تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللهُ لَكُمْ وَلاَ تَعْتَدُوا إِنَّ اللهَ لاَ يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ "Ey iman edenler! Allahın size helal kıldığını haram saymayın ve aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez."[95]

Keza bu sebeple Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) uzun kıraat yapan bir imama, أَفَتَّانٌ أَنْتَ "Sen fitneci misin" buyurmuş[96] ve böyle bir uygulamayı tasvip etmemiştir.

Yine Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in şu tavrı buna güzel bir örnektir: Bir defasında iki direk arasında bir ip gördü. Bu nedir diye sorunca, "Zeynep namazda yorulunca ona tutunur" cevabını aldı. Bu sefer şöyle buyurdular: لاَ ، حُلُّوهُ ، لِيُصَلِّ أَحَدُكُمْ نَشَاطَهُ ، فَإِذَا فَتَرَ فَلْيَقْعُدْ "Hayır, çözün onu. Siz zinde iken namaz kılın, yorulunca da oturun."[97]

---

92 Müslim, İlim 4 (3/2055).

93 Buhârî, Menâkıb 23 (4/166).

94 Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn 31 (1/542).

95 Mâide suresi, 5/87.

96 Müslim, Salât 36, no: 178 (1/339).

97 Buhârî, Teheccüd, 18 (2/48); Şâtıbî, Muvâfakât, 1/336 vd. (Yedinci mesele), 1. cilt, 13. mukaddime.

B. VAD'Î HÜKÜM

Şâri'in bir şeyi başka bir şey için sebep, şart veya mâni kılmasına vad'î hüküm denir. Bu ıstılahtaki vad' kelimesi جَعْل yani yapmak manasına gelir. Dolayısıyla vad'î hüküm teriminde, "Şâri' dilemeseydi bu hüküm olmayacaktı" anlamı vardır. Konunun anlaşılması için birkaç örnek verelim:

1. Öğle namazı için güneşin batıya dönmesi bir sebeptir. Şu ayet bunu gösterir: أَقِمِ الصَّلاَةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا "Güneşin batıya dönmesinden gece karanlığı bastırıncaya kadar namazı kıl. Zira sabah namazı şahitlidir."[98]

2. Ru'yet-i hilal, Ramazan orucu için bir sebeptir. Şu hadis bunu gösterir: صُومُوا لِرُؤْيَتِهِ وَأَفْطِرُوا لِرُؤْيَتِهِ "Hilali görünce oruca başlayın ve hilali görünce iftar edin."[99]

3. Abdest namazın şartıdır. Şu hadis bunu gösterir: لاَ يَقْبَلُ اللهُ صَلاَةً بِغَيْرِ طُهُورٍ وَلاَ صَدَقَةً مِنْ غُلُولٍ "Allah abdest olmaksızın namazı, milletin malından hırsızlıkla elde edilen maldan da sadaka vermeyi kabul etmez."[100]

4. Nikah akdi yapmak için iki erkek veya bir erkek iki kadın şahit şartı vardır. Şu ayet bunu gösterir: وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الأُخْرَى "Erkeklerden iki tane de şahit tutun. Eğer iki erkek yoksa bir erkek ve razı olacağınız iki kadını şahit gösterin ki, kadınlardan birisi unutursa diğeri ona hatırlatır."[101]

5. Bir kişiyi öldürmek ondan miras almaya mânidir. Şu hadis bunu gösterir: لَيْسَ لِلْقَاتِلِ شَيْءٌ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَارِثٌ فَوَارِثُهُ أَقْرَبُ النَّاسِ إِلَيْهِ وَلاَ يَرِثُ الْقَاتِلُ شَيْئًا "Öldürülenin mirasçısı olmasa bile kâtil için hiç bir şey yoktur. Bu durumda maktülün mirasçısı ona en yakın olan kişidir. Kâtil mirasçı olamaz."[102] Halbuki akrabalık mirasçı olmak için bir sebeptir. Fakat fıkın genele kaidelerine göre, "Mâni ve muktazi teâruz ederse, mâni tercih olunur."[103]

---

98 İsrâ suresi, 17/78.

99 Nesâî, Sıyâm 8 (4/133).

100 Nesâîi, Zekât 48 (5/57).

101 Bakara suresi, 2/282; yine bkz.: Talâk suresi, 65/2.

102 Ebû Dâvud, Diyât 18 (4/694).

103 Mecelle, md. 46.

Bu şekilde düşünülünce vad'î hüküm şu kısımlara ayrılmaktadır: İllet, sebep, rukün, alâmet, şart, mâni ve *sıhhat-fesad-butlan*.

1. Vad'î Hüküm ile Teklifî Hükmün İrtibatı

Vad'î ve teklifî hüküm arasında bir irtibat vardır. Çünkü geneli itibarıyla teklifî hükümler vad'î hükümlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla vad'î hükümler *müteallık*, teklifî hükümler de *müteallak* konumdadır. Mesela vakit ile namaz arasındaki ilişkiye bakarsak, vakit müteallık namaz ise müteallak konumdadır. Ayrıca vakit namaz için bir sebeptir.

Müteallık müteallakda ya dâhil olur ya da hâriç. Eğer dâhil ise ona ***rukün*** denir. Eğer dâhil değilse bakılır; şayet müteallık müteallakda müessir ise ona ***illet*** denir. Şayet müessir değilse yine bakılır; eğer müteallık müteallaka *mûsil* ise ona ***sebep*** denir. Şayet mûsil değilse yine bakılır; eğer müteallakın vücudu müteallıkın vücuduna bağlı ise ona ***şart*** denir. Eğer bağlı değilse ona da ***alâmet*** denir. Sebep ve hükmü etkisiz hale getiren şey ise ***mâni*** sayılmaktadır.

2. Vad'î Hükümlerin Kısımları

a) İllet

Lügatte illet *değiştirici* manasına gelir. Zaten hastalık insanda bir şeyler değiştirdiği için kendisine illet denmiştir. Bu sebepten illetin varlığı hükümde bir değişiklik meydana getirmektedir. Dolayısıyla illetin malûl hüküm üzerinde müessir ve âmil bir konumu vardır. Fakat sebep sadece hükme götüren bir yoldur, dolayısıyla müsebbeb için bir müessir değildir.

Istılah açısından illete bakıldığında değişik anlamlarda kullanıldığı görülür.[104] Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Hükmün konmasını münasip gösteren durum.

b) Hükmün konmasından amaçlanan sonuç ve hükmün korumak istediği menfaat.

c) Hükmün konmasını münasip gösteren durumu genellikle ihtiva eden açık-seçik munzabıt vasıf.

---

[104] Şelebî, Ta'lîlü'l-Ahkâm, 13.

Fukaha illet kelimesini her üç anlam için de kullanmıştır. Usulcüler ise sadece son anlama illet demişler,[105] birinci ve ikinci anlam için ise hikmet tabirini kullanmışlardır. Usulcüler illet için *el-vasfü'l-câmi, el-vasfü'l-münâsib, bâis, delîl ve sebeb* gibi başka isimler de kullanmıştır. *Ayrıca illette şu şartları aramışlardır:*

a) İllet teredütsüz hükmedilebilecek ölçüde açık olmalıdır.

b) İllet kişiden kişiye ve durumdan duruma farklılık göstermeyen munzabıt bir vasıf olmalıdır.

c) İllet hüküm için münasip bulunmalıdır.

d) İllet asla kâsır, diğer ifadesiyle belli bir olaya mahsus bulunmamalıdır.

Bir bütün halinde illete bakıldığında, kendi içinde ikiye ayrıldığı görülür:

a) Tam illet: Bu tür illette neticesini tamamıyla sağlama vardır. Mülkiyetin başkasına nakli konusunda bey akdi buna bir örnektir. Çünkü bu akitle mülkiyet tamamen başkasına geçmektedir.

b) Nâkıs illet: Bu tür illette ise neticenin tam sağlanmadığı görülür. Mevkuf bey akdi de buna bir örnektir. Çünkü bir sebeple bekletilen bir akitte, mülkiyetin neticesini kısıtlayan bir durum oluşmuştur.

b) Sebep

Lügatte ip ve yol manasına gelen sebep, ıstılahta hükme doğrudan götürmeyen fakat ona vesile ve vasıta olan yol manasına gelir. Dolayısıyla sebep, hükmün varlığı için mazbut ve açık olarak Şâri tarafından bildirilen bir emaredir. Binaenaleyh varlığı hükmün varlığını, yokluğu da hükmün yokluğunu netice verir. Mesela zina, delilik ve gasp birer sebeptir. Binaenaleyh zina yoksa hadd de yok, delilik yoksa mahcuriyet de yok, gasp etmek yoksa iade ve tazmin de yoktur.

Usulcüler sebeb kavramını tarif ederken, *illeti kapsayıp kapsamamasına göre hareket* etmiştir. Buna göre şu iki sonuç ortaya çıkmıştır:

---

105 Dönmez, İllet, 22/117.

1) Sebebin İlleti Kapsadığı Görüşüne Sahip Olanların Tarifi

Sebep hükmün konuluşuna uygunluk arzetsin etmesin, Şâri'in varlığını hükmün varlığına, yokluğunu da hükmün yokluğuna alâmet kıldığı durumdur. Eğer hüküm ile arasında uygunluk varsa buna *hem illet hem sebep*, eğer hüküm ile arasında uygunluk yoksa buna da *sadece sebep* denmektedir.

Hüküm ile tam münasebet taşıyan sebebe örnek olarak *sefer durumunu* verebiliriz. Zira Şâri bu durumu, Ramazanda oruç tutmamanın hükmüne sebep kılmış, binaenaleyh hükmün varlığını buna bağlamıştır. Şu ayet açıkça bu sonucu gösterir: وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ "Kim hasta veya yolcu olursa, tutamadığı günler sayısınca kaza etsin."[106] Yolculuğun bu hüküm ile uygunluk taşıdığı açıkça bellidir. Zira yolculukta sıkıntı ve meşakkat vardır. Dolayısıyla sefer, oruç tutmamak için hem bir sebep hem de illettir.

Diğer bir örnek ise *iskâr (sarhoş) etme* özelliğinin şarap içmeyi haram kılmada sebep kılınmasıdır. Zira şarabın sarhoş etme özelliği ile içmesinin yasak kılınması arasında uygunluk olduğu açıktır. Çünkü bu durum aklî dengenin kaybına yol açmakta, yasaklanması ise insan zihininin sağlığını sâlim kılmaktadır. Bu sebepten mezkur özellik hem sebep olarak hem de illet olarak isimlendirilebilir.

Bu konudaki bir başka örnek ise Ramazan ayının girmesi için *hilalin ruyeti*dir. Zira Şâri Teâla orucun varlığını Ramazanın varlığına bağlamıştır. Şu ayet bunu gösterir: فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ "Sizden kim Ramazana erişirse oruç tutsun."[107] Fakat orucun niçin bu hilalin görülmesiyle vacip kılındığını akıl kavrayamaz. Dolayısıyla hilalin ruyeti sadece sebep diye anılır ve illet olarak düşünülemez.

2) Sebebin İlleti Kapsamadığı Görüşünde Olanların Tarifi

Sebep; Şâri'in, varlığını hükmün varlığına yokluğunu da hükmün yokluğuna alâmet kıldığı durum olup, bu durum ile hükmün teşri kılınması arasında açık bir uygunluk yoktur. Mesela güneşin batıya meyli ile öğle namazının

---

[106] Bakara suresi, 2/185.
[107] Bakara suresi, 2/185.

farziyeti, onun batması ile akşam namazının kılınma gereği, hilalin görünmesiyle de Ramazan orucunun vacip kılınması böyledir. Bu yoruma göre, vesile ile hüküm arasında açık bir uygunluk varsa buna illet denir. Eğer vesile ile hüküm arasında açık bir uygunluk yoksa buna da sebep denir. Dolayısıyla yolculuk ile oruç tutmama ilişkisi ve şarabın yasak olmasıyla sarhoş etme ilişkisi kolayca kavrandığından, illet olmaları zâhirdir.

√ Sebep, İllet ve Hikmet Farkı

Yukarıdaki mezkur izaha göre illet ve sebebin farkı açıktır. Zira sebep illetten daha genel ve şümullüdür. Buna göre her illet bir sebep iken, her sebep bir illet değildir. Binaenaleyh oruç tutmama hükmünde yolculuk hali, hem sebep hem de illettir, fakat öğle namazının farziyeti için güneşin batıya eğilmesi sadece bir sebeptir; dolayısıyla illet değildir. Çünkü iki olay arasında akılla kavranılan bir münasebet yoktur. Hikmet ise hükümle gerçekleşmesi beklenen maslahat veya def edilmesi düşünülen mefsedettir. İllet ve sebebin aksine olarak munzabıt değildir. Bu sebeple her zaman için şer'î hükmü bildirmesi mümkün değildir. Üstelik şartlara ve şahıslara göre değişebilir.[108]

√ Sebebin Nevileri

Sebep mükellefin fiili olup olmamasına göre, mahiyetine göre ve sonucu açısından üç ayrı kategoriye ayrılır:

- **Mükellefin Fiili Olup Olmaması Açısından Sebepler**

Sebeplere mükellefin fiili olup olmaması açısından bakıldığında açıkça görülür ki, bir kısmı mükellefin istitaati dahilinde diğer bir kısmı da mükellefin istitaati dahilinde değildir:

Mükellefin Fiili Olan ve Onun Gücü Dahilinde Bulunan Sebepler

Ramazan ayında oruç tutmamak için yolculuk hali, bir malın mülkiyetinin kazanılması için alım-satım sözleşmesi, yine bir malı kullanma hakkının doğması için kira sözleşmesi mükellefin fiili olan, binaenaleyh onun gücü dahilinde bulunan sebeplere girer. Tabii olarak icabı yerine getirilmesi gereken sebepler olduğu gibi, kaçınılması gereken sebepler de

108 Zühaylî, Usûl, 1/96.

vardır. Hatta bu ikisi arasında kalan sebepler de bulunur. Bu tür sebepler menfaatleri celp ve madarrâtı def sadedinde teklifî hükme girebileceği gibi, Şâri'in doğrudan bunlara hüküm yüklemesi sebebiyle vad'î hükme de girer. Mesela hayvanı usulüne uygun kesmek teklifî bir hükümdür. Fakat etini yemek için onun usulüne uygun kesilmiş olması ise bir sebep sayılır.

Mükellefin Fiili Olmayan ve Onun İstitaati Dahilinde Bulunmayan Sebepler

Öğle namazının farziyeti için güneşin batıya eğilmesi bu tür sebeplere açık ve anlaşılır bir örnektir. Keza akrabalık, velâyet ve mirasçılık sebeplerinde mükellefin fiili söz konusu değildir. Yine bir küçüğün başkasının malını telef etmesi durumunda, tazmin sorumluluğu konusu da sebep olarak böyle sayılır.

• **Mahiyeti Açısından Sebepler**

Sebeplere mahiyeti açısından baktığımızda, bir kısmının hakiki bir kısmının da illet hükmünde olduğunu görürüz:

Hakikî Sebep

Hakiki sebep, hükme götüren vasıtadır, fakat hüküm ona bina edilmez. Mesela hırsızlığa delalet eden şahıs hakiki sebep olmakla beraber, ceza ona değil de bizzat hırsızlığı yapana verilir.

İllet Hükmünde Sebep

Öyle sebepler vardır ki, onlar illet hükmünde kabul edilebilir. Mesela bir şahıs bir hayvanı kasıtlı olarak bir malın üzerine sürerek onu zayi etse, hakiki illet hayvan olmakla beraber sebep onun yerine geçer ve hüküm sebebe verilir. Keza, yola kazılan bir kuyuya bir hayvan düşse, kuyu illet hükmündedir, fakat suçlu kişi kuyuyu kazan olur.

• **Kendisine Bağlanan Sonuç Açısından Sebepler**

Kendisine bağlanan sonuç açısından sebeplere baktığımızda, bazılarının doğrudan teklifî bir hükmü netice verdiğini görürken, diğer bazılarının ise biraz daha ileri süreçteki bir hükmün sebebi olduğunu görürüz. Sırasıyla görelim:

Teklifî Bir Hükmün Sebebi

Vereceğimiz şu örneklerde bu kısım gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Mesela nisap miktarına mâlik olmak, zekatın vücubu için bir sebeptir. Keza sefer hali Ramazan ayında oruç tutmama için bir sebeptir. Yine her hangi bir vaktin girmesi, namazın farz olması için bir sebeptir. Yine evlenme akti, karı-koca olmak için bir sebeptir. Yine talâk, taraflar arasındaki nikah akdinin kalkması için bir sebeptir.

Mükellefin Fiilinin Sonucu Olan Bir Hükmün Sebebi

Bu mesele de yine örnekleri içinde anlaşılır. Mesela mülkiyet hakkının kazanılması için alım-satım sözleşmesi bir sebeptir. Keza mülkiyetin çıkması için vakıf tasarrufunda bulunmak bir sebeptir. Yine şuf'a hakkına sahip olmak için, gayr-ı menkule bitişik komşu bulunmak bir sebeptir.

Unutulmamalıdır ki, bir şeyin "sebep" olabilmesi için; ona ait rukün ve şartların yerine gelmesi, ayrıca o konuda bir mâniin bulunmaması gerekmektedir. Zira böyle olmadığı takdirde, hukukî bir sebepten söz edilemez. Buna göre bir şahıs herhangi bir şeyi satın alsa ve sonra da sonucu istememiş olduğunu iddia etse buna itibar edilmez. Keza buna göre istemedikleri halde evlenenler bile karı-koca sayılırlar. Yine bir şahıs hanımını boşadığında ric'at hakkını kullanmayacağını söylese bile, dönüş hakkına sahip olur. Bu açıdan evlenildiğinde mehir vermemek ve nafakadan azad olmak gibi şartlar ileri sürülse, bunların lağv sayılacağı açıkça anlaşılır.

√ Sebep Konusunda Bilinmesi Gerekli Olan Ek Meseleler

Sebep mevzuunda klasik usûl kitaplarının genel olarak işlemediği, fakat varlığında ve kabulünde şüphe olmayan, dolayısıyla usûl açısından bilmemiz gereken bazı meseleleri ele almak istiyoruz. Bu konular genel olarak ve daha çok makâsıd çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu sebeple doğal olarak biz de Şâtıbî'nin eserinden istifade ettik.[109] *Şimdi söz konusu meselelere geçelim:*

1. İstisnaları dışında genel olarak olaylarda sebep sonuç ilişkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla her hangi bir işi yaparken sebep-sonuç ilkelerine

[109] Muvâfakât, 1/183 vd.

riayet etmek, kulların sünnetullaha uyması açısından önemlidir. Fakat âdet-i ilâhi her ne kadar bu şekilde câri bile olsa, Şâri Teâla'nın kendisi her zaman sebeplere riayet etmek zorunda değildir. Binaenaleyh bazen sebepsiz sonuç yaratması mümkündür. Bu sebepten bu noktada kullara düşen görev; sadece sebeplere sarılmak, sonucu da mütevekkilâne Allaha havale etmektir. Çünkü neticeyi tahakkuk ettirmek yalnız Allaha aittir. Zira sonucu yaratma kısmı, kullar açısından teklîf-i malâyutak alanıdır.

2. Bir konudaki sebeplerin her zaman için meşru olması gerekmektedir. Fakat her meşru sebebin sonucu meşru olmak zorunda değildir. Mesela helal kesimde bir şart olan boğazlamak; normal hayvanı helal ederken, domuzu helal etmez.

3. Olaylarda sebep ve müsebbep ayrı ayrı değerlendirilebilir. Binaenaleyh sebebe sarılırken müsebbep kasd edilmeyebilir. Mesela beklentisiz olarak herhangi bir memura hediye verilebilir. Fakat hediye alarak özel gelir elde etme gayesiyle memur olunamaz. Çünkü böyle bir hareket rüşvet kapsamına girer.

4. Şâri Teâla sebep ve müsebbep ilişkisini kasıtsız kılmamış, aksine içine mutlaka bir hikmet koymuştur. Zaten bunun aksini düşünmek abes olurdu ki, Şâri-i Hakîm bundan münezzehtir. Fakat bazen bu ilişki kullar tarafından tam olarak kavranamayabilir.

5. Sebeplere müessir-i hakîki gibi bakmak kişiyi şirke götürür. Çünkü her şeyi yaratan sadece Hâlık Teâla'dır. Şu ayetler de bunu gösterir: وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ "Sizi ve yaptıklarınızı yaratan Allahtır."[110] اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ "Her şeyin yaratıcısı Allahtır."[111] Dolayısıyla sebepler sünnetullah kapsamında değerlendirilmelidir. Fakat bu durum, sebeplerin yok sayılmasını gerektirmez. Bu sebeple hastalıklı yere girmemek de dinin bir emridir. Ve bu durum kaderden kaçmak değil, aksine Hz. Ömer'in dediği üzere; "B*ir kaderden, Allahın bir başka bir kaderine gitmek*tir." Fakat bu tedbir de % 100 müessir değildir. Çünkü bu konuda Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'e, hastalıklı bir hayvanın başkasına hastalık bulaştırdığı söylendiği zaman şu cevabı vermiştir: فَمَنْ أَعْدَى الأَوَّلَ "İlk hasta olana kim bulaştırdı?"[112]

110 Sâffât suresi, 37/96.
111 Zümer suresi, 39/62.
112 Buhârî, Tıbb 25 (7/19).

6. Sebeplere sarılmak Şâri Teâla tarafından emredilmiş veya yasaklanmış olabilir. Mesela gasbedilmiş bir seccade üzerinde namaz kılmak yasaktır. Buna rağmen kılınmış olsa, namaz ifa edilmiş sayılır. Görüldüğü üzere burada gayr-ı meşru bir sebep vardır ve yasaklanmıştır.

Yalnız, muzdar kalan bir şahsın açlıktan ölmemek için mal çalmayı terk etmesi günahtır. Dolayısıyla zor durumdaki şahıs için, normal şartlardaki harama uymama emri kaldırılmıştır. Görüldüğü üzere burada; yasaklanmış bir vesileye rağmen sonucun müspet kabul edilmesiyle, muzdar bir şahıs için bir haramın helale dönüşmesini beraberce müşahede ediyoruz. Bunlardan birincisi Şâri Teâla tarafından istenmeyen, ikincisi de istenen bir durumdur.

7. Bir mükellef rukün ve şartları yerine getirse ve sonucu kasdetmemiş olsa, yine de oluşan müsebbep onun fiiline bağlanır. Çünkü müsebbebâtın sebeplere bağlanması, Şâri'in kanun ve iradesi iledir. Ve sünnetullah kapsamındaki olaylar da böyle cereyan etmektedir. Dolayısıyla mükellefin isteyip istememesi önemli olamaz. Mesela silahla bir insanı vurup da öldürmemeyi kasdetmek mümkün sayılmaz. Keza bir satış akdini yapıp da malı vermemeyi düşünmek olamaz.[113]

8. Sebeplere hakiki manada güç vermek, Yüce Yaratıcı'nın yaratma fiiline karşı olan samimi imanımızı kaçırır. Zira bu durum; itikat dairesi ile sebepler dairesini karıştırmak olur ki, Mutezile'nin düştüğü bir hatadır. Çünkü bu durumda Allahdan bekleyeceğimiz sonucu, sebeplerden beklemiş oluruz. Dolayısıyla tevessül ve tevekkülün biribirine mâni olmaması gerekmektedir.[114] Şu hadis bunu gösterir: اعْقِلْهَا وَتَوَكَّلْ "Deveni bağla ve ondan sonra tevekkül et."[115]

9. Manevî matlubâta ulaşmak için sebeplere tevessül, sonucu neticesiz bırakır. Mesela velî olmak için namaz kılan şahıs, hiçbir zaman o mertebeye erişemez. Halbuki bir şahıs namazını Allah rızası için kılsa ve gerekli mertebeleri kat etse, tabii olarak velâyete ulaşır. Kısmen bu durum dünyevî matlûbatta da olabilir. Şu hadis-i şerif bunu gösterir: مَنْ كَانَتِ الدُّنْيَا

113 Şâtıbî, Muvâfakât, 1/171.
114 Nursî, Muhâkemât, 51.
115 Tirmizî, Kıyâmet 60 (4/668).

هَمَّهُ فَرَّقَ اللّٰهُ عَلَيْهِ أَمْرَهُ وَجَعَلَ فَقْرَهُ بَيْنَ عَيْنَيْهِ وَلَمْ يَأْتِهِ مِنَ الدُّنْيَا إِلاَّ مَا كُتِبَ لَهُ وَمَنْ كَانَتِ الآخِرَةُ نِيَّتَهُ جَمَعَ اللّٰهُ لَهُ أَمْرَهُ وَجَعَلَ غِنَاهُ فِى قَلْبِهِ وَأَتَتْهُ الدُّنْيَا وَهِىَ رَاغِمَةٌ "Himmetini dünya yapanın işini Allah bozar ve rızkını daraltır. Halbuki kaderinde olan ona gelecektir. Fakat niyeti âhiret olanın işini Allah denk getirir, kalbine genişlik verir ve istemediği halde dünya ona koşar."[116] Bu noktadaki ölçü; kalben dünyaya bağlanmamak, kesben onu elde ederken daima gönülde Allahın rızasını hedeflemektir.

10. Olaylardaki bütün sonuçları Allahtandır. Çünkü netice itibarıyla her şeyi Allah yaratır. Fakat Onun sonuçları tayin şekli, % 90 gibi çoğunlukla sebeplere bağlıdır. Buna göre çalışanın emeğinin karşılığını alması oranı, kesin olmamakla birlikte büyük ihtimalle geçerlidir. Bunun aksi; Cenâb-ı Hak için sebeplerin oluşturduğu zorunluluk manasını içerir ki, Ehl-i sünnet açısından doğru kabul edilemez. Öyleyse *müsebbep, kaderin yürürlüğe girmesidir.* Böyle bir durumda beklenen sonucun ise; mahza dünyalık veya tebliğ ve irşat.. türü âhiretlik olması fark etmez.

11. İyiliğe sebep olmak gibi kötülüğe sebep olmak da kişiye vasıf kazandırır. Ve bu vasıf, sebep olunan şeyin devamıyla artarak yükselir. Bu sebeple eğer yapılan bir kötülükse, tevbe edilerek ve şayet varsa diğer şartları gözetilerek temizlenme yoluna gidilmelidir.

12. Sebep eksikliğinden oluşan kötü sonuçlar, fâiline yüklenir. Çünkü Şâri-i Teâla bir şeyin olmasında, şart-ı âdi (normal şart) olarak koyduğu sebeplerin yapılmasını istemiştir. Fakat sebepler tam olduğu halde sonuçta bir eksiklik varsa, bu durmda söz konusu şahıs adına bir mesuliyet aranmaz. Bu açıdan bakıldığında kullara düşen görev sadece esbâba tevessüldür. Mesela hâzık doktora kasıtsız yaptığı kusurların tazmini gerekmezken, cahil doktora bilcümle tazmin gerekmektedir.

13. Gayr-ı meşru taleplerin meşru görünen vesileleri, ilahi ruhsatlardan diyaneten uzaktır. Çünkü harama giderken oluşan zaruretler, ruhsatlar için hakiki bir gerekçe sayılmaz. Fakat zâhiren bunu tespit zordur. Bu münasebetle söz konusu mesele daha çok kişi ile Allah arasında kalır. Mesela haram bir matlup için sefere çıkan şahsın, yolda namazları kasr etmesi

---

[116] İbn Mâce, Zühd 2 (2/1375).

düşünülemez. Çünkü bu durumda meşru olmayan bir gaye için, kolaylaştırıcı ruhsatları kullanma sözkonusudur. Fakat bir kişi böyle yapmış olsa, ona fıkhen kaza etmesini söylemek de güçtür. Çünkü bu şahıs fiilen bir sefer içerisindedir ve masiyet olan da seferin kendisi değil, gittiği şeydir.[117] Keza böyle bir şahsın, gayr-ı meşru bir iş yolunda muzdar kalması durumunda, murdar et yemesinin hükmü böyledir.

14. Müsebbeplere meşru yoldan gitmek temel bir kaidedir. Mesela her hangi bir şahıs keyfi istediği için diğer bir adamı öldüremez. Dolayısıyla o şahsa düşen görev, keyfini başka şekilde tatmin etmektir. Keza yorgunluğunu atmak amacıyla namazı bırakmak caiz olmaz. Binaenaleyh talep edilen gayelere ulaşmak, helal dairesinde aranır.

15. Sebeplerin aslî ve tâli maksatları olabilir. Mesela evlenmek için nikah sebeptir. Bundaki aslî maksat ise neslin devamıdır. Zira Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in sevecen ve doğurgan kadınlarla evlenme tavsiyesini içeren şu hadis buna delalet etmektedir: تَزَوَّجُوا الْوَدُودَ الْوَلُودَ فَإِنِّى مُكَاثِرٌ بِكُمُ الأُمَمَ "Sevecen ve doğurgan kadınlarla evleniniz, çünkü ben sizin çokluğunuzla övüneceğim."[118] Buna göre Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) doğurmayan kadınlarla evlenmeyi hoş karşılamamıştır. Çünkü; tâlibin günaha girmemesi, cinsî açıdan tatmin olmak, bir kadının malı, güzelliği, soyu ve dindarlığı.. gibi şeyler evlenmedeki tâli maksatlardır.

16. Sebeplerin konuluş gayesi müsebbeplerdir. Bunlara hikmetler de denir. Mesela bazı suçlara karşı hadler caydırıcılığı için vaz olunmuşken, yapılması gereken ibadetler de Allaha yakınlaştırması gayesiyle emredilmiştir. Fakat bunlar genele tâbi hükümler olduğundan, oluşacak özel istisnaları kendilerine zarar vermez. Mesela yolculukta müreffeh bir durum olsa bile namazları kıslatmak (kasr-ı salât) geçerlidir. Fakat müsebbepler sadece hikmetlere bağlansaydı, munzabıt olmadığı için problem çıkardı. Bu sebepten şer'î hükümler mevcut şekliyle gayet hikmetlidir.

17. İmtihan dünyasında Şâri-i Kadîr, genel olarak meşru veya gayr-ı meşru her sebebe sonuç vermiştir. Zira aksine bir durum ilahî yöne zorunlu bir tevcih olacağından, imtihan sırrına aykırı olurdu. Bu sebepten

---

[117] Meydânî, Lübâb, 1/110.

[118] Ebû Dâvud, Nikâh 3 (2/542).

ilahî makasûdatın her zaman aynıyla gerçekleşmesini beklemek, dünya şartlarında hatalı olur. Bu durum, yer yüzünde gayr-ı Müslimlerin bazı zamanlarda neden hâkim olabildiğini, Yüce Allahın bazı haramlara ulaşmaya neden imkan tanıdığını ve bazı zamanlarda hakka uyanların neden mağlup edildiğini gayet güzel açıklamaktadır.

18. Gayr-ı meşru sebeplerin tâli faydalarına itibar edilmez. Mesela zinadan doğan çocuk topluma faydalı olabilir. Fakat bu sonuç düşünülerek zina edilemez.

19. Sebeplere tevessülde Şâri Teâla'nın maksadıyla çelişmek, aksi yöndeki hükme sebep olur. Mesela mirasına konma niyetiyle mûrisini öldüren, mirastan men edilir. Keza bir kadını iddeti bitmeden nikahlayan şahıs, ebediyen onunla evlenemez. Çünkü böyle bir durumdaki acelenin sebebi, genelde başkalarının evlenmesini engellemektir. Fakat tevessül hatası, kendisini ebediyyen ondan mahrum bırakmaktadır.

Hulle yapmakta da benzer bir sonuç vardır. Yine arsa gibi bir malı gasp ederek üzerinde değişiklik yapan şahıs, böylece bu malı elinde bırakmayı hedeflese; yaptıklarına itibar edilmez ve söz konusu mal elinden alınır. Zira bu durumda malın elinden alınmaması, herhangi bir mazeret sebebiyle o sonuca düçar olan için geçerlidir. Bu açıdan keyfî iradesiyle harama tevessül edenin, sedd-i zerîa gereği maksadının aksiyle cezalandırılması gerekmektedir.

Yine zekattan kaçma gayesiyle; mâlikler açısından toplu olan malın dağıtılması yasaklandığı gibi, âmiller tarafından da dağınık malların toplanması yasaklanmıştır. Zira şu hadis bunu bildirir: لاَ يُجْمَعُ بَيْنَ مُتَفَرِّقٍ وَلاَ يُفَرَّقُ بَيْنَ مُجْتَمِعٍ "Ayrı olanlar birleştirilmez, bir olanlar da birleştirilmez."[119] Dolayısıyla böyle bir tasarrufu yapanların, uygun bir tazir cezasını görmeleri gerekmektedir.

√ Sebeplerin Varlık Gayesi

Sebeplerin varlık gayesi; imtihan dünyası olan şu âlemde, Yüce Yaratıcı'nın kullara yönelik muradı olan bakış tarzını geliştirmektir. Bunun kapsamı ise; tefekkür, imanda sebat, musibetlere karşı sabır ve sırât-ı

[119] Buhârî, Zekât 609 (2/122).

müstakim üzere mücadele.. gibi temel maksatlardır. Dolayısıyla sâlih insanlar sebeplere bu çerçevede ve *bir merdiven gibi* bakarlar. Zira yukarıya çıkmak isteyen bir kişi için bir merdiven şarttır. Fakat Allah Teâla dilerse onu merdivensiz olarak da yükseltebilir.

Bu vetîre içerisinde zâhirî ilimlerle kısmen çelişen, *ilim ve hâl ehlinin* tavrı ise biraz farklıdır. Çünkü onlar açısından sebeplere bakış tarzı biraz değişiktir. Zira onlar hayatlarını istisnalar kapsamında yaşarlar.

Fukahaya göre sebebin yokluğu, sonucun yokluğu manasına gelir. Fakat hâl ehline göre sebebin varlık ve yokluğu eşittir. Çünkü hâl ehlinin bizim bildiklerimiz dışında kabul ettiği bazı artı sebepler vardır. Fakat herkes ona muttali olamaz. Zaten sıradan normal şahıslar için onlara ıttıla etme şartı teklîf-i malâyutak sayılır. Şer'î hükümler ise umuma şâmil olduğundan, genel ahkâmı istisnalara göre gelmemiştir.

Meseleye bu açıdan baktığımızda, normal şartlarda sünnetullahı terk etmek caiz değildir. Çünkü sebeplere uymak ilahî bir kanun olduğundan, onu terk etmek de emr-i ilâhiye isyan sayılır. Bu netice ise, sebeplere riayetin kulluk adına bir seviyesizlik olmadığını gösterir.

Sonuç itibarıyla çalışan herkesin, olayların sebeplere göre gerçekleşeceğini düşünme mecburiyeti vardır. Fakat tevekkül açısından, sebeplerin yokmuş gibi farzedilmesi gerekmektedir.

c) Rukün

Bir şeyin varlığı kendi varlığına bağlı olan ve onun yapısından bir parça teşkil eden şeye rukün denir. Bu yönüyle bir bütünü meydana getiren her bir parça rukün sayılır. Ayrıca bu durum, hem varlığın hakikatı hem de mahiyeti açısından böyledir.

Bu tarif daha çok Hanefîlere göredir. Cumhura göre ise ruknün söz konusu şey içinde olması gerekmez. Fakat şartla karışmaması açısından Hanefîlerin tarifi daha dakiktir. Konunun anlaşılması için birkaç örnek verelim:

Mesela sahih bir namaz için Kur'ân kıraatı bir rukündür. Binaenaleyh kıraatsız bir namazı Şâri' Teâla kabul etmez. Çünkü kıraat yapmak namazın bir parçasıdır. Keza evlenme akdi için icap ve kabul bir rukündür.

Çünkü evlenme akdinin varlığı, icap ve kabulün varlığına bağlıdır ve onlar da akdin bir cüz'üdür.[120]

Ruknün Kısımları

Rukün *aslî ve zâid* olmak üzere ikiye ayrılır. Mesela iman, kalp ile tasdik ve dil ile ikrardan meydana gelir. Bunun kalp ile tasdik kısmı esasta var olması gereken taraf olduğundan aslî; dil ile ikrar kısmı ise, başkalarının var olan imanı anlaması noktasında bir belirti olması hasebiyle zâiddir. Dolayısıyla, tehdid ve zorlama karşısında dil ile ikrarı terk eden birisinin imanına zarar gelmez.

d) Şart

Lügatte şart, hiç ayrılamayan ve birlikte bulunması zaruri olan alâmet ve işaret manasına gelmektedir. Istılahta ise; bir şeyin varlığı kendi varlığına bağlı olmakla beraber, onun yapısından bir parça teşkil etmeyen iş veya vasıf manasına gelir. Mesela namaz için abdest bir şarttır. Bu sebeple abdestsiz kılınan hiç bir namaz caiz olmaz. Bununla beraber abdest, namazın mahiyetinden bir parça değildir. Dolayısıyla şartın yokluğu sebebiyle neticenin de yok olacağı kesindir. Şimdi konuyu biraz detaylandıralım:

1) Şartın Nevileri

Şart hakiki ve ca'lî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İkisini de görelim:

√ Hakikî (Şer'î) Şart

Şâri'in koyduğu şarta şer'î şart veya hakiki şart denir. Mesela bir malı teslim edebilmek için bir çocuğun rüşde ermesi gereği böyle sayılır. Bu tür şartlar da kendi içinde sebep ve hükmün şartı olarak ikiye ayrılmaktadır:

• Sebebin Şartı

Bu nevi şarta, sebebi tamamlayan şart da denir. Daha iyi kavranabilmesi için birkaç örnek verelim:

i. Bir evlilik içinde zifafa girmiş olmak (ihsân), zina suçunun recim gerektiren bir sebep olmasının şartıdır.

---

[120] Zühaylî, İslâm Fıkhı, 9/33.

Bir başka anlatımla zina suçu, recim cezasının sebebidir. Fakat bu sebebin söz konusu hükmü doğurabilesi için, ihsân şartının varlığı gerekmektedir. Buna göre muhsan olmayan (yani bekar veya bekarlık şüphesi olan) birisi zina ettiğinde, ona recim cezası uygulanmaz. Zira o kişide sebebi tamamlayan şart yoktur.

ii. Kısas cezasının sebebi olan öldürme fiilinde, amd ve udvan (kasıt ve düşmanlık durumu), söz konusu sebebin şartıdır. Eğer bu şart yoksa sebep eksik kalacağından, kısas cezası da uygulanmaz. Hata gibi sebeplerle öldürmek, bu durumu açıklayan güzel bir örnektir.

iii. Mirasçılık hükmünün sebebi, akrabalık ve evlilik bağının bulunmasıdır. Fakat din birliği, bu sebebi tamamlayan bir şarttır. Şayet bu şart gerçekleşmemişse sebep yok sayılacağından, mirasçılık hükmü de yoktur.

iv. Sirkat haddi için çalınan malın hırz içinde olması gerekir. Zira bir malın muhafaza altına alınarak saklanması, haddi gerektiren sirkatin bir şartıdır.

• **Hükmün (Müsebbebin) Şartı**

Bu tür şartlara müsebbebi tamamlayan şart da denir. Mesela:

i. Evlenme akdinde şahitlik şartı böyle sayılır. Çünkü bu şart, evlenmenin geçerli sayılması konusunda hükmün şartıdır. Bu sebeple şahitlik gerçekleşmeyince, icap ve kabul ruknü olsa bile evlenme akdi sahih olmaz.

ii. Zekatta nisap miktarına sahip olduktan sonra bir yılın geçmesi (havelân-ı havl), zekatı eda etmenin vacip olması hükmünün şartıdır. Çünkü Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyurmuştur: لاَ زَكَاةَ فِى مَالٍ حَتَّى يَحُولَ عَلَيْهِ الْحَوْلُ "Bir malın üzerinden bir yıl geçmedikçe maldan zekat gerekmez."[121] O halde nisap miktarına malik olan şahıs, bir yıl geçmedikçe zekatı ödeme borcu doğmaz.

iii. Mûrisin ölümü zamanında vârisin hayatta kalması bir şarttır. Çünkü vâris ancak bu durumda miras alabilir.

iv. Satılan malın teslimine muktedir olmakta böyle bir şarta girer. Zira malı teslime iktidar, satım sözleşmesindeki sıhhatin şartıdır.

[121] İbn Mâce, Zekât 5 (1/571).

Dolayısıyla satıcı satılan malı teslim imkanına sahip değilse, satım sözleşmesi fâsid olur.

√ **Ca'lî Şart**

Mükellefin koyduğu şarta ca'lî şart denir. Dolayısıyla bazen şart kelimesi herhangi bir şahıs tarafından, kendi hukuki muameleleri ile ilgili olarak ileri sürülen kayıtlar için kullanılabilir. Bu tür şartlar da muallak ve mukayyed olarak ikiye ayrılır:

• **Muallak Şart**

Kişinin kendi tasarruf ve iradesi ile meydana getirdiği, aynı zamanda davranışlarının varlığını buna bağladığı şarta muallak şart (*şart-ı muallak*) denir. Zira bu tür şartta bir şahıs; kendisi ile ilgili hukuki bir muameleyi, bir ta'lik edatı kullanarak belirli bir durumun meydana gelmesine bağlamıştır. Dolayısıyla askıda olan şartın meydana gelmesiyle hüküm de oluşmaktadır. Mesela bir kocanın hanımına, "Falan kimse ile konuşursan boşsun" demesi buna bir örnektir. Keza bir kişinin, "İmtihanda başarılı olursam şunu tasadduk edeceğim" demesi bir örnektir. İçinde bu tür şart bulunan akitlere *akd-i muallak d*enir.

• **Mukayyed Şart**

Borçlanma sağlayan sözleşme ve hukuki muameleler esnasında kişilerin ileri sürdükleri şarta mukayyed şart denir. Mesela bir şahsın, kendisi bir yıl içinde oturmak üzere başkasına ev satması; bir erkeğin kayın pederinin evinde oturma şartını kabul etmesi, yahut karısını belirli şehrin dışına çıkarmamak kaydıyla evlilik yapması şartı, bu tür şartları ihtiva eden hukuki muamelelerdir. Fukaha bu tür şarta *şart-ı mukayyed*, böyle bir şartı haiz tasarrufa ise, *şartla mukayyed tasarruf* der. Çünkü bu şartta bir daraltma söz konusudur.

Muamelelerde talikî olsun takyidî olsun, her türlü şartın koşulması kabul edilemez. Bu noktadaki genel ölçüyü şu hadis bildirir: وَالْمُسْلِمُونَ عَلَى شُرُوطِهِمْ إِلاَّ شَرْطًا حَرَّمَ حَلاَلاً أَوْ أَحَلَّ حَرَامًا "Helali haram veya haramı helal kılmadığı sürece, Müslümanlar şartlarını gözetmelidir."[122] Kimi fukaha

[122] Tirmizî, Ahkâm 17 (3/635).

bu noktada çerçeveyi daraltırken, kimisi de geniş tutmaktadır. Geniş tutanlar, ibâhay-ı asliyye kapsamında hareket eden Hanbelîlerdir. Zâhirîler ise, "Nas yoksa asıl olan haram olmaktır" diye düşünür ve biraz daraltma yaparlar. Çünkü onlara göre Şâri'in şart koşmadığı bir şey, şart olarak istenemez. Hanefîler ise şartı bir başka açıdan değerlendirerek; *sahih, fâsid ve bâtıl (lağv)* olmak üzere üç gruba ayırırlar:

Sahih şart, akdin iktizasına muvafık olan manasına gelmektedir. Buna göre akid türü hukuki işlemlerde; bir beldenin örf ve adetine göre, aynı zamanda Şer-i Şerif'in kuralları dahilinde bazı şartlar her zaman istenebilir. Bu sebeple bu tür şartlara caiz şart da denir.

Fâsid şart ise mevcut haliyle kabul edilmeyen, fakat Şer-i Şerife uygun hale getirmek için küçük bir değişiklikle düzeltilebilen şarttır. Mesela bir akitte taraflardan birisi kendi lehine bir fazlalık koysa, normal şartlarda fâiz manasına gelebilecek bu ilave itibara alınmaz. Bu sebeple bu fazlalık şartı fasit sayılır. Fakat bunda ısarar olursa bu şart bâtıla dönüşür.

Bâtıl şart ise bilkül akdin iktizasına ve Şer-i Şerif'e uymayan şart manasına gelmektedir. Mesela bir satış akdinde; "Bu malı falana satmayacaksın" gibi, mülkiyetin varlığına aykırı olarak yapılan bir şart böyledir. Bu tür şartlar akdin kuruluş gayesine ters olduğu için lağv (bâtıl) sayılırlar. Bu sebeple akdi de bozarlar.[123]

2) Şart ve Benzerleri Arasındaki Fark

Şart konusunun daha iyi anlaşılabilmesi için, onun sebep, illet ve rukünden farkını belirtmekte fayda vardır. Zira bu dördü arasında bazı benzerlikler vardır ki, birbirleriyle karıştırılabilir.

√ Şart ve Sebep Arasındaki Fark

Bu konuda üç temel madde vardır:

a) Şart ve sebebin her ikisi de bir şeyin hakikatinden bir parça değildir. Fakat bir mâni olmadıkça sebebin varlığı müsebbebin varlığını gerektirirken, şartın varlığı şart koşulan şeyi (meşrutun fîh) gerektirmez.

b) Şart bazen sebep hükmünde olabilir. Mesela bir şahıs bir kafesi

[123] Çeker, Akitler, 111 vd.

açsa ve içindeki kuş çıksa, Ebû Hanife'ye göre onu açan şahsa bir ceza veya tazminat gerekmez. Çünkü kafesteki kuş kendi istek ve gücüyle çıkmıştır. Fakat İmam Muhammed kuşun iradesi olmadığını düşünür ve açan şahsa tazminat yükler. Çünkü şayet kafes açık olmasaydı kuş çıkmayacaktı.

c) Hüküm ile sebep arasındaki ilgi var olmakla beraber geneli itibarıyla gizli iken, şartla hüküm arasındaki ilgi biraz daha kapalıdır ve sanki hiçbir zaman görükmez.[124]

√ Şart ve İllet Arasındaki Fark

İllet ile hüküm arasındaki ilgi gayet açıktır. Fakat normal durumlarda şart ile hüküm arasında hiçbir ilgi görülmez.

Ayrıca burada şunu belirtmekte fayda vardır: Bir olayda hükmün kendisine bina edileceği uygun bir illet veya sebep olmazsa; bu durumda şart, illet hükmünde kabul edilir. Mesela kuyu kazmak fiili, içine düşen bir şeyin ne sebebi ne de illetidir. Çünkü illet cismin ağırlığı veya yer çekimi kuvveti, sebep ise söz konusu nesnenin o tarafa gitmesidir. Fakat kuyu olmasaydı bu sonuç da olmayacağından; kuyunun varlık şartı illet hükmünde kabul edilmiştir.[125]

√ Rukün ile Şart Arasındaki Fark

Rukün ve şarttan her ikisinin birleştiği nokta, yokluklarının kendileri ile bağlantısı olan hükmün yokluğunu gerektirmesidir. Ayrıldıkları nokta ise, rukün hükmün mahiyetinden bir parça iken şartın böyle olmamasıdır. Çünkü şart hükmün mahiyetinin dışında kalmaktadır.

e) Alâmet

Hükmün varlığı kendisine bağlı olmayan, dolayısıyla sadece onu açıklayan şeye alâmet denmektedir. Şartta ise hükmün kendine bağlılığı asıldır.

Alâmetler dörde ayrılır:

a) Sırf alâmet: Mesela namazda tekbirler, bir rukünden diğerine geçildiğine dair bir alâmettir.

---

[124] Şâtıbî, Muvâfakât, 1/261.
[125] Şâtıbî, Muvâfakât, 1/261.

b) Şart manasına alâmet: Nikahlı bir kadının doğurduğu çocuğun nesebi sahih olur. İşte bu doğum fiili, nesebin sıhhati hususunda alâmet manasını taşır.

c) Sebep (illet) manasına alâmet: Vakit, namaz için bir sebeptir. Fakat gerçekte namazı vacip kılan Allahtır. Namaz ise vaktin söz konusu fiil açısından vacip olduğunu gösteren bir alâmettir.

d) Mecazi alâmet: Bu tür alâmeti şu örnekle açıklayabiliriz. Mesela, güneş doğsa gündüz olur. Dolayısıyla güneş gündüzün illetidir. Fakat gündüz vakti bir sebepten hava karanlık olsa yine gündüz sayıldığından, mecazi manada güneşin illet olma özelliği devam eder. Bu sebeple de mecazi alâmet olarak isimlendirilir.

f) Mâni

Varlığı, sebebe hüküm bağlanmaması veya sebebin gerçekleşmemesi sonucunu duğuran duruma mâni denir. Kendi içinde iki kısma ayrılır. Sırasıyla görelim:

1) Hükmün Mânii

Sebebi gerçekleştiği ve şartları bulunduğu halde; mevcudiyeti, sebebe hüküm bağlanmaması sonucunu doğuran duruma hükmün mânii denir. Birkaç örnek verelim:

i. Mesela vârisin mûrisini kasten öldürmesi, miras hükmünün doğmasına engel teşkil eder. Hükmün sebebi olan akrabalık veya evlilik bağı mevcut olsa ve miras hükmü için gerekli şartlar gerçekleşmiş olsa bile, bu mâniin zuhuru verâseti engellemektedir.

ii. Yine namazın vücubunun sebebi olan vakit girse, fakat bir mâni olan hayız-nifas hali zuhur etse, namazın vücubuna engel gelmiş olur.

2) Sebebin Mânii

Varlığı, sebebin gerçekleşmesini engelleyen duruma sebebin mânii denmektedir. İyi incelendiğinde görülür ki esasen bu tür mâni, sebebin şartlarından birinin ortadan kalkmasından ibarettir. Mesela; zekat için nisap miktarı mala sahip olan birisinin üzerinde bu miktarı aşağıya çeken bir borç bulunsa, yeni durum bu tür mâniye girer. Bilindiği gibi zekatın

vücup sebebi, nisap miktarına mâlik olmaktır. Fakat mükellef üzerindeki son yeni durum olan borç sebebiyle, tabii olarak zekat düşmeyecektir.

g) Sıhhat-Fesâd-Butlân

Sıhhat-fesâd-butlân ıstılahları; mükelleflerden sâdır olan meşru fiiller için, kendilerine mahsus rukünlerini taşıyıp taşımadığı konusunda yapılan nitelemelerdir. Bu durum bir teklif içermediğinden ve sonuç niteliğinde bulunduğundan, vad'î hükümler kapsamında değerlendirilebilirler. Çünkü bu konumuyla sıhhat-fesâd ve butlan, teklîfî hükümlerden çok, onun gerçekleştiği ara hükümler mesabesindeki vad'î hükümlere daha yakındır. Gerçi konumu itibarıyla sebep, şart, mâni ve rukün gibi değildirler, ama neticede yine de şer'î hükmün bir vasfıdırlar. Teklîfî hükümler ise, şer'î hükümlerin bizatihi kendisidir.

Sıhhat-fesad ve butlan konusu, teklîfî ve vad'î hükümler arasında bir bölüm olarak da işlenebilir. Veya teklîfî hükümlerin bir vasfı olarak da işlenebilir. Fakat usûl kitaplarında genel olarak, daha yakın kabul edildiği vad'î hükümler içerisinde işlenmektedir. Biz de bu sebeple bu minval üzere takdim ediyoruz.

Genel olarak meşru fiiller, ibadetler ve muamelât olmak üzere iki kısımdır. Sıhhat, fesad ve butlan terimleri, bunlardan her iki kısmı da ilgilendirmektedir. Çünkü mükellef, şer'an gerekli olan şart ve rukünleriyle beraber üzerine düşen teklifleri yaparsa, buna ***sahih*** denir. Neticede söz konusu fiil; eğer namaz ise makbul sayılır, akit ise sonucu bağlayıcı hale gelir.

Eğer mükellef üzerine düşen mükellefiyetlerden herhangi birinin şart ve rukünlerinden birisini eksik yaparsa, ***bâtıl*** tanımlaması yapılır. Bu tür bir durumda ibadet veya hukuki işlemin temelinde bir eksiklik veya bozukluk vardır. Çünkü riayeti lazım gelen esas ve şekil şartlarından bazılarını taşımamaktadır.

Duruma göre *mutlak veya nispî* butlandan söz edilebilir. Bu tür durumlar geneli itibarıyla amme intizamına, âdaba ve ahlaka aykırıdır. Bu durumdaki fiil namaz ise geçersiz hale gelir ve akit ise sonucunu doğurmaz duruma düşer. Diğer ifadeyle bu durumda şer'î neticeler oluşmaz.[126]

---

[126] Bardakoğlu, Butlan, 6/476; Erdoğan, Fıkıh Terimleri, 47.

Bazen bir ibadet veya hukuki işlemde, vasıf ve şartlarındaki eksiklik ve bozukluk sebebiyle fâsid olma durumu ortaya çıkar. Binaenaleyh maksud fiiller rukün ve şartlarını taşısa bile, muteberlik şartlarından birisi eksikse; Hanefîlere göre üçüncü bir grup olarak bir de **fâsid** kısmı ortaya çıkar. Bu tür işlemler, "Aslen câiz vasfen gayr-ı câiz" olarak görülür.[127] Mesela bir kimse hala veya teyzesiyle nikah yaparsa, bu bâtıl bir akittir. Çünkü bu akitte açıkça şer'î bir nassa muhalefet vardır. Fakat şahitsiz olarak başka bir kadınla nikah yapsa veya şahitle yaptığı bu akit için; "Bu akdi kimseler duymasın" dese, bu da fâsit sayılır. Binaenaleyh işlem başlamış kabul edilir ve eksiğin tamamlanması beklenir. Böylece olaylara kulların maslahatı açısından yaklaşılmış ve iyi niyet göstergesinde bulunulmuş olur. Fakat söz konusu eksik tamamlanıncaya kadar da işlem bitmemiş hükmünde değerlendirilir. Temyiz sahibi bir çocuğun satışı da böyle sayılır.

Fesâd, ibadetler açısından bâtıl manasına gelirken, muamelatta özel bir mana taşır. Çünkü ibadetler için bekleyerek eksiğini telafi etme şansı yoktur. Fakat cumhur, muamelât konularında bile olsa şer'î açıdan fiil içindeki eksiklik bariz olduğundan, bâtıldan farklı olarak "fesâd" isminde bir ayrım yapmamış ve ona da doğrudan bâtıl demiştir. Buna göre Hanefîlerin yolunda hüsn-ü zan, cumhurun yolunda ise ihtiyat vardır.

C- TEKLİFÎ HÜKÜM İLE VAD'Î HÜKÜM ARASINDAKİ FARK

Buraya kadar anlatılanlar neticesinde bu konuda şunları söyleyebiliriz:

1. Teklifî hükümde bir fiille ilgili olarak yapmak, yapmamak veya muhayyer olmak gibi bir hitap varken; vad'î hükümde bir şeyin diğerine sebep, şart veya mâni olması gibi bir durum sözkonusudur.

2. Teklifî hükümler mükellefin gücü dâhilindedir. Dolayısıyla yapıp yapmamak onun elindedir. Mesela namazı kılmak, zekatı vermek ve orucu tutmak böyledir. Fakat vad'î hükümde mükellefin vüs'ati muhtemeldir. Dolayısıyla her zaman onun gücü dahilinde olmayabilir. Mesela hırsızlık

---

[127] Gazâlî, Mustasfâ, 1/137; Apaydın, Fesad, 12/417.

fiili el kesme cezası için bir sebeptir. Ve mükellef söz konusu hırsızlığı isterse yapar, istemezse yapmaz. Yalnız güneşi batıya çevirmek mükellefin kudreti dahilinde değildir. Dolayısıyla güneşin her batıya dönüşünde, namazı tekrar kılmak gerekmektedir. Fakat bir şart olan namaz için abdest almak veya; لاَ يَجُوزُ نِكَاحٌ بِغَيْرِ شَاهِدَيْنِ "İki şahit olmadan yapılan nikah caiz olmaz" rivayetine[128] göre evlilik aktinde şahit bulundurmak, mükellef için güç ve kudret dahilindedir. Yalnız genel mükellefiyet açısından büluğa ermek, bir şahıs için kendi gücü dahilinde değildir. Keza vârisin mûrisini öldürüp öldürmemesi, gücü dahilinde olan bir mâniye örnek iken, namazı kılmaya engel olan ay başı ve lohusalık halleri, kadınlar için güçleri dahilinde olmayan mânilerdir.

II. HÂKİM

Hukuki hükümlerin koyucusu ve onların kaynağı manasına gelen "hâkim" teriminin iki temel anlamı vardır:

a. Hükümlerin menşe bakımından kaynağı:

Bütün fukaha hükümlerde menşe açısından hâkimin Şâri Teâla olduğunda şüphe etmemektedir. Hatta akla en fazla önem verdiği söylenen Mutezile bile bu noktada farklı düşünmemiştir. Zira onların akla verdiği önem, dinin bildirmediği sahalarda aklın hüküm çıkarabilmesi konusundadır. Çünkü zikredeceğimiz şu ayetler ve benzeri naslar açıkça bu sonucu göstermektedir: إِنِ الْحُكْمُ إِلاَّ لِلَّهِ أَمَرَ أَلاَّ تَعْبُدُوا إِلاَّ إِيَّاهُ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لاَ يَعْلَمُونَ "Hüküm yalnız Allaha mahsustur. O kendinden başkasına tapmamanızı emretti. Gerçek din budur, fakat insanların çoğu bilmezler."[129] فَالْحُكْمُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ "Hüküm, yüce ve ulu olan Allaha mahsustur."[130]

b. Hükümlerin idrak edilmesini sağlayan yol:

Bu manadaki hâkim konusunda ihtilaf çıkmıştır. Cumhura göre akıl kendi başına ilahî hükümlere ulaşamaz ve onu kavrayamaz. Fakat akıl için bu noktada kılavuzluk edecek şer'î deliller varsa bu durum müstesnadır.

---

[128] Buhârî, Şehadat 8 (3/150).
[129] Yûsuf suresi 12/40.
[130] Mü'min suresi, 40/12.

İşte Mutezile bu konuda aklın tek başına hükümleri bulabileceğini söyler. Fakat bir meselenin hükmünde Şer-i Şerif açıklık getirmişse bu durum farklıdır. Çünkü artık aklın açıklamasına ihtiyaç kalmamıştır.

Bu ihtilafın kaynağı, fiil veya eşyanın hasen veya kabih olması konusunda, mesnedin şer'î emirler mi yoksa bizatihi kendileri mi olduğunu düşünme farkıdır.[131] Şimdi bu meseleyi biraz açalım.

Hüsün ve Kubuh

Hüsün (الحُسْن) ve kubuh (القُبْح) kavramlarının üç temel manası vardır:

a. *Hüsün tabiata uygunluğu, kubuh ise tabiata aykırılığı ifade eder.* Mesela "Bu ses güzeldir" denilince, onun insan tabiatına uygunluğu; "Bu ses çirkindir" denilince de insan tabiatına aykırılığı akla gelir.

b. *Hüsün mükemmelliği kubh ise eksikliği ifade eder.* Mesela "İlim güzeldir" denilince, ilmin herhangi bir şahsı kemale erdiridiği; "Cehil kötüdür" denilince de cehaletin o şahısta nakîsa oluşturduğu ortaya çıkar. Çünkü ilimde açıkça kemal, cehilde ise açıkça noksaniyet vardır.

c. *Hüsün, bir fiile dünyada övgü ahirette ise sevap kazandırır. Kubuh ise dünyada yergi ahirette de günah sonucu verir.*

Bu şıklardan ilk ikisindeki hüsün ve kubhu akıl bilebilir. Fakat üçüncü grubu aklın anlaması ihtilaflıdır. *Bu bağlamda mezheplere göre şu neticeler çıkmıştır:*

1. *Eş'ari ve usulcülerin çoğunluğuna göre* fiillerin özünde hüsün ve kubuh bulunmadığı gibi, onlar bunu gerekli kılan bir sıfat sebebiyle de hasen veya kabih değildirler. Dolayısıyla bir şeyin hüsün ve kubhu, sadece Şâri'in o konuda açıklama yapmasıyla anlaşılır. Mesela namaz, oruç, zekat, bey', rehin ve vasiyet.. gibi dinin emrettiği şeyler iyidir. Fakat bunları kavrayan akıl değildir, naklin öğretisidir. Yine içki içme, zina yapma, haksız yere birisini öldürme, bâtıl yollarla mal kazanma.. kötüdür. Bunları da kavrayan akıl değildir. Dolayısıyla bunları akıl, sadece ilahi beyanla öğrenmektedir. Bu sebeple cumhur; يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ

[131] Akgündüz, Hakim, 15/182.

الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ "O peygamber iyiliği emreder ve kötülükten yasaklar. Yine güzel şeyleri (tayyibât) helal kılar ve kötü şeyleri (habâis) yasaklar" gibi ayetleri,[132] "Naslarda emredilen iyilikler ve kötülükler" olarak değerlendirirler. Dolayısıyla onlara göre; Şâri bir emir yaparken hikmet ve maslahatına göre değil, mahza (sırf) iradesine göre yapar. Kullar ise Onun niçin hükmettiğini, eksik akıllarıyla net olarak anlayamazlar.[133]

2. *Mutezile* ise her fiilin özünde hüsün veya kubhun olduğuna kesin olarak inanır ve akıl bunlardan çoğunu kavrayabilir demektedir. Binaenaleyh onlara göre lafzî beyan olmasa bile, Şâri'in hükmünü çıkarmak zor değildir. Zira aklın iyi gördüğü iyi, kötü gördüğü de kötüdür. Dolayısıyla kişi iyi gördüğünü yapmakla mükellef olduğu gibi, kötü gördüğünü de terketmekle mükelleftir. Neticede bunun aksine davranmak dünyada kınama ahirette ise ceza oluşturacaktır. Bu şekildeki bir düşünceye göre ise, peygamberler gelmese bile insanlar kendi yolunu bulabilir manası çıkmaktadır. Bu sonuç da fetret ehlinin mükellef olduğu neticesine götürmektedir.[134]

3. *Maturidiler* ise fiillerin büyük çoğunluğunun iyi veya kötü olduğu akılla kavranabilir, fakat aklen iyi her fiilin dînen emredilmesi ve aklen kötü her fiilin de dînen yasaklanması gerekmez demektedir. Çünkü anlayış açısından akıl her zaman eksik ve sınırlıdır. Diğer yandan akıl, arzu ve hırs gibi eğilimlerin baskısı altındadır. Bu da vereceği karara güvenilemeyeceğini göstermektedir.

Bu duruma göre üçüncü görüş daha isabetlidir. Şu âyetler de bu sonucu gösterir:

a) إِنَّ اللهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَى وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ "Allah adaleti, iyilik yapmayı, akrabaya bakmayı emreder; çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. Düşünüp tutarsınız diye size öğüt verir."[135]

b) يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ

132 Âraf suresi, 7/157.
133 Şâtıbî, 1. cilt 10. mukaddime; İbn Rabîa, 94; Akgündüz, Hâkim, 15/182.
134 Gazâlî, Mustasfâ 1/73.
135 Nahl suresi, 16/90.

"O peygamber iyiliği emreder ve kötülükten yasaklar. Yine güzel şeyleri (tayyibât) helal kılar ve kötü şeyleri (habâis) yasaklar."[136]

c) وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتَّى نَبْعَثَ رَسُولاً "Biz peygamber göndermedikçe azab etmeyiz."[137]

Görüldüğü üzere ilk iki âyet; aklın iyi veya kötüyü çoğunlukla anladığını, üçüncü âyet ise buna rağmen herhangi bir konuda şer'î teklif koyamadığını göstermektedir. Buna göre hüsün ve kubuh meselesi, Kitabullahta geçen maruf ve münkerden başka bir şey değildir.[138]

III. MAHKÛMUN FÎH

Şâri Teâla'nın talep, tahyîr veya vaz'ının taalluk ettiği fiil ile duruma mahkumun fih denir. Dolayısıyla mahkûmun fîh, teklifî veya vad'î hükümlerin ilgili bulunduğu alandır. Buna göre mahkûmun fîh; mükellefin fiili olabileceği gibi, onun fiiliyle bağlantılı olan bir durum da olabilir. Konuyu biraz detaylandıralım:

A. Mahkûmun Fîhin Şartları

Mahkûmun fîh konusunda bazı temel şartlar vardır. Dolayısıyla hiçbir şahıs bu şartları taşımayan bir fiil ile mükellef tutulamaz. Söz konusu şartlar şunlardır:

a. *Fiilin mükellef tarafından tam olarak bilinmesi.* Çünkü bir konudaki talep açık olmadan, onun ifası söz konusu olamaz. Buradaki bilmekten kasıt ise, fiilin bilinme imkanına sahip olmasıdır. Bu imkan gücü yetenler için araştırmayla, gücü yetmeyenler için de ehline sorarak elde edilecek bir sonuçtur. Mezkur imkan olduğu halde öğrenmeyenler ise, mükellefiyetlerini bilmeseler dahi mesul hale gelirler.

b. *Fiilin mükellefin gücü dahilinde olması.* Çünkü teklîf-i malâyutak caiz değildir.

---

136 Âraf suresi, 7/157.
137 İsrâ suresi, 17/15.
138 Hamidullah, İslâm Hukuku Etütleri, 64; Çelebi, Hüsün ve Kubuh, 19/59.

Bu iki şartın incelenmesiyle de şu sonuçlar tezahür eder:

1. *İster bizatihi ister başkaları tarafından müstahîl*[139] *görülen bir fiil, teklife konu olamaz.* Müstahil olmanın da bizatihi müstahil ve nazaran müstahil olmak üzere kendi içinde iki yönü vardır. Bunlardan *bizatihi müstahil olanı* akıl tasavvur edemez. Bu sebeple ona aklen müstahil de denir. Mesela bir şey aynı anda hem helal hem de haram olamaz. *Nazaran müstahil* ise, aklın varlığını tasavvur edebilmesine rağmen alışılmışa göre mümkün olmayan durum demektir. Buna âdeten müstahil de denir. Âlet olmadan uçmak, ayaksız yürümek, tohumsuz ekin çıkması ve elsiz yemek.. gibi fiiller böyledir.

Müstahil olan şeyler teklife konu olamaz. Şu deliller bu hükmü gösterir:

a) لاَ يُكَلِّفُ اللهُ نَفْسًا إِلاَّ وُسْعَهَا "Allah kimseye gücü üstünde yük teklif etmez."[140] لاَ يُكَلِّفُ اللهُ نَفْسًا إِلاَّ مَا آتَاهَا "Allah kimseye verdiğinden fazlasıyla mükellefiyet koymaz."[141]

b) Aklî delil olarak ise şunu söyleyebiliriz: Teklifdeki amaç, kişinin gücü dahilindeki şeylerle imtihan olmasıdır. Zira bunun dışındaki alan imkansız manasına gelir ki, o konudaki teklifin abes olacağı açıktır. Çünkü bu noktada emir olsa bile, gücü yetmeyeni mükellef yapmayacaktır.

2. *İnsan iradesi dışında kalan tabii durumlar teklife konu olamaz.* Çünkü bu alan insan fıtratı gereği vardır ve yaratılmış olmanın bir sonucudur. Mesela yeme ve içme ile kızma ve sevinme gibi davranışlar böyledir. Bunun delili şunlardır:

a) Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) eşleri arasında zâhirî adalete riayet eder, sonra da şöyle derdi: اللَّهُمَّ هَذَا قَسْمِى فِيمَا أَمْلِكُ فَلاَ تَلُمْنِى فِيمَا تَمْلِكُ وَلاَ أَمْلِكُ "Ya Rabbi! Bu benim taksimim. Senin gücünün yettiği fakat benimkinin yetmediği konularda beni kınama!"[142]

---

[139] Vücuda gelmesi imkan dahilinde olmayan.

[140] Bakara suresi, 2/286.

[141] Talâk suuresi, 65/7.

[142] Ebû Dâvud, Nikâh 38 (2/601).
Biz burada çok evlilikle ilgili olarak antiparantez şunu belirtelim: Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in evlilikleri Kendine hastır ve o konuda nefsî tercihleri değil de ilahî tercihler öne çıkmıştır. Çünkü O (sallallahu aleyhi ve sellem) için böyle bir evliliğin pek çok hikmeti

b) Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) oğlu İbrahim vefat edince, üzüntüden ağlamıştır. Kendilerine, "Siz bunu yasak ettiğiniz halde ağlayacak mısınız?" denilince de şöyle buyurmuştur: "Ben kadınlar tutup ölü arkasından ağlatılmasını ve ölüm üzerine doğru olmayan şeyler söylenmesini yasakladım. Oysa benim yaptığım bu davranış bir merhamet eseridir. إِنَّمَا يَرْحَمُ اللَّهُ مِنْ عِبَادِهِ الرُّحَمَاءَ إِنَّ الْعَيْنَ تَدْمَعُ ، وَالْقَلْبَ يَحْزَنُ ، وَلاَ نَقُولُ إِلاَّ مَا يَرْضَى رَبُّنَا ، وَإِنَّا بِفِرَاقِكَ يَا إِبْرَاهِيمُ لَمَحْزُونُونَ "Muhakkak Allah sadece merhametli kullarına merhamet eder. Göz yaşarır, kalp üzülür. Fakat Biz Rabbimizin razı olacağından başkasını söylemeyiz. İbrahim bil ki, biz ölümünden derin üzüntü duymaktayız."[143]

Zâhiri itibarıyla kişinin gücü dışındaki ameller, insan iradesinin dışında sayılır. Şu örnekler bu konuyu açıklamaya yeterlidir:

I. مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الأَرْضِ وَلاَ فِي أَنْفُسِكُمْ إِلاَّ فِي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَهَا إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللهِ يَسِيرٌ لِكَيْ لاَ تَأْسَوْا عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَلاَ تَفْرَحُوا بِمَا آَتَاكُمْ وَاللَّهُ لاَ يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ "Yeryüzünde ortaya çıkan veya başınıza gelen hiçbir musibet yoktur ki, Biz onu yaratmadan önce bir kitapta bulunmasın! Doğrusu bu Allaha kolaydır. Allah bunları yazmıştır ki, elinizden çıkanlara üzülmeyesiniz, kazandıklarınıza da sevinmeyesiniz. Çünkü Allah, kendini beğenen ve böbürlenenleri sevmez" âyetinin[144] manası, mâlâyutak kabilindendir. Çünkü bir kişi beşer olarak kazandığına sevinir, kaybettiğine de üzülür. Bunun aksi ise imkan dışıdır. Öyleyse buradaki mükellefiyet; gurur, kibir ve kaderi tenkit.. gibi kötü sözleri terk etmektir.

II. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللهَ حَقَّ تُقَاتِهِ وَلاَ تَمُوتُنَّ إِلاَّ وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ "Ey iman edenler! Allahtan hakkıyla korkun ve sadece müslüman olarak can verin."[145] Bu âyetin zâhir anlamı, muhatapların kâfir bir şekilde ölmelerini yasaklamakatır. Bu ise onların elinde olan bir şey değildir. Çünkü ölen ölmüştür ve ölümden sonra kendisinin imanlı veya imansız halini değiştiremeyecektir.

vardır. Bu sebeple kimse kendini Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e kıyas etmemelidir. Dolayısıyla bir şahıs, zâhirî adaletin yanında batınî adalete de riayet etmek durumundadır. Bu durum ise; matlup olan tam adaleti gösteremeyeceklerin, meşru gerekçe olmadan birden fazla kadınla evlenmesini engeller. Zaten Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in zorlandığı bir alanda, diğer insanların tam adaleti gösteremeyeceği açık bir gerçektir.

143 Burada iki hadis rivayetini birleştirerek verdim: Buhârî, Cenaiz 44,33 (2/84,85).

144 Hadid suresi 57/22-23.

145 Âl-i İmrân suresi, 3/102.

Öyleyse âyetteki asıl mana, İslâma bağlılığı teşvik etmek ve ölünceye kadar bunu sürdürmektir.

III. Allah Rasülü (sallallahu aleyhi ve sellem) bir defasında kendisinden tavsiye isteyen birisine, لَا تَغْضَبْ "Kızma" buyurmuştur.[146] Fakat kızma hali tabii bir durumdur ve hiçbir kimse onu engelleyemez. Öyleyse buradaki maksat, kızgınlığın getirebileceği taşkınlıktan sakınmaktır. Çünkü bunu başarmak mümkündür. Şu ayet de bu sonucu gösterir: وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ "Kızdıklarında gayzlarını yutarlar ve insanları affederler. Allah ihsan sahibi kulları sever."[147]

Meşakkatli İşler

Burada hakkında açıklama yapılması gereken diğer bir konu, meşakkatli işlerdir. Çünkü meşakkatli fiiller, teklîf-i malâyutak alanına yakındır. Zira bazı fiiller mükellefin iktidarı dahilinde olsa bile, onun yapılmasıyla değişik sıkıntılar gösterebilmektedir. Bu sebepten meşakkatin mükellefiyete engel teşkil edip etmeyeceği durumları açıklamak gerekir. Bunu temin sadedinde önce meşakkatin türlerini görelim:

Meşakkatin Türleri

İnsanlara ârız olan meşakkatler iki nevdir:

A. İnsanın katlanabileceği, dolayısıyla sürekli olarak bu durum devam etse bile her hangi bir zarar görmeyeceği meşakkatler. Tabii olarak bunlar teklife engel değildir. Çünkü hayatta bu gibi sonuçlar tabiîdir. Üstelik bu tür fiillerdeki meşakkatin neticesindeki fayda, söz konusu meşakkati hafifletir. Mesela ibadetler ruhu olgunlaştırır ve kişiyi Rabbine yaklaştırır. Bu durumda Şâri'in konumu, mahir bir tabibin durumuna benzetilebilir. Nasıl ki bir doktor acı bir ilacı ve ızdıraplı tedaviyi hastasına önerir, fakat gayesi ona azab etmek değildir. Aynı şekilde ibadet, emir ve yasaklardaki ızdıraplar; yaşanan an veya neticesi itibarıyla faydalıdır. Öyleyse, Rabbin nimetlerine olduğu gibi belalarına da rıza gerekmektedir.

B. İnsanın takati üstünde olan ve sürekli katlandığında bir çok faydalı

---

[146] Buhârî, Edeb 76 (7/100).
[147] Âl-i İmrân suresi, 3/134.

işi kesintiye uğrayacak olan meşakkatler. Visal orucu tutmak, evlenmemek ve dünyadan el çekip râhibane bir hayat yaşamak böyle sayılır. Bu sebepten bu tür fiillerde aşırı giderek güya daha dindar görünenler için Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyurur: أَنْتُمُ الَّذِينَ قُلْتُمْ كَذَا وَكَذَا أَمَا وَاللَّهِ إِنِّى لأَخْشَاكُمْ لِلَّهِ وَأَتْقَاكُمْ لَهُ ، لَكِنِّى أَصُومُ وَأُفْطِرُ ، وَأُصَلِّى وَأَرْقُدُ وَأَتَزَوَّجُ النِّسَاءَ ، فَمَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِى فَلَيْسَ مِنِّى "Sizler şöyle ve şöyle diyorsunuz. Vallahi içinizde Allahtan en çok korkanınız ve takvalı olanınız Benim. Fakat oruç da tutarım iftar da ederim, namaz da kılarım uyuduğum da olur. Keza kadınlarla da evlenirim. Kim Benim sünnetimden yüz çevirirse Benden değildir."[148]

Bu sebeple Şâri Teâla, ciddi meşakkatler içeren bu tür emirlerle insanları mükellef kılmaz. Zira pek çok kolaylık emri ve gelen ruhsat hükümleri, bu duruma delil teşkil etmektedir. Hatta Mekke'nin fethi için yapılan seferde ruhsat hükümlerine uymayıp, oruçlarını bozmayarak mağdur olanlara Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle demiştir: أُولَئِكَ الْعُصَاةُ أُولَئِكَ الْعُصَاةُ "Onlar âsidirler, onlar âsidirler."[149] Şu hadis de bu hükmü teyit eder: إِنَّ اللهَ يُحِبُّ أَنْ تُؤْتَى رُخَصُهُ كَمَا يَكْرَهُ أَنْ تُؤْتَى مَعْصِيَتُهُ "Allah günahların yapılmasını sevmediği gibi ruhsatlarının yapılmasını da sever."[150]

B. Mahkûmun Fîhin Kısımları

Kendi üzerinde hüküm verilen konuları kısımlara ayırmak, konunun anlaşılması ve tatbiki açısından daha faydalıdır. Bu durum hakların taallukunu izah açısından da önemlidir. Buna göre mahkûmun fîh dörde ayrılır:

1) Sırf Allah Hakkı Olan Hükümler

İslâm hukukunda "Allah hakkı" tabiri, çoğunluğu itibarıyla kendisinde kul hakkı bulunmayan, dolayısıyla her hangi bir ferdin değil de kamunun menfaatini öne çıkaran hükümleri ifade eder. Binaenaleyh bu haklar, özel bir fertle anılamayacağı için, kullar adına onların Rablerine izafet yapılmıştır. Halbuki kul haklarında Allah hakkı olduğu gibi,

---

148 Buhârî, Nikâh 1 (6/116).
149 Müslim, Sıyam 15 (1/785); Buhârî, Nikâh 1 (6/116).
150 Ahmed, 2/108.

kamu işlerinde de kul hakkı vardır. Bu sebeple o konudaki bir ihlal durumunda ilgili kişilerle helalleşmek gerekir. Dolayısıyla işin aslına bakıldığında, Allah hakkı olan alan sadece ibadetler sayılabilir. Çünkü ibadetler mahza Onun için yapılır. Fakat onda da kulların maddi ve manevi yönlerine bakan taraflar vardır.

Allah hakkı olan bir alanda hiçbir kimse feragat etme hakkına sahip değildir. Çünkü kimse başkası adına hüküm veremez. Beşerî hukukta bu kısma kamu hakkı denir. *Buna ait hükümler kendi içinde bazı kısımlara ayrılır. Bunlar şudur*:

1. Sırf ibadet niteliği taşıyan hükümler: Mesela namaz, oruç ve cihad.. böyledir.

2. Meûne manası yanında vergi niteliği de taşıyan ibadet hükümleri. Buradaki meûnetten maksat, can ve mal güvenliği açısından bir anlam taşımasıdır. Mesela fıtır sadakası ve zekat böyle sayılır. Çünkü fıtır sadakasında, mevcut hayata ve bu hayatla orucu tutmaya kudret bulmanın şükranı manası vardır. Şüphesiz şükrü eda edilen bir hayat, ilahi kudret tarafından korunur. Zekat ise malın kiridir ve onun çıkarılmasıyla mal temizlenerek korunmuş olur. Öşür de zekat manasında değerlendirilir.

3. Sırf vergi niteliği taşıyan hükümler: Mesela haraç bu tür hükme girer. Zira müslüman bir toplumda gayr-ı müslimlerden alınan verginin, onlar açısından bir sevap yanı yoktur.

4. Tam ceza hükümleri: Mesela zina suçuna karşı hadd cezası, hırsızlık suçuna karşı da sirkat cezası böyledir.

5. İbadet niteliği de taşıyan ceza hükümleri: Mesela keffâretler böyledir. Çünkü keffâretler bir yönüyle suça karşılık olarak vardır. Diğer yönüyle ise ceza içinde Rabbe kulluk manası vardır.

2) Sırf Kul Hakkı Olan Hükümler

Buradaki kul hakkı, "Ferde has menfaatlerin gerçekleşmesine yönelik hükümleri içerme" manasına gelir. Bu hükümlerdeki gaye fertlerin menfaatini korumaktır. Dolayısıyla hak sahibi dilerse onu alır, dilerse de vaz geçer. Fakat bu konudaki emirlere riayeti Şâri Teâla istediğinden, onları ihlal sadece söz konusu kulları ilgilendirmez, ayrıca tevbe de gerektirir.

3) Kendisinde İki Hak Birleşmekle Beraber Allah Hakkı Galip Gelen Hükümler

Mesela iffetli kadına kazf isnadı böyledir. Bu tür bir cezanın şahıs ve toplum açısından faydası açıktır. Fakat kazf suçunu şahıslar affedemediği için had kısmına girmiştir. Bu durum ise kul hakkıyla beraber Allah hakkının bulunduğu bir durumda, aynı zamanda kamu hakkının varlığını göstermektedir.

4) Kendisinde İki Türlü Hak Birleşmekle Beraber Kul Hakkı Galip Gelen Hüküler

Mesela kısas cezası böyledir. Zira kısasta ilahi emre muhalefet edilmesi sebebiyle Allah hakkı, mağduriyet açısından da kul hakkı olarak iki yön de bulunmaktadır. Fakat neticede bu suç başkalarını da ilgilendirdiğinden, cezanın dünyalık kısmını çözme noktasında, öldürülenin (maktûl) vârisleri kâtili affedebilir. Fakat kâtil şahsın bir ilahi emre muhalefet etmesi sebebiyle ayrıca Şâri Teâla'ya tevbe etmesi de gerekmektedir. Maktul ile ahiretteki hesaplaşması ise ayrı bir durumdur.[151]

IV. MAHKÛMUN ALEYH

Şâri'in talep veya tahyiri kendisi ile ilgili olan şahsa, mahkûmun alyeh denir. Usülcüler ise bu kişiye mükellef derler. Şimdi konuyu detaylandıralım:

A. MükellefiyetinTemel Şartı:

Bir kişinin teklife konu olabilmesi için, söz konusu işe ehil olması gerekir. Bu da hitabı anlayacak ve gereğini yapacak güçte bulunmak demektir.

Hitabı anlama ancak akılla mümkündür. Bunun bir seviyede bulunma ölçüsü ise, temyizle başlar ve bülûğla kemale erer. Bu sebepten akıl hastaları ve gayr-ı mümeyyiz çocuklar mükellef sayılmazlar. Yine uyku, unutma, baygınlık ve sarhoşluk bu cümledendir. Şu hadis bunu gösterir: رُفِعَ الْقَلَمُ عَنْ ثَلاَثَةٍ عَنِ النَّائِمِ حَتَّى يَسْتَيْقِظَ وَعَنِ الصَّبِيِّ حَتَّى يَشِبَّ وَعَنِ الْمَعْتُوهِ حَتَّى يَعْقِلَ "Üç

[151] Sâbık, 1/171; Tac, 1/202.

kişiden kalem kaldırılmıştır: Uyanıncaya kadar uyuyandan, buluğa erinceye kadar çocuktan ve dengeye gelinceye kadar bunaktan."[152]

Şimdi vereceğimiz iki örneğin ise farklı bir yönü vardır: 1.Küçük ve akıl hastasının malından zekat ve nafaka ödenmesi, kendilerine değil de velilerine talluk eden bir görevdir. Bu görüş "Zekat fakirin hakkıdır" fikrini benimseyen fukahaya göredir. "Mükellefiyette asıl şart rüşde ermektir" diyenelere göre ise, reşit olana kadar herhangi bir sorumluluk gerekmemektedir.

2. Sarhoşa verilen ceza, onu mükellef kılmak değil cezalandırmaya yöneliktir. Yine, يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ "Ey iman edenler! Sarhoşken ne dediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayınız" ayetiyle,[153] sarhoşken namaza yaklaşmama emri, sarhoşlara verilen bir teklif değil, aksine namaz vakti yaklaştığında içki içmemeye yönelik bir ikazdır.

B. Ehliyet:

Lügatte elverişli olmak manasına gelen ehliyet, ıstılahta kişinin dinî ve hukuki hükümlere muhatap olmaya elverişliliği anlamına gelir ve iki kısma ayrılır:

1) Vücub ehliyeti

Haklara sahip olabilme ve borç altına girebilmeye vücub ehliyeti denir. Bu ehliyetin temel şartı hayattır. Hayat sıfatının sabit olması için de ceninin sağ doğması yeterlidir. Bu sebepten başından sonuna kadar hayatın her hangi bir döneminde buna sahip olan kimse vücup ehliyetine haizdir.

Bu tür bir ehliyete *zimmet* de denir ki, kişiyi hak ve borçlara ehil kılan vasıf olarak tanımlanır. Günümüzde bu mana *kanunî kişilik* veya *medeni haklardan istifade ehliyeti* şeklinde de bilinir. Zaten kişiliğin tarifi, haklara sahip olabilmeyi ve borç altına girebilmeyi de ifade etmektedir.[154]

2) Edâ ehliyeti

Dinî ve hukuki bir görevin yerine getirilmesi gayesiyle kişinin hukuken muteber sayılacak tarzda fiiller ortaya koyabilmesine eda ehliyeti

[152] Tirmizî, Hudûd 1 (4/32).
[153] Nisâ suresi, 4/43.
[154] Bardakoğlu, Ehliyet, 10/533 vd.

denir. Bu sebepten bir şahısın bu ehliyeti taşıması için sadece hayatta bulunması yetmez, asgari temyiz seviyesi de gerekir.

Ehliyet açısından insan hayatı dört dönemde incelenir. Bu dönemler duruma göre *tam veya nâkıs* olarak tanımlanır. Şimdi bunları görelim:

a. Cenin dönemi:

Anne rahmindeki çocuğa cenin denir. Bu dönemdeki çocuk, bir yönüyle müstakil bir yönüyle de anneye bağlı kabul edilir. Bu sebepten sadece kendi lehine olan vasiyet ve miras gibi hakları kazanır. Fakat beyan ve aklî seviye gerektiren teklifler altına giremez.

Çocuğun bu dönemdeki haklarını çözen şahsa *emîn* denilir. Bunun vasî veya velîden farkı, genel olarak ceninin şahsında veya malında tasarrufta bulunamaması,[155] dolayısıyla onun daha çok günlük ihtiyaçlarıyla ilgilenmesidir.

b. Temyiz çağına kadarki dönem:

Bu dönem doğumla başlar ve yedi yaşına kadar devam eder. Hükümleri açısından aynen cenin dönemine benzer. Çünkü kendi başına bir iş yapamaz ve çocuk hakkında hakkında velisinin meşru dairedeki iradesi asıldır.

c. Temyiz çağı sonrası:

Buluğ çağına kadar devam eden süredir. Bu dönemde çocuk ibadet etmeye başlar. Tamamen kendisi lehine olan hediye ve hibeyi kabul gibi tasarrufları geçerli hale gelir. Tamamen zararına olan tasarrufları ise geçerli olmaz. Evlenmek gibi hem zararına hem de menfaatine olma durumundakiler ise velisinin tasarrufuna bağlıdır.

d. Buluğ çağı: Mükellefiyet dönemi

Kişinin çocukluk devresinden çıkıp fiilen veya hükmen ergenlik kazanmasına bulûğ denir. Bu dönemin girdiğine dair bazı alâmetler vardır. Alt yaş sınırı kızlarda 9, erkeklerde ise 12'dir. Fakat cumhur mükellefiyetin üst yaşında erkek ve kız ayrımı yapmaz ve 15 ile sınırlar. Çünkü bu dönem ikinci yedi yılın bittiği zamandır. Ebû Hanife'ye göre ise erkek için en geç 18, kız için de en geç 17 yaşı son olgunluk dönemi sayılır. Zira bu yaşa

---

[155] Uzunpostalcı, Cenin, 7/369.

gelmiş kişi artık aklî dengenin yanında biyolojik kemale de ermiştir. Dolayısıyla kendi işlerinden tümüyle sorumludur. Bulûğ alametleri ise başta ihtilam olmak, sonra belli bir yaşa gelmek, aklî kemale ermek, büyüme belirtisi olan kılların çıkması ve tıraş olma ihtiyacının zuhûrudur.[156]

C. Ehliyetin ârızaları:

Ehliyetin arızalarına eski temel kaynaklarda *avârızu'l-ehliyye* denmektedir. Bunlar kişinin kendi kazanımına göre *müktesebe* veya iradesi dışında ârız olması yönüyle *semavî* olarak ikiye ayrılmaktadır. Şimdi önemli olanlarını görelim:

1) Cünun

Bir kişinin akıl ve temyiz gücünün yokluğuna cünun denir. Bu durum edâ ehliyetini hem ilzam hem de iltizam yönüyle kaldırmaktadır. Fakat kendi hakkındaki haklara sahip olma (vücûb) ehliyetine engel olmaz.

2) Ateh: Akıl zayıflığı

Ateh kelimesi genelde anlama ve idrak eksikliğini ifade eder. Bu durumun fazlası cünun gibi değerlendirilirken, azı da temyiz çağı gibi değerlendirilir. Duruma göre bu haldeki bir şahıs için hiçbir ibadet vacip olmayabilir. Ayrıca matuh kendiliğinden mahcur sayıldığı için yeni bir mahkeme kararına gerek olmaz.[157]

3) Sefeh

Sefeh durumundaki kişinin aklı yerindedir, fakat onun gereğini yapma konusunda bir tedbirsizlik söz konusudur. Bu sebeple ehliyeti ortadan kaldırmaz, fakat gerekirse tedbir konarak davranışlarına hacr getirilebilir.

4) Sekr: Sarhoşluk

Eğer sekr hali haram olmayan yoldan ise, kişi yaptıklarından sorumlu olmaz. Fakat haram yoldan ise, bu durum mükellefiyeti ortadan kaldırmamaktadır. Böyle bir sonuçta, haram fiil işleyeni cezalandırma yönü

---

[156] Süyuti, Eşbah, 392; Mevsılî, İhtiyâr, 271; Meydânî, Lübâb, 2/70; Zeydân, Medhal, 264; Bardakoğlu, Buluğ, 6/413.

[157] Gözübenli, Ateh, 4/51.

de vardır. Bu sebeple teklifi düşürdüğüne dair gelen aksi beyanlar, şer'î makâsıda aykırı sayılır ve cumhurun görüşüne terstir.

5) İkrâh

Cebir ve tehdit kullanarak kişiyi rıza göstermeyeceği bir söz veya davranışa zorlamaya ikrah denir. Bu durum mükellefin iradesine baskı uygulamayı ifade eder. Eğer bu baskı kendisinin büyük kayba maruz kalacağını netice verecekse buna *mülcî (tam) ikrah* denir. Çünkü böyle bir ikrah, bizatihi kendi iradesiyle oluşan rızayı bozar. *Gayr-ı mülci (eksik)* ikrah ise daha basit tehditleri içerir.[158]

Şayet ikrâhın konusu ikrar ise, ister mülcî ister gayr-ı mülcî olsun geçersizdir. Çünkü ikrarın kabul olması, sözündeki doğruluk yanının ağır basmasıyla ilgilidir. İkrah durumunda ise böyle bir ihtimal yoktur.

Şayet mesele alım ve satım gibi hukuki konularda ise yine Hanefîlere göre işlemi iki yönüyle fâsid kılar. Çünkü bu durumda ihtiyar (irade) vardır fakat rıza yoktur. Fakat bundan evlenme, boşanma, köle azadı, ric'î talaktan dönme, nezir ve yemin etmeyi istisna olarak saymışlar ve aynen geçerli kabul etmişlerdir. Çünkü Şâri'in bu konudaki fiilleri, iradeye bakmadan lafzın delaletine göre her halukarda geçerli saydığını düşünmüşlerdir. Delilleri de şu hadistir: ثَلاَثٌ جِدُّهُنَّ جِدٌّ وَهَزْلُهُنَّ جِدٌّ النِّكَاحُ وَالطَّلاَقُ وَالرَّجْعَةُ "Üç şey vardır ki ciddisi de geçerlidir, şakası da geçerlidir: Nikah, talâk ve ricat." Bazı rivayetlerde ise ric'at yerine ıtâk geçmektedir.[159] Yemini de bu kapsamda gösteren başka rivayetler de vardır. Adak ise yeminle aynı hükümdedir. Bu sebeple yemin ve adağın da hiçbir surette şaka kapsamına girmeyeceğini düşünmüşlerdir.[160] Dolayısıyla hezl hali kabul olmayan şeyleri ikrah kapsamına sokmamışlardır.

Şayet ikrahın konusu öldürme gibi fiil nevinden ise, ikrahın hükmü fiilin nevine göre değişmektedir. Eğer ikrah gayr-ı mülcî ise suç sebebe değil fâile isnad edilir. Fakat ikrah mülcî ise üç ihtimal vardır:

---

[158] Bardakoğlu, İkrah, 22/30 vd.
[159] Ebû Dâvud, Talâk 9 (2/644); Kenzü'l-Ummâl, 9/643.
[160] Bilmen, Kamus, 6/329; Haseballah, Usul, 355.

a) Mükrehin Yapması Gerekenler

Bunun örneği muzdar durumda domuz eti yemektir. Şayet mükellef böyle bir durumda bu şıkkın aksini tercih etse günahkar olur. Çünkü muzdar bir şahıs hakkında bu ruhsatı Allah Teâla vermiştir ve mükellefin kullanma zarureti vardır.

b) Mükrehin Yapması Caiz Olmakla Beraber Terkinde Sevap Kazanacağı Fiiller

Bunun örneği zorda kalınca küfür sözü söylemektir. Çünkü böyle bir şahıs Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e gelerek arkadaşının hak sözü söyleyip öldüğünü ve kendisinin de söylemeyerek kurtulduğunu beyan edince, Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle buyurmuştur: أَمَّا صَاحِبُكَ فَأَخَذَ بِالثِّقَةِ وَأَمَّا أَنْتَ فَأَخَذْتَ بِالرُّخْصَةِ عَلَى مَا أَنْتَ عَلَيْهِ السَّاعَةَ "Arkadaşın azîmeti almış, sen ise Allahın tanıdığı ruhsatı kullanmışsın."[161] Bu durumda bir zarar söz konusu ise tazmin görevi ikrah yapana olur.

d) Hiçbir Surette Yapılmayacak Fiiller

Bir şahsı öldürmek, onun bir organını kesmek ve zina etmek.. gibi fiiller bu kısma girer. Bazılarına göre mükrehi öldürme veya yaralama durumunda, şayet aracı bir şahıs kullanılmaktaysa, bu kişi mükrihin elindeki kılıca benzetilir. Dolayısıyla ceza ikrah yapana verilmek durumundadır. Fakat cumhur bu görüşü isabetli bulmamış ve aksi görüşü benimsemiştir. Çünkü ikrah altındaki bir şahıs kendi hayatını kurtarmak için başkasının hayatına kasd edemez. Ebû Yusuf gibi bazı fakihler ise farklı bir görüş olarak şöyle demiştir: "İkrah durundaki mükreh, suçun unsurları eksik olması gerekçesiyle kısas olunmaz, onun yerine sadece tam diyet öder." Sebep olarak da iradenin tam bir şekilde mevcudiyeti konusundaki şüpheyi göstermilerdir. Zira, ادْفَعُوا الْحُدُودَ مَا وَجَدْتُمْ لَهُ مَدْفَعًا "Bir çıkış yolu bulduğunuz sürece hadleri düşürünüz" hadisi[162] gereği, bir prensip olarak şüphe ile hadlerin düşmesi gerekmektedir.

---

161 İbn Ebi Şeybe, Musannef, 6/473; Kurtubi, 10/189.

162 İbn Mâce, Hudûd 5 (2/850).

Üçüncü Bölüm

KAYNAKLARDAN HÜKÜM ÇIKARMA (İSTİNBÂT METOTLARI)

KAYNAKLARDAN HÜKÜM ÇIKARMA (İSTİNBÂT METOTLARI)

Kanaatimize göre göre ideal bir usûl-ü fıkıh kitabındaki bölüm sırası şöyle olur: Hüküm, hâkim, mahkûmun fîh, mahkûmun aleyh, şer'î deliller ve kaynaklardan hüküm çıkarma. Fakat yetersiz bir fıkıh dersi programında, konunun anlaşılması maksadıyla biz farklı bir sıralama yaptık. Önce kolay olan şer'î deliller bahsini verdik. Sonra şer'î delillerden çıkarılan hükümler başlığı altında hüküm, hâkim, mahkûmun fih ve mahkûmun aleyh konusunu işledik. Üçüncü sırada ise istinbât metotlarını verdik. Çünkü fıkıh bilgisi istenilen düzeyde olmayan bir gruba öncelikle şer'î deliller bahsini anlatmak, onlar açısından hazırlayıcı bir dönem oluşturmaktadır. Zira deliller bahsini anlamak diğer konularla mukayese edildiğinde, daha kolay olduğu görülür.

İstinbat metotları denilince Kur'ân ve sünnet metinlerini anlayabilme ve bu amaçla onlardan hüküm çıkarabilmede faydalanılan *kurallar* kastedilir. Bu kuralların anlaşılması konusunda bazı yan unsurlar bir şart olarak devreye girer. Bu şartların başında ise Arapça gelmektedir. Çünkü aslî ve tâlî kaynakların hemen hepsi arapça olduğundan, lafız ve ibarelerin delalet şekillerini iyice anlamadan İslâmı doğru anlamak zordur. Bunun yanında İslâm hukukunun ana gayelerini de iyi bilmek gerekmektedir. Keza lafız ve ibarelere konusu da iyi bilinmelidir. Zira lafız ve ibarelerin manaları bazen birden fazla ihtimale açıktır. Bu durumda hangi mananın tercih edileceği, ancak itimat edilebilir ve objektif olan ciddi kriterler ile anlaşılır. Sonra delillerden birisinin diğerini *nesh* etme şıkkı düşünülebilir. Bu da teâruz durumundaki bir başka ölçüdür. Kıyas ve ıstıslah kaidelerine başvurmadaki ölçü ise, ancak temel prensip ve ana gayeleri bilmekle mümkündür.

Lafızlar kendi içinde bazı kısımlara ayrılır ki, kaynaklardan hüküm çıkarmak için bunları da iyi bilmek gerekmektedir. Bunlar şudur:

1. Vaz olunduğu manaya göre lafızlar: Bu yönüyle lafızlar; hâs, âmm, cem-i münker ve müşterek kısımlarına ayrılır.

2. Kullanıldığı mana açısından lafızlar: Bu yönyle lafızlar; hakîkat, mecâz, sarîh ve kinâye kısımlarına ayrılır.

3. Mananın beyan şeklindeki kuvvete göre lafızlar: Bu yönüyle lafızlar, önce açıklık ve kapalılık açısından ikiye ayrılır. Sonra da her grup kendi arasında dörde ayrılır. Lafızların şeklindeki açıklığa zuhûr da denir. Bu açıdan lafızlar; zâhir, nas, müfesser ve muhkem kısımlarına ayrılır. Lafızların beyan şeklindeki kapalılığa da hafâ denir. Bu açıdan ise lafızlar; hafî, müşkil, mücmel ve müteşâbih kısımlarına ayrılır.

4. Mütekellimin muradına vukuf açısından lafızlar: Bu yönüyle lafızlar ibâre ile delâlet, işâret ile delâlet, delâlet yoluyla delâlet (dâlbiddelâle) ve iktizâ ile delâlet kısımlarına ayrılır.

Şimdi konuyu kendi içindeki sırasıyla tahlil edelim:

I- VAZ OLUNDUĞU MANA BAKIMINDAN LAFIZLAR

Fıkhî bir nassı değerlendirirken, öncelikle kelimelerin hangi manada vaz olunduğuna bakılır. Bu bakımdan lafızlar hâs, âmm, cem-i münker ve müşterek kısımlarına ayrılır. Sırasıyla görelim:

A. Hâs

Tek bir manayı göstermek üzere konmuş lafza hâs denir. Bu kelimelerin Ali ve Ahmet.. gibi özel şahıslar veya insan ve erkek.. gibi cins isimlerden olması fark etmez. Yine on ve yüz.. gibi çokluğunda bir sınır bulunan lafızlar da hâs sayılır. Dolayısıyla hâs lafız hem tekil hem de çoğul olabilir.

Hükmü:

Hâs bir lafzın vaz olduğu manaya delâleti kesindir. Bu sebeple o konuda başka türlü bir yorum yapılamaz. Buradaki kesinlikten maksat ise, delile dayalı bir başka mananın verilememesidir. Mesela; “Ben bir aslan

gördüm" denilince bundan anlaşılan mana, gerçekten hayvan olan bir aslanın görülmesidir. Eğer şahıs bu lafızlarla mecazi olarak "bir yiğit gördüğünü" iddia etse, bu mana muhtemel olmakla beraber delil getirmedikçe kabul edilmez. Konunun daha iyi anlaşılması için hâs lafızlar konusunda birkaç örnek verelim:

1. الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِئَةَ جَلْدَةٍ وَلاَ تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ الله إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ "Zina eden kadın ve erkeğin her birine yüz değnek vurun. Allaha ve âhiret gününe inanıyorsanız, Allahın hükümlerini uygularken onlara acıyacağınız tutmasın. Müminlerden bir gurup da onlara uygulanan cezaya şahit olsun."[1] Bu âyetteki yüz lafzı hâstır. Bu sebepten bu sınır, ilahi bir ölçüdür ve 101 veya 99 şeklinde bir fazlasıyla veya bir eksiğiyle bile değiştirilemez. Keza bu konuda başka türlü bir yoruma gidilemez.

2. وَفِى الشَّاءِ فِى كُلِّ أَرْبَعِينَ شَاةً شَاةٌ إِلَى عِشْرِينَ وَمِائَةٍ فَإِذَا زَادَتْ فَشَاتَانِ إِلَى مِائَتَيْنِ فَإِذَا زَادَتْ فَثَلاَثُ شِيَاهٍ إِلَى ثَلاَثِمائَةِ شَاةٍ فَإِذَا زَادَتْ عَلَى ثَلاَثِمائَةِ شَاةٍ فَفِى كُلِّ مِائَةِ شَاةٍ شَاةٌ ثُمَّ لَيْسَ فِيهَا شَىْءٌ حَتَّى تَبْلُغَ أَرْبَعَمِائَةٍ وَلاَ يُجْمَعُ بَيْنَ مُتَفَرِّقٍ وَلاَ يُفَرَّقُ بَيْنَ مُجْتَمِعٍ مَخَافَةَ الصَّدَقَةِ وَمَا كَانَ مِنْ خَلِيطَيْنِ فَإِنَّهُمَا يَتَرَاجَعَانِ بِالسَّوِيَّةِ وَلاَ يُؤْخَذُ فِى الصَّدَقَةِ هَرِمَةٌ وَلاَ ذَاتُ عَيْبٍ "Koyunların zekatında, her kırk koyunda 120'ye kadar bir koyun (şât) gerekir. Eğer sayı artarsa 200'de 2 koyun gerekir. Eğer sayı daha da artarsa 300'de 3 koyun gerekir. Bundan sonra her 100'de bir koyun gerekir ve 400'e kadar herhangi bir vecibe yoktur. Zekat korkusuyla ayrı mallar birleştirilmez ve birlikteki mallar ayrıştırılmaz. Ortak mallarda eşit seviyede mükellefiyet gerekir.[2] Zekatta yaşlılar ve kusurlu hayvanlar alınmaz."[3] Bu hadisteki şât lafzı hâstır. Bu sebeple bazı mezhepler, koyun cinsi maldan aynın verilmesi gerektiğini söylemiştir. Fakat Hanefîler zekattaki maksadın fakirlerin ihtiyacını karşılamak olduğunu düşünerek, onun karşılığının da verilebileceği

---

[1] Nûr suresi, 24/2.

[2] Buradaki birleştirme ve ayrıştırma, ortak malların zekâtının nasıl verileceği veya hem ortak hem de özel malı olan kişilerin mallarından nasıl zekât alınacağı konusundadır. Bu konuda bu hadis sebebiyle mezhepler arası ihtilaf çıkmıştır. Hadisin metnine uygun hareket edenler, 40 koyunu olan iki ortağa 1 koyun zekât düşer derken; başka gerekçeler sebebiyle Hanefîler her şahsın özel mülkiyetine bakmışlar ve her bir kişinin hissesine 40 koyun düşmeden zekât gerekmez demişlerdir.

[3] Tirmizî, Zekât 4 (3/17).

yorumuna gitmişlerdir ki, gayet makuldür.

3. Boşanan kadın hâlâ hayız görmekte ise ve hâmile de değilse, âdet devirlerine göre mi yoksa tuhr hallerine göre mi iddet bekleyecekleri ihtilaflıdır. Çünkü kar' (القَرْء) kelimesi, hem hayza hem de tuhra delalet etmektedir. İlgili ayet şudur: وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلاَثَةَ قُرُوءٍ "Boşanmış kadınlar üç kuru' beklerler."[4] Bu konuda Hanefîler; selâse lafzı hâstır, ve hâs bir kelimenin manası ancak hayız kelimesiyle munzabıt olur derler. Çünkü şayet bunu tuhr kabul edersek, talâkın içinde vaki olduğu tuhr tam bir süre olmayacaktır. Çünkü az da olsa boşama zamanına kadar bir vakit geçecektir. Şayet içinde talâk vaki olan tuhru kabul etmezsek, bu sefer de (üç tuhr + bir süre) şeklinde bir fazlalık meydana gelecektir. Bu sebepten her iki durumda da ya bir eksiklik veya bir fazlalık ortaya çıktığından, tam ve munzabıt olan hayız manası esas alınmalıdır derler.[5]

Hâssın Türleri

Hâs lafızların kendi içinde bazı türleri bulunmaktadır. Sırasıyla görelim:

1) Mutlak ve Mukayyet

Tarifleri:

a. Mutlak

Dilimizde "kayıtsız ve şartsız" diye tercüme edebileceğimiz mutlak; gayr-ı muayyen bir ferd veya fertleri göstermek üzere hâs bir lafızla vaz olan, birebir düşünüldüğünde her birini içerebilen ve kendisinin şuyûunu azaltacak şekilde herhangi bir sıfatla kayıtlandığına dair delil bulunmayan lafızdır. Böyle bir lafız hem tekil hem de çoğul olabilir. Mesela adam veya adamlar, kuş veya kuşlar.. dediğimizde mutlak bir ifade vardır. Dolayısıyla bu lafızların çerçevesine her bir adam ve her bir kuş girmektedir.[6] Fakat bu kelimelerin muhtevası içindeki bütün kuş ve adamı kapsamadığı da âşikardır. Bu sebeple mutlak ismini alır.

---

4 Bakara suresi, 2/228.

5 Haseballâh, 263.

6 Şevkânî, 2/381.

b. Mukayyed

Gayr-ı muayyen fert veya fertleri göstermekle beraber, çerçevesine giren fertlerden bazıları kayıtlanarak kendisinden ayrılmış olan lafza hâs lafız denir. Mesela imanlı adam, kıymetli kitap ve çalışkan öğrenci.. tamlamaları böyle sayılır. Çünkü bu tamlamalarla imansız adamlar, kıymetsiz kitaplar ve tembel öğrnciler istisna edilmiştir.

Hükümleri:

1. Mutlak bir lafızda herhangi bir kayıt yoksa o şekliyle amel edilir. Mesela Ramazanda sefere çıkan birisi oruç tutmazsa, وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ "Kim hasta veya yolcu ise gün sayısınca kaza etsin" âyeti[7] gereği, istediği zaman ve istediği günde kaza eder. Ve bu kaza ameliyesinde günlerin peşi peşine olma şartı yoktur. Çünkü âyetteki *eyyâm* kelimesi mutlaktır.

Yine bir şahıs nikah akdi yaptığı bir kadının annesiyle evlenemez. Velevki zifafa girmeden boşanmış olsun. Çünkü evlenilmesi haram olan kadınlarla ilgili olarak geçen âyet-i kerimelerde, وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ "Karılarınızın anası..." ifadesi[8] geçmektedir. Bu beyana göre bir kadın, mücerret bir nikahla karı hükmüne geçeceğinden, anası da ona haram olur.

Yine kocası ölen kadın, zifâfa girilmese bile 4 ay 10 gün iddet bekler. Çünkü o, akitle birlikte karı olma sıfatını kazanmış olmaktadır. Bu mesele hikmet açısından düşünüldüğünde, daha ihtiyatlı sonucun bu şık olduğu görülür. Zira evlilik akdi kurulduktan sonra iddet beklemekte her yönüyle fayda vardır.

2. Mukayyed lafız kaydının kırıldığına dair delil olmadıkça o şekliyle kalır. Mesela zıhar keffareti ile alakalı olarak "peşipeşine" kaydı bu hükmü gösterir. İlgili ayet şudur: فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَّا "Buna imkan bulamayanlar, hanımına yaklaşmadan önce iki ay peşipeşine oruç tutar."[9] Öyleyse böyle bir durumda aralıklı tutulan oruç geçersizdir.

Mukayyed bir lafızda kaydın kalktığı duruma örnek ise şu ayettir:

---

7 Nisâ suresi, 2/184,185.
8 Nisâ suresi, 4/22-23.
9 Mücâdele suresi, 58/4.

وَرَبَائِبُكُمُ اللاَّتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ اللاَّتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ "Kendileriyle birleştiğiniz hanımlardan olan üvey kızlarınız size haramdır."[10] Çünkü bu âyete göre mutlak olarak nikah yapılmasına rağmen, henüz birleşme olmadan ayrılan kadınların kızlarıyla evlenilebilmek mümkündür. Zira âyetin son tarafındaki "kendisiyle birleştiğiniz kadınlar" kaydı bu hükmü beyanda açıktır ve kendisiyle birleşilmeyenleri istisna etmektedir.

Mutlakın Mukayyede Hamli

Bazı durumlarda mutlak hüküm mukayyede haml edilir. Sırasıyla görelim:

a) Eğer naslar aynı konuda ve hüküm ile sebepler de bir ise, mutlak olan mukayyedin açıklamasına göre anlaşılır. Çünkü hüküm ve sebep birliğine rağmen ıtlak ve takyid arasında hüküm farklılığını tasavvur etmek imkansızdır. Mesela, حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ "Size ölü eti ve kan haram kılındı…" âyetinde[11] kanın haram olduğu bildirilmiştir. قُلْ لاَ أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلاَّ أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا "De ki, bana vahyolunan ahkâmda yiyecek bir şahıs için meyte, akıtılmış kan, … dışında isteyen bir kişi için yemesi haram bir şey bulamıyorum" âyetinde[12] ise haram kanın özelliği *"akmış olmakla"* kayıtlıdır. Her iki âyette de kanın haramlığı konusundaki hüküm ve sebep bir olduğundan, henüz akmamış olan ve hücre gibi uzuvlarda gizli kalan kan helal kabul edilir. Dolayısıyla buradaki mukayyed lafız, mutlak lafza ait bir beyan sayılır.

b) Hüküm ve sebepler farklıysa mutlak mukayyede hamledilemez. Dolayısıyla her iki nassın hükmü ayrı değerlendirilir. Mesela, وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالاً مِنَ اللهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ "Erkek ve kadın hırsızın ellerini (eyd) yaptıklarına karşılık ve Allahdan bir ceza olarak kesin. Allah mutlak galiptir, tam hüküm ve hikmet sahibidir" âyetindeki[13] hükmün tatbiki, sünnete göre bilekten kesme şeklindedir. Ve bu noktada mezkur âyette geçen *eyd (el)* kelimesi, abdest âyetinde geçen, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ

---

[10] Nisâ suresi, 4/23.
[11] Mâide suresi 5/3.
[12] En'âm suresi, 6/145.
[13] Mâide suresi, 5/38.

إِلَى الصَّلاَةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ "Ey iman edenler! Namaza kalkmak istediğinizde yüzlerinizi ve dirseklere kadar ellerinizi yıkayın. Başlarınızı meshettikten sonra topuklarınızla birlikte ayaklarınızı da yıkayın…"ayetiyle[14] takyid yapılamaz. Çünkü her iki âyetteki hüküm ve sebep farklıdır. Şayet böyle olsaydı hırsızlık suçunda eli bilekten değil de koldan kesmek gerekecekti.

c) Sebepler bir fakat hüküm farklı ise yine mutlak mukayyede haml olmaz. Mesela hades(manevi pislik)ten taharet için abdest gereklidir. Fakat teyemmümde mesh işlemi az uzva yapılırken, ona mukabilen abdestte daha çok uzuv yıkanmaktadır. Ve hiçbir zaman abdestte yıkanan uzuvların külliyyen mesh edileceği düşünülemez.

d) Hükümler bir olmakla beraber sebebler farklı ise yine mutlak mukayyede haml olmaz. Bu uygulama Hanefîlerin görüşüdür. Zira bu hükme cumhur itiraz etmiştir. Ve zıhar keffareti konusunda mutlak olarak geçen "köle" kelimesini, hata ile adam öldürme konusunda geçen "mümin köle" kelimesiyle takyid ederek, her iki suçun cezası konusunda da mümin köleyi şart koşmuşlardır. İlgili âyetler şöyledir:

وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَّا ذَلِكُمْ تُوعَظُونَ بِهِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ "Eşlerine zıhar yaparak onlardan ayrılmaya kalkıp da sonra söylediklerinden dönenlerin, eşleriyle temastan önce bir köleyi hürriyetine kavuşturmaları gerekir. İşte size emredilen budur. Allah yaptığınız her şeyden haberdardır."[15]

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلاَّ خَطَأً وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ إِلاَّ أَنْ يَصَّدَّقُوا فَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ تَوْبَةً مِنَ اللهِ وَكَانَ اللهُ عَلِيمًا حَكِيمًا "Müminin mümini öldürmesi olacak iş değildir, ancak yanlışlıkla olursa bu durum başkadır. Kim yanlışlıkla bir mümini öldürürse, mümin bir esir (köle) âzad etmesi ve öldürülenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gerekir. Ancak onlar diyetten vazgeçip bağışlarsa o başkadır. Eğer yanlışlıkla öldürülen, kendisi mümin olmakla birlikte,

14 Mâide suresi, 5/6.
15 Mücâdele suresi, 58/3.

size düşman bir topluluktan ise, öldürenin mümin bir köle âzad etmesi gerekir. Eğer öldürülen, aranızda anlaşma bulunan bir topluluktan olursa, vârislerine teslim edilecek bir diyet ile mümin bir köle âzad etmesi gerekir. Bunları yapmaya gücü yetmeyenin, Allah tarafından tövbesinin kabulü için ard arda iki ay oruç tutması gerekir. Allah her şeyi hakkıyla bilir, tam bir hüküm ve hikmet sahibidir."[16]

Yine müdâyene âyetinde geçen mutlak şâhitleri, talâk konusunda geçen âdil şâhitlerle kayıt altına almışlardır. Böylece borçlanma konusunda da âdil şahit gerekir demişlerdir. Âyetler şöyledir:

وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الأُخْرَى وَلاَ يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا "İçinizden iki erkek şahit de tutun! İki erkek bulunmazsa o zaman doğruluklarından emin olduğunuz bir erkek ile iki kadının şahitliğini alın! (Bir erkek yerine iki kadının şahit olmasına sebep) birinin unutması halinde ikincisinin hatırlatmasına imkân vermektir. Şâhitler çağırıldıklarında, şâhitlikten kaçınmasınlar!"

وَأَشْهِدُوا ذَوَيْ عَدْلٍ مِنْكُمْ وَأَقِيمُوا الشَّهَادَةَ لِلَّهِ "İki âdil kimseyi şahit tutun ve şahitliği de Allah için dürüst yapın."[17]

2) Emir

Üst makamdan bir fiilin yerine getirilmesi talebine emir denir. Bu istek zorlama manasına değil de rıza manasınadır. Çünkü Şari Teâla tarafından yapılan ve zorlama manasına gelen bir isteğin dışına hiçbir şey çıkamaz. Zaten böyle bir durumda teklif ve imtihandaki mana kaybolurdu.[18]

Emir talebi ilahi hitabın belağati kapsamında değişik şekillerde olmuştur. Hitaptaki bu değişikliğe televvün denir ve beyan açısından muhtelif hikmetleri vardır. Emrin sudûr şekilleri ise şöyledir:

a) Emir kipiyle. Şu âyet buna örnektir: وَأَقِيمُوا الصَّلاَةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ "Namazı kılınız, zekatı veriniz ve rüku edenlerle beraber rüku ediniz."[19]

---

16 Nisâ suresi, 4/92.

17 Talâk suresi, 65/2.

18 Şâtıbî, Muvâfakât 3/115 vd. (1. Mesele)

19 Bakara suresi, 2/43.

b) Başına emir lâmı gelmiş muzâri fiil ile. Şu âyet buna örnektir: شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ يُرِيدُ اللهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلاَ يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ "O sayılı günler, ramazan ayıdır. O ramazan ayı ki; insanlığa bir rehber olan, onları doğru yola götüren ve hakkı bâtıldan ayıran en açık ve parlak delilleri ihtiva eden Kur'ân o ayda indirildi. Artık sizden kim ramazan ayının hilâlini görürse, o gün **oruca başlasın**. Hasta veya yolcu olan, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde oruç tutar. Allah sizin hakkınızda kolaylık ister, zorluk istemez. Oruç günlerini tamamlamanızı, size doğru yolu gösterdiğinden ötürü Allahı tazim etmenizi ister. Şükredesiniz diye bu kolaylığı gösterir."[20]

c) Yapanlar için medih ifade eden haber verme şeklinde. Şu âyet buna örnektir: وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلاَدَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ "Emzirmeyi tam yaptırmak isteyen için anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler."[21] Çünkü buradaki mana sadece meseleyi haber vermek değil, aksine annelerin çocuklarını emzirmelerini emretmektir. Çünkü Kur'andaki bu tür ihbarların bir talep içerdiği ve onu yapanların övüldüğü açıktır. Şâri Teâla'dan gelen bu durum ise ona inşâî bir anlam katar ve bu ifade emir sayılır. Eğer bu tür ihbarlar bir zem ifade ediyorsa, o zaman da bir sakındırma içerdiği kesindir ve yasaklık ifade eder.

Keza şu ayet buna bir örnektir: وَلَنْ يَجْعَلَ اللهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلاً "Allah müminlere karşı kafirlere asla yol vermeyecektir."[22] Dolayısıyla bu hitap Müslümanlar içindir ve onlara *"yol vermeyin"* manasına bir emirdir.

Burada emirle ilgili bazı meseleleri açıklamak gerekir. Onlar şudur:

a) Emrin Mûcebi

Karîneleri olan bir emri o doğrultuda anlamak gerekmektedir. Fakat emir karinesiz olursa *vücub, nedb veya ibâha* şekillerinden hangisinin anlaşılacağı noktasında fukaha arasında ihtilaf çıkmıştır. Şâtıbi bu durumda her manaya eşit imkan vardır demektedir. Bu anlayışın bazı pratik sonuçları da

20 Bakara suresi, 2/185.
21 Bakara suresi, 2/233.
22 Nisâ suresi, 4/141.

olmuştur. Fakat cumhur emir için vücub manasını tercih etmiştir. Çünkü üst makamdan gelen emrin yerine getirilme gereği vardır. Sonucu ise yapma veya yapmama şekline göre ya mükâfat ya da ceza olur.[23]

Eğer bir emir Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e has değilse, onun şahsına hitab edilmesi, sözkonusu emrin ümmetin umumu adına geçerli olmasına mâni değildir. Çünkü O (sallallahu aleyhi ve sellem) ümmete örnek olarak gelmiş bir üsvey-i hasenedir. Pek çok âyet-i kerîme de Kendisine uyulmasını istemiştir.

Emrin çerçevesini nas belirlemiyorsa, bu alan maslahat veya başka bir delile göre anlaşılabilir.

b) Emrin Diğer Manaları

√ İbâha

Bazen emir kipi ibaha manası ifade eder. Şu âyet buna bir örnektir: وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلاَ تُسْرِفُوا إِنَّهُ لاَ يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ "Yeyiniz ve içiniz, fakat israf etmeyiniz. Çünkü Allah müsrifleri sevmez."[24] Bu durumdaki emrin anlamı *müsaade*dir.[25] Çünkü fıtratın sonucu olan yeme karînesi, buradaki emir kipinin manasının vücuba değil de ibâhaya delalet ettiğini göstermektedir.

√ Nedb

Bazen emir kipi mendubiyet ifade eder. Şu âyet buna bir örnektir: وَالَّذِينَ يَبْتَغُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ فَكَاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا "Mâlik olduğunuz kölelerden mükâtebe yapmak isteyenler olursa, anlaşın."[26] Buradaki emrin vücup ifade etmediğinin karînesi; mülkiyet sıfatının üzerinde bulunduğu şahsa, mal konusunda mutlak tasarruf yetkisi verme kâidesidir.

√ Yol Gösterme

Bazen bir emir kipi irşad ifade eder. Bu durumda sonuç yol gösterme olur. Mesela borçlanma konusundaki âyette borcun yazılması emri böyledir. İlgili ayet şudur: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُ "Ey

23 Muvâfakât, 3/138 vd. (3. mesele); Haseballâh, 253.
24 Âraf suresi, 7/31.
25 Şâtıbî, Muvâfakât 3/138 vd. (3. mesele)
26 Nûr suresi, 24/33.

iman edenler! Belirli bir vâdeye kadar birbirinize borç verdiğiniz zaman onu kaydedin!"[27] Buradaki emrin irşad karinesi ise, sonraki âyette geçen şu ifadelerdir: فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ أَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللهَ رَبَّهُ "Şayet biriniz diğerine güvenirse, güvenilen emaneti iade etsin ve Allahdan korksun."[28] Zira burada güvene dayalı olarak borcu yazmama serbestiyeti açıktır. Fakat Zâhirîler buradaki serbestiyetin yolculuğa has olduğunu, çünkü konu içinde sefer halini müteakiben bu ifadelerin geldiğini söylemektedirler. Halbuki bu hüküm cumhurun dediği gibi sadece sefere has değil, aksine bütün konular için ortak gelmiştir.

√ **Eğitim**

Bazen bir emir kipi eğitme amaçlı olarak söylenebilir. Şu rivayet bu konuda bir örnektir: Birgün Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) İbn Abbas'a şöyle der: يَا غُلَامُ سَمِّ اللَّهَ ، وَكُلْ بِيَمِينِكَ وَكُلْ مِمَّا يَلِيكَ "Çocuk! Besmele çek, sağ elinle ve önünden ye."[29] Burada bir vücup yoktur. Bunun karînesi ise muhatabın henüz mükellef kılınamayacak kadar küçük olmasıdır. Dolayısıyla emirdeki karîne eğitim ve güzel davranışa teşvik ifade ediyorsa, sonuç bunların kazanılmasını sağlama gayretidir.

c) Yasak veya Haram Kılmadan Sonra Gelen Emir

Bir yasaktan sonra yeni bir hüküm varsa, bu durum önceki hükmün kalktığını bildirir. Şu naslar bu hükme birer örnektir: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللهِ وَاذْكُرُوا اللهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ "Ey iman edenler! Cuma namazına ezan ile çağırıldığınız zaman derhal Allahı zikretmeye gidin ve **alışverişi bırakın**. Eğer bilirseniz bu sizin için daha hayırlıdır. Namaz tamamlanınca yeryüzüne yayılın, işinize gücünüze gidin ve Allahın lütfundan nasibinizi arayın. Felaha ermenizi ümid ederek de Allahı çokça zikredin."[30] Bu âyetlerde Cuma namazı için alışverişi bırakma, namazdan sonra da dağılma ve yeryüzünde fazl-ı

[27] Bakara suresi, 2/282.
[28] Bakara suresi, 2/283.
[29] Buhârî, Et'ıme 2 (6/196).
[30] Cuma suresi 62/9-10.

ilâhiden nasip arama emri vardır. Dolayısıyla sonraki emirle önceki alışveriş yasağının hükmü kalkmış olmaktadır.

وَنَهَيْتُكُمْ عَنْ لُحوم الأَضَاحِيّ فَوْقَ ثَلاَثٍ فَأَمْسِكُوا مَا بَدَا لَكُمْ "Size kurban etlerini biriktirmenizi yasaklamıştım, fakat artık biriktiriniz."[31] Bu hadisin bildirdiğine göre önce kurban etlerini biriktirmek yasaklanmıştı, sonra ise serbest bırakılmıştır.

قَدْ كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ فَقَدْ أُذِنَ لِمُحَمَّدٍ فِى زِيَارَةِ قَبْرِ أُمِّهِ فَزُورُوهَا فَإِنَّهَا تُذَكِّرُ الآخِرَةَ "Kabir ziyaretini yasaklamıştım, fakat Muhammed'e annesinin kabrini ziyaret etmesine izin verildi. Artık siz de kabirleri ziyaret ediniz, çünkü o ahireti hatırlatır."[32] Bu hadisin bildirdiğine göre kabir ziyareti önce yasaklanmış, sonra serbest bırakımış, hatta ölümü hatırlattığı gerekçesiyle mendub kılınmıştır.

d) Emrin Tekrara Delaleti

Bir emrin tekrarı gerektirip gerektirmeyeceği fukaha arasında az da olsa ihtilaflıdır. Mesele derinlemesine düşünüldüğünde; emrin mûcebi olan fiilin tekrarının, emir kipinden çıkmadığı görülür. Zira şart veya sebeplere bağlanan emir, onların tekrar etmesiyle tabii olarak tekrar edecektir. Mesela namaz kılmak isteyen şahıs, onun şartı olan abdestin bozulmasıyla tekrar abdest almak zorundadır. Keza güneşin batıya tekrar dönmesi (dülûk) halinde, tekrar öğle namazı kılınır. Çünkü öğle namazı için Şâri Teâla tarafından sebep kılınan eğilme, tekrar vuku bulmuştur. Yine zina yapan şahıs eğer bu suçu tekrar işlemişse, şu âyet gereği tekrar celde cezasına çarptırılır: الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِئَةَ جَلْدَةٍ وَلاَ تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللهِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ "Zina eden kadın ve erkeğin her birine yüz değnek vurun. Eğer Allaha ve âhirete iman ediyorsanız, Allahın hükmünü uygulama işinde sakın acıma hissi sizi etkisi altına alıp da onu engellemesin. Onların bu cezalandırılmalarında müminlerden bir cemaat da bulunup şâhid olsun."[33]

---

31 Müslim, Edâhî 5 (2/1564).

32 Tirmizî, Cenâiz 60 (3/370).

33 Nûr suresi, 24/2.

e) Emrin Fevre ve Terâhiye Delaleti

Emir konusundaki meselelerden birisi de sâdır olan emrin hemen mi yoksa zaman içinde mi yapılması gereğidir. Zira bu mesele ihtilaf konusu olmuştur. Fakat bir emirde bu iki şık beraberce olamayacağı ve muhakkak surette ikisinden birisinin düşeceği açıktır. Dolayısıyla hüküm yan karînelere göre verilir. Mesela "Su ver" diyen bir şahsa, hemen ve yetecek kadar vermek kafidir. Zaten hiç bir kimse de bu şahıs için tekrar tekrar su vermeye teşebbüs etmez. Söz konusu şahıs eğer suyun bir süre geç verilmesini istediyse, o zaman da geç verilmesi gerekir.

Emrin delaleti konusunda fevren mi yoksa terâhiyen mi olduğunu gösterme sadedindeki muhtemel durumlar şu şekilde sıralanabilir:

a) Eğer emredilen şey Ramazan orucu gibi bir zamanla mukayyetse, hemen yapılmalıdır. Çünkü gecikme durumu onun yapılamamasını doğurur.

b) Fakat emre konu olan mesele namaz gibi geniş vakitli bir vacip ise, o konuda biraz gecikme mümkündür. Çünkü onun ifa edilebileceği zaman dilimi geniştir.

c) Şayet emre konu olan mesele zekat, kazaya kalmış oruç ve keffaretler gibi daha geniş bir vakitte yapılabilecek durumdaysa, bu durum daha fazla bir vüs'at getirir. Bunun yanında hayırda ve görevi ifa etmedeki acelenin fazileti müsellemdir, fakat bu durum ayrı bir konudur.

3) Nehiy

Fiilden *el çekme* veya *onu terk etme* talebine nehiy denir. Nehiy çoğunlukla yasaklanan şeyin zatındaki çirkinlik sebebiyle vuku bulur. Aynen emir gibi nehiy de ilahi hitabın belağatı kapsamında değişik şekillerde (televvün) olmuştur. Bunlar şudur:

1. Bilinen nehiy sigası ile. Şu âyet bu konuda bir örnektir: وَلاَ تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللهُ إِلاَّ بِالْحَقِّ "Allahın haram kıldığı canı haksız yere öldürmeyiniz."[34]

2. Fiilden el çekme talebiyle. Şu âyet bu konuda bir örnektir: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلاَةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ

[34] İsrâ suresi, 17/33.

كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ "Ey iman edenler! Cuma namazına ezan ile çağırıldığınız zaman derhal Allahı zikretmeye gidin ve **alışverişi bırakın**. Eğer bilirseniz, bu sizin için daha hayırlıdır."[35]

3. Tahrim kökünden bir ifadeyle. Şu âyet bu konuda bir örnektir: حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالاَتُكُمْ وَبَنَاتُ الأَخِ وَبَنَاتُ الأُخْتِ وَأُمَّهَاتُكُمُ اللاَّتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ مِنَ الرَّضَاعَةِ وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ وَرَبَائِبُكُمُ اللاَّتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ اللاَّتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَإِنْ لَمْ تَكُونُوا دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ وَحَلاَئِلُ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلاَبِكُمْ وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الأُخْتَيْنِ إِلاَّ مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّ اللهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا "Ey mümin erkekler! Şunlarla nikâhlanmanız size haram kılınmıştır: Anneleriniz, kızlarınız, kızkardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeş kızları, kızkardeş kızları, sizi emziren süt anneleriniz, süt kızkardeşleriniz, kayın valideleriniz, kendileriyle zifafa girdiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız. Fakat zifafa girmediğiniz eşlerinizin kızlarını nikâhlamanızda bir beis yoktur. Keza öz oğullarınızın eşleri ile evlenmeniz ve iki kızkardeşi aynı anda nikâhınız altında birleştirmeniz haram kılındı. Ancak daha önce geçen geçmiştir. Çünkü Allah çok affedicidir, merhamet ve ihsanı bol olandır."[36]

4. Helal olmayacağını bildiren bir ifadeyle. Şu âyet bu konuda bir örnektir: فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلاَ تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ "Eğer koca eşini ikinci talâktan sonra üçüncü defa boşarsa, artık başka bir kocaya varıp ondan boşanmadıkça, o kadın ilk kocasına **helâl olmaz**. Ama ikinci kocası onu kendi rızasıyla boşar ve kadın ile ilk kocası Allahın koyduğu evlilik hukukunu yerine getireceklerine inanırlarsa, yeni bir nikâhla tekrar evlenmelerinde her hangi bir günah yoktur. İşte bunlar Allahın belirlediği hudutlardır ki, bilmek isteyenler için O bunları beyan buyurur."[37]

a) Nehyin Delaleti

Emrin delaletinde olduğu gibi nehyin delaletinde de fukaha arasında ihtilaf vardır. Bu ihtilafın konusu *yasaklama* ile *kerâhe* manalarından hangisinin daha doğru olduğu konusundadır. Cumhura göre karîne

---

35 Cuma suresi, 62/9

36 Nisâ suresi, 4/23.

37 Bakara suresi, 2/230.

olmadıkça nehiy, tahrim dışında bir mana ifade etmez. Çünkü Arapça dil kuralları bunu gerektirir. Mesela şu âyetteki nehiy dua manasındadır: رَبَّنَا لاَ تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ "Ey bizim kerîm Rabbimiz! Bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi **saptırma** ve katından bize bir rahmet bağışla. Şüphesiz bağışı bol olan vehhâb Sensin Sen!"[38] Çünkü kulların Rab Teâla'ya herhangi bir şey emredemeyeceği karînesi bu hükmü gösterir. Zaten buradaki konum da dua durumudur.

Şu âyetteki nehiy ise irşad manasınadır: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لاَ تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ وَإِنْ تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبْدَ لَكُمْ عَفَا اللهُ عَنْهَا وَاللهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ "Ey iman edenler! Açıklandığı takdirde hoşunuza gitmeyecek şeyleri **sormayın**. Eğer Kur'ânın indirilmesi esnasında onları sorarsanız size açıklanır. (Böylece detayları yapmakta zorlanırsınız.) Halbuki Allah onları bağışlamış ve sizi onlardan muaf tutmuştur. Çünkü Allah, af ve müsamahası geniş olandır."[39] Buradaki karîne ise konumun irşat mahalli olmasıdır.

b) Nehyin Tekrara veya Fevre Delaleti

Nehyin delaletinde fevren ve sürekli olarak el çekme manası olduğunda, fukaha arasında hiçbir ihtilaf olmamıştır. Çünkü Şâri Teâla'nın yasaklama talebine uymada, imtihanın gereğini yapma veya nehye konu olan şeyin zararından emin olma vardır. Bu yönüyle nehiy kısmen emirden farklıdır. Zira emre konu olan fakat vücup ifade etmeyen yerlerdeki yavaş davranmanın riski daha azdır.

c) Nehyin Gerekçeleri

Şâri-i Hakîm abes bir iş yapmayacağından, nehyin sebep ve hikmetlerini anlamakta fayda vardır. Mesele incelendiğinde yasaklama gerekçelerinin değişik olduğu görülür. Bunları şu şekillerde sıralayabiliriz:

√ Fesat ve Bozukluk

Nehiydeki birinci ihtimal, ölü etinin haram kılınmasında olduğu üzere amelin mahiyetindeki bozukluktur. Bu tür bir yasağın, satış dahil olmak üzere bilcümle muamelesi bâtıldır.

---

38 Âl-i İmrân suresi, 3/8.
39 Mâide suresi, 5/101.

√ Menfi Yan Sebepler

Bazen nehiy, çalınmış elbise ile namaz kılmakta olduğu gibi kendini çevreleyen fakat icaplarından olmayan bir unsur sebebiyle. Bu tür bir yasaklamanın hükmü, yapılan amelin fıkhen kabul olmasıdır. Fakat kul hakkı gibi yan sonuçları sebebiyle Allahın bu ameli reddetmesi kuvvetle muhtemeldir.

√ Sakat Bir Vasıf

Bazen nehiy bayram günü oruç tutmakta olduğu üzere, amelin icaplarındaki herhangi bir sakat vasıftan kaynaklanır. Çünkü oruç tutmak zatında güzel olmakla beraber, kulların Şâri Teâla'ya misafir olduğu bir günde yapılmamalıdır. Zaten bu tür ameller kabul olmaz. Zira Hak katında istenmeyen bir şey yapılmıştır. Şu hadis bu hükmü gösterir: مَنْ عَمِلَ عَمَلاً لَيْسَ عَلَيْهِ أَمْرُنَا ، فَهُوَ رَدٌّ "Kim Bizim emrimize uygun olmayan bir amel işlemişse o kabul olmaz."[40]

B. Âmm

Tek vaz' ile tek bir manayı göstermek üzere konmuş bulunan, fakat muayyen bir miktarla sınırlı olmaksızın, bu mananın kendisinde gerçekleştiği bütün fertleri kapsayan lafıza âmm denir. Böyle bir lafız hem tekil hem de çoğul olabilir. Bu noktada hâstan farkı, âmm lafzın kapsamı içerisindekileri tümüyle ihtiva etmesidir. Çünkü mutlak lafız içeriğindeki her birini kapsama ihtimaliyle beraber, onlardan birisini veya bir kısmını kapsadığı kesindir. Zaten mutlak lafız hâs içerisinde mütalaa edilir.[41]

Âmm lafza örnek olarak "*sârık* ve *sârika*" kelimeleri verilebilir. Zira bunlar tek vaz' ile tek bir mana için konmuştur. Fakat bu mana kendisinde hırsızlık mefhumunun gerçekleştiği bütün fertlere şâmildir. "Ülkenin bilginleri" lafzı da aynen sârık ve sârika kelimeleri gibidir. Çünkü çoğul olmakla beraber her bir âlimi kapsamaktadır.

1) Umum İfade Eden Lafızlar

1. كُلّ (hepsi) ve جَمِيع (bütünü) gibi lafızlar.

---

[40] Buhârî, İ'tisâm 20 (8/156).

[41] Şevkânî, 2/381.

2. الْمُؤمِنُون kelimesinde olduğu gibi istiğrak ve şümul ifade eden lâm-ı tarif. Yine, أَوْلاَدُكم kelimesinde olduğu üzere muzaf görevi yapan cemi lafız da lâm-ı tarif ile muarref lafız gibidir.

3. Lâm-ı tarif ile veya izafet ile muarref yapılmış tekil şahıs. Mesela, البَيْع ve مَاؤُه kelimesi böyledir.

Lam-ı tarif ile muarref yapılmış ve tekil olan umum ifadeye örnek, وَأَحَلَّ اللهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا "Allah alışverişi helal ve fâizi haram kıldı" âyetindeki[42] bey' (الْبَيْعَ) kelimesidir. Çünkü burada istiğrak ifade eden harf-i tarif vardır ve her türlü alışverişi kapsar. Ayetteki ribâ lafzı da böyle umumidir.

İzafet ile muarref yapılmış tekil olan umum ifadeye örnek ise, هُوَ الطَّهُورُ مَاؤُهُ الْحِلُّ مَيْتَتُهُ "Denizin suyu temizleyicidir ve ölüsü helaldir" hadisindeki[43] su (مَاؤُهُ) ile meyte (مَيْتَتُهُ) kelimeleridir. Çünkü buradaki su bütün denizlerin suyunu, meyte kelimesi de bütün denizlerdeki her ölüyü kapsamaktadır.

4. İsm-i mevsûller. Şu âyetteki مَا harfi böyledir: وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكُمْ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً وَلاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاضَيْتُمْ بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِ إِنَّ اللهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا "Bu sayılanlardan başkalarını; iffetli yaşamak ve zina etmemek şartıyla, mal harcayıp mehirlerini vererek nikâhlamanız helâldır. Dikkat edin; evlenerek beraberliklerinden yararlandığınız kadınlara belirlenmiş olan mehirlerini verin, bu bir haktır. Ama belirledikten sonra, aranızda anlaşarak miktarını arttırıp eksiltmenizde size bir vebal yoktur. Allah her şeyi hakkıyla bilir, mutlak hüküm ve hikmet sahibidir."[44]

5. Şart isimleri. Şu âyetteki مَنْ harfi böyledir: شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ يُرِيدُ اللهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلاَ يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ "Ramazan ayı, insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'ânın indirildiği aydır. Öyle ise sizden kim ramazan ayını idrak ederse onda oruç tutsun. Kim de o anda hasta veya yolcu olursa, (tutamadığı günler sayısınca) başka

---

42 Bakara suresi 2/275.
43 Ebû Dâvud, Tahâret 41 (1/64).
44 Nisâ suresi, 4/24.

günlerde kaza etsin. Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez. Bütün bunlar, sayıyı tamamlamanız ve size doğru yolu göstermesine karşılık, Allahı tazim etmeniz, şükretmeniz içindir."[45]

6. İstifham isimleri: مَتَى (ne zaman?) ve مَنْ (kim?) gibi. Mesela şu âyetteki مَنْ lafzı böyledir: مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً "Kim karşılığını Allahtan bekleyerek fâizsiz borç verirse, Allah da ecrini kat kat artırır."[46] Çünkü bu lafız bu fiili yapacak herkesi kapsar.

7. Nefiyden sonra gelen nekra. Şu hadisteki "*vasıyye*" kelimesi buna örnektir: لاَ وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ "Vârise vasiyet yoktur."[47] Bu sebeple her türlü vasiyeti kapsar.

Yine şu âyetteki أَحَد kelimesi buna bir örnektir:[48] وَلاَ تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ مَاتَ أَبَدًا وَلاَ تَقُمْ عَلَى قَبْرِهِ إِنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللهِ وَرَسُولِهِ وَمَاتُوا وَهُمْ فَاسِقُونَ "Onlardan ölen hiç birisi için asla namaz kılma ve kabri başında dua etmek üzere durma! Çünkü onlar Allahı ve Rasulünü tanımadılar ve yoldan çıkmış olarak öldüler."[49]

2) Âmmın Tahsîsi

Âmm lafız vaz' itibarıyla kendi manasındaki bütün fertleri ifade etmek üzere konmuştur. Fakat istimal itibarıyla farklılık gösterir. Çünkü bazen kapsamındaki bütün fertleri ihtiva ederken, bazen ihtiva etmez. Kapsamadığı durumlar ise sadece delil ile anlaşılır. Bu delile muhassıs denir ki meseleyi biraz açalım.

3) Muhassıs

Tahsis yapan şeyin müstakil ve gayr-ı müstakil olmak üzere iki türü vardır:

a) Müstakil Muhassıs:

Âmmı ifade eden nassın bir cüz'ü olmayan tahsis deliline müstakil muhassıs denir ve kendi içinde üç nev'e ayrılır:

---

45 Bakara suresi, 2/185.
46 Bakara suresi, 2/245.
47 Tirmizî, Vesâyâ 5 (4/433).
48 Şevkânî, 2/386 vd.
49 Tevbe suresi, 9/84.

√ **Akıl**

Âmm hükümleri tahsis eden unsurlardan birisi akıldır. Şu ayet bunu gösterir: فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ "Ramazan ayına ulaşan kişi oruç tutsun."[50] Çünkü bu âyet şer'î bir mükellefiyet bildirmektedir ve bu noktada zâhiren hiçbir takyid içermemektedir. Fakat insan zekası, bir hâsse olan akıl sıfatını kâmilen veya kısmen taşımayan çocuk ve deli gibi şahısların bu görevi yapamayacağını kavramaktadır. Nitekim bu sonucu teyit eden başka müstakil deliller de vardır.

√ **Örf**

Âmm hükümleri tahsis eden unsurlardan birisi örftür. Fakat bir lafzın örfün gösterdiği kapsamda kullanılması konusunda bir teamül varsa, buna uymak gerekir. Mesela bir şahıs henüz ölmeden 1 milyar para vasiyet ederek irtihal etse, bu para bizim ülkemiz için liraya haml olur. Çünkü bu toplumdaki mütedavil para türü liradır.

√ **Nass**

Âmm hükümleri tahsis eden unsur bazen bir nas olur. Bu durumda muhassıs, muttasıl ve munfasıl olmak üzere ikiye ayrılır. Eğer bir âmm lafzın tahsisi hemen akabinde yapılmaktaysa buna *muttasıl muhassıs* denir. Fakat bir lafzın tahsisi başka bir yerde yapılıyorsa buna da *munfasıl muhassıs* denir. Mesela alışverişin (bey') helal olması âyetinde hemen peşi sıra (yani muttasılen) ribâ da yasaklanmaktadır: وَأَحَلَّ اللهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا "Allah alışverişi helal ve fâizi haram kıldı."[51] Eğer sonradan gelen bu riba tahsisi olmasaydı, fâizli alışverişler helal olurdu.

Fakat boşanan kadınların üç kuru' beklemelerini bildiren, وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلاثَةَ قُرُوءٍ "Boşanmış kadınlar üç kuru' beklerler" ayetinin[52] tahsisi, farklı suredeki şu ayetle munfasılen yapılmaktadır: يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمَسُّوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَهَا فَمَتِّعُوهُنَّ وَسَرِّحُوهُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا "Ey iman edenler! Mümin kadınları nikahlayıp da henüz zifafa girmeden onları boşarsanız, onları sayacağınız bir iddet

---

50 Bakara suresi, 2/185.
51 Bakara suresi, 2/275.
52 Bakara suresi, 2/228.

süresince bekletme hakkınız yoktur. Bu sebeple onlara bir bağış vererek güzel bir şekilde serbest bırakın."[53] Eğer bu ikinci tahsis âyeti gelmeseydi, zifafa girilmemiş bile olsa nikahlanan kadınlar için iddet gerekirdi.

Keza ölü hayvanın yenmesi; إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ "O size leşi haram kıldı" âyetiyle[54] umumen yasaklanırken; denizdeki ölülerin yeneceği ise, هُوَ الطَّهُورُ مَاؤُهُ الْحِلُّ مَيْتَتُهُ "Denizin suyu temizleyici, ölüsü de helaldir" hadisiyle[55] tahsise uğramıştır. Bu da munfasıl bir tahsistir.

Yine evlenmedeki muharremât şu ayetle bildirilmiştir: حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالاَتُكُمْ وَبَنَاتُ الأَخِ وَبَنَاتُ الأُخْتِ وَأُمَّهَاتُكُمُ اللاَّتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ مِنَ الرَّضَاعَةِ وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ وَرَبَائِبُكُمُ اللاَّتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ اللاَّتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَإِنْ لَمْ تَكُونُوا دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ وَحَلاَئِلُ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلاَبِكُمْ وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الأُخْتَيْنِ إِلاَّ مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّ اللهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا "Ey mümin erkekler! Şunlarla nikâhlanmanız haram kılınmıştır: Anneleriniz, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeş kızları, kızkardeş kızları, sizi emziren süt anneleriniz, süt sebebiyle oluşan kız kardeşleriniz, kayın vâlideleriniz, kendileriyle zifafa girdiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız. Fakat zifafa girmediğiniz eşlerinizin kızlarını nikâhlamanızda beis yoktur. Keza öz oğullarınızın eşleri ile evlenmeniz ve iki kızkardeşi nikâhınız altında birleştirmeniz de haram kılındı. Ancak daha önce geçen geçmiştir. Çünkü Allah çok affedicidir, merhamet ve ihsanı bol olandır."[56] Şayet bundan sonra munfasıl muhassıs konumundaki, لاَ تُنْكَحُ الْمَرْأَةُ عَلَى عَمَّتِهَا وَلاَ عَلَى خَالَتِهَا "Kadın halası ve teyzesi üzerine nikahlanmaz" hadisi[57] gellmeseydi, herhangi bir kadın onlar üzerine nikahlanabilirdi.

b) Gayr-ı Müstakil Muhassıs

Âmmı oluşturan nassın bir parçasını teşkil eden muhassısa gayr-ı müstakil muhassıs denir. Bu tür muhassısın nevileri şunlardır:

---

53 Ahzâb suresi, 33/49.
54 Bakara suresi, 2/173.
55 Ebû Dâvud, Tahâret 41 (1/64).
56 Nisâ suresi, 4/23.
57 Müslim, Nikâh 4 (2/1028).

√ İstisna

Şu âyet istisna ile yapılan gayr-ı müstakil muhassısa bir örnektir: مَنْ كَفَرَ بِالله مِنْ بَعْدِ إيمَانِهِ إِلاَّ مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ الله وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ "Kalbi imanla dolu olarak mutmain iken, dini inkâr etmeye mecbur bırakılıp da yalnız dilleriyle inkâr sözünü söyleyenler hariç, kim imanından sonra Allahı inkâr ederek gönlünü inkâra açar, göğsüne küfrü yerleştirirse, onlara Allah tarafından bir gazap, hem de müthiş bir azap vardır."[58] Çünkü hüküm ve istisnası aynı nas içerisinde geçmektedir.

√ Şart

Şu âyet şartla yapılan gayr-ı müstakil muhassıa bir örnektir: وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ "Eğer çocukları yoksa zevcelerinizin bıraktıklarının yarısı sizindir."[59] Çünkü hanımların mirasından yarı pay almanın şartı açıklanmıştır. O da ölen hanımın çocuğunun olmamasıdır.

√ Sıfat

Sıfat da gayr-ı müstakil bir muhassıs olabilir. Bu tür muhassısın varlığı, hükmü sadece o sıfatı taşıyanlara hasreder. Mesela, فِي الْغَنَمِ السَّائِمَةِ زَكَاةٌ "Sâime davarda zekat vardır" hadisi böyledir. Çünkü bu ifade ile sâime olmayan hayvanlarda zekatın olmayacağı kendiliğinden anlaşılır. Sâime ise, senenin yarısını veya çoğunu otlaklardan istifade ederek yaşayan hayvan demektir.[60]

Hanefîler sıfat, şart ve istisna ile tahsise, aynı delil içerisinde bulunmaları sebebiyle *kasr* derler. Fakat delil müstakil olarak geçmekteyse ona da *nesih* derler. Bu sebeple onlara göre tahsis, aynı zamanda ve mukarin olarak gelen deliller için geçerlidir. Bu da Hanefîler içinde kabul edilen tahsisi; akıl, örf ve âmma mukarin olan müstakil delillere hasreder.

4) Âmmın Delaleti

Eğer âmm tahsise uğramışsa, kapsamı dâhilindekilere delaleti zannîdir. Çünkü tahsise giren ve girmeyenler olmak üzere ikili bir ihtimal vardır.

58 Nahl suresi, 16/106.
59 Nisâ suresi, 4/12.
60 Ezherî, es-Semeru'd-Dânî, 345.

Şayet bu tefrikte net belirtiler varsa, artık şüphe ihtimali kalmaz ve katiyet ifade ettiği müsellem olur. Fakat âmm lafız tahsise uğramamışsa, bütün fertlerine delaleti konusunda ittifak vardır. Yalnız bu delaletin aynen hâs lafızda olduğu gibi kat'î mi ya da zannî mi olduğu konusunda, cumhur ile Hanefîler arasında ihtilaf çıkmıştır. Cumhur her umumun bir istisna kısmı vardır diyerek âmmın delaletini zanni kabul eder. Hanefîler ise "Her koyulan lafız, içeriğini bütünüyle ifade eder" gerekçesiyle ve bu hükmün aksinin ancak bir delil ile ispat edilebileceği varsayımıyla kat'î kabul eder.[61]

Pratikte bu tartışmanın önemli sonuçları vardır. Şimdi bunları sıralayalım:

1. Umum ifade eden bir lafzın hükmü âhad haberle tahsis edilebilir mi? Cumhur âmm lafzın delaletini zannî kabul ettikleri gibi haber-i vâhidin delaletini de asgari olarak zannî kabul eder ve birini diğeriyle tahsis yaparlar. Bu sebeple cumhur içinde büyük bir kesim, senedi muttasıl olan haber-i vâhidin katiyet ifade ettiğinde müttefiktir. Bu durumda âhad hadislerle âyetleri tahsis etmeleri kesindir. Üstelik umum ifade eden âyetlerle teâruz durumunda ona itibar etmezler. Fakat Hanefîler âmmın delaletini kat'î kabul ettiklerinden, zannî olan haber-i vâhitle kendisinin tahsis yapılamayacağını söylerler. Binaenaleyh Hanefîler, وَلاَ تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ الله عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ "Üzerine Allahın adı anılmayan hayvandan yemeyin, çünkü bu günahtır" âyeti[62] gereği, besmelesiz kesilen etten yenmeyeceğini söylerken, bu âyetin umumuna bakarlar. Fakat Şâfiîler Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e bir gün Hz. Aişe anamızın; "Ya Rasulellah! Bu kavim daha yeni Müslüman oldu. Bize de et getiriyor. Onlar kesim yaparken besmele çekip çekmediklerini bilmiyoruz" deyince, سَمُّوا اللّٰهَ وَكُلُوا "Besmele çekin ve yeyin" buyurdular rivayetiyle[63] bunu tahsis ederler.

2. Âmm ve hâs olan deliller arasında teâruz olduğunda, cumhur delalet ettiği kadarıyla hâssa göre, ondan öte ise âmma göre amel eder. Hanefîler ise hâssın delalet ettiği çerçeve ölçüsünde iki delil arasında bir teâruz görürler. Bu durumda ise hangi delil kuvvetliyse onu tercih ederler.

---

[61] İbn Hazm, 1/401 vd.; Cessâs, Füsûl, 1/40 vd.

[62] En'âm suresi, 6/12.

[63] Ebû Dâvud, Edâhî 18,19 (3/254).

Mesela; فِيمَا سَقَتِ السَّمَاءُ وَالْعُيُونُ أَوْ كَانَ عَثَرِيًّا الْعُشْرُ ، وَمَا سُقِيَ بِالنَّضْحِ نِصْفُ الْعُشْرِ "Yağmur, pınar ve nehirlerden sulanan bitkide öşür (1/10), kova ve dolaplarla sulananda ise 1/20 vardır" hadisi[64] ile, لَيْسَ فِيمَا دُونَ خَمْسِ أَوْسُقٍ صَدَقَةٌ "Beş veskten aşağıda zekat yoktur" hadisi[65] arasında Hanefîlere göre teâruz vardır. Bu durumda onlar kulluğa yakışması gerekçesiyle üstün olan ihtiyatlı tutumu benimseyerek, her yetişen mahsulden zekat vermeyi düşünürler. Üstelik bu hüküm şu ayetin umum ifadesinin bir neticesidir: وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أُكُلُهُ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ كُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلاَ تُسْرِفُوا إِنَّهُ لاَ يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ "Asmalı-asmasız bağ ve bahçeleri, hurmaları, çeşit çeşit mahsûlleri, zeytinleri ve narları, birbirine şekil ve renk yönünden benzer, tat bakımından benzemez tarzda yaratıp yetiştiren hep Odur. Her biri mahsul verince ürününden yeyin, *devşirildiği gün yoksulların hakkını da verin*, israf etmeyin, çünkü O müsrifleri sevmez."[66] Şâfiîler ise iki nas arasında umum husus kaidesini uygular. Böylece sadece 5 veskten fazlasına zekat düşer derler.[67]

5) Özel Sebebe Binaen Gelen Âmm

Özel bir sebebe binaen gelen fakat umumi hüküm bildiren ayet ve hadislerde, genele bakan bir yön vardır. Bu sebeple usulcülerin bunu ifade eden genel bir kaidesi oluşmuştur. O da "Sebebin hususiyetinin hükmün umumiyetine mâni olmayacağıdır." Bir hadis mi yoksa fıkıh kaidesi mi olduğu ihtilaflı olan fakat manası sahih bulunan şu rivayet de bu hükmü teyit eder: حُكْمِي عَلَى الْوَاحِدِ حُكْمِي عَلَى الْجَمَاعَةِ "Benim bir kişiye verdiğim hüküm, herkese verdiğim gibidir."[68] Çünkü Kitap ve sünnetteki delillerin çoğu, özel sebeplerle fakat umuma bakar tarzda gelmiştir. Mesela Hilal b. Ümeyye hakkında özel bir sebeple nâzil olan lian hükmü sadece ona mahsus sayılmamış, aksine herkese uygulanmıştır. İlgili âyetler şudur: وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ شُهَدَاءُ إِلاَّ أَنْفُسُهُمْ فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ

64 Buhârî, Zekât 55 (2/133).
65 Buhârî, Zekât 56 (2/133).
66 En'âm suresi, 6/141.
67 Şâfii, Risâle, 39.
68 Keşfü'l-Hafâ, 1/364; Şâtıbî, Muvâfakât 3/251 vd. (3. Mesele)

أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللهِ إِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ وَالْخَامِسَةُ أَنَّ لَعْنَةَ اللهِ عَلَيْهِ إِنْ كَانَ مِنَ الْكَاذِبِينَ وَيَدْرَأُ عَنْهَا الْعَذَابَ أَنْ تَشْهَدَ أَرْبَعَ شَهَادَاتٍ بِاللهِ إِنَّهُ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ وَالْخَامِسَةَ أَنَّ غَضَبَ اللهِ عَلَيْهَا إِنْ كَانَ مِنَ الصَّادِقِينَ "Eşlerine zina isnadında bulunup da kendilerinden başka şahitleri olmayanlara gelince, herbirinin şahitliği kendisinin Allah adına doğru söyleyenlerden olduğuna dair *yemin edip*, beşincisinde eğer yalancıysa Onun lanetinin kendi üstüne olmasını dilemesidir. Kadının kocasının yalan söyleyenlerden olduğuna dair dört defa yemin etmesi ve beşincide eğer yalancıysa lanet-i ilahinin kendi üzerine olmasını dilemesi de, cezayı kendisinden kaldırır."[69]

Keza Evs b. Sâmit karısı Havle'ye zıhar yapınca gelen hüküm herkese şâmil olmuştur. İlgili âyetler şudur: الَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْكُمْ مِنْ نِسَائِهِمْ مَا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ إِنْ أُمَّهَاتُهُمْ إِلَّا اللَّائِي وَلَدْنَهُمْ وَإِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنْكَرًا مِنَ الْقَوْلِ وَزُورًا وَإِنَّ اللَّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ وَالَّذِينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَّا ذَلِكُمْ تُوعَظُونَ بِهِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَّا فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَإِطْعَامُ سِتِّينَ مِسْكِينًا ذَلِكَ لِتُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ "İçinizden zıhar yapanların kadınları, onların anaları değildir. Onların anaları ancak onları doğuran kadınlardır. Şüphesiz onlar çirkin bir söz ve yalan söylüyorlar. Şüphesiz Allah çok affedici ve çok bağışlayıcıdır. Karılarını anaları yerine koyarak ayrılmak isteyip de sonra dediklerinden dönenlerin, birbirleriyle temas etmeden önce bir köle azat etmeleri gerekir. İşte bununla öğüt veriliyorsunuz. Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır. Kim azad edecek köle bulamazsa iki ay aralıksız oruç tutsun. Buna da gücü yetmeyen on fakiri doyursun. Bu (hafifletme) Allah ve Rasûlüne iman etmeniz sebebiyledir. Bunlar ilahî sınırladır. İnkar edenlere can yakıcı bir azap vardır."[70]

Yine deniz yolculuğuna çıkan birisi Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e, "Biz abdest alsak içecek suyumuz kalmıyor, deniz suyu ile abdest alabilir miyiz?" diye sorunca, هُوَ الطَّهُورُ مَاؤُهُ الْحِلُّ مَيْتَتُهُ "Onun suyu temiz, ölüsü helaldir" hadisi[71] varit olmuştur. Üstelik deniz suyunun temizliği hükmü sadece yolculara has sayılmamıştır.

---

69 Nûr suresi, 24/6-9.

70 Mücâdele suresi, 58/2-4.

71 Tirmizî, Tahâret 52 (1/101).

Yine tabaklanan deri ile ilgili, إِذَا دُبِغَ الإِهَابُ فَقَدْ طَهُرَ "Hangi deri tabaklandıysa temizdir" hadisi özel bir mesele için varit olmuştur. Orada bulunanlar, إِنَّهَا مَيْتَةٌ "Söz konusu hayvan ölüdür" deyince, إِنَّمَا حُرِّمَ أَكْلُهَا "Onun sadece yemesi haramdır" buyrularak,[72] umumi bir hüküm bildirilmiştir.[73]

C. Cem-i Münker

Bir çoğunluğu içerdiği kesin olmakla beraber manasına delalet ettiği herkesi içermediği de yine kesin olan, böylece hâs ve âmm arasında bir mertebede kalan lafızlara "belirsiz çoğul", yani cem-i münker (الْجَمْعُ المُنْكَرُ) denir. Mesela, رِجَالٌ ve نِسَاءٌ kelimeleri gibi başında lâm-ı tarif bulunmayan cemiler böyledir. Çünkü bu durumda manaları "Bir kısım adamlar" ve "Bir kısım kadınlar" şeklinde anlaşılır. Bu ifadelerde belli bir kayıt da olmadığından, mukayyet sayılmazlar.

Bu lafızlar herkese şamil olmama yönüyle hâssa, bir çoğunluğa delalet etme yönüyle de âmma yakındır. Bu sebeple çoğulun en az kısmına delaleti kesin olur. Fakat çoğulun ekallinin kaç olduğu, yani ikinin çoğul içerisine girip girmeyeceği konusu ihtilaflıdır. Mâlikîler Cenâb-ı Hakk'ın iki kişi için çoğul ifade kullanmasını delil geitrerek,[74] çoğulun asgarisi ikidir der. Bu noktada şu ayetleri de delil getirirler:

a) قَالَ كَلَّا فَاذْهَبَا بِآيَاتِنَا إِنَّا مَعَكُمْ مُسْتَمِعُونَ "Hayır!" buyurdu, "Benim âyetlerimle gidin, Biz de sizinle beraberiz, olup bitenleri işitiriz."[75] Burada Hz. Musa ve Harun iki kişi olmalarına rağmen, مَعَكُمْ "sizle beraber" kelimesiyle onlara ait çoğul ifade vardır.

b) وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَشَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ "Davud ile Süleyman'ı da an. Hani bir defasında onlar bir ekin konusunda hüküm veriyorlardı. Şöyle ki: Geceleyin bir grup insanın koyun sürüsü ekin tarlasına yayılmış, zarar vermişti. Biz de onların bu hükümlerine

72 Ebû Dâvud, Libâs 38 (4/365).
73 Cessâs, Füsûl, 1/385.
74 Şuarâ suresi, 26/15.
75 Enbiyâ suresi 21/78.

tanık oluyorduk."[76] Burada Hz. Davud ve Süleyman için حُكْمِهِمْ "onların hükümleri" şeklinde çoğul ifade geçmiştir.

c) وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَصْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُودَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لاَ تَخَفْ خَصْمَانِ بَغَى بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ فَاحْكُمْ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلاَ تُشْطِطْ وَاهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ "O mahkemeleşen hasımların olayından haberin oldu mu? Onlar mâbedin duvarına tırmanıp Davud'un yanına birden girince, o onlardan ürktü. Onlar da; korkma dediler, biz sadece birbirimize hakkı geçen iki dâvalıyız. Aramızda adaletle hükmet, haktan uzaklaşma ve bize tam doğruyu göster."[77] Burada iki kişinin Davud'un huzuruna girişi, إِذْ دَخَلُوا şeklinde çoğul ifadeyle anlatılmıştır.

Hanefîler ve Şâfiîlere göre ise cemi kaidelerine göre çoğulun asgarisi üçtür ve bu durum Arapçada müsellemdir. Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in iki kişiyi münferit sayarak cemaatin asgari sayısını üç kişi olarak tanımlaması ve üç kişi olunca da birisinin başkan seçilmesi gerektiğini belirtmesi bunu gösterir. İlgili hadisler şudur: الرَّاكِبُ شَيْطَانٌ وَالرَّاكِبَانِ شَيْطَانَانِ وَالثَّلاَثَةُ رَكْبٌ "Tek başına yolculuk yapan bir süvari şeytanla beraberdir. İki süvari de şeytanla beraberdir. Fakat üç kişi güvenli ve idealdir."[78] إِذَا كَانَ ثَلاَثَةٌ فِى سَفَرٍ فَلْيُؤَمِّرُوا أَحَدَهُمْ "Üç kişi bir seferde olsa içlerinden birini lider seçsin."[79]

Hükmü:

Cem-i münker bir lafzın içerdiği alana delaleti kesindir.[80]

D. Müşterek

Her biri ayrı manaya gelmek üzere birden fazla anlama vaz' olan lafza müşterek denir. Mesela الْعَيْنُ kelimesi casus, pınar, göz ve altın manalarına gelir. Keza الْقَرْءُ kelimesi hem hayız, hem de iki hayız arasındaki temizlik manasına gelir. Yine مَوْلَى kelimesi hem efendi hem de köle manasına gelir. Bu durumlarda hangi manayı tercih etme gereği düşünülür ve ona

76 Şuarâ suresi, 26/15.
77 Sâd suresi 38/21-22.
78 Ahmed, 2/186.
79 Ebû Dâvud, Cihâd 80 (3/81).
80 Gazâlî, Mustasfâ, 2/126; Şevkânî, 2/406 vd.; Haseballâh, 286; Atar, Usûl, 207.

göre karar verilir. Zira müşterek bir lafız umum mana kasdolunsun diye konmamıştır.[81]

1) Müşterek Lafızların Çıkış Sebebi

1. Arap kabileleri arasındaki farklılıklar: İki ayrı kabilenin tek kelimeyi farklı anlamlarda kullanması ve her iki lafzın zaman içinde iştihar etmesiyle kelimelerde iştirak durumu oluşmuştur.

2. Bir lafız, iki mana arasında ortak bir anlam için konulmuş olur. Fakat sonra bu irtibat unutulur ve iştirak yanı iştihar eder. Mesela الْقَرْءُ kelimesi periyot manasınadır ve hem hayız nöbeti hem de temizlik nöbeti manasına gelebilir. Hatta başka nöbet için de kullanılabilir.

3. Bir manaya konan herhangi bir lafız, sonradan mecazi diğer bir mana için de kullanılır ve bu yönüyle iştihar eder. Bu duruma da *örfî hakikat* denir.

2) Müşterekin Hükmü

Lafızlarda asıl olan müşterek olmamalarıdır. Bu sebeple şayet lafzın hem müşterek olma hem de olmamama ihtimali varsa, ikincisi tercih edilir. Dolayısıyla yapılacak ilk iş manalardan birisini tercih etme yönüne gitmektir. Mesela Şâfiîler kar' kelimesine tuhr manasını verirken, selâse kelimesinin (aded) müennes olması hasebiyle madudun (sayılan) müzekker olacağını düşünmüşlerdir. Bu delil de hayz manasını değil de tuhr manasını öne çıkarmaktadır. Hanefîler ise selâse kelimesinin hâs bir lafız olduğunu, dolayısıyla delaletinin net olması gerektiğini, bu netliğin de ancak hayız manasıyla tamam olacağını söyler. Çünkü bunun aksi durumuyla icraat yapılırsa, içerisinde boşama yapılan tuhr hali sayıldığında az da olsa bir eksiklik, sayılmadığında ise üç tuhr haline ilaveten bir de içinde boşama yapılan tuhr hali olacaktır. Zira boşamanın tuhr halinde yapılması bir emr-i ilahidir.

Müşterek kelimenin manaları arasında şayet bir tercih yapılamazsa tevakkuf mu edileceği yoksa her iki mana için beraberce mi kullanılacağı

---

[81] Gazâlî, Mustasfâ, 2/120.

noktasında ihtilaf olmuştur. Bu noktada tek mana gerekir diyen Hanefîler, delil olarak da bir lafzın aslen tek mana için konduğunu söylerler.

Şâfiîler ise insan ve diğer canlıların Allaha secde ettiği gerçeğini ifade eden şu ayet gereği her iki mananın da muhtemel olduğu sonucuna varmışlardır: أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ وَمَنْ يُهِنِ اللهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُكْرِم إِنَّ اللهَ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ "Görmez misin ki, göklerde olanlar ve yerde olanlar, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allaha secde ediyorlar. Birçoğunun üzerine de azap hak olmuştur. Allah kimi hor ve hakir kılarsa, artık onu değerli kılacak bir kimse yoktur. Şüphesiz Allah dilediğini yapar."[82] Dolayısıyla insanın secdesi, iradesiyle alnını yere koyması; diğer varlıkların secdesi ise doğrudan uyum gereği sünnetullaha inkıyattır demişlerdir. Fakat Hanefîler diğer varlıkların bu tavrına, görevlendirildikleri işi yapma manasına *ilahi emre uyma* demişler, dolayısıyla secde şeklinin iradeyle olup olmaması arasında bir fark görmemilerdir.[83]

II- KULLANILDIĞI MANA BAKIMINDAN LAFIZLAR

Lafızlar konulduğu manada kullanılıp kullanılmaması bakımından hakikat, mecaz, sarih ve kinâye olmak üzere dört kısma ayrılır. Sırasıyla görelim:

A. Hakîkat

Konulduğu manada kullanılan lafza hakikat denir. Hakikat bazen lügavî, bazen şer'î ve bazen de örfî olur. Sırasıyla görelim:

1) Lügavî Hakikat

Lügatte bir kelime hangi manada vaz edilmişse, aynen o manada kullanılmasına lügavi hakikat denir. Mesela şems, kamer ve necm kelimelerinin bilinen manalarıyla kullanılmaları böyledir. Fakat bunlar bilinen manaları dışında kullanılırsa, başka ıstılahların konusu olur. Keza salât sözcüğü

---

82 Hacc suresi, 22/18.

83 Haseballâh, 248.

dua manasında lügavi açıdan hakikat, bilinen ibadet şeklinde anlaşılması ise mecaz olur.

2) Şer'î Hakikat

Bir lafzın Şâri'in kasdettiği manada kullanılmasına şer'î hakikat denir. Mesela salât, hac, zekat, zevâc ve talâk kelimeleri; bilinen ıstılah manalarında kullanılırsa, şer'î hakikat manasına uygun kullanılmış olur. Fakat bu lafızlar daha başka manalarda kullanılırsa, o zaman girdiği alanın kapsamına dahildir.

Şer'î mana ile lügavi mana teâruz etse, onlardan kuvvetli olana göre amel edilir. Çünkü Şâri Teâla'nın o günkü Arapların diline göre hitap ettiği bir vâkıa olmakla beraber, hitapta şer'î ıstılahların kullanıldığı da ayrı bir vakıadır.[84]

3) Örfî Hakikat

Örfen bir kelimeden hangi mana kast ediliyorsa o manada kullanılmasına örfi hakikat denir. Mesela araba, ev ve okul gibi terimler böyledir. Ayrıca had cezası, mürûr-u zaman ve fesh.. gibi *bilimsel terminolojiler* de bu grupta sayılır.

Hükmü:

Hakikata konu olan lafızların hükmü, vaz edildiği mananın sabit olması ve bu manaya hükmün bağlanmasıdır. Bu sebeple lafzın hakikat manası mecaza tercih edilir. Dolayısıyla lafız hakikata haml olabildiği sürece mecaza gidilmez. Çünkü naslar Arapçadır ve Arapların anlamadığı bir mana lafızlara yüklenmez. Mesela çocuğa diye yapılan bir vasiyet, gerçekten mûsînin çocuğu olması durumunda onun torununa hamledilemez. Çünkü çocuk kelimesi torun için mecazidir.[85]

B. Mecaz

Bir alâka ve karîneden dolayı hakikat anlamının dışında kullanıldığı anlaşılan lafza mecaz denir. Alâka, lafzı duyan kişinin zihninde, lafzın

---

84 Gazâlî, Mustasfâ, 2/20.
85 Cessâs, Füsûl, 1/359 vd.

hakikat manası ile kullandığı mana arasında kurulan bağlantı demektir. Bu bağlantının bir çok çeşidi vardır. Bunlardan birisi *benzerliktir*. Mesela "Ali aslandır" denilince, cesurluk açısından bir benzerlik kurulduğu açıktır.

Karîne ise lafzın hakiki manasında kullanılmadığını gösteren belirti manasına gelir. Bu karine duyu organlarıyla elde edilen bilgiye, lafzı çevreleyen şartlara, hatta âdi ve şer'î esaslara dayalı olabilir. Mesela "Bu ağaçtan yedim" denilince meyvasından yendiği açıktır.

Eğer mecazdaki alâka benzerlik ise buna *istiare*, şayet başka bir şey ise buna da *mecâz-ı mürsel* denir. Benzerlik dışındaki alaka çeşidine örnek olarak, *cüz'îlik-küllîlik* ilişkisini zikredebiliriz. Mesela, فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ "Bir rakabe azadı gerekir" âyetindeki[86] rakabe lafzı hakikatte "boyun" manasına gelir. Boyun ise kölenin bir cüz'üdür. Fakat vücut içerisindeki önemine binaen "boyun" kelimesinin köle yerine kullanıldığı açıktır.[87]

Hükmü:

Hakiki manaya göre anlama imkanı olduğu sürece mecazi manaya yorum yapılmaz. Çünkü kelamda asl olan manây-ı hakikidir.[88] Ancak manây-ı hakiki müteazzir oldukta mecaza gidilir. Dolayısıyla asli manayı anlamaya bir engel varsa o zaman yorum yapmak gerekir veya mecaz anlama gidilir. Çünkü kelamın imali ihmalinden evladır.[89]

C. Sarîh

İster hakikat ister mecaz olsun kendinden kastedilen mana açıkça anlaşılan lafızlara sarih denir. Şu âyet bu konuda açık bir örnektir: وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا وَالْعِيرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا وَإِنَّا لَصَادِقُونَ "İnanmazsan, gittiğimiz köye ve yine içinde geldiğimiz kafilede bulunanlara sor! Samimiyetimizle ifade ediyoruz ki söylediğimiz, doğrunun ta kendisidir."[90] Buradaki "köye sor" ifadesindeki mana, açık bir şekilde köy halkına sormayı ifade eder.

86 Nisâ suresi, 4/92.
87 Cessâs, Füsûl, 1/359 vd.; Gazâlî, Mustasfâ, 1/154.
88 Mecelle, madde 12.
89 Mecelle madde 61-62; Gazâlî, Mustasfâ, 2/221; Şevkânî, 1/79 vd.
90 Yûsuf suresi, 12/82.

Yine "Şu malı sattım" ve "Şu eve ayak basmam" sözlerindeki manalar sarihtir ve onlardan ne kasdedildiği herkes tarafından anlaşılmaktadır.

Hükmü:

Sarih bir lafızda söyleyenin niyetine bakılmaksızın gereğinin sabit olması asıldır. Mesela bir alışveriş işleminde taraflardan birisi "sattım" deyince, diğeri de "aldım" dese akit tamam olur. Dolayısıyla bu lafızlardan çıkacak daha farklı yorumlara itibar edilmez.

D. Kinâye

Kendisi ile kasd edilen mana hemen zihne gelmeyen ve biraz kapalı kalan lafza kinâye denmektedir. Bu sebeple kinâî lafızlar ancak bir karîne ile anlaşılabilir. Mesela erkek hanımına "Dilediğin yere git" dese; bu lafızla boşama kasdedilmiş olabileceği gibi, normal bir şekilde ona gezip dolaşmasını da söylemiş olabilir. Gerçekte bunu da sadece kendisi bilir. Bu durumda onun ne kastettiğini başka şahısların anlaması, sadece bazı delillere göre olur.

Bu tarife göre kinaî lafızlardan oluşan cümlelere bir hüküm bina edilemez. Özellikle kazf gibi had cezaları bununla sabit olmaz. Çünü böyle bir olayda nihai manada şüphenin giderilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla bundan sanık yararlanır.

Hükmü:

Kinaî olan bir lafzın hükmü, gereğinin ancak niyete ve hâlin delaletine göre sabit olmasıdır.[91]

III- MANAYA DELALETİNİN AÇIKLIĞI VE KAPALILIĞI BAKIMINDAN LAFIZLAR

Lafızlar manaya delaletinin açıklığı ve kapalılığı açısından iki kısımdır. Bunlardan birinci gruptaki lafızları anlamak için bir açıklamaya veya haricî karîneye ihtiyaç yoktur. Bu sebeple kendilerine *vâdıhuddelâle* denmektedir. İkinci gruba giren lafızlarda ise anlaşılmak için hâricî bir karineye ve açıklamaya ihtiyaç vardır. Bunlara da *hafiyyüdelâle* denir.

[91] Koca, Kinâye, 26 vd.

Açıklık ve kapalılığın kendi içinde farklı dereceleri vardır. Bunları izah sadedinde Hanefîler ve cumhur arasında bazı ihtilaflar olmuştur. Şimdi bunları açıklık ve kapalılık açısından sırasıyla görelim:

A. Hanefîlere Göre Açıklık Bakımından Lafzın Nevileri

Hanefîlere göre lafızlar açıklık durumuna göre zâhir, nas, müfesser ve muhkem olmak üzere dörde ayrılır. Sırasıyla görelim:

1) Zâhir

Anlaşılması konusunda hâricî bir karineye ihtiyaç duymayacak kadar konulduğu manaya net bir şekilde delalet etmekle beraber, tevil ve tahsis ihtimaline açık bulunan lafza zâhir (الظَّاهِرُ) denir. Bu sebeple zâhir bir lafız için, mutlak olarak işitilmesiyle akla gelen ilk manadır diyebiliriz. Meselenin daha iyi anlaşılması için bu konuda birkaç örnek verelim:

1. الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لاَ يَقُومُونَ إِلاَّ كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا "Riba yiyenler kabirlerinden, tıpkı şeytan çarpmış kimselerin kalktığı gibi kalkarlar. Bu onların, *"Alışveriş riba gibidir"* demeleri sebebiyledir. Halbuki Allah alışverişi helal, ribayı da haram kılmıştır."[92] Burada haramlık ve helallik lafızları fâiz ve alışverişin hükmü konusunda net bir sonuç ifade etmekle beraber, âyetin nüzul (sevk) sebebi bu hükmü beyan değil, alış veriş ile riba arasındaki farkı belirtmektir. Ki bu durum dolaylı da olsa tevil ve tahsise ihtimal oluşturabilir.

2. وَإِنْ خِفْتُمْ أَلاَّ تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلاَثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلاَّ تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَى أَلاَّ تَعُولُوا "Şayet yetimler konusunda adaleti yerine getirmemekten endişe ediyorsanız; hoşunuza giden kadınlardan iki, üç ve dört tane ile evlenin. Şayet haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane alın, yahut da sahip olduğunuz câriyeler ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır" âyeti,[93] erkekler açısından evlenmenin caiz olduğunu bildirmektedir. Fakat âyetin sevk (nüzul) sebebi evlenmenin caiz olduğunu bildirmek değil, evlenilecek kadınların azami sayısını açıklamak ve

---

92 Bakara suresi, 2/275.
93 Nisâ suresi, 4/3.

onlar arasındaki adaleti gözetmektir. Çünkü bazı kişiler çok kadınla evlenmekten korkmazken, velayeti altındaki yetimlerin haklarını yemekten korkmaktaydı. Halbuki haramın türü fark etmemekte, dolayısıyla ikisi de sevimsizdir. Buna göre haksızlık yapma durumlarında bir eşle yetinmek gerekirken, adaleti gözeteceğinden endişe yoksa dörde kadar evlenmek caizdir.

Bu âyet o devirde bazı insanlar diledikleri kadar kadınla evlenip âdil olmamaktan endişe etmezken, yetimlere vasî olup da haklarını tam verememekten korkunca, yetimlerle irtibatlı olarak nâzil olmuştur. Dolayısıyla buradaki evlenmenin caiz olduğu hükmü, âyetin zâhirinden çıkan bir sonuçtur.

3. وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالأَنْفَ بِالأَنْفِ وَالأُذُنَ بِالأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ "Biz Tevrat'ta şöyle yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak ve dişe diş gerekir. Yaralar için de kısas vardır. Kim bu kısası bağışlarsa kendisi için o keffâret olur. Kim Allahın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zâlimlerdir."[94] Bu âyet Yahudilere olan bir hükmü zikretmekle beraber, aynı zamanda Kur'ânda var olan bir gerçeği zâhiriyle beyan etmektedir. Bu sebepten âyetin sonunda, وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ "Kim Allahın hükmettiği ile amel etmezse zalimlerin ta kendisidir" şeklinde teyit gelmiştir.

Zâhirin hükmü:

Aksine bir delil olmadıkça zâhir manaya göre amel etmek gerekir. Çünkü bu konudaki asıl prensip, lafız zâhir bir mana taşıdığı sürece delilsiz olarak başka bir yoruma gitmemektir. Çünkü bunun aksi durum, zayıf görüşle veya vehimle amel etmek manasına gelir. Binaenaleyh âmm bir lafız zâhir manada bile olsa, delil olmadığı sürece tahsise gidilmez. Keza mutlak lafız ıtlakı üzere câri olur ve normal şartlarda takyide gidilmez. Yine hâss bir lafzın mecaze hamli delilsiz olarak mümkün değildir.

2) Nass

Manasına açık bir şekilde delalet etmekle beraber, kendisinden çıkarılan hüküm sözün asıl sevk sebebini teşkil eden, aynı zamanda tevil ve tahsis ihtimaline açık bulunan lafza nass (النَّصُّ) denir. Birkaç örnek verelim:

---

[94] Mâide suresi, 5/45.

1. وَأَحَلَّ اللهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا "Allah alışlverişi helal fâizi haram kıldı" âyetinin[95] sevk sebebi, alışveriş ile fâiz arasını ayırt etmek olduğundan, nassa örnek bir hükümdür. Zaten zâhirî anlam, alışverişin helal fâizin de haram olduğunu teyid ederek bu manayı desteklemektedir. Bununla beraber mezkur ifade tevil ve tahsise kapalı olmadığından, delile göre fâiz ve alışveriş konusunda farklı fikirler yürütülebilir.

2. وَإِنْ خِفْتُمْ أَلاَّ تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلاَثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلاَّ تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَى أَلاَّ تَعُولُوا "Şayet yetimler konusunda adaleti yerine getirmemekten endişe ediyorsanız; hoşunuza giden kadınlardan iki, üç ve dört tane ile evlenin. Şayet haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane alın; yahut da sahip olduğunuz cariyeler ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır" âyetinin[96] zâhirinden anlaşılan manaya göre evlenmek caizdir. Âyetin sevk sebebi ise, bir adaletsizlik olmadığı sürece evlenilen kadınların sayısını dört ile sınırlamaktır. Ama adaletsizlik varsa birden fazla ile evlenmek caiz olmaz. Bu manalar da açıkça anlaşıldığından biz buna nas demekteyiz. Fakat bununla beraber burada bazı farklı tevillere imkan vardır.

Nassın hükmü:

Nassın hükmü aynen zâhirin hükmü gibidir. Fakat sevk sebebi ile zâhirî hüküm örtüştüğü için tevile kapalılığı daha fazladır. Bu sebeple kendinden çıkan anlam daha güçlüdür.[97]

3) Müfesser

Siyaka göre hükme açık bir şekilde delalet eden, bu sebeple tevil ve tahsis ihtimaline kapalı bulunan lafızdır. Böyle bir sözün hükmünü nesihten başka bir şey kaldıramaz. Binaenaleyh müfesser lafız, açıklık bakımından zâhir ve nastan daha kuvvetlidir. Çünkü zâhir ve nas lafızlarda tevil ve tahsis ihtimali vardır. Bir örnek verelim: وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً "Müşrikler nasıl sizle topyekün savaş ediyorsa, siz de onlarla topyekün sa-

95 Bakara suresi, 2/275.
96 Nisâ suresi, 4/2.
97 Cessâs, Füsûl, 1/49-50.

vaş edin" âyeti,[98] sevkedildiği hükme tevile açık olmayacak şekilde delalet etmektedir.

Mücmel; yani sözü sahibi tarafından açıklanmaya muhtaç bir lafız, bir başka nas ile açıklığa kavuşturulursa o da müfesser olur.

Müfesserin hükmü:

Müfesser bir lafzın hükmü kesin olarak delalet ettiği manaya uygun hareket etmektir. Zira tevil veya başka bir şekilde anlaşılmaya müsait değildir.

4) Muhkem

Hükme delaleti açık olan, dolayısıyla tevil, tahsis ve nesihten uzak bulunan lafza muhkem denir. Bu tür bir sözün vahiy dönemi dahil neshe ihtimali yoktur. Müfesser lafızdan farkı da bu sayılır. Bu sebeple de ondan daha kuvvetlidir. Dinin temel hükümleri ile devamlılık ifade eden çoğu hüküm böyledir. Böyle bir lafız anlaşılmak için başka bir delile ihtiyaç duymaz. Şu hadis muhkeme bir örnektir: الْجِهَادُ مَاضٍ مُنْذُ بَعَثَنِىَ اللّٰهُ إِلَى أَنْ يُقَاتِلَ آخِرُ أُمَّتِى الدَّجَّالَ لاَ يُبْطِلُهُ جَوْرُ جَائِرٍ وَلاَ عَدْلُ عَادِلٍ "Allahın Beni gönderdiği zamandan ümmetimin sonunun Deccal ile savaşmasına kadar cihad geçerlidir. Hiçbir zâlimin zulmü ve âdilin adaleti buna mâni olamaz."[99]

Muhkemin hükmü:

Muhkem bir lafzın hükmü, kesin olarak delalet ettiği manaya uygun hareket etmektir.[100]

Değerlendirme

Sâbık bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla zâhir, nass, müfeser ve muhkem lafızlardan her biri manaya kesin bir şekilde delalet etmektedir. Fakat bu katiyetler arasında derece farkı vardır. Zira bunlardan müfesser ve muhkemin katiliği, kesinlikle ikinci bir anlamın olmadığı manasına gelmektedir. Zâhir ve nassta ise delile dayalı bir ihtimalin bulunmaması söz konusudur.

---

[98] Tevbe suresi, 9/36.
[99] Ebû Dâvud, Cihâd, 33 (3/40).
[100] Şâtıbî, Muvâfakât, 3/79 vd.

Dolayısıyla bazı tevil ve tahsislere açıktır. Şimdi sırasıyla mezkur lafızların birbirleriyle teâruz durumuna bakalım:

Zâhirin Nass ile Teâruzu

Nas ile zâhir bir lafız karşılaştığında, kuvvetli bulunması sebebiyle nassın hükmü tercih edilir ve zâhirin hükmü ile amel edilmez. Konuyu iki örnekle açıklayalım.

1. وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكُمْ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ "Bu sayılanlardan başkalarını, iffetli yaşamak ve zina etmemek şartıyla, mal harcayıp mehirlerini vererek nikâhlamanız helâldır" âyeti[101] ile, وَإِنْ خِفْتُمْ أَلاَّ تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلاَثَ وَرُبَاعَ "Yetimler konusunda âdil olamamaktan korkarsanız hoşunuza giden kadınlarla iki, üç ve dört tane ile evlenin" âyeti[102] arasında anlam açısından bir teâruz varıdır. Çünkü birinci âyete göre haram kılınan dışındaki kadınlarla dörtten fazla bile olsa evlenmek mümkün görünürken, ikinci âyete göre en fazla dört kadınla evlenilebilir. Fakat biraz düşünülünce birinci âyetin hükmünün zâhirden çıktığı görülür. Çünkü bu âyetin asıl sevk sebebi, muharremât dışındaki kadınlarla evlenmenin caiz olduğunu bildirmektir. Fakat ikinci âyetin hükmü nasstan çıkmaktadır. Çünkü âyetin sevk sebebi, çok kadınla evlenmeyi tahdit etmektir. Öyleyse bu mana daha güçlüdür ve ötekisine tercih edilir.

2. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالأَنْصَابُ وَالأَزْلاَمُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ "Ey iman edenler! İçki, kumar, putlar, fal ve şans okları şeytan işi birer pisliktir. Onlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz" âyet-i kerimesine[103] göre içki haram kılınmıştır. Bir başaka âyette ise, لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا إِذَا مَا اتَّقَوْا وَآمَنُوا "İman edip de güzel amel işleyenler, takvaya girerek amel-i sâlihde bulundukları zaman, yiyip içmelerinde bir günah yoktur" âyetiyle[104] çelişmez. Çünkü birinci âyet içkinin haramlığı için sevk olunmuşken, ikincisi bu manada sevk olmamış, aksine geçmişte yapılanların hükmünü açıklama konusunda gelmiştir.

---

101 Nisâ suresi, 4/24.
102 Nisâ suresi, 4/2.
103 Mâide suresi, 5/90.
104 Mâide suresi, 5/93.

Zira birinci mana nassın manası, ikincisi ise zâhirin manasıdır.[105] Ayetlerin sebeb-i nüzul sırası da bu neticeyi verir. Çünkü içkinin haramlığını bildiren âyet daha sonra gelmiş ve diğer âyeti neshetmiştir.

Nassın Müfesser ile Teâruzu

Nass ile müfesser teâruz ettiğinde, kuvveti sebebiyle müfesserin hükmü nassa tercih edilir. Konuyu bir örnekle açıklayalım: Fatıma bt. Ebi Hubeyş Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e gelerek sürekli istihâza olduğunu, dolayısıyla sürekli olarak namazı terk edip etmeyeceğini sordu. Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) de onun sürekli bir özre müptela olduğunu anlayarak, âdet günleri geçince gusül yaparak namazlarını kılmasını söyledi. Fakat hadisin metninde; تَوَضَّئِى لِكُلِّ صَلاَة ، حَتَّى يَجِيءَ ذَلِكَ الْوَقْتُ "Vakit gelinceye dek her namaz için abdest al"[106] ve, تَوَضَّئِى لِوَقْتِ كُلِّ صَلاَةٍ "Her namaz vakti için abdest al" şeklinde[107] iki ayrı rivayet vardır. Birinci rivayete göre aynı vakit içinde bile olsa farklı namazlar için yeni abdest gerekmektedir. İkinci rivayet ise her namaz vakti için yeni bir abdestin yeterli olduğunu ifade eder. Dolayısıyla tek vakit içinde bir abdestle birden fazla namaz kılınabilir.

Burada Hanefîler birinci hadisin lafzını nass kabul ederek, hükmü açısından onu tevile açık bulurlar. Çünkü hadisteki salât lafzına vakit kelimesini muzaf takdir ederek anlamak mümkündür. Bu durum ise ikinci hadisle aynı hükmü ihtiva eder. Fakat ikinci hadis müfesserdir ve başka bir manaya tevil ihtimali olmadığından dolayı onu tercih etmek gerekmektedir.[108]

Muhkemin Nass ile Teâruzu

Muhkem bir lafız ile nass bir lafzın hükümleri teâruz ettiği zaman, muhkemin hükmünü tercih etmek gerekir. Bu konuda şu örneği verebiliriz:

وَأُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكُمْ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ "Bu sayılanlardan

---

105 Şâtıbî, Muvâfakât, 4/299 vd.

106 Buhârî, Vudû 63 (1/63); Tirmizî, Tahâret 93 (1/218).

107 Mübârekfûrî, Tuhfetü'l-Ahvezî, 1/332.

108 Serahsî, Mebsût, 1/84; Şâtıbî, Muvâfakât, 4/299 vd.

başkalarını, iffetli yaşamak ve zina etmemek şartıyla, mal harcayıp mehirlerini vererek nikâhlamanız helâldır" âyeti[109] ile, وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللهِ وَلاَ أَنْ تَنْكِحُوا أَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهِ أَبَدًا "Rasûlüllaha eziyet vermek ve sonradan onun hanımları ile evlenmek size haramdır" âyetleri[110] arasında bir teâruz görünmektedir. Zira birinci âyette evlenilmesi helal kılınan kapsama, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in hanımları da girmektedir. Ve âyet bu manaya nass şeklinde delalet etmektedir. Çünkü âyetin sevk sebebi evlenilmesi helal kılınan kadınları bildirmektir. Fakat ikinci âyet muhkem bir şekilde bu manayı yasaklamaktadır. Çünkü konuya özel gelmiş ve başka türlü anlaşılması mümkün olmayacak şekilde açık bir hüküm bildirmiştir. Dolayısıyla ikinci âyetin manası tercih edilmek durumundadır.[111]

Muhkemin Müfesser ile Teâruzu

Muhkem ile müfesser teâruz ettiği zaman elbette muhkem tercih edilir. Çünkü muhkem lafız müfesser lafızdan daha kuvvetlidir. Şu örnek bu konuyu gayet güzel açıklamaktadır: وَأَشْهِدُوا ذَوَيْ عَدْلٍ مِنْكُمْ "Talâk konusunda sizden iki âdil şahit getirin" âyetine[112] göre, her Müslüman âyette zikredilen şahit sıfatını kazanabilir. Hatta birisi kazf suçundan ceza bile alsa, tevbe etmesiyle adalet sıfatını kazanacağı için âdil sayılacaktır ve şahitliğe hak kazanacaktır. Bu müfesser bir lafızdır.

Fakat muhkem olan bir âyette kazf suçunu işlemiş olan birisi hakkındaki, وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلاَ تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ "İffetli kadınlara zina isnadında bulunup da dört şahit getirmeyenlere 80 celde vurun ve onların şahitliğini ebedi olarak kabul etmeyin, çünkü onlar fasıktırlar" emri,[113] ebedi olarak değişmeyecek bir hükmü beyan etmekle onların şahit olabilme ihtimalinin tevbe ile kazanılmasını engellemektedir. Çünkü mezkur âyet bu tür şahısların şahitliğinin hiç kabul edilemeyeceğini göstermektedir. Normal şartlarda

[109] Nisâ suresi, 4/24.
[110] Ahzâb suresi, 33/53.
[111] Şâtıbî, Muvâfakât, 4/299 vd.
[112] Talâk suresi, 65/2.
[113] Nûr suresi, 24/4.

bu âyetin ön kısmı müfessere örnektir. Sonunda gelen ebedilik hükmü ise onu muhkeme çevirmektedir.[114]

Buraya kadar Hanefîlere göre açıklık yönüyle lafızların çeşitlerini ve kendi içlerinde var olan delalet sıralamalarını gösterdik. Şimdi ise cumhura göre lafızların açıklık durumunu görelim:

B. Hanefîlerin Dışındakilere Göre Lafızlardaki Açıklık

Mâlikîler ve Şâfiîler lafızları incelediklerinde, onları sadece zâhir ve nas olarak ikiye ayırmışlardır. Sırasıyla görelim:

1) Zâhir

Onlara göre manasına zannî olarak delalet eden lafza zâhir denilir. Eğer lafızdaki zâhir mana bir delil ile daha zayıf bir anlama hamledilirse buna da *müevvel* denir.

2) Nass

Manasına kat'î olarak delalet eden ve asla başka bir ihtimale açık olmayan lafza nass denir. Muhammed ve Ali gibi isimler ile, beş ve on gibi sayılar böyledir. Bu da Hanefîlerdeki *müfesserin* karşılığıdır.

Görüldüğü gibi bu iki gruptaki ayrımlar terminolojik olup, ciddi bir sonuç doğurmamaktadır.

Burada lafızların açıklığı ile ilgili bir konu olan tevil meselesinde bilgi vermek de fayda olacaktır. Kısaca açıklayalım.

Tevil

Usûlcülere göre tevil, lafzın zâhir olan manasından alınıp bir delile binaen zâhir olmayan başka bir manaya çekilmesidir. Çoğu usûl kitabında göremeyeceğimiz bu konu, daha çok bilinen başlıklarda işlenmeyen bir alanı kapsar. Veya bilinen başlıklarda işlenen bilgilere bir de bu yönüyle bakmayı sağlar. Anlaşılacağı üzere tevil, daha çok zâhir mana ile ilgilidir. Çünkü lafızlar içerisinde yoruma en açık olan kısım zâhirdir.

---

[114] Şâtıbî, Muvâfakât, 4/299 vd.

Yaptığımız tevil tarifinden anlaşılan netice şudur: Yorum kabul eden zâhir ve nass lafızlarda gereği olan hükmü yapmakla beraber, bu hükmü benzeri olan ve hükümsüz bulunan diğer sahalara taşıyabilmek mümkündür. Dolayısıyla bu ameliye ile hükümsüz alanlara hüküm bulunur. Mesela hakikatın mecaza hamli ile umumun bir kısmına kasrı böyle sayılır.

Tevil mümkün olmakla beraber sahih ve makbul olabilmesi için bazı şartlar vardır. Bunlar şudur:

1. Tevili istenen lafız, tevil kabul eden türden olmalıdır. Mesela Hanefîlere göre zâhir ve nass, diğerlerinin terminolojisine göre ise sadece zâhir bu türden sayılır. Çünkü müfesser ve muhkemde tevil imkanı yoktur. Cumhura göre ise sadece nasta tevil imkanı yoktur.

2. Lafzın tevil edildiği mana; velevki mecaz yollu olsun, sözkonusu lafzın muhtemel bulunduğu manalardan olmalıdır.

3. Tevil, lafzın zâhir manasından alınıp başka manaya çekilmeye elverişli şer'î bir delile dayanmalıdır.

Tevilin Nevileri

Bir bütün olarak tevil mefhumuna baktığımızda onun ikiye ayrıldığını görürüz:

Hatıra kolayca gelen tevil

Bu tür tevillerde fazla zorlanmadan mana anlaşılır. Mesela, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ "Ey iman edenler! Namaz kalktığınızda yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi, başlarınızı meshedip, topuklara kadar da ayaklarınızı yıkayın" âyetindeki[115] ikâme fiili, normal şartlarda namaza kalkmak manasına gelir. Fakat burada, namaza fiilen kılmak değil de henüz ona başlamadan önceki bir eylem olduğunda şüphe yoktur. Çünkü abdestli olmak namazın sıhhat şartıdır. Bu sebepten henüz namaza başlanmadan önce onun mevcut olması gerekmektedir.

---

115 Mâide suresi, 5/6.

Hatıra kolayca gelmeyen tevil

Bazı teviller vardır ki birden akla gelmez. Bu durumda ilk akla gelen zâhir manayı terk ederek uzak mananın tercihini haklı kılacak bir delil bulunmalıdır. Bu konuda şu örnekler verilebilir:

1. Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) iki kızkardeşle evli olan Firuz ed-Deylemi'ye şöyle buyurmuştur: أمْسِكْ أيّتهمَا شئتَ وفَارِق الأُخْرَى "Onlardan dilediğini tut ve diğerinden ayrıl."[116] Hanefîler bu lafızlardan *"Birinci nikahladığını tut"* manasını çıkarmışlardır. Çünkü derler: "Eğer o şahıs müslüman olsaydı, ikincisi ile yapacağı akit iptal olacaktı, bizzarure sadece ilk eşiyle kalacaktı." Bu şekilde kıyasa baş vururlar. Fakat ikisini aynı anda nikahladıysa istediğini bırakabilecektir. Yalnız bazı müslümanlık bilgileri gerektiren bu tasarrufu, henüz yenice İslâma giren birisinin anlaması oldukça zordur. Binaenaleyh Hanefîlerin dediği bu detayı, Firuz'un o an için düşünüp çıkarması zordur. Öyleyse zâhir mana daha kuvvetli görünmektedir.

2. وَفِى الشَّاءِ فِى كُلِّ أَرْبَعِينَ شَاةً شَاةٌ إِلَى عِشْرِينَ وَمِائَةٍ فَإِذَا زَادَتْ فَشَاتَانِ إِلَى مِائَتَيْنِ فَإِذَا زَادَتْ فَثَلَاثُ شِيَاهٍ إِلَى ثَلَاثِمِائَةِ شَاةٍ فَإِذَا زَادَتْ عَلَى ثَلَاثِمِائَةِ شَاةٍ فَفِى كُلِّ مِائَةٍ شَاةٍ شَاةٌ ثُمَّ لَيْسَ فِيهَا شَيْءٌ حَتَّى تَبْلُغَ أَرْبَعَمِائَةٍ "Koyunlarda 120'ye kadar her kırk koyunda bir koyun zekat vardır. Eğer 200'e çıkarsa iki koyun, 300'e ulaşırsa üç koyun gerekir. Böylece her 100'de bir koyun gerekir. 300'den 400'e varıncaya kadar ise bir şey yoktur" hadisini[117] Hanefîler tatbik ederken, zekatın koyun yerine para olarak verilebileceğini söylemişlerdir. Çünkü bu şekildeki bir tasarruf serbestiyeti, fakir lehine daha fazla maslahat sağlamaktadır. Hz. Muaz b. Cebel'in zekat yerine daha faydalı görerek elbise alması, Hanefîlerin görüşünü desteklemektedir. Fakat cumhur bu görüşe karşı çıkarak, metinde var olan şât lafzının ayn ifade ettiğini düşünmüştür. Dolayısıyla zenginin malından aynî olarak bir miktarın fakire geçmesini daha hikmetli bulmuşlardır.

3. Zıhar kefaretinde, فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَإِطْعَامُ سِتِّينَ مِسْكِينًا "Buna gücü yetmeyen 60 fakiri doyursun" buyrulur.[118] Hanefîler 60 fakire bir gün yedirmek yerine, diğer bir şık olarak bir fakire 60 gün yedirilebileceğini de

---

[116] Zeylaî, Nasbu'r-Râye, 3/193.

[117] Tirmizî, Zekât 4 (3/17).

[118] Mücâdele suresi, 58/4.

düşünmüşlerdir. Bu teville ilk kelime olan yedirmenin (it'am) gerçekleştiğini söyleyip, 60 (sittîn) lafzına pek önem vermemişlerdir. Fakat cumhur iki kelimeyi beraber düşünüp, cemaat halinde bulunmanın ve yemenin farklı faydaları olduğu gerekçesiyle Hanefîlerin çıkardığı manayı reddetmiştir. Zira onlara göre tek seçenek 60 fakiri doyurmaktır.

4. ذَكَاةُ الْجَنِينِ ذَكَاةُ أُمِّهِ "Annesini kesmek cenini boğazlamak sayılır" hadisinin[119] Ebû Hanife'ye göre manası, canlı olarak ele geçen ceninin aynen anası gibi kesilmesidir. Fakat burada hadis metninde مثل veya ك gibi bir teşbih edatı yoktur. Dolayısıyla ceninin de aynen annesi gibi kesilmesi gerektiğini söylemek zordur. Ayrıca bu rivayet, Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'e sorulan ve böyle durumlarda karşılaşıldığında ne yapalması gerektiğini açıklama sadedinde gelen bir bilgi olduğundan, "Onu da yiyebilirsiniz" manası daha kuvvetli ve açıktır. Üstelik, ذَكَاةُ الْجَنِينِ بِذَكَاةِ أُمِّهِ "Ceninin kesilmesi anasının kesilmesiyledir" şeklinde[120] gelen rivayet, mezkur nassı müfesser hale getirmektedir.

C. Hanefîlere Göre Kapalılık Bakımından Lafızların Nevileri

Hanefîler göre lafızlar kapalılık açısından hafî, mücmel, müşkil ve müteşâbih olarak dört kısma ayrılır. Sırasıyla görelim:

1) Hafî

Kapsamında bir çok fert bulunan ve kendi dışındaki bir mâni sebebiyle bunlardan bir kısmına delaleti açık olmayan, dolayısıyla kavranabilmesi özel inceleme ve içtihat gerektiren lafza hafî (الْخَفِيُّ) denir. Mesela hırsızlık âyetindeki *sârık ve sârika* kelimelerinin kapsamına yankesici (tarâr) ve kefen soyucunun (nebbâş) girip girmeyeceği böyledir. Çünkü yasak olan bu fiillerin hırsızlık manası ifade etmeleri yanında, her birinin kendine özel bir ismi ve muhtevası vardır.

Bunlardan "yankesicilik" manası biraz detaylıca incelendiğinde, gizli

[119] Ebû Dâvud, Edâhî 17-18 (3/253).
[120] Mübârekfûrî, Tuhfetü'l-Ahvezî, 5/43.

çalmaya göre daha becerikli bir hırsızlık olduğu anlaşılır. Buna göre kendisinde sirkatten daha fazla bir suç vardır. Dolayısıyla bu cürmü işleyenin elinin kesilmesi gerekmektedir. Üstelik bu suçta hırsızlığa göre cezası daha ağır olan hırâbe özelliği de kısmen vardır. Fakat mala ait hırz şartı, gasp suçunu sirkat dışı bırakmaktadır. Çünkü sirkatte korunmuş bir malı gizli şekilde çalmak asıl olduğundan, ihtilâs yapana sirkat cezası verilmez, tazir yapılır. Şu hadis de bunu gösterir: لَيْسَ عَلَى الْمُنْتَهِبِ وَلاَ عَلَى الْمُخْتَلِسِ وَلاَ عَلَى الْخَائِنِ قَطْعٌ "Gaspçıya, yankesiciye ve hâine (emanete ihanet eden), sirkat cezası verilmez."[121] Ayrıca biraz dikkat gösterilerek bu tür suçları önlemek mümkün olduğundan, vuku bulma durumunda ispatı veya hiç vuku bulmaması için engellenmesi kolay olur.[122]

Nebbâşda ise hırsızlığa konu olan mal muhafaza altında olmadığı gibi, kefenin ölüye ait bir mal olduğunu söylemek de zordur. Çünkü bir kişinin ölmesiyle birlikte mülkiyeti sona ermektedir. Bu sebeple ölüde mâlik olma sıfatı bulunmaz. Dolayısıyla nebbaşa sirkat cezası verilmez. Yalnız mücerret olarak nebbaşlığı hırsızlık kapsamında düşünen cumhur, meseleyi sirkat dahilinde düşünmüş ve ceza vermeyi de gerekli görmüştür.

Hükmü:

Hafî lafızlar incelenir ve baskın çıkan görüşe göre amel edilir.

2) Müşkil

Kendisi ile kasdedilen manaların ancak özel karîne ve incelemelerle anlaşılacağı lafızlara müşkil denir. Böyle bir lafızdaki işkâlin hem vaz' hem de mana yönüyle olması mümkündür. Mesela; نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ "Kadınlar sizin tarlanızdır, onlara istediğiniz şekilde yaklaşınız" âyetindeki[123] أَنَّى lafzı, *nasıl ve nereden* manalarına müşkildir. Çünkü bu lafız bir âyette "nasıl" manasına gelirken,[124] diğerinde "nere-

[121] Dârimî, Hudûd 8 (2/494).

[122] Kaya, İhtilâs, 21/570.

[123] Bakara suresi, 2/223.

[124] قَالَ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلاَمٌ وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا "Zekeriya dedi ki; Rabbim! Karım kısır ve ben de ihtiyarlığın son haddine vardığım halde, nasıl bir oğlum olabilir?!" (Meryem suresi, 19/8)

den" manasına[125] gelmektedir. Fakat bu âyet biraz detaylıca düşünüldüğünde, kendinden sonra hars kelimesinin gelmesi, anlaşılması konusunda bir ipucu vermektedir. Çünkü hars kelimesi ürün mahalline delalet ettiğinden, eşlere sadece önden yaklaşılabileceği tavazzuh etmektedir. Bu anlam ise nereden manasının değil de nasıl manasının öne çıktığını göstermektedir.

Müşterek konusunda işlediğimiz *kar'* (الْقَرْءُ) lafzı[126] da müşkile bir örnektir.

Hükmü:

Müşkil bir lafızla karşılaşıldığında deliller incelenerek kuvvetli olana göre amel edilir.

3) Mücmel

Sâhib-i kavl tarafından açıklama yapılmadan manası anlaşılmayan söze mücmel denir. Üç nevi vardır:

1. Eşit seviyedeki manalardan hangisinin tercih edildiğinin bilinememesi. Çünkü bu durumda bir eleme yapılamaz. Mesela köle ve efendi manalarından hangisi için kullanıldığı belli olmayan mevlâ (مَوْلَى) kelimesi böyledir.

2. Şâri Teâla'nın *salât ve zekat* gibi özel bir mana yüklediği kelimeler. Zira bunların eski manalarıyla yenileri arasında herhangi bir bir irtibat yoktur. Dolayısıyla bu konudaki açıklama, sadece Şâri tarafından gelirse bilinebilir.

3. Lafızdaki garabet sebebiyle bilinememe. Mesela, إِنَّ الإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا "Gerçekten insan çok hırslı (sabırsız) yaratılmıştır. Kendine fenalık dokunduğunda feryat eder. Ona imkan verildiğnde ise cimri kesilir" âyetindeki[127] çok hırslı, sabırsız ve cimri manasına kullanılan هَلُوعًا lafzı böyledir. Zira bu kelime önceden bilinmemekteydi.

---

[125] قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكِ هَذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللهِ "Ey Meryem, bu sana nerden geliyor? dedi. O da bu Allah katındandır dedi. (Âl-i İmrân suresi, 3/37)

[126] Bakara suresi, 2/228.

[127] Meâric suresi, 70/19-21.

Fakat onu, peşinden gelen âyetler tefsir etmiştir.[128]

Hükmü:

Hakkında açıklama gelmedikçe mücmel bir lafızla amel caiz olmaz. Şayet o konuda açıklama gelirse bu durumda iki ihtimal vardır:

a) Eğer beyan boşluk bırakmamakta ise mücmel kelime müfessere dönüşmüştür.

b) Şayet beyanda kısmen boşluk kalırsa mücmel kelime müşkile dönüşmüştür.

Mesela, يَمْحَقُ اللهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ "Allah fâizi tüketir, sadakaları ise bereketlendirir" âyetinde[129] geçen *ribâ* kelimesi *mutlak fazlalık* manasına gelirken, Şâri onu *özel fazlalık* manasına kullanmıştır ki, bu sonucu şu hadisden de anlamaktayız: لاَ تَبِيعُوا الذَّهَبَ بِالذَّهَبِ وَلاَ الْوَرِقَ بِالْوَرِقِ وَلاَ الْبُرَّ بِالْبُرِّ وَلاَ الشَّعِيرَ بِالشَّعِيرِ وَلاَ التَّمْرَ بِالتَّمْرِ وَلاَ الْمِلْحَ بِالْمِلْحِ إِلاَّ سَوَاءً بِسَوَاءٍ عَيْنًا بِعَيْنٍ يَدًا بِيَدٍ وَلَكِنْ بِيعُوا الذَّهَبَ بِالْوَرِقِ وَالْوَرِقَ بِالذَّهَبِ وَالْبُرَّ بِالشَّعِيرِ وَالشَّعِيرَ بِالْبُرِّ وَالتَّمْرَ بِالْمِلْحِ وَالْمِلْحَ بِالتَّمْرِ يَدًا بِيَدٍ كَيْفَ شِئْتُمْ مَنْ زَادَ أَوِ ازْدَادَ فَقَدْ أَرْبَى "Eşit miktarlarda ve peşin olmadıkça altını altınla, gümüşü gümüşle, buğdayı buğdayla, arpayı arpayla, hurmayı hurmayla, tuzu tuzla satmayın. Fakat peşin oldukça altını gümüşle ve gümüşü altınla (para değil de maden olarak), buğdayı arpayla ve arpayı buğdayla, hurmayı tuzla ve tuzu hurmayla istediğiniz gibi satın. Kim artırır veya artmaya razı olursa fâize girmiştir."[130]

Bu sonucu şu âyetler de desteklemektedir: الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ "Fâiz yiyenler tıpkı şeytanın çarptığı kimsenin kalkışı gibi kalkarlar. Bu onların, *"Alış veriş de fâiz gibidir"* demeleri sebebiyledir. Halbuki Allah alış verişi mübah, fâizi de haram kılmıştır. Her kime Rabbinden bir talimat gelir de fâizden vazgeçerse, daha önce yaptığı muamele kendisi için geçerlidir, fakat hakkındaki hüküm Allaha kalmıştır. Fakat kim de tekrar fâizciliğe başlarsa, işte onlar cehennemliktir ve orada ebedî kalacaktır.

---

128 Şâtıbî, Muvâfakât, 3/322-326; Cessâs, Füsûl, 1/63 vd., 1/327 vd., 2/71.

129 Bakara suresi, 2/276.

130 Beyhakî 2/16.

Allah fâizi yok eder sadakaları ise bereketlendirir. Allah hiçbir nankör ve günahkârı sevmez."[131]

4) Müteşâbih

Kendindeki mananın bilinemeyeceği veya sadece rüsuh[132] sahiplerince bilinebileceği lafza müteşâbih denir. Bu tür lafızların sayısı azdır. Üstelik külli konularda değil de fer'î konularda bulunurlar. Bunlardan bazısı hakkında hiçbir fikir yürütülemezken, bazısı hakkında bir şeyler denebilmektedir. Hiç kimsenin fikir yürütemeyeceği birinci kısma mutlak müteşâbih, rusûh sahibi kimselerin fikir yürütebileceği ikinci kısma da izafi müteşâbih denmektedir. Müteşâbihlerin varlığı iman noktasında bir imtihan vesilesi olma yanında, meşru dairede düşünce ufkunu genişletmeyi de sağlamaktadır.

Bu konudaki örnekler daha çok hurûf-u mukattalar[133] ile Allahın sıfatları konusunda var olan **vech** ve **yed** gibi kelimelere has kalmıştır. Cumhur, Zât-ı Bâri hakkında teşebbüh gibi yanlış anlaşılmalara sebep olmamak için vech lafzını zât olarak, yed lafzını da kuvvet ve nimet olarak tevil etmiştir. Bu yönüyle müteşâbihât, büyük meseleleri avamın anlaması adına bir dürbün gibidir.[134] Hurûf-u mukattaların manaları ise tam kavranamadığından, onlar hakkında "akla aykırıdır" yorumu yapılamaz.

Müteşâbihâta mana verilirken üç şart gözetilir: I. Tevilin şeran sahih bir mana olması. II. Bu tevil üzerine ittifakın oluşması. III. Verilen mananın ilgili lafza münasip olması.[135]

Hükmü:

İstikra delili, şer'î-amelî hükümlerde bir iştibahın olmadığını göstermektedir. Zaten onlarda anlaşılmamanın olması, uygulanmak üzere gelen bir şeriatın gönderiliş amacına zıttır. Dolayısıyla fıkhî ahkâmda teşâbüh

---

131 Bakara suresi, 2/275-276; Gazâlî, Mustasfâ, 2/15 vd.

132 Allah tarafından gelen hakiki ilmi layıkıyla kavrayanlar, gerçek müçtehitler. (İbn Manzûr, 3/18)

133 Tam olarak mana ve hikmetinin bilinmesi zor olan ve haklarında değişik tevil ve tefsirler yapılan bu harfler, kendinden sonra gelecek olan önemli habere dikkat çeken şifreler olarak değerlendirilebilir.

134 Nursî, İşâretü'l-Îcâz 167.

135 Özvarlı, Muhammed Abduh, 30/484.

olamayacağından, usûl açısından hangi konularda müteşâbihin bulunduğu konusu mevzu dışıdır. Bu sebeple müteşâbihliğin şer'î hükümlerle ilgili bir yönü yoktur.[136]

D. Hanefîlerin Dışındakilere Göre Kapalılık Bakımından Lafızların Nevileri

Cumhur kapalılık noktasında mücmel ve müteşâbih kelimelerini kullanmıştır. Onlar manaya *açık olmayan bir şekilde* delâlet eden lafza mücmel derken, kendisindeki *manasının anlaşılamayacağı* lafza da müteşâbih demişlerdir.

IV- MANAYA DELALETİNİN ŞEKLİ BAKIMINDAN LAFIZLAR

Şer'î hükümler, kitap ve sünnetteki lafızlardan çıkarılmaktadır. Bu hükümlerin veriliş tarzı ise Hanefîlerin tabiriyle lafzın ibaresi, lafzın işareti, lafzın delâleti ve lafzın iktizası yoluyla olmaktadır. Bu sebeple aynen lafız gibi delâlet şekli de dörde ayrılmaktadır. Dakîk olan bu taksimin sadece Hanefîlere özel olduğunu belirterek sırasıyla görelim:

A. İbârenin Delâleti

Nassın, gelişindeki aslî maksada delalet etmesine ibarenin delaleti denmektedir. Nassın aslî maksadı olmasa bile sözkonusu birinci hükmün devamı (tâbisi) konumundaki diğer hüküm de böyle sayılır. İki örnek verelim:

1. وَأَحَلَّ اللهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا "Allah alışverişi helal ve fâizi haram kıldı" âyeti,[137] lafız ve ibaresiyle iki hükme delalet etmektedir:

a) Alışverişin helal, fâizin haram olması.

b) Alışveriş ve fâizin farklı şeyler olduğu.

Âyet her iki mana için gelmiş olsa bile onun birinci derecede ifade etmek istediği mana, iki akit arasındaki farktır. Çünkü bu âyet, إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ

---

136 Şâtıbî, Muvâfakât, 3/79 vd.; Ali Haseballâh, 300.

137 Bakara suresi, 2/275.

الرِّبَا "Alış-veriş de riba gibidir." diyenlere[138] bir cevap olarak inmiştir. Dolayısıyla bu iki manadan her ikisi de ibarenin delaleti yoluyla çıkmaktadır.

2. Diğer bir örnek ise şu âyettir: وَإِنْ خِفْتُمْ أَلاَّ تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلاَثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلاَّ تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَى أَلاَّ تَعُولُوا "Eğer yetimler konusunda adaletsizlik etmekten korkarsanız size helal olan kadınlardan iki, üç ve dört tanesiyle evlenin. Eğer evlendikleriniz arasında adaleti gerçekleştiremeyeceğinizden endişe edersiniz, bir tanesiyle veya câriyelerle yetinin. Bu durum adaletten ayrılmamanız için daha uygundur." (Nisâ, 4/3)

Mezkur âyet ibaresiyle üç hükmü birden göstermektedir. Bunlar şudur:

a) Evlenmenin mübah olduğu.

b) Adaletsizlikten endişe edilmemesi halinde dörde kadar kadınla evlenilebileceği.

c) Adaletsizlik söz konusu olacaksa sadece tek kadınla yetinmenin daha doğru olduğu.[139]

Zira âyet bu hükümleri açıklamak üzere gelmiştir. Hepsi de lafzın kendisinden anlaşılmaktaır. Şu kadar var ki birinci hüküm iki ve üçüncüye tâbi olarak vardır.

---

138 Bakara suresi, 2/275.

139 Mezkur âyete göre dörde kadar kadınla evlenmek caizdir. Fakat, وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلاَ تَمِيلُوا كُلَّ الْمَيْلِ فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ "Üzerine düşüp uğraşsanız da kadınlar konusunda âdil davranmaya güç yetiremezsiniz, bâri birine tamamen kapılıp da diğerini askıya alınmış gibi bırakmayın" (Nisâ suresi 4/129) âyetine göre ise, çok evlenme durumunda adaletin sağlanamayacağı nass-ı Kur'ânla belirtilmiş, hiç olmazsa zâhirî adalete riayet edilmesi istenmiştir. Buradan hareketle cumhur çok evlilik durumunda zâhirî adaleti yeterli görmüş ve Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in çok evlenmesini de bu konuda delil olarak kullanmıştır. Halbuki O (sallallahu aleyhi ve sellem)'in pek çok konuda olduğu gibi evlilik konusunda da âyetle sabit olan özel durumu vardı. (Ahzâb suresi, 33/50) Fakat kendi devrinde çok evlilik yapan sahabilere bir şey söylememesi, çok evlenebilme konusunda bir delil sayılır. Buna rağmen adaletin sağlanmayacağı bir yerde İslâmın genel müsaade vermesini savunmak, yanlış bir anlama olduğunu göstermektedir. Bu sebeple çok eşliliğin zaruret zamanıyla mukayyet olduğu kanaatine varmaktayız. Cumhurun kabul ettiği görüş açısından ise mesele, her müsaade edilen şeyin yapılması konusunda teşvik olmadığı, bu çerçevede takva ve fatvanın değişebileceği şeklindedir.

B. İşâretin Delâleti

Nassın gelişinde aslî ve tebeî olarak kasdedilmeyen, fakat asıl maksat olan mananın gerekli kıldığı, bununla birlikte sözün doğruluğu ve şer'î yönden sağlıklı anlaşılması kendisine bağlı olmayan hükme delaletidir. Bu sebeple işaretin delaleti doğrudan ibareden değil de ondan dolaylı olarak anlaşılan bir manadır. Bu mana da Şâri'in kasdı olduğuna göre, elbette kendisinden hüküm elde edilebilir.

İşaretten çıkan delaletler *açık* veya *kapalı* olabilir. Şimdi her iki gruba ait örnekler verelim:

1) Açık Delalete Örnekler

1. وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلاَدَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ "Emzirmeyi tam yapmak isteyen babalar için analar çocuklarını iki tam yıl emzirirler. Onların örfe uygun şekilde yiyecek ve giyeceğini sağlamak da çocuğun babasına aittir."[140] Bu âyet emziren anaların nafaka ve giyimlerini temin etmenin babaya ait olacağını bildirmekle birlikte, aynı zamanda çocuğun sadece babaya nispet edileceğini de bildirmektedir. Fakat dolaylı olarak âyetten şu manalar da çıkmaktadır:

a) Çocuğun nafakası sadece babaya aittir.

b) Çocuk babanın nesebine bağlanır.

c) Muhtaç olma durumunda sadece baba, çocuğun malını rahatça kullanabilir. Çünkü bir rivayete göre bir kişi Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'e gelir ve; "Ya Rasulellah! Benim mal ve çocuğum var. Babam da malıma ihtiyaç duymaktadır, ne yapalım?" deyince, أَنْتَ وَمَالُكَ لأَبِيكَ "Sen ve malın babana aittir" buyurur[141] ki bu durum mezkur hükmü teyit eder. Fakat normal şartlarda çocuğun özel olarak kazanacağı mallara babası karışmaz. Bu hükümler ise âyetin sevk olduğu mananın dışında bir şekilde çıkmıştır.[142]

2. فَالآنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ "Oruç geceleri kadınlarınıza yaklaşmak size helal kılındı. Artık onlara yaklaşabilir, Allahın takdir ettiğinden isteyebilir ve fecre

[140] Bakara suresi, 2/233.
[141] İbn Mâce, Ticârât 64 (2/729).
[142] Bilmen, 7/96.

kadar yiyebilirsiniz."[143] Bu âyetin sevk olunduğu ve ibaresinden çıkan mana, gündüzünde oruçlu olunan gecelerde cinsi münasebetin helal olmasıdır. Dolayısıyla çıkan diğer mana ise cünüp olarak sabaha girilebileceğidir. Çünkü gecenin son diliminde yapılan cimadan sonra boy abdestine vakit kalmayabilir.

2) Kapalı Delalete Örnek

وَوَصَّيْنَا الإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلاَثُونَ شَهْرًا "Biz insana ana-babaya ihsanı tavsiye ettik. Anası onu zahmetle taşıdı. Hamli ve sütten kesilmesi ise 30 aydır" âyeti[144] ve; وَوَصَّيْنَا الإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ "Biz insana ana-babaya ihsanı tavsiye ettik. Anası onu zor şartlarda taşımıştır. Sütten ayrılması da iki senedir" âyeti[145] beraber düşünülünce, çocuklar için ebeveyne "iyi davranma" emrinin ortaya çıktığı açıktır. Ayrıca bu âyetlerden dolaylı bir şekilde hamileliğin asgari süresinin 6 ay olduğu da anlaşılır. Çünkü iki yıl emzirme süresine ilaveten, hamilelik ile sütten kesmenin 30 ay olduğu beraberce bildirilmiştir. Otuz aydan iki yıla mukabil gelen 24 ay çıkarılırsa geriye altı ay kalır. Bu sebepten Hz. Ömer, hanımı 6 aylıkken doğum yaptığı gerekçesiyle zina ithamıyla dava eden kocayı, Hz. Ali'in öne sürdüğü bu gerekçeyle reddetmiş ve kadın da serbest bırakılmıştır.

C. Nassın Delâleti

İnceleme veya içtihada hacet duyulmaksızın sırf dil unsuruna dayanarak anlaşılabilen illetteki müştereklik sebebiyle, hükmün nasta belirtilmeyen durum hakkında da sabit olmasına nassın delaleti denir. Ayrıca kendisine *delâlet-i evla*, *delâletü'd-delâle*, *lahn-ı hıtâb ve fehva'l-hıtâb* da denmektedir. Şâfiîler ise *kıyâs-ı evlâ*, *kıyâs-ı celî ve kıyas fî ma'na'n-nas* demektedirler. Bu konuda birkaç örnek verelim:

1. وَقَضَى رَبُّكَ أَلاَّ تَعْبُدُوا إِلاَّ إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلاَهُمَا فَلاَ تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ وَلاَ تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلاً كَرِيمًا "Ebeveynden biri veya ikisi senin yanında yaşlılık çağına gelirse onlara öf bile deme. Onları azarlama ve

143 Bakara suresi, 2/187.
144 Ahkâf suresi, 46/15.
145 Lokmân suresi 31/14.

kendilerine sadece güzel söz söyle" âyeti,[146] ibaresiyle anababaya öf demeyi yasaklamaktadır. Ve bu hükmü herkes anlayabilmektedir. Fakat ayetten dolayısıyla anlaşılan fakat çok açık olan diğer manaya göre, onları üzmek ve kendilerine kaba davranmak da haramdır.

2. إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا "Haksız yere yetim malı yiyenler, karınlarına sadece ateş doldurmaktadırlar ve şüphesiz azgın bir ateşe gireceklerdir" âyetine[147] göre haksız yere yetim malı yemek haramdır. Bunun yanında âyette zikredilmeyen, fakat onların mallarını telef etmek ve başkalarına yedirmek gibi yetimlere zarar veren diğer tasarruflar da haram olacağı kendiliğinden anlaşılmaktadır.

Bazı müçtehitler nassın delaletine sözün gaye ve maksadını anlama manasında *fehva'l-hitâb* derken, diğer bazıları da uygun olan manayı hükme katmak sadedinde *mefhûmu'l-muvâfakat* demiştir. Hatta bunu İmam Şâfii gibi *kıyâs-ı celî* sayanlar da vardır. Fakat cumhur bu konuyu dil kaidelerine göre bir çıkarım kabul ederek, normal kıyastan farklı düşünmüştür.[148]

D. İktizânın Delâleti

Sözün doğru veya şer'î yönden sağlıklı anlaşılması kendisine bağlı olmakla birlikte ibarede yer almamış bir lâzıma delalet etmesine iktizanın delaleti denir. Çünkü sözün doğru ve sağlıklı olarak anlaşılması iktiza olarak ifade edilir. Mesela, إِنَّ اللهَ وَضَعَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأَ وَالنِّسْيَانَ وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ "Ümmetimden hata, unutma ve ikrah halinde sâdır olan fiil ve sözler kaldırılmıştır" hadisinin[149] zâhirine göre, bu durumların ümmette olmaması gerekmektedir. Fakat bunlar fiilen mevcuttur. Öyleyse burada iktiza eden mana, onların bu durumdaki günahlarının kaldırılmış olmasıdır.

Mezkur Delaletlerin Hükümleri

Tahsis veya tevil gibi lafızların delaletini kat'îlikten zannîliğe çeviren bir durum olmadıkça, sâbık bütün delaletlerin hükümlerinin mutlaka sabit

146 İsrâ suresi, 17/23.
147 Nisâ suresi, 4/10.
148 Haseballâh, 314.
149 İbn Mâce, Talâk 16 (1/659).

olması gerekmektedir. Zira ibare ve işaretin delaletinde hüküm, lafzın kendisinden çıkmaktadır. Nassın delaletinde ise hüküm dilin gerektirdiği illete bağlanmakta, iktizada da buna benzer bir durum bulunmaktadır. Bu sebeple mezkur delaletlerin hükümleri kıyas, rey ve içtihaddan daha kuvvetlidir. Yalnız kendi içindeki kuvvetleri birbirinden farklıdır. Bu da sırasıyla şu şekilde olur:

1. İbarenin delaleti işaretin delaletinden kuvvetlidir. Çünkü birincisi nassın geliş maksadı olan hükme delalet ederken, ikincisi nassın geliş maksadı olmayan hükme delalet eder. Mesela, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى "Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı" âyeti[150] ibaresiyle kısası gerekli kılmaktadır. Fakat, وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا "Kim bir mümini kasden öldürürse cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır" âyetinin[151] işaretine göre ise kısas gerekmez. Çünkü buradaki işarî manada kasdi öldürme için dünyevi bir cezanın olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat birinci âyet hükme ibaresiyle delalet ettiğinden, işaretiyle olan diğer şıkkı düşünmek yanlış olur.

2. İşaretin delaleti nassın delaletinden kuvvetlidir. Çünkü birincisi hükme bizzat siga ve lafızla delalet ederken, ikincisi lafzın illeti kanalıyla delalet etmektedir. Mesela, وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ إِلاَّ أَنْ يَصَّدَّقُوا "Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin, mümin bir köle azat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gerekir. Meğer ki ölünün ailesi o diyeti bağışlamış ola. (Bu takdirde diyet vermez)" âyeti,[152] hata ile öldürmede keffaretin vücubuna ibaresiyle delalet etmektedir. "Hata ile yapılan öldürmeye bu ceza varsa, kasdi öldürmeye evleviyetle keffaret gerekir" diyen İmam Şâfii, bu hükmü nassın delaletinden çıkarmaktadır. Fakat Hanefîler, وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا "Kim bir mümini kasdi olarak öldürürse, onun cezası ebedi olarak cehennemdir" âyeti[153] ge-

150 Bakara suresi, 2/178.
151 Nisâ suresi, 4/93.
152 Nisâ suresi, 4/92.
153 Nisâ suresi, 4/93.

reği bunu reddeder. Çünkü bu âyetin işarî delaletinden, cehennem dışında başka bir ceza gerekmeyeceği çıkmaktadır. Ve işarî delalet nassın delaletinden daha kuvvetlidir. Dolayısıyla Hanefîlere göre kâtili affeden şahıs, ikinci şık olarak diyet alamaz. Fakat kâtil tarafın özel rızasıyla böyle bir tercih yapabilir.[154]

3. Nassın delaleti iktizanın delaletinden kuvvetlidir. Çünkü iktizanın delaletinde ne lafzın ne de dilin kendi özelliğine dayalı mefhumu tesir eder! Binaenaleyh buradaki çıkarım haricî bir karineye bağlıdır. Dolayısıyla iktizanın delaleti, delaletler içerisinde en zayıf olanıdır. Bu sebeple bu konuda ciddi bir örnek yoktur.[155]

Hanefîlerin Dışındakilere Göre Delalet Türleri

Hanefîlerin dışındaki grup cumhurdur. Onlara göre delaletler *mefhûm ve mantûk* olarak ikiye ayrılır. Sırasıyla görelim:

1) Delâletü'l-Mantûk

Lafzın söz içinde zikri geçen hükme delaletine delâlet-i mantuk denir. Ayrıca kendisine mefhûm-u mutâbakat ismi de verilir. Bu kısım Hanefîlerdeki ibare ve işaretin delaletlerine tekabül eder.

2) Delâletü'l-Mefhum

Sözde zikri geçmeyen bir şeyin hükmünü açıklamaya delâlet-i mefhum denir. Cumhura göre bu durum bir delil iken, Zâhirîler doğrudan nasta olmayan şeylere bir delil olarak bakmazlar.[156]

Mefhumun delaleti şu kısımlara ayrılmaktadır:

a) Mefhûmu'l-Muvâfakat:

İnceleme ve içtihada lüzum duymaksızın sırf dil unsuruna dayalı olarak illetteki müştereklik sebebiyle mantûkun hükmünü meskûta aktarmaya mefhûm-u muvâfakat denir. Ayrıca buna *fehva'l-hıtâb*, *lahnü'l-hıtâb*

---

[154] Zühaylî, İslâm Fıkhı, 8/49.
[155] Zühaylî, Usûl, 1/358.
[156] İbn Hazm, 2/335.

veya kıyâs-ı celî ismi de verilir. Bu kısım Hanefîlerdeki *delâletü'n-nas*sın (delâletü'd-delâle) karşılığıdır. Bu konunun en anlaşılır örneklerinden birisi, ebeveyne öf deme yasağından hareketle, ondan daha ağır söz ve davranışların yasaklanmasıdır.

b) Mefhûmü'l-Muhâlefet

Delîli-i hıtâp da denen mefhûm-u muhâlefete, zıt anlamdan hüküm çıkarma diyebiliriz. Dolayısıyla mantukun hükmü verilirken dikkate alınan kayıtlardan birinin taşınmaması sebebiyle, sözkonusu hükmün meskûtün anh hakkında geçerli olmadığına hükmedilir. Konabilecek kayıtların çokluğu sebebiyle mefhûm-u muhâlifin türü oldukça fazla sayılır. Bu sebeple onlardan öneml olanları görelim:

√ Mefhûmü's-Sıfat

Hükmü bir vasıfla açıklanmış nassın, bu vasfı taşımayan durumlar hakkında geçerli olmayacağına delalet etmesidir. Birkaç örnek verelim:

1. فِي الْغَنَمِ السَّائِمَةِ زَكَاةٌ "Sâime davarda zekat gerekir" hadisi, senenin çoğunu otlaklarda yayılarak geçiren hayvanlara zekat düştüğünü gösterir. Çünkü sâimenin manası budur. Bu durum aynı zamanda besi koyunların sâime olmadığını gösterir.

2. الشُّفْعَةَ فِى كُلِّ مَا لَمْ يُقْسَمْ فَإِذَا وَقَعَتِ الْحُدُودُ وَصُرِّفَتِ الطُّرُقُ فَلاَ شُفْعَةَ "Şüf'a bölünmeyen arazidedir. Yerler belirlenip yollar ayrılmışsa daha şüf'a yoktur."[157] Dolayısıyla bu rivayet taksim olunan malda şüf'a kalmdığını göstermektedir.

3. مَطْلُ الْغَنِيِّ ظُلْمٌ "Zenginin alacaklısını oyalaması zulümdür" hadisi,[158] onun dava edilmesi ve cezalandırılmasını gerektirir. Aynı zamanda hadis borcunu geciktiren bir fakir için herhangi bir cezanın olamayacağını da gösterir.

√ Mefhûmü'ş-Şart

Hükmü belli bir şarta bağlanmış nassın, bu şartın bulunmadığı durumlarda o hükümden uzak olduğunu göstermesidir. Mesela, وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ

[157] Tirmizî, Ahkâm 33 (3/653).
[158] Buhârî, İstikrâz 12(3/85).

مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ "Kim mümin olan hür kadınlarla evlenemiyorsa, mümin olan câriyelerle evlensin" âyetine[159] göre, hür kadınlarla evlenmeye gücü yetenler câriyelerle evlenemezler.[160]

√ Mefhûmü'l-Gâye

Hükmü belirli bir sınır ile kayıtlı olan nassın, bu sınırdan ötesinde hükmünün geçmeyeceğini göstermesidir. Mesela, وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ "Sabahın beyaz ipliği siyah ipliğinden ayrılıncaya kadar yiyin, için" âyetinin[161] hükmü, fecr-i sâdıktan sonra yeme ve içmenin caiz olmayacağını gösterir.

√ Mefhûmü'l-Aded

Hükmü belirli bir sayı ile kayıtlı olan nassın, bu sayının dışında hükmünün yerine getirilemeyeceğini göstermesidir. Mesela, الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِئَةَ جَلْدَةٍ "Zina eden kadın ve erkeğe 100 değnek vurun" âyetinde[162] takdir edilen ceza 100 sopadır. Dolayısıyla bu suç için mezkur miktarı aşan veya daha az olan bir ceza düşünülemez.

Keza, فِى خَمْسٍ مِنَ الإِبِلِ شَاةٌ "Beş devede bir bir koyun zekat gerekir" hadisinin[163] hükmüne göre, beşten aşağı devede zekat gerekmez.

- **Mefhûm-u Muhâlifin Hüccet Sayılıp Sayılamayacağı**

Herhangi bir sözde bir kayıt varsa, onunla amel edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bu kaydın olmadığı yerlerde de ona göre amel edilir. Bu sebepten lügat açısından mefhûm-u muhalefetin hüccet olduğu genel kural kabul edilir. Fakat âyet ve hadislerdeki kayıtlar konusunda ihtilaf çıkmıştır. Zira cumhur bunların kabul edilmesi gerektiğini söylerken, Hanefîler bu görüşü reddetmiştir.

Cumhurun bu konudaki delili, naslardaki kaydın mutlaka bir

---

159 Nisâ suresi, 4/25.
160 Zühaylî, Us^l, 2/363.
161 Bakara suresi, 2/187.
162 Nûr suresi, 24/2.
163 İbn Mâce, Zekât 9 (1/573).

hikmet içermesidir. Dolayısıyla bir kayıt varsa hüküm de vardır, bir kayıt yoksa hüküm de yoktur. Bunun aksi kaydın abesiyetini gösterir ki, Şâri-i Hakîm böyle yapmaktan münezzehtir. Hanefîler ise konulan kaydın çok çeşitli maksatlar için olabileceğini, dolayısıyla bir kaydı belli amaca tahsis etmenin doğru olmayacağını söyler. Delil olarak da Şâri'in sözünün beşer sözünden farklı olmasını ve anlamının kolayca kuşatılamamasını beyan ederler. Çünkü *"Muhammedün Rasulüllah"* gibi hakikatlarda bunun aksine düşünerek, "Başka peygamber yoktur" hükmü çıkarmak yanlış olacaktır.

Cumhur ise bu noktada zaten mefhûm-u muhalefetin zannî bir delil olduğunu, dolayısıyla onla amel etmede zann-ı gâlibin yeteceğini, bu sebeple ondan kat'î bir hükmün beklenmesinin yanlış olacağını söyler. Zâhiriler ise, nassın içinde olan sarih mana dışındakilere hiçbir zaman itibar etmez.[164]

- **Mefhûm-u Muhalif ile Amel Etmenin Şartları**

Mantukun hükmüne konan kaydın kalkmasıyla, o kayda bağlı olan hüküm de kalkar. Fakat kayıtta böyle bir maksat yoksa, hüküm konusunda böyle bir neticeye varılmaz. Birkaç örnek verelim:

i. وَهُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا "O, denizi taze et yemeniz için emrinize verdi" âyetindeki[165] taze kaydı, bu sıfatı taşımayan etin yenmeyeceği konusunda delil olmaz. Çünkü burada maksat *niam-ı ilahiyeyi hatırlatma* sadedidir.

ii. وَرَبَائِبُكُمُ اللَّاتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ اللَّاتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ "Karılarınızdan olup da evinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı" âyetindeki[166] *evlerdeki* kaydı, evde olmayan üvey kızların helal olacağı manasına gelmez. Çünkü bu ifade *geneli itibarıyla* böyle evlerde üvey kızların bulunduğunu gösteren bir kayıttır.

iii. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لاَ تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً "Ey iman edenler! Fâizi kat

[164] Haseballâh, 323.
[165] Nahl suresi, 16/14.
[166] Nisâ suresi, 4/23.

kat artırılmış olarak yemeyin" âyeti,[167] kat kat olmayan ribânın haram olmadığına delalet etmez. Çünkü ifadedeki amaç, câhilye devrindeki *vakıaların* çoğunlukla bu şekilde gerçekleşmesidir. Günümüzdeki borç süresinin uzatılması karşılığında fâizi artırmak veya fâizin ilave edildiği anaparanın fâizlendirilmesi de aynı manadadır.

iv. اسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لاَ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ إِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللهُ لَهُمْ "Onlar için ister af dile, ister af dileme. Yetmiş defa bile af dilesen Allah onları affedecek değildir" âyetinin[168] hükmü, affın 71 defa dilendiğinde gerçekleşeceğini göstermez. Çünkü ifadededi amaç, dileğin *çokluk ve mübalağa* ifade etmesidir.

v. وَلاَ تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلاً "Âyetlerimi az bir paraya satmayın" nazm-ı celilinin[169] hükmüne göre onları çok paraya satmak caiz olmaz. Çünkü buradaki az paradan kasıt, *dünya menfaatlerinin değersizliğini* ifade etmektir.

Dil Kaideleri

Bazı dil kaideleri delillerin anlaşılması adına önemlidir. Bunlar fıkıh kaidelerinden kısmen farklı oldukları için burada zikredilmeleri münasiptir. Sırasıyla görelim:

1. "Kelâmın îmali ihmalinden evlâdır." Bu kaide daha çok her hangi bir nassın kullanılması adına önemlidir. Böylece İslâm fıkhına ait bütün delillere müracaat edilmesi sağlanır.

2. "Tesis tekitten evladır." Her hangi bir söz, öncesini teyit veya yeni bir cümle olma adına iki ihtimal taşıyorsa, yeni bir cümle olma şıkkı daha doğrudur. Çünkü yeni mananın kullanılmasıyla yeni bir sonuç elde edilmektedir. Üstelik hiçbir kayıp da söz konusu değildir.

3. "Beyân-ı zarûrete itibar edilir." Çünkü bu durumda her hangi bir karinenin tam anlaşılması söz konusu olur. Fakat mezkur kaide, "Sâkite söz isnat edilmez" düsturuyla çelişmeyecek şekilde kullanılmalıdır.[170]

167 Âl-i İmrân suresi, 3/130.
168 Tevbe suresi, 9/80.
169 Bakara suresi, 2/41.
170 İbn Hazm, 2/335; Haseballâh, 328.

HÜKÜMLERİN GAYELERİ

Bütün ilahi şeriatların konma amacı dünya ve ahiret mutluluğunu temin etmektir. وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلاَّ رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ "Biz Seni âlemlere rahmet olarak gönderdik" âyeti[171] bu gerçeği ifade eder. Bu sebeple maslahatları değerlendirirken *birinci ölçü*, naslara Şâri Teâla'nın kevn ü mekan ve ibâdı yaratması açısından bakılmasıdır.[172] *İkinci sırada* ise kulların hem yaratılış gayeleri açısından, hem de onların faydalarını temin açısından ele almak gerekmektedir. Çünkü maslahatlara Yaratıcı adına bakmak *aslî*dir, kullar adına olanı ise fani şartlara bağlı olduğundan *tâlî* sayılır. Dolayısıyla faydalar hem dünya hem de ahiret açısından değerlendirilmelidir. Bu sebeple maslahatların içinde bazı meşakkatler olabilir. Bu durum normaldir. Değerlendirme açısından önemli olan ise bunların mutat dışı olmasıdır.

Makâsıd-ı teşri hem iç dünyaya hem de dış dünyaya yönelik değerlere bakar ki, ikisinin varlığı bir şahsı insan-ı kâmil yapar. Bu da onun yaratılışındaki fıtratın devam ettirilmesi manasına gelmektedir.

Fukaha Şâri Teâla'nın koyduğu bütün hükümlerde mutlaka maslahatı temin ve mefsedeti yok etme noktasında bir gayenin bulunduğunda icma etmiştir. Bunlardan muamelat kısmındaki makâsıd büyük ölçüde anlaşılabilirken, ibâdat kısmındaki makâsıda girilmeden sadece açıklamalar yapılmaktadır.

Nasların anlaşılması, onların olaylara tatbik edilmesi ve onlardan yeni hükümlerin istidlali konusunda şer'î maksatları bilmenin büyük faydası vardır. Bu faydaları şu şekilde temellendirebiliriz:

1. Lafızların birden fazla manaya delaleti mümkündür. Dolayısıyla şer'î maksatları bilmek pek çok konuda insanların önünü açacaktır. Çünkü muhtemel şıklar arasındaki tercihi, ilahi ölçülerin belirlemesi gerekmektedir.

2. Bazen cüz'î delillerde çelişki görünebilir. Bu durumda nasların

---

[171] Enbiyâ suresi, 21/107.

[172] Şâtıbî, Muvâfakât, 2. cilt.

aralarını uzlaştırma veya birisini terk etme konusunda makâsıdı bilme zarureti vardır.

3. Bazı olayların hükmü doğrudan nasların ibaresinden çıkmaz. Binaenaleyh kıyas, istihsan ve zerai.. gibi yan delillere baş vurulabilir. Fakat, dolayısıyla çıkacak hükümleri anlamanın yegane yolu, mevcut hükümlerin maksatlarını bilmektir.

Makâsıd-ı şeri'yye istikrâ ile ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bunlar, teker teker nassa dayanan hükümlerden daha güçlü sayılır. Fakat ilahi maksatların da kendi içinde bazı kısımları vardır. Bunları da karıştırmamak gerekir. Şimdi onları görelim:

A. Makâsıdın Nevileri

Usülcüler makâsıdın türlerini zaruriyat, hâciyat ve tahsîniyat olmak üzere üçe ayırmıştır. Bunlardan ön taraftaki her birisi diğerine merkez, sonra gelen ise ön taraf için koruyucu mahiyettedir. Sırasıyla görelim:

1) Zarûriyât

Toplum veya ferdin varlığını koruması için varlığı kaçınılmaz olan durum ve değerlere zarûriyât denir. Bunlar din, nefis, akıl, nesil ve malı korumaktır. Hepsine birden ise makâsıd-ı hamse denmektedir. Bize göre bunların içine bir de hürriyeti korumak ilave edilmelidir. Zira o da insanlar için birincil ihtiyaç konumundadır. Eğer bu maksatlar kaybolursa, insanların hem dünya hem de ahiret hayatları mahv olur. Dolayısıyla içtimai nizam kaybolur, fesat her tarafı kaplar ve ahiretteki mutluluk gider. Bu sebeple bu tür maslahatlar bütün şeriatlerde vardır.

a) Zaruriyatı Derecelendirme

Makâsıd-ı hamse kendi içindeki *sırasıyla* din, nefis, akıl, nesil ve maldır. Şu örnekler bu sıralama sonucunu teyit eder:

A. Din için can feda edilir. Öyleyse dini korumak nefsi korumaktan daha önemlidir.

B. Nefsi kurtarmak için zaruret halinde içki gibi haramlara tevessül edilebilir. Öyleyse canı korumak aklı korumaktan daha önemlidir.

C. Bekarlara zina haddi tatbik edilirken aklî veya bedenî olarak suçlunun kalıcı zarar görmemesi düşünülür. Öyleyse nesli korumak aklı ve nefsi korumakdan sonra gelir.

D. Para kazanmak için hiçbir kimse zinaya zorlanamaz. Öyleyse malı korumak nesli korumaktan sonra gelir.[173]

Üzerinde temel kitapların dikkat çekmediği hürriyeti korumak ise nesli korumak ile malı korumak arasında bir mertebede bulunur. Çünkü hürriyet için din, nefis, akıl ve nesil feda edilmezken, mal feda edilir.[174] Buna göre makâsıd konusunda genel kuvvet sıralaması şöyledir: Dini korumak, nefsi korumak, aklı korumak, nesli korumak, hürriyeti korumak ve malı korumak.

b) Makâsıd-ı Hamsenin Korunması Adına İlahi Tahşidat

Şer'î maksatların korunması adına ilahi tahşidat gayet büyüktür. Şu gerçekler bunu gösterir:

1. Dinin varlığı için iman edilmesi, yanısıra namaz kılınıp oruç tutulması ve hacca gidilmesi farz kılınmıştır. Ayrıca bu değerleri korumak veya tebliğ imkanını sağlamak için gerektiğinde cihat yapılması istenmiştir.

Boğulmakta olanı kurtarmak için namazını bırakan veya suya dalarak orucunu bozan, din yerine başka birisini tercih etmiş olmaz. Fakat o anda kılınacak bir namaz veya tutulacak bir oruç yerine, bir özür sebebiyle onların kazasını tercih etmiş sayılır. Ve bu hareketler yine ilahi buyruk gereği oduğundan, Yaratıcı'ya karşı saygısızlık da sayılmaz. Çünkü meşru dairededir.[175]

2. Hayatın (nefis) korunması için öncelikle zaruri miktarda yemek ve içmek, onu muhafaza etmek ve haksız saldırılara karşı savunma hakkı verilmiştir. Keza kısas ve diyet gibi pek çok ceza hukuku hükmüyle hayatın korunması güvence altına alınmıştır.

3. Aklın korunması için onu zaafa uğratacak her şey haram kılınmış,

---

173 Bûtî, Davâbıt, 256.

174 Köksal, Teğayyüru'l-Ahkâm, 281.

175 İbn Abdi's-Selâm, Kavâidü'l-Ahkâm, 1/46.

sarhoşluk veren içkiler ve her türlü uyuşturucular yasaklanmış ve gerekli cezai hükümler konmuştur.

4. Neslin korunması için evlilik meşru kılınmış ve özendirilmiş, zina yasaklanmış, çocukların fakirlik korkusuyla öldürülmesi haram sayılmış, onların süt hakları korunmuş, yetim ve kimsesizlerin gerektiği şekilde büyümesi için velayet ve vesayet ahkâmı düzenlenmiş, bu noktalarda haddi aşan kişiler aleyhine de gerekli cezalar belirtilmiştir.

5. Malın korunması için öncelikle onu belli miktarda elde etme zarureti getirilmiştir. Sonra da mal için varlığı zaruri olan alım-satım, kira, hibe ve borçların kaydı gibi onu koruma konusundaki düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda hırsızlık men edilmiş, rüşvet haram kılınmış, kumar ve haksız kazanç günah sayılmıştır. Gasp ve terör noktasındaki sair ahkam da bu kapsamda değerlendirilir.

6. Bizim ilave ettiğimiz hürriyeti koruma konusunda ise değişik durumlarda ikraha itibar edilmiş, en büyük günahlardan birisinin hür bir insanı köleleştirmek olduğu bildirilmiş, keza en büyük sevaplardan birisinin de bir köleyi hürriyete kavuşturmak olduğu kabul edilmiş ve kişi kendi hürriyetini koruması adına aynen malını koruması için mücadele ettiği gibi mücadele etmekle mükellef tutulmuştur.

2) Hâciyât

İnsanların yaşantılarını sıkıntıya düşürmeyecek seviyede kolaylık içinde sürdürmeleri konusunda muhtaç oldukları düzenlemeler bu kavram içinde ifade edilmiştir. Diğer tanımıyla hâciyat, zarûriyât seviyesinde olmayan ihtiyaçlardır. Şâri Teâla hem ibadet hem de muamelat konusunda bunu gözetmiştir. Zaten bunların karşılanmaması insan hayatını sıkıntıya sokacaktır. Bu konuda misalleriyle birlikte şu açıklamayı yapabiliriz:

1. İbadetler konusunda; su bulamayana teyemmüm yapma ruhsatı, Ramazan ayında hasta ve yolcular için tercihen oruç tutmama kolaylığı ve yine mutlak olarak belli sınırı aşan yolculuklarda namazları kasr edebilme lutfu.. hâcet seviyesindeki ihtiyaçların gözetildiği sonucunu gösterir.

2. Muâmelât konusunda; bazı belirsizlikler olmasına rağmen selem akdi, istisna, müzâraa ve mudârebe.. gibi sözleşmelerin caiz kılınması, büyük halk kitlelerine zarar verecek olan ihtikarın yasaklanması ve fâizi men.. böyle saylır.

3. Ukûbatta hata ile öldürenin âkilesine diyeti yükleme cezası böyle sayılır.

4. Âdât nev'inde ise genel olarak avlanma ve tayyibâtın helal kılınması bu kategoride değerlendirilir.

3) Tahsîniyât

Kemâliyat da denen bu grup her sahada mükemmelliği yakalama sadedinde var olan bütün maksatları ifade eder. Dolayısıyla sırf daha güzeli tercih sadedinde vardır. Bunların olmaması selim akıllarca nahoş ve çirkin bulunur. Bu meseleyi şu örneklerle açıklayabiliriz:

A. İbadetlerde temizlik şartı ve setr-i avret böyledir. Çünkü bunlar ibadetin özü değil, aksine dış şartlardır. Dolayısıyla bir kişi üzerindeki varlığı, daha güzeli bulma adına tâli unsurdur. Binaenaleyh temizlik ve setr-i avret olmadan ibadetin gerçek kimliği oluşmakla beraber, onlar ayrıca şart kılınmışlardır.

B. Muamelât konusunda, mesela alış verişte bir başakasının pazarlığı üzerine pazarlık yapılmaması ve evlilik konusunda ise dünürü üzerine dünür çıkılmaması böyledir. Bu davranışlar haram olmakla beraber tâli unsur olmaları gerekçesiyle ilgili akitleri iptal etmemektedir.

C. Ukûbatta ise ibret amacıyla organların kesilmesinin yasaklanması, harplerde çocuk, kadın, ihtiyar ve bir savaşta düşman tarafa ait din adamlarının öldürülmemesi.. böyledir. Çünkü bu durumlar verilecek cezanın bile uygun tarzda tatbikatı açısından önem arz eder.

D. Âdât konusunda israftan kaçınılması böyledir. Çünkü bir nimeti bol olarak bulmak, onu gereksiz yere harcanmasını tecviz etmemektedir. Bu davranış ise nimet ve onu veren Mün'im Teâla'ya saygı adına önemlidir.

B. Tekmiley-i Makâsıd

Şâri Teâla'nın bu üç maksadı tamamlayıcı nitelikte koyduğu hükümlere mükemmilât veya mütemmimât denmektedir. Bu gruplar da duruma göre farz, vacip, sünnet ve mendub gibi hükümler alabilir. Örnekleriyle açıklayalım:

1) Zarûriyatta Tamamlayıcılar

Şâri Teâla dini koruma adına namazı farz kıldığı gibi, onu sembolize eden ezan ve cemaatle namaz kılma gibi dış görünüşe dayanan şeâiri de emrederek bir tekmile yapmıştır. Fakat ezan okuma ve cemaat toplamaya imkanı olmayanlar, öz emir olan namazı eda etmekle yetinirler.

Nefsi korumak emredildiği gibi kötü şeyler yiyerek sıhhati bozmamak da tahsinî bir emir olarak istenmiştir.

Aklı koruma adına sarhoş eden içkiyi yasakladığı gibi, malayani bilgilerle aklı meşgul etmeyi de yasaklayarak bu meseleyi mükemmelştirmiştir.

Nesli korumak için evliliği meşru kıldığı gibi, bu evliliğin devamı için tarafların denkliğini (kefâet) de istemiştir. Böylece kurulan yuvaların devamlılığı sağlanmıştır. Keza zinayı haram kıldığı gibi, ona götürücü mahiyette olan harama bakışı da yasaklamıştır.

Malı koruma adına başkasının malına dokunmayı yasakladığı gibi, her hangi bir tecavüz durumunda tazminle mükellef tutmuştur. Üstelik bu tazminin eşdeğer olmasını istemiştir.

2) Hâciyatta Tamamlayıcılar:

Şâri Teâla namazları seferde kasra izin verdiği gibi bu konudaki kolaylığı daha fazla temin için cumhura göre onları cem etmeye de müsaade etmiştir.

Ticareti meşru saydığı gibi, hileyi yasaklayarak ve akde şahit tutmayı da emrederek ondaki maksadı perçinlemiştir.

3) Tahsîniyatta Tamamlayıcılar:

Yüce Yaratıcı bir kişi için temizliği asgari olarak abdestle emrettiği gibi, misavak kullanma emriyle de teyit etmiştir.

Keza setr-i avreti emrettiği gibi, onun mümkün mertebe güzel olmasını da istemiştir.

Yine sadaka vermeyi emrettiği gibi, malın iyisini seçerek infak etmeyi söyleyerek onu mükemmelleştirmiştir.

Yine estetik ve sanat duygularının tatmini konusu ile insan tabiatına hoş gelmeyen bazı şeyleri yemeyi yasaklama da bu kapsamda değerlendirilir.

C. Şer'î Hükümlerin Makâsıda Göre Tertibi

Zarûriyat, hâciyat ve tahsîniyat olmak üzere üç kategorideki ahkâmdan en önemlileri zarûriyat kısmıdır. Çünkü zarûriyatın yokluğu dünya ve ahiret adına büyük hasarettir. Önem sırasında bunu hâciyât takip eder. Zira bu tür maksatların terki zarûriyat gibi öldürücü olmasa bile insan hayatında ciddi sıkıntılar oluşturur. Üçüncü sıradaki tahsiniyat ise varlığıyla mükemmelliği getirirken, yokluğu ile de çirkinliğe sebep olur. Dolayısıyla gruplar arası ahkâmda teâruz olursa, ehem mühime tercih edilmek zorundadır.

DELİLLERİN TEÂRUZU

İki İslâmî delilden birisinin hükmü diğerininki ile çelişiyorsa, usûlde buna teâruz denir. Normal şartlarda sahih deliller arasında çelişme ihtimali yoktur. Çünkü teâruz durumu bir acizlik eseridir ki, Şâri Teâla ondan münezzehtir. Öyleyse teâruz gibi görünen yerde müçtehide bakan bir eksiklik vardır. Hakikat böyle olsa bile bu durumda yapılacak iş, mevcut teâruzu gidermektir. Mesela ilk bakışta nesîe ribası ile fadl ribası hakkında gelen şu iki hadisin hükmü arasında teâruz vardır. İlgili rivayetler şudur:

إِنَّمَا الرِّبَا فِى النَّسِيئَةِ "Riba sadece nesîededir."[176]

[176] Müslim, Müsâkât 18 (2/1218).

لاَ تَبِيعُوا الذَّهَبَ بِالذَّهَبِ وَلاَ الْوَرِقَ بِالْوَرِقِ وَلاَ الْبُرَّ بِالْبُرِّ وَلاَ الشَّعِيرَ بِالشَّعِيرِ وَلاَ التَّمْرَ بِالتَّمْرِ وَلاَ الْمِلْحَ بِالْمِلْحِ إِلاَّ سَوَاءً بِسَوَاءٍ عَيْنًا بِعَيْنٍ يَدًا بِيَدٍ وَلَكِنْ بِيعُوا الذَّهَبَ بِالْوَرِقِ وَالْوَرِقَ بِالذَّهَبِ وَالْبُرَّ بِالشَّعِيرِ وَالشَّعِيرَ بِالْبُرِّ وَالتَّمْرَ بِالْمِلْحِ وَالْمِلْحَ بِالتَّمْرِ يَدًا بِيَدٍ كَيْفَ شِئْتُمْ مَنْ زَادَ أَوِ ازْدَادَ فَقَدْ أَرْبَى "Eşit miktarlarda ve peşin olmadıkça altını altınla, gümüşü gümüşle, buğdayı buğdayla, arpayı arpayla, hurmayı hurmayla, tuzu tuzla satmayın. Fakat peşin olunca altını gümüşle ve gümüşü altınla (para değil de maden olarak), buğdayı arpayla ve arpayı buğdayla, hurmayı tuzla ve tuzu hurmayla istediğiniz gibi satın. Kim artırır veya artmaya razı olursa fâize girmiştir."[177]

Zira ribelfadlı yasaklayan hadise göre 1 ölçeğe mukabil 2 ölçek buğday peşin de olsa caiz olmaz. Fakat ribennesîe hadisine göre bu muamelede bir mahzur olmasa gerektir. Bu iki rivayete de itibar eden ehl-i sünnete göre ise her ikisi de fâiz kapsamındadır. Çünkü İslâmda nihai olarak iki tür ribanın ikisi de yasaklanmıştır.[178] Böyle bir sonuca ise teâruzu giderme yollarıyla ulaşılır.[179]

Teâruzu Giderme Yolları

Şer'î deliller arasındaki teâruz iki şekilde olabilir. Bunlardan birincisi naslar arasında, diğeri de tâli deliller arasındadır. Sırasıyla görelim:

A) Naslar Arasında Teâruz

Naslar arasındaki teâruz konusunda muhtemel üç şık vardır:

a) Eğer iki nas arasında teâruz varsa ve geliş tarihlerinde bir farklılık sözkonusuysa, ikincisi birinciyi nesheder. Mesela; وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا "İçinizden ölenlerin bıraktıkları zevceler dört ay on gün beklesinler" âyeti,[180] وَأُولاَتُ الأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ "Hâmile olanların beklemese süresi doğum yapıncaya kadardır"

177 Beyhakî 2/16.
178 Şevkânî, 3/888.
179 Ebû Zehra, İmam Zeyd, 284; Bilmen, 6/105; Döndüren, Ticaret ve İktisat, 128.
180 Bakara suresi, 2/234.

âyeti[181] ile çelişir gözükmektedir. Fakat 2. âyet sonradan geldiği için kısmî bir nesih veya tahsis söz konusudur. Bu sebeple kocası ölen hanımın iddeti hamlini vaz edince bitecektir. Bu süre ise 4 ay 10 günden uzun veya kısa olabilir.

b) Eğer naslar arasında tarih tespiti yapılamazsa *tercih* yoluna gidilir. Dolayısıyla metin, senet, mana ve haricî durumlar bir bir gözden geçirilir. Bu durumda muhkem müfessere, müfesser nassa, nass zâhire, ibârenin delaleti işâretin delaletine, işâretin delaleti nassın delaletine, nassın delaleti de iktizanın delaletine tercih edilir. Keza zabtı kuvvetli râvinin rivayeti zabtı zayıf olanın rivayetine tecih edilir. Küllî ve cüz'î çatışması olursa da küllî olanı cüz'îye tercih gerekir.

c) Eğer tercih yolu bulunamazsa iki nas arası *cem ve tevfik* edilmeye çalışılır. Mesela naslardan birisi âmm ise, diğerinin başka bir kısma delalet ettiği söylenir. Şu rivayetler buna örnektir:

1. خَيْرُ الشُّهُودِ مَنْ أَدَّى شَهَادَتَهُ قَبْلَ أَنْ يُسْأَلَهَا "Şahitlerin hayırlısı, istenmeden şahitlik yapanlardır."[182]

خَيْرُكُمْ قَرْنِى ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ ثُمَّ يَكُونُ بَعْدَهُمْ قَوْمٌ يَشْهَدُونَ وَلاَ يُسْتَشْهَدُونَ ، وَيَخُونُونَ وَلاَ يُؤْتَمَنُونَ ، وَيَنْذِرُونَ وَلاَ يَفُونَ وَيَظْهَرُ فِيهِمُ السِّمَنُ "En iyileriniz benim asrımdakiler, sonra onların ardından gelenler, sonra da onların ardından gelenlerdir. Daha sonra öyle bir toplum gelir ki istenmeden şahitlik yaparlar, ihanet ederler güvenilmezler, adak yaparlar yerine getirmezler ve içlerinde şişmanlık zuhur eder."[183]

Şahitlik konusundaki birinci hadis Allah hakları konusuna, ikincisi de kul hakları konusuna yorumlanırsa, arada hiçbir teâruz kalmaz.[184]

2. Umumi iki yalan arası da bu şekilde tevfik olunmuştur. Küllî olan hüküm yalanın haramlığı iken, karı-koca arasında olan cüz'î durum ise bir istisna şeklinde helal kılınmıştır.[185] Şu hadis bu konuyu teyit eder: لاَ يُرَخَّصُ فِي شَيْءٍ مِمَّا يَقولُ النّاسُ إنَّهُ كِذْبٌ إلاّ فِي ثلاَثٍ : الزَّوْجُ لِامْرَأتِهِ ، وَالْمَرْأةُ لِزَوْجِهَا فِي

[181] Talâk suresi, 65/4.
[182] İbn Mâce, Ahkâm 28 (2/792).
[183] Buhârî, Rikâk 7 (7/173).
[184] Şâtıbî, Muvâfakât, 4/299 (1. Mesele).
[185] Şâtıbî, Muvâfakât, 4/300.

الْمَوَدَّةِ ، وَالإِصْلاَح بَيْنَ النَّاسِ ، وَفِي الْحَرْبِ ، فَإِنَّ الْحَرْبَ خُدْعَة. "Üç şey hariç insanlar arasında yalana cevaz yoktur: Kocanın karısına ve karının kocasına sevgi konusundaki sözü, insanlar arasında barışı sağlamak için söylenen söz, bir de harpte söylenen söz, çünkü harp bir aldatmadır."[186] Gerçi burada prensiplerin teâruzu vardır denebilir. Çünkü yalan konusunda nassın kendi açık hükmü vardır ve ona açık bir istisna yapılmıştır.

3. Bazen bir konu hakkında farklı naslar gelir. Mesela; dünya hayatının önemsizliği, faniliği, âhirete bakan yönü, ilahi ihsan ve tecellilerin sergilendiği yer olması konusunda farklı emirler vardır.[187] Bunları bütünüyle düşünmeden teâruz konusunda gerçek doğruya ulaşamayız.

İmam Şâfii hadislerin teâruzu durumunda nesih ve tercih yapılamıyorsa, tevakkuf yapmadan önce iki hadisten Kitabullaha yakın olanın düşünülmesini de bir tercih sebebi sayar.[188]

d) Eğer mezkur şıklar mümkün olmazsa artık her iki delil için de *tevakkuf* gerekir. Mesela küsuf namazı konusunda Numan b. Beşir'den gelen bir rivayette, bir rüku ve iki secde ile normal namazlar gibi namaz kılındığı anlatılır.[189] Diğer bir rivayette ise Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in iki rekatta dört rüku ve dört secde ile namaz kıldırdığı beyan edilir.[190]

Hanefîler buradaki tevakkuf gereği hadisleri yok saymış ve kıyasa göre amel etmiştir. Dolayısıyla güneş tutulunca kılınacak namazı da aynen diğer namazlar gibi kabul etmişlerdir. Böylece sözkonusu iki nas gelmeden önceki bilinenlere göre amel etmişlerdir.

B) Nasların Dışındaki Teâruz

Bilinen temel nasların dışındaki teâruz durumunda, delillerin kuvvetine göre hareket gerekir. Bu noktda tearuzun kıyas veya başka delillerde olması fark etmez. Burada antiparantez şunu da belirtelim: Müçtehitlerdeki

186 Abdurrazzâk, Musannef, 11/162.
187 İbrâhîm suresi, 14/32-34.
188 Şâtıbî, Muvâfakât, 4/300 vd.; Haseballâh, 211.
189 Zeylaî, Nasbu'r-Râye 2/152.
190 Buhârî, Küsüf 4 (2/25); Müslim, Küsûf 3 (1/622).

delil arasındaki tercihi yapma külfeti, mukallitler açısından kendisine uyulan imamı seçme konusunda ortaya çıkar.[191]

NESİH

Lügatte nesih, nakil veya izale manasına gelir. Istılahta ise şer'î bir hükmün, daha sonra gelen şer'î bir delille kaldırılmasıdır. Bu durumda birinci nass mensûh ikincisi de nâsih adını alır. Dolayısıyla bu iki nassın hükmünü beraber olarak kabul etme ihtimali yoktur.

Allah Teâla, insanlığın medeni ve kültürel gelişmesine ve bu gelişmenin doğurduğu ihtiyaçlara uygun olarak, gerektikçe yeni peygamber ve kitaplar göndermiş, öncekilere ait bazı hükümleri yürürlükten kaldırmıştır. Naslarının hükmü ebedi olan Kur'ân-ı Kerîm'de nâzil olurken, bu döneme mahsus olmak üzere bazı âyetler diğerlerini neshetmiştir. Ancak bunların sayısı oldukça azdır ve ilk İslâm neslinin terbiye ve intibakını temin maksadına yöneliktir.

Evet, Allah Teâlâ insanlığı câhiliye anarşisinden İslâm seviyesine yükseltirken, köprü konumundaki sahabe neslini eğitmede neshi bir metod olarak kullanmıştır. Sanki bu dönem bir ısındırma devresidir. Çünkü geçiş döneminin, muayyen bir vakit için yapılmış bazı istisnalar ihtiva etmesi kaçınılmazdır. Esasen nesh, bir yönü ile vahyin bölüm bölüm indirilmesinin bir tezahürüdür. Dolayısıyla biz insanlara göre değiştirme görünen bu durum, Allah Teâlâ bakımından nihaî hükmü beyan etmedir. Ancak bize ilk hükmün sona ereceği vakit bildirilmediğinden, sınırlı ilmimiz bu işi yürürlükten kaldırma sanmaktadır. Dolayısıyla Allah Teâla, mahlûkatı yaratmadan önce bile nâsihi ve mensûhu bilmekteydi. Zira O (cc) yüce hikmetiyle, mensûh olan ilk hükmün, muayyen bir vakitte sona erecek bir hikmet ve maslahat ile sınırlı olduğunu bilmektedir.

Diğer yandan nesih ve tedric ahkâmının tebliğ açısından bazı hikmetli yanları vardır. Bu yönüyle ikisi arasında bir benzerlik kurulabilir. Çünkü kıyamete kadar yeryüzünde son din sıfatıyla kalacak olan İslâma, sürekli yeni dehaletler olacaktır. Bu durum yer, zaman ve muhataba göre uygun

---

[191] Şâtıbî, Muvâfakât, 4/300; Gazâlî, Mustasfâ 2/380 vd.

sözü söylemeyi gerekli kılmaktadır. İşte bu noktada bize en fazla yardım sağlayacak olan, nesih ile tedric ahkâmının tertibi ve ondan çıkarılacak manadır.

Cumhurun kabul ettiği nesih konusu şu âyette açık bir şekilde belirtilmektedir: مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ "Biz, bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak (ertelersek), mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir."[192] Dolayısıyla hem nesheden hem de neshedilen âyetler, Kur'ân metni olma bakımından eşit değerdedir. Daha hayırlı olma ise, o hükmü uygulayanların elde edecekleri sevap yönündendir. Buna rağmen nesih konusu itikadî bir mesele değil, ilmî bir değerlendirmedir.

Konunun daha iyi anlaşılması için çok az örneği olan nesih meselesindeki misallerden birkaçını zikredelim:

1. Miras paylarındaki nihaî hükmü bildiren Nisa suresi 11, 12 ve 176. âyetler gelmeden önce, anne ve baba gibi yakınlara vasiyetle mal bırakma farz kılınmıştı. Ve bu hükmü şu âyet bildirmişti: كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ "Birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir hayır bırakacaksa; anaya, babaya, yakınlara uygun bir biçimde vasiyet etmek Allahtan korkanlar üzerine bir borçtur."[193]

2. Kocası ölen kadının iddet süresini ve bu dönemde ona infakla ilgili hükmü bir yıldan 4 ay 10 güne indiren âyet. Çünkü; وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ فَإِنْ خَرَجْنَ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ "Sizden ölüp de geride eşler bırakacak olan kocalar, zevcelerinin evlerinden çıkarılmadan, bir yıla kadar bıraktıkları maldan faydalanmaları hususunda sağlıklarında vasiyet etsinler. Eğer o kadınlar, kendiliklerinden çıkıp giderlerse, kendileri hakkında yaptıkları meşru şeylerden size bir günah yoktur. Allah üstün kudret, tam hüküm ve hikmet sahibidir" âyeti,[194] iddetin yaklaşık bir sene olduğunu bildirdiği kadar, bu dönem içinde ona ait bakım masrafını da kocaya yüklemektedir. Fakat bu süre daha sonra gelen; وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ

192 Bakara suresi, 2/106.
193 Bakara suresi, 2/180.
194 Bakara suresi, 2/240.

بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ "Sizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri, kendi başlarına evlenmeden dört ay on gün beklerler. Bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit, kendileri hakkında yaptıkları meşru işlerde size bir günah yoktur. Allah yapmakta olduklarınızı bilir" âyetiyle,[195] dört ay on gün olarak daha aşağıya çekilmiştir.

3. Zina eden şahıslarla ilgili gelen cezadaki değişiklik. Çünkü bir yönüyle tedric sayılabilecek bu konudaki hükümler üç safhada gerçekleşmiştir. İlki, وَاللَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنْكُمْ فَآذُوهُمَا فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا إِنَّ اللهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا "İçinizden fuhuş yapan her iki tarafa ceza verin; eğer tevbe eder, uslanırlarsa artık onlara ceza verip eziyet etmekten vazgeçin; çünkü Allah tövbeleri çok kabul eden ve çok esirgeyendir" âyetiyle[196] onları dövme şeklindedir. İkincisi ise, وَاللَّاتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللهُ لَهُنَّ سَبِيلاً "Kadınlarınızdan fuhuş yapanlara karşı aranızdan dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye, yahut Allah onlara bir yol açıncaya kadar evlerde hapsedin" âyetiyle[197] evlerde hapis cezası idi. Son durum ise bekarlar hakkında, الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِئَةَ جَلْدَةٍ وَلاَ تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللهِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ "Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun; Allaha ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allahın dininde (hükümlerini uygularken) onlara acıyacağınız tutmasın. Müminlerden bir gurup da onlara uygulanan cezaya şahit olsun" âyetiyle[198] 100 sopa vurmaktır. Evliler hakkında ise sünnet, icma ve kıraatı mensuh hükmü baki, الشَّيْخُ وَالشَّيْخَةُ فَارْجُمُوهُمَا "Zina eden erkek ve kadını recmedin" âyetiyle[199] sabittir. Bazı âlimlere göre ise Nisa suresi 15. âyet livata yapan erkeklerle, 16. âyet de sevicilik yapan kadınlarla ilgilidir.

---

195 Bakara suresi, 2/234.
196 Nisâ suresi, 4/16.
197 Nisâ suresi, 4/15.
198 Nûr suresi, 24/2.
199 Muvatta, Hudûd 1 (2/825).

Eğer nesih bir hükmü toptan kaldırmaktaysa buna *küllî nesih*, kısmen kaldırmaktaysa da *kısmî nesih* adı verilir. Mesela kıblenin Mescid-i Aksâ'dan Mescid-i Haram'a çevrilmesi külli neshe bir örnektir. Şu ayet bu hükmü gösterir: فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ "Yüzünü Mescid-i Haram'a çevir. Nerede olursanız olun siz de o yana dönün."[200]

Keza Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) ile gizli bir şey konuşmadan önce verilmesi gereken sadaka emrinin kaldırılması ise küllî neshe bir örnektir.[201]

Kısmî neshe örenek ise kazif suçu ile ilgili olan âyettir. Çünkü, وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلاَ تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ "Muhsan kadınlara zina isnadında bulunup da dört şahit getirmeyenleri 80 celde ile dövün ve ebedî olarak şahitliklerini kabul etmeyin, çünkü onlar fasıktırlar" âyetine[202] göre; herkesin kendi eşi dahil, zina suçlamasında bulunan bütün şahıslardan dört şahit istenmiştir.

Daha sonra Hilal b. Ümeyye karısı ile ilgili olarak Şerik b. Semha ile zina ettiğine dair suçlamada bulunduğunda, وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ شُهَدَاءُ إِلاَّ أَنْفُسُهُمْ فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللهِ إِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ "Kadınlara zina isnadında bulunup da kendilerinden başka şahitleri olmayanların, dört defa Allah adına doğrulardan olduklarına dair şahitlik etmeleri yeter" âyeti[203] geldi. Böylece bu durumdaki kişilerin kendilerinin 4 defa yemin ederek şahitlik yapması, 4 şahit yerine kabul edilmiştir. Neticede lian hükmü ortaya konmuştur. Dolayısıyla lianla ilgili âyetler dört şahit getirme şartını her kadın için değil, eşlerin dışındakiler için geçerli kılmıştır.

Keza iddet süresinin bir seneden dört ay on güne indirilmesi kısmi neshe bir örnektir.

200 Bakara suresi, 2/144.
201 İbn Kesîr, 1/105.
202 Nûr suresi, 24/4.
203 Nûr suresi, 24/6-8.

A. Neshin Hikmeti

Neshin amacı kulların faydasını temindir. Bu durum ise kısa olmasına rağmen teşri döneminin büyük inkılaplara sahne olduğunun açık bir göstergesidir. Zira bu noktada yeni bir kavmi İslâma alıştırma söz konusudur. Bu süreçte değişen kısımlar ise küllî ahkâmda değil, farklı amaçla gelen cüz'î ahkâmdadır.[204]

Nesih konusunda *mahza maslahat*a örnek, önce kurban etlerini yemenin yasaklanmasına rağmen, sonradan kıtlığın bitmesi ile serbest bırakılmasıdır. Çünkü birinci emirde dıştan gelen fukaranın hali gözetilmiştir.

Keza içki kaplarının kırılması emredildikten bir müddet sonra, كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنِ الأَشْرِبَةِ فِى ظُرُوفِ الأَدَمِ فَاشْرَبُوا فِى كُلِّ وِعَاءٍ غَيْرَ أَنْ لاَ تَشْرَبُوا مُسْكِرًا "Size deri kaplardan içmeyi yasaklamıştım. Her kaptan için fakat sarhoş edici şeyi içmeyin" rivayetiyle,[205] onları kullanmanın serbest bırakılması böyledir. Çünkü önceki uygulama ile yasaklanan içkiye dönme rağbeti kırılmıştır.

Maslahat cümlesinde değerlendirilecek olan *tedric* ise, önemine binaen ayrı bir şık olarak düşünülebilir. Örneklerine gelince şunları söyleyebiliriz:

1. Namaz başta ikişer rekat ve sabah akşam olmak üzere iki vakit şeklinde farz kılınmıştı. Fakat sonradan beş vakte çıkarıldı.

2. Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) kendisinin kitabî bir peygamber olmasını, Mekke'de iken Kabe'ye yönelerek, Medine'de ise Mescid-i Aksa'ya yönelerek gösterdi. Fakat sonradan kıble Mescid-i Haram'a çevrilmiştir. Bunda İslâmın orjinalitesini ibraz sözkonusudur. Fakat ibadetlede bir tarafa yönelme gerçeği ise devam etmiştir.

3. Önceleri zina suçunun cezası kadınlar için evlere kapatılma, erkekler için de eziyete maruz bırakılma idi. Şu âyet bu konuda açıktır: وَاللاَّتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللهُ لَهُنَّ سَبِيلا وَاللَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنْكُمْ فَآذُوهُمَا فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا إِنَّ اللهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا "Kadınlardan fuhuş yapanlar hakkında içinizden dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse ölünceye veya Allah başka bir yol

---

[204] Şâtıbî, Muvâfakât 3/97 vd.

[205] Müslim, Eşribe 9 (2/1585).

gösterinceye kadar evlerde tutun. Fuhuş yapan her iki tarafa da eziyet yapın. Eğer tevbe ederek ısalah olurlarsa eziyetten vaz geçin. Şüphesiz Allah tevvâb ve rahîmdir."[206]

Daha sonra ise ağırlaştırlımış bir şekilde bekarlara 100 celde,[207] evlilere de Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in uygulaması ve icmanın delaletiyle ölüm cezası gelmiştir.

4. Önce içkinin zararının faydasından daha çok olduğu bildirilerek, sonra sarhoş iken namaza durma yasağı getirilerek, nihayetinde ise bir bütün halinde her türlü sarhoşluk veren şey yasaklanarak; merhaleler halinde üç aşamada haram kılınması bu konuda bir örnektir.

5. Hıcr'ın Kabe'ye dâhil edilmemesi de kısmen böyledir. Çünkü Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) döneminde bu uygulama, halk henüz yeni Müslüman oldu diye gerçekleştirilmemişti. Fakat isteseydi Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) onu dahil ederdi. Belki de O (sallallahu aleyhi ve sellem) bu katma işlemini fürû bir mesele kabilinden görmüş ve halkın kafasını kurcalamak istememiştir.[208]

B. Nesih ve Tahsis Farkı

Nesih meselesi iyice incelendiğinde örnek olarak verilen pek çok meselenin mutlakın takyidi, umumun tahsisi ve mücmelin beyanı şeklinde olduğu görülür. Bu sebeple nesih bazen tahsise benzeyebilir. Dolayısıyla Ebû Müslim Isfehani neshi reddederken, ona tahsis dediği için pratikte bir şey değişmemiştir. Mesela âmmın tahsisi ile âmmın bazı fertlerinin neshi benzeşmektedir. Fakat kısmen bu ikisi arasında bir farklılık da vardır. Çünkü nesihte baştaki hüküm genelde bütün fertlerle ilgili iken, tahsiste bu durum baştan beri bir tarafa özeldir. Mesela "Namaz herkese farzdır, çocuklar müstesna" hükmünde, böyle bir durum oluşur. Çünkü bu hükümde çocukların namazdan muaf olduğu baştan bellidir.[209]

---

206 Nisâ suresi, 4/15-16.
207 Nûr suresi, 24/2.
208 Beşer, Gülen Fıkhı, 51.
209 Muvâfakât, 4/116 vd.; Gazâlî, Mustasfâ 1/163.

C. Neshin Konusu

Nesih açıkça şer'î hükümler konusuyla ilgilidir. Fakat küllî manadaki ve süreklilik arzeden temel hükümler neshe uğramamıştır. Mesela imani meseleler, adalet ve şûra.. gibi temel muamelât konuları ve cihadın kıyamete dek süreceği gibi hükümler böyledir.

Hatta Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in ihtiyaç ve zarurete binaen bazı gazvelerde müsaade ettiği, Müslümanlar içerisinde sadece şii-İsnâaşerîlerin caiz gördüğü, yasaklama noktasında gelen haberleri Hz. Ömer'e isnad ederek reddettiği, fakat her ne kadar bu tür bir nikah mezhebin simgesi haline gelse de pratikte uygulanmasına pek muteber bakılmayan, mezhebe mensup erkeklerce savunulsa bile çoğu kadın tarafından uygun görülmeyen, çoğunlukla eğitimsiz ve fakir kadınların geçim vasıtası olarak uygulanan, şahitsiz ve tescilsiz gerçekleşen, sayısız kadınla aynı anda veya farklı zamanlarda yapılabilen, sonunda miras, liân, nafaka ve bazılarına göre iddet hükmü doğurmayan, [210] Hz. Ali döneminde de aynen Hz. Ömer dönemi gibi yasak olduğu gözüken,[211] câhiliye döneminde var olan fakat tedricen kaldırıldığı anlaşılan, evlenme ve neslin korunmasında gözetilen temel makâsıd-ı şer'iyyeye ters düşen,[212] uygulamada zinaya benzerliği açık olan ve sahabe icmaıyla haramlığı kesin olan müt'a nikahı da böyledir. Şu hadis bunu açıkça beyan eder: يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّى قَدْ كُنْتُ أَذِنْتُ لَكُمْ فِى الاِسْتِمْتَاعِ مِنَ النِّسَاءِ ، أَلاَ وَإِنَّ اللهَ قَدْ حَرَّمَهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ، فَمَنْ كَانَ عِنْدَهُ مِنْهُنَّ شَىْءٌ فَلْيُخَلِّ سَبِيلَهَا ، وَلاَ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئاً "Ey insanlar! Daha önce size müt'a yoluyla nikahlanmaya izin vermiştim. Biliniz ki Allah onu kıyamete kadar haram kılmıştır. Kimin yanında

---

210 Bazı imâmilere göre müt'a Nikâhında tam iddet gerekli iken, bazılarına göre 45 gün yeter. (Husarî, el-Fıkhü'l-İslâmî, 122)

211 İsnâaşeriler bunu takiyye ile açıklıyorlar. Onlara göre takiyye, açık bir gereklilik olmadığı sürece şiiliği yaymak için insanları idare etmek ve içlerindeki sırrı gizlemektir.

212 Çünkü bu durumda müt'a nikâhının yapılmasındaki birinci amacın şehveti teskin etmek olduğu öne çıkmaktadır. Halbuki genel İslâmî anlayıştaki çözüm, geçici süreyle bir kadını almak değil; ebedî beraberlik niyetiyle evlenmeyi tavsiye etmek, şayet bu mümkün olmazsa da oruç tutmayı önermektir.

böyle bir kadın varsa onu bıraksın ve verdiği hiçbir şeyi geri almasın."[213] Üstelik bu konuda icma da gerçekleşmiştir.[214]

Nesih konusunda olan olmuştur. Kalan ahkâm ise sabittir. Bu sebeple nesih meselesi sadece nasları ve İslâmî mantığı anlama sadedinde teorik olarak arz edilir. Çünkü artık neshin zamanı geçmiştir. Binaenaleyh bu mesele sadece hikmet, ibret, tebliğ ve teşrîde yerine göre kademeli uygulama kapsamında değerlendirilir.

D. Birbirlerini Nesh Etme Açısından Deliller

Birbirlerini nesh etme açısından g*enel kural*, bir delilin sadece kendi kuvvetindeki bir delille veya ondan daha kuvvetlisi ile nesh edilebilmesidir. Kuvvetten kasıt ise delilin sübutunda şüphenin olmamasıdır. Bu sebeple Hanefîlere göre Kur'ân nassı meşhur sünnet ile de nesh edilebilir. Zaten Kur'ânı tahsis eden bir delilin aynı zamanda onu nesh etmesi normaldir. Bu noktada Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in özel ilâhi koruma altında olması, hevasından konuşmaması ve ümmetine her ne verirse alınması gereğini bildiren naslar, meseleyi teyit etmektedir.

İcmanın kat'î olan bir Kur'ân veya sünnet nassına aykırı olarak teşekkül edeceği düşünülemediğinden, onları nesh etmesi söylenemez. Fakat zannî olan delaletler, icma ile kat'îleştirebilir.

Maslahata mebni icmalar ise onun değişmesi ile değişeceğinden, konu nesihten öte kıyas meselesidir. Çünkü bu durumda illetin değişmesiyle oluşan bir yenilik söz konusudur.

E. Neshi Bilme Yolları

Neshi bilmenin üç yolu vardır. Bunlar şudur:

1) Nasta Geçen Bir İfade İle

Mesela, قَدْ كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ فَقَدْ أُذِنَ لِمُحَمَّدٍ فِى زِيَارَةِ قَبْرِ أُمِّهِ فَزُورُوهَا فَإِنَّهَا تُذَكِّرُ الآخِرَةَ "Size kabir ziyaretini yasaklamıştım, Muhammed'e annesinin

[213] Dârimî, Nikâh 16 (2/462); Buhârî, Nikâh 31 (6/129).
[214] İbn Abdi's-Selâm, 122; Mülteka 226; Dönmez, Müt'a, 32/174; Kahraman, Müta Nikâhı, 169.

kabrini ziyarete izin verildi, artık siz de onu ziyaret edin. Çünkü o ahireti hatırlatır" hadisi[215] böyledir. Çünkü önceden kabir ziyaretinin yasak olduğu bu nassın kendisinden anlaşılmaktadır.

2) Rivayette Geçen Bir Karîne İle

Mesela, كَانَ آخِرُ الأَمْرَيْنِ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ -صلى الله عليه وسلم- تَرْكَ الْوُضُوءِ مِمَّا غَيَّرَتِ النَّارُ "Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in son uygulaması ateş değen yiyeceklerden dolayı abdest almayı terk etmesidir" rivayeti[216] böyledir.

3) İcmanın Bildirmesiyle

Bir konuda neshin varlığı icma ile sabitse daha üzerinde tartışılmaz.

Not: Âyetlerin tevkîfî şekilde yapılmış olan sıralanması ölçü alınarak nesih tespiti yapılamaz. Çünkü onların nüzulü değişik hikmetlere mebni olark tevkîfî sıralanışından farklı olmuştur.

---

215 Tirmizî, Cenaiz 60 (3/370).

216 Ebû Dâvud, Tahâret 74 (1/133).

Dördüncü Bölüm

İCTİHAD VE TAKLİD

İCTİHAD VE TAKLİD

Buraya kadar geçen konularda İslâm fıkhının teorik yönünü gördük. Fakat bu teoriyi kimin anlayacağı ve nasıl uygulanacağı konusunda detaylı bilgi vermedik. İşte bu bölümde onu yapmaya çalışacağız. Zira İslâm fıkhını kimin anlayacağı sorusu içtihatla ilgilidir. Nasıl uygulayacağı noktası ise; geniş kitlelerin İslâmı nasıl anlayacağı şeklinde düşünülebilir ki, bu da taklit konusuyla ilgilidir. Anlama, anlatma, soru sorma ve mütâlaa esnasında çıkan problemleri çözme ise cedel ilminin konusudur. Sırasıyla bu üç meseleyi görelim:

I- İÇTİHAT

Lügatte içtihad; zor ve meşakkatli bir işi gerçekleştirme uğrunda, olanca gayreti göstermek ve bu uğurda imkanları kullanmak manasına gelir. Usûl-ü fıkıhta ise fakihin şer'î-amelî hükümleri tafsilî delillerinden çıkarmak için olanca gücünü sarf etmesi anlamındadır. Bu yönüyle içtihat, herhangi sıradan bir kanunlaştırma değil, yapılabilecek en yüksek ilmî bir faaliyet olmaktadır. Çünkü o, gerçek kanun koyucu olan Şâri Teâla'nın iradesini ortaya çıkarma girişimidir.

Ortaya çıkan görüşlerden daha doğruyu tespit etme manasına gelen *rey* ise içtihadın bir parçasıdır. Kıyas ise; bilinene göre bilinmeyeni bulma ameliyesi olduğundan, reyden öte yine içtihadın bir parçası manasına gelmektedir.

İslâm hukukunda içtihat ve reye karşı bir antipati vardır. Bunun sebebi ilmin önünü tıkamak değil, bilinenlere göre oluşacak metodik

düşünceyi hâkim kılmak ve muhtemel sapmaları önlemektir. Çünkü içtihat yapılmadan mevcut ahkâmın uygulanamayacağı müsellem bir görüştür.

İçtihat konusu pek çok vasfı haiz olmayı gerektirdiğinden gayet önemlidir. Bir şahıs fıkhın fürûunu ezbere bilse dahi, içtihat gücüne sahip değilse müçtehid sayılmaz. Ayrıca içtihat bilgisi yanında bu konuda yeteri kadar mümârese yaparak, meleke sahibi hale gelmesi de gerekir. Çünkü bu makam, Allah ve Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) adına söz söyleme makamıdır. Bu sebeple selef-i sâlihin, sorumluluğun ağırlığını düşünerek mümkün mertebe fetva ve içtihattan uzak kalmaya çalışmıştır.[1]

İçtihat ameliyesi bütünüyle düşünüldüğü zaman, hem müçtehide hem de içtihad edilen meseleye bakan yönleri olduğu görülür. Bu konulara geçmeden açıklanması gereken temel birkaç mesele vardır ki sırasıyla görelim:

A. İçtihadın Meşrûiyeti

Kitabullah olan Kur'ân-ı Kerim'de her şey vardır. Şu ayet bunu gösterir: مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ "Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık."[2] إِنِ الْحُكْمُ إِلاَّ لِلَّهِ "Hüküm vermek sadece Allaha aittir" âyeti[3] ise, indî (subjektif) mülâhazların Allah katında geçersiz olduğunu, dolayısıyla vebal ve günahtan uzak olmadığını gösterir. Öyleyse mücerret görüşe dayalı hüküm vermek, prensip olarak caiz değildir. Bu amaçla müçtehid, öncelikle her meseledeki ilahî hükmü ortaya koymakla mükelleftir.

B. İçtihadın Mahiyeti

İçtihat ameliyesi bir devrim değildir. Çünkü içtihatla yeni bir hüküm değil, İslâmın özünde zaten var olan sonuçların çıkailması sözkonusudur. Üstelik ortaya konan hükümler makâsıd-ı şerîa kapsamında,

---

1 Şâtıbî, Muvâfakât, 4/245; İbnü'l-Kayyim, 1/41.
2 En'âm suresi, 6/38.
3 Yûsuf suresi, 12/40.

ifrat ve tefritten uzak olan ve temel prensiplere bağlı görüşlerdir. Bu sebeple içtihatta İslâmın kemale ermesi ve tamam olmasına aykırı bir durum yoktur.[4]

Ayrıca içtihat Şâri'in hükmünü belirleme konusunda yapılan bir ameliyedir. Bu sebeple içtihat yapan kişi, bir sebeple gizli kalan Allahın hükmünü kendi kanaatine göre açıklamaya çalışır. Fakat % 100 olarak Allahın emri budur diyemez. Nitekim bu konuyu Müslim'de geçen bir rivayette Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) şöyle açıklamıştır. Hadisteki hitap görevlendirdiği komutan olan Büreyde hazretlerine yöneliktir: وَإِذَا حَاصَرْتَ أَهْلَ حِصْنٍ فَأَرَادُوكَ أَنْ تُنْزِلَهُمْ عَلَى حُكْمِ اللّٰهِ فَلَا تُنْزِلْهُمْ عَلَى حُكْمِ اللّٰهِ وَلَكِنْ أَنْزِلْهُمْ عَلَى حُكْمِكَ فَإِنَّكَ لَا تَدْرِى أَتُصِيبُ حُكْمَ اللّٰهِ فِيهِمْ أَمْ لَا "Bir kaleyi kuşattığın zaman onlar sana Allahın hükmüne göre anlaşalım derse, Allahın hükmüne göre değil de kendi belirlediğin hükümlere göre anlaş. Çünkü Allahın hükmüne isabet edip edemeyeceğini bilemezsin."[5]

Burada son zamanlarda gündeme gelen hermenötiğe de deyinmek gerekir. Hıristiyan dünyasında kutsal metinleri Tanrı'nın istediği şekilde anlama ve yorumlama gayeretine hermenötik denmektedir. Tarihsellik ve hermenötik gibi usûller, aslı kaybolan ve tahrif edilen İncil metinlerindeki doğruyu bulma ve ondaki hükümleri hayata geçirme adına çıkmıştır. Üstelik bu durum Batının; ilk dönemden beri gelişen, genişleyen ve büyüyen İslâm dünyasından etkilenmesi ve akıl ile maddecilik çerçevesinde dinlerini sorgulaması sonucunda ortaya çıkmıştır. Gayeleri, toplumdan uzaklaşan dinlerini tekrar uygulanır hale getirmektir. İslamda ise Kur'an, sünnet ve icma.. gibi temel kaynaklar değişmeden günümüze kadar geldiğinden, onlar konusunda her hangi bir anlama ve uygulama problemi yoktur. Bu sebeple târihsellik ve hermenötik türü gayretlere ihtiyaç da yoktur. Zira temel iki kaynak olan Kur'an ve sünnetin ilk dönemden bugüne; icma, ittifak ve şûrâ.. gibi doğru anlaşıldığını gösteren sağlamaları bu sonucu vermektedir.

---

4 Şâtıbî, Muvâfakât 4/260; İ'tisâm, 1/305.

5 Bulûğu'l-Merâm, Cihâd 10, s. 285; Zerkeşî, el-Bahru'l-Muhît, 4/542.

C. Evrensellik ve İslâm Fıkhı

Şâri Teâla zamandan münezzeh olduğundan İslâm da evrenseldir. Bu sebeple bir yönüyle Onun âyetleri sanki sürekli olarak inmektedir. Çünkü O (celle celâluhû) zaman üstü olarak hitap ettiğinden, yüksekteki bir ayna gibi her devri kuşatmaktadır. Bu manada İslam fıkhı da her devri kuşatır veya kuşatması gerekir. Zaten Kur'ânda geçen yirmi civarındaki fıkıh kökenli kelimelerin hepsi fiil sîgasındadır ki, bu da fıkhın zamanla uyumunu göstermektedir. Bu sebeple Şâri Teâla'nın kelamından çıkan şeriat, evrensel olmak durumdadır.

Kelâm-ı ilâhînin mahiyetindeki doğruların her devirde ortaya çıkarılması gerekmektedir. Bu yönüyle değişmeyen bir asıl, ve onun dalı budağı konumunda değişen bir içtihad alanı söz konusudur. Bu içtihat alanı değişmeyen asıla bağlıdır. Sabit asılları anlamak zor olmadığından, değişen içtihat alanında doğruyu yakalamak, ilgililer için bir imtihan ve elenme vesilesidir. Bu yönüyle de önemi daha fazla artmaktadır.

İslâmın her yönüyle anlaşılması, ancak ilimde rüsuh sahibi müçtehitler için sözkonusu olabilir. Rüsuh; ilahi vahiy olan Kur'ânın, Onun mübelliği olan Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in ve bir bütün olarak İslâmın iyi bilinmesi demektir. Böyle bir sonuç ancak makâsıd-ı şer'iyyeyi bilmekle mümkündür. Bunun yanında bütünüyle insan hayatını ve kâmilen dünyayı da kavramak gerekir. Böylece içtihat şartları da gerçekleşmiş olur.

Adalet gibi evrensel ölçüler, nas olmadığı zamanlarda değişken bulunduğundan, naslara aykırı olmama prensibi her devirde önemlidir. Çünkü dünya tarihinde önceleri zina edeni öldürmek adalet iken, şimdi ise AB yasalarında olduğu üzere öldürmemek adalet olmuştur. Bu sebeple İslâmın ilk uygulaması tarihsel (indiği zaman, mekan ve şartlara ait) değil, aksine her devre, her yere ve bütün şartlara hitap eden bir modeldir. Zaten nasların sadece Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in devrine münhasır olduğunu gösteren herhangi bir delil de yoktur.[6]

[6] Umerî, İctihad, 1 vd; Apaydın, Din ve Fıkıh, 31.

D. İçtihadın Nevileri

Müçtehit, Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e niyabet eder. Bu sebeple onun yaptığı ameliyeye basit bir iş olarak bakılmamalı, aksine üzerinde fazlaca özen gösterilmelidir. Zaten peygamberler dinar veya dirhem bırakmazlar. Sadece ilim bırakırlar. Bu yönüyle müçtehitler peygamberlerin bıraktığı bütün ilme vâris konumuna yükselirler. Bu sebepten müçtehitlere düşen görev; hem İslâm hukukunu iyi bilmeleri, hem de onu gereği gibi anlatmalarıdır. Çünkü onlar bir konuda hüküm verirlerken Şâri' adına konuşmaktadırlar. Tabii olarak bu içtihat alanı dinin aslı dışında kalan tâlî meselelerdir. Dinin asıllarında ise netlik vardır.[7]

İçtihad mutlak olarak bir bütün şeklinde veya mukayyed olarak kısmî şekilde değerlendirildiğinde, iki sonuç ortaya çıkar. Şimdi meseleyi bu minval üzere detaylandıralım:

1) Mutlak İçtihadın Şartları

Bilindiği üzere içtihat, mutlak ve mukayyed olmak üzere iki kısımdır. Her olay için İslâmi kaynaklardan hüküm çıkarabilme gücüne sahip olmaya mutlak içtihad seviyesi denir. Bu seviyeyi haiz olmak için gerekli bazı temel ilimler vardır ki, bunların bir bütün olarak bilinmesi gerekir. Hatta herhangi bir içtihat konusu için tâlî noktada ortaya çıkmış fakat bilinmesi gereken şeyler varsa, onları dahi bilmek gerekmektedir. Şimdi içtihat için gerekli olan aslî şartlara bakalım:

a) Dil ve Teşri Açısından Kitabullahı İyi Bilmek

İslâmi teşrîde temel kaynak Kur'ândır. Bu sebeple onu her yönüyle iyi bilmek gerekir. Onu dili yönüyle iyi bilmek, lügavî anlamlarına vakıf olmak manasına gelirken teşri açıdan bilmek ise; hükümlerin konuluş gayelerini, lafızların delâletlerini, esbâb-ı nüzûlü, baştan sona âyetleri, nâsih ile mensûhu, umum ile hususu, mutlak ile mukayyedi ve diğer usûl bilgilerini gerektiği kadarıyla bilmek manasına gelmektedir.

---

7 Şâtıbî, Muvâfakât, 4/104 vd.; Umerî, 29 vd.

Kitabullahı iyi bilmenin kapsamına, tüm âyetleri bilmek girmektedir. Dolayısıyla her hangi bir konuda hükmün var veya yok olduğu, ancak bütün âyetlerin gerektiği gibi bilinmesiyle anlaşılır. Bu amaçla ilk yazılan ahkâm âyetleri kitabı Mukâtil b. Süleyman'a (150/767), sonra da Kurtuba kadısı Said b. Münzir'e (255) aittir. Daha sonra Cessâs (370), İbnü'l-Arabî (543) ve Kurtubî (671) gibi bazı fukaha bu konuda eserler vermiştir. Mezkur eserlerde de geçtiği üzere bir meselede dinî hüküm Kur'ânın bütün açıklığıyla sabit olmuşsa, artık o konuya görüş giremez. Çünkü o mesele insanın değişmeyen yanına bakmaktadır ve kıyamete kadar her devirde aynı kalacaktır.

b) Dil ve Teşrî Açısından Sünneti İyi Bilmek

Mutlak içtihat için Kur'ân yanında dil ve teşri açıdan sünneti de bilmek gerekir. Bunun yanında sünnetin bize hangi yolla ulaştığını, mütevatir-meşhur ve âhad gibi rivayet şekillerini, fiilî sünnetin değişik durumlarını, umum ve hususu, mutlak ve mukayyedi, her birinin hükmünü, cerh ve tadil açısından râvileri, nâsih ve mensuhu da bilmek gerekir.[8]

İbn Kayyım'a göre temel ahkâm hadisi 500 tanedir. Fakat onları anlamak için gerekli olan civar hadisler düşünüldüğünde bu sayı 4000'e ulaşır. Bu noktada *kütüb-ü tis'a* önemlidir. Bunlar Buhârî ve Müslim'in Sahihleri; Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâi ve İbn Mâce'nin Sünen'leri, Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i, Dârimî'nin Sünen'i ve İmam Mâlik'in Muvatta'ıdır. Hatta bunun dışında İbn Huzeyme'nin Sahih'i, İbn Ebî Şeybe'nin Musannef'i, Tahâvî'nin Maâni'l-Âsâr'ı, Şevkânî'nin Neylü'l-Evtâr'ı,[9] Tehânevî'nin İhyâü's-Sünen'i ve Câmiu'l-Âsâr'ı da önem arz eder. Çünkü bunlarda pek çok mesele detaylıca verilip, sonraki ulemayı inceleme külfetinden kurtarmıştır. Fakat bu konuda ehil olanların araştırılan sahada mutmein olmak için tekrar incelemesinde bir mâni yoktur.

8 Umerî, 64 vd.

9 İbn Teymiyye'nin Münteka'l-Ahbâr'ının şerhidir.

c) İcmanın Gerçekleştiği ve Gerçekleşmediği Yerleri Bilmek

İcma konusu önemlidir. Çünkü icma edilmiş meselelerde içtihat edilemez. Dolayısıyla İslâmın ana sistematiğini bu alan oluşturmaktadır. Bu sebeple içtihat yapacak kişiler için ihtilaflı ve ihtilafsız olan konular ile ihtilaflılar üzerinde nasıl hareket edileceğini bilmek çok önemlidir.

d) Arapçayı Tam Olarak Bilmek

Nasıl başka diller Arapça ile tam anlaşılamazsa, Arapça da başka dillerle tam anlaşılamaz. Çünkü bu dilin kendine ait hususiyetleri vardır. Mesela âmm bir lafızla hâs kasdedilebilir. Zâhir bir lafızdaki murat başka bir şey olabilir. Keza emir sigasıyla varit olan bir nastaki mana, irşat veya ibaha gibi başka bir şey olabilir. Yine nehiyle irşad, tercih ve mekruhluk manası kasdedilebilir. Bu sebeple Arapça dışındaki bir dilde, ayet ile hadisler hakkıyla anlaşılmaz ve tercümeler ile istinbat yapılmaz. Binaenaleyh İslâmı tam öğrenmek ve bilmek için Arapça şarttır. Bu sebeple Arapçayı hakkıyla bilmek, müçtehit olma şartlarından biri sayılmıştır.

Fakat dil konusundaki asıl seviye, ilk dönem arapçasını bilmeyi gerektirir. Çünkü Arapçanın genişliğini, ifade tarzının çokluğunu, birleştikleri ve ayrıldıkları noktaları bilmeyen kimse, Kitabullahta yer alan mücmel bilgilerin izahını bilemez. Halbuki her zaman kelamın önünde, ortasında veya sonunda delaletlerle ilgili bilgiler vardır. Bu seviye ise Halîl, Sibeveyh, Kisâî ve Ferrâ'nın dilini anlamak ve onların lügat ilmi seviyesine çıkmak manasına gelir. Dolayısıyla bu konu sarf, nahiv, arapçaya özgü farklı dil kaideleri ve o dönem arap âdetleri gibi her şeyi içerir. Eğer bir şahıs o dönemi tekellüfsüz anlamakta, bütün yönleriyle kavramakta ve bunu gerektiği gibi ifade edebilmekteyse, yeterli dil derecesini almış sayılır. Binaenaleyh arapçayı ilkokul seviyesinde bilenler, şeriatı da ilkokul seviyesinde anlarlar. Tercümelerle kaynaklara inenler, her zaman başkalarının anlayışıyla mukayyet kalırlar. Dolayısıyla dil konusunda yeterli seviyeye ulaşmayanlar, doğru düşünseler bile hiçbir zaman anladıklarından emin olamazlar. Bu sebeple anladıkları mana da somut bir fayda sağlamaz.[10]

---

10 Şâtıbî, Muvâfakât, 4/104 vd.; Hâdimî, Ilmü'l-Mekâsıd, 134 vd.

e) Fıkıh Usûlünü Bilmek

Usûl bilgisi içtihadın temelidir. Dolayısıyla müçtehit imamların ve sahabenin hüküm çıkarırken hesaba kattıkları tercih sebeplerini, câri örfü, mantığı ve fıkhî kaideler.. gibi ölçüleri bilmek ve hesaba katmak gerekir. Ki bu ölçüler baştan sona geniş bir alanı kapsar ve ancak güçlü bir zeka, hafıza ve muhakemeyle anlaşılabilir.

Fıkıh usûlü nasları doğru anlamak için tasarlanmamıştır. Çünkü o nasların yaşanmasının metinsel, dinsel ve amaçsal çıkarımlarıdır. Bu durum ise fıkhın pratiğinin ona ait teoriden daha önemli olduğunu gösterir.

f) Makâsıdü'ş-Şerîayı Bilmek

Makâsıdu'ş-şerîa terimi İslâm hukuk felsefesi manasına gelmektedir. Bu bilgi tümevarım yoluyla İslama ait ana gayeleri bilmeyi netice veren bir sonuçtur. Çünkü fıkhî deliller, dinin temel kaideleri doğrultusunda anlaşılmak durumundadır. Dolayısıyla bu noktada eksiği olanlar, tabii olarak eksik sonuçlara varabilirler.

İbn Hacer'e göre kişiler kendi başlarına çokça okusalar bile âlim olamazlar. Çünkü İslamı hem ince meseleleriyle hem de geniş haliyle olduğu gibi kavrayamazlar. Bu sebeple gerçek manada müçtehit olmak isteyen herkes, mutlaka iyi bir hocadan ilim almalı ve İslâmı etraflıca anlamalıdır. Buna göre kesret-i kırâata rağmen, pek çok kişi müctehid seviyesine ulaşamayabilir. Nitekim İbn Hazm'ın Ehl-i sünnete muhalif noktalarda düştüğü çelişkiler de, dini kendi kendine okumasına bağlanmıştır. Çünkü o bazı şahsî mütâlaaları içinde İslâmın incelikleri kavrayamamıştır. Bunda ise en büyük etken, özel bir hocadan rahley-i tedris yaparak marjinal yanlarını törpüleyememesidir.[11]

Âlim ve fakihlere hocaları açısından bakıldığında, sahabenin eşsizliği, sonra da sırasıyla tâbiin, tebe-i tâbiin ve müçtehit imamların üstünlüğü ortadadır. Bu durum da başkalarının yakalayamayacağı bir avantajdır.

İslâm belli coğrafya, insan ve tarihe göre inmiştir. Bu noktada 23 yıllık bir vetîre vardır. Fakat şer'î hükümler sırf o devre has olmadığından, müstakbel uygulamalar makâsıda göre şekillenir. Bu sebeple makâsıdın

11 Şâtıbî, Muvâfakât, 1/81 vd. (12. mukaddime); Bilmen, 1/248.

önemi büyüktür. Zaten bir hukuk olaylara çözüm üretemiyorsa ortadan da kalkar.

Külliyât-ı hamse ve makâsıd-ı şer'iyye gibi kavramlar başka hukuklarda da vardır. Fakat onlarda idealin gerçekleşmesi için önerilen normlar ile İslâmdaki normalar farklıdır. Mesela bazı hukuklarda kadınlara ve erkeklere eşit pay vermek adalet olarak anlaşılır iken, İslâmdaki adalet biraz farklıdır. Çünkü miras dağıtımında kadına verilen pay her zaman erkekle aynı değildir. Dolayısıyla tafsilî deliller adaletin anlaşılmasını etkilemektedir. Bu durum ise, İslam fıkhının semavi bir hukuk olmasıyla ilgilidir.

Buraya kadar anlatılan altı şart, İslâmı iyi bilmek konusunda gerekli olan temel unsurlardı. Çünkü İslâm tam olarak bilinmeden içtihat yapılamaz. Bu sebeple Allah Rasulü (sallallâhu aleyhi ve selem) Müslim'de geçen bir rivayete göre, henüz İslâm kemale ermeden Büreyde hazretlerini bir ordu ile gazveye gönderdiği zaman ona şöyle demiştir: وَإِذَا حَاصَرْتَ أَهْلَ حِصْنٍ فَأَرَادُوكَ أَنْ تُنْزِلَهُمْ عَلَى حُكْمِ اللهِ فَلاَ تُنْزِلْهُمْ عَلَى حُكْمِ اللهِ وَلَكِنْ أَنْزِلْهُمْ عَلَى حُكْمِكَ فَإِنَّكَ لاَ تَدْرِى أَتُصِيبُ حُكْمَ اللهِ فِيهِمْ أَمْ لاَ "Eğer bir kaleyi kuşatırsan ve ora ehli Allahın hükümleriyle sana anlaşma teklifi yaparsa bunu kabul etme. Kendi şartlarına göre anlaşma yap. Çünkü Allahın hükümlerinde isabet etmeyebilirsin."[12] Şimdi ise İslâm kemale erdiğinden, onu tam olarak bilmek kaçınılmaz bir içtihat unsurudur. Bunlara ilave olarak gerekli bulunan diğer temel şart ise şudur:

g) İyi Niyetli ve Sahih İtikad Sahibi Olmak

Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem)'in; نِيَّةُ الْمُرْءِ خَيْرٌ مِنْ عَمَلِهِ "Kişinin niyeti amelinden hayırlıdır" hadisinde[13] beyan edildiği üzere, İslâma göre bir işteki temel gaye çok önemlidir. Çünkü güzel amellerin farklı hedefler için yapılması mümkündür. Niyet ise kalbî bir eylem olduğundan ona riya karışmaz. Buna göre kötü niyetle yapılan iyi bir fiilden, amele dönüşme imkanı olmamış iyi bir niyet daha makbuldür. Böylece ilahi bir dinin dünyevi gâyeler içerisinde anlaşılmasının ve onu eksik kavramanın önüne geçilmiş olur.

---

12 Bulûğu'l-Merâm, Cihâd 10, s. 285; Zerkeşî, el-Bahru'l-Muhît, 4/542.

13 Beyhakî, Şuabü'l-Îmân, 5/343.

Özellikle müteşâbih âyetlerin peşine kötü niyetli insanların düşeceği şu ayetten de anlaşılmaktadır: فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ "Kalplerinde kayma bulunanlar, fitne çıkarma arzusuyla ve yoruma sarılarak müteşâbih olanlara uyarlar."[14] Binaenaleyh dünya metâına, şan-şöhret ve zâhirî şartlara.. gönül bağlamayan müçtehitler, daha isabetli düşünürler. Zira bunlara iltifat etmek hevaya uymak manasına gelir ki, şeriat hevaya uymak için gelmemiştir. Eğer böyle olsaydı o din olmazdı. Aksine herkes hevâsını ilahi hükümlere uydurmak zorundadır. Bu konuda şu hadisteki hüküm açıktır: لا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى يَكُونَ هَوَاهُ تَبَعًا لِمَا جِئْتُ بِهِ "Sizden birisinin hevası, benim getirdiğime tâbi olmadıkça iman etmiş olmaz."[15]

İhlasın temel şartı şahsî iradeyi Şâri Teâla'nın iradesi içinde eritmektir. Dolayısıyla Onun için düşünmek, Onun için söylemek ve Onun için yazmaktır. Bu sebeple iyi niyetli olmanın tabiî bir sonucu, müçtehit tarafından hiçbir dinî konunun küçümsenmemesidir. Çünkü din adına söylenen her bir söz, Allah adına bir beyan ve imza sayılır. Binaenaleyh bir meselede aceleden cevap verilmez, aksine o konuda uzunca düşünmek gerekir. Dolayısıyla müçtehit daima Rab Teâla'ya karşı bir iftikar içinde bulunmalıdır. Bu ölçülere uyan bir müçtehid ise daima ilmiyle âmil olur. Sözü işine, işi de sözüne uygun bulunur.[16]

Bir müçtehit mezkur bütün evsafı haiz olmakla beraber, ya iyi düşünmediğinden veya kendi içinde netliğe ulaşmadığından, bazı fıkhî konuların hükmünü bilmeyebilir. Bu durumda "Bilmiyorum" diyebilmek gerekmektedir. Bu sebeple Şa'bi'ye ait, "Bilinmeyeni ifade etmek ilmin yarsıdır" sözü gayet yerindedir. Zira bilmediği halde bilir gibi cevap vermek, seviyesini bilmemek olacağından cehl-i mürekkeptir.[17]

Üstelik bilinmeyen bir konuda doğru sanarak verilen bir hüküm, isabet etse bile hatadır. Çünkü, مَنْ قَالَ فِى كِتَابِ اللهِ عَزَّ وَجَلَّ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ فَقَدْ أَخْطَأَ "Kim Kur'ân hakkında kendi görüşüyle bir şey söylerse, **isabet etse bile**

14 Âl-i İmrân suresi 2/7.
15 Beğavî, Şerhu's-Sünne, 1/98.
16 Şâtıbî, 1. cilt 12. mukaddime; Umerî, 95 vd.
17 Bilmen, 1/245.

hata etmiştir" rivayetinden[18] bu sonuç anlaşılır. Diğer yandan bir kişinin birkaç güzel söz söylemesi ile beliğ olmaması gibi, bir iki isabetli hükümle de müctehid olunmayacağı açıktır.

İnsanları yanlış bilgilendirmenin vebali de müçtehid veya müftînin kendi aleyhine olacağı unutulmamalıdır. Zira şu hadis de bunu gösterir: مَنْ أُفْتِيَ بِغَيْرِ عِلْمٍ كَانَ إِثْمُهُ عَلَى مَنْ أَفْتَاهُ "Kim bilgisizce bir fetvaya maruz kalırsa, günahı fetva verene aittir."[19]

2) Mukayyet İçtihadın Şartları

Bir şahsın bütün fıkhî meselelerde değil de onlardan bildiği bazı konular üzerinde içtihad yapabilmesine mukayyet içtihad denir. Dolayısıyla müçtehit içtihat için gerekli olan bütün alanı değil de sadece içtihad edilecek kısmı bilmek zorundadır. Mesela alışveriş konusunda borsa veya yeni ispat metotlarıyla ceza verme meselesi ile ilgili alanı bilmek böyledir.

Bu konu üzerinde detaylıca düşünüldüğünde, bir içtihadın hatadan sâlim olmasının, ancak her şeyi bilmeye bağlı olduğu görülür. Çünkü bu seviyeye ulaşmayan insanlar; İslamdaki bütün detayları bilemeyeceklerinden sürekli olarak başkalarının bilgilerine muhtaç konumda kalırlar. Başkalarının sözüyle hareket edenlerin ilmine ise güvenilemeyeceği ortadadır.

Fakat herkesin her yönüyle içtihat şartlarına haiz olaması da kolay değildir. Çünkü bu durum mukayyet insanların hiçbir fikir yürütmeyeceği manasına gelir ki, İslâmı yaşama adına ciddi sıkıntılar oluşturabilir. Buna rağmen mutlak seviyeye ulaşmayanların içtihat yapmaları ise hakiki değil de mecazi sayılır.[20]

√ İçtihad Kapısının Kapanıp Kapanmayacağı

Şartları taşıyanlar için içtihat kapısı hiçbir zaman kapanmaz. Çünkü içtihadın kapanması konusunda şer'î bir nas yoktur. Ayrıca içtihat

---

18 Ebû Dâvud, İlim 5 (4/63).
19 Ebû Dâvud, İlim 8 (4/66).
20 Bilmen, 1/244; Haseballâh, 103.

kapısının kapanması makul da değildir. Bu sebeple normal şartlarda rey yolunu tıkayan Zâhirîler bile, kıbleyi tayin ve cihad işini ayarlama konusunda reye mecburen cevaz vermiştir. Fakat içtihat için saydığımız gerekli şartları taşıyanlar bulunmazsa, içtihat kapısı kendiliğinden kapanmış sayılır. Çünkü kapı açık bile olsa içeriye girecek ehliyete sahip bir şahıs yoktur.

Dolayısıyla İslâm hukuk tarihi içerisinde bazı fukahanın içtihad kapısının kapandığını söylemesi, ehliyetsiz kişilerin o meydana dalmasından ve ortaya din adına bir anarşi çıkarmasından korkmaları sebebiyledir. Binaenaleyh bu söylem genel bir durumu ifade etmez. Bu sebeple bu noktada fukaha üzerine yapılan ilmî derecelemenin faydası vardır.

Çevremiz adına yaygın mezhep olan Hanefî fukahası hakkında, Kemalpaşazade tarafından yapılan taksim önemlidir. Buna göre İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe gibi dinde müçtehit, Ebû Yusuf gibi mezhepte müçtehit, Tahâvî gibi meselede müçtehit, Cessâs gibi tahriç yapanlar, Hidâye sahibi Merğînânî gibi tercih yapanlar, İhtiyar sahibi Mevsılî gibi temyiz yapanlar ve İbn Âbidin gibi sırf mukallitler olmak üzere yedi tabaka vardır.

Şâfiîler ise bu taksimi önce mutlak ve mukayyet müçtehit olarak ikiye ayırırlar. Sonra da mutlakı müstakil ve müntesip diye, mukayyedi de mezhepte ve fetvada olmak üzere tekrar ikiye ayrılırlar. Fakat böyle bir tasnifi değişik açılardan tenkit edenler çıkabilir.

Zamanımızda gerçek müçtehitleri bulmak neredeyse imkansız sayılır. Çünkü çoğu kişi himmetini dinî konulardan çok dünyevi gayelere sarfetmektedir. Bunda müessir olan unsurlar ise; iman zayıflığı, ahiret ve dinle ilgili işlerin önemsiz algılanması, bunun yanında dünyevî imkanları temin etme yollarının daha mühim görülmesi tespit edilmektedir. Dolayısıyla bu seviyede olumsuz şartlarda İslâm toplumu içinde müçtehit sayısının az olacağı veya hiç bulunmayacağı gayet tabiîdir.[21]

---

[21] Dehlevî, İnsâf, 158 vd.; Nursî, İçtihat Risalesi (27. Söz); Bilmen, 1/184; Karaman, Usûl, 28-31.

√ *Küllî İçtihat veya Kısmî Ahkâmda İçtihat*

Külli *içtihad ile kısmî ahkâmda içtihat farklıdır.* Çünkü İslâmî ahkamın ana yollarını tespit etmekle, onlara göre bazı lokal hükümleri tespit etmenin zorluğu eşit değildir. Bunlardan ana kulvarı oluşturan birinci şık, İslâmiyeti bütünüyle bilmeyi gerektirdiğinden oldukça zor bir alan iken, ikincisi ise ilkine nispetle kısmen kolay sayılır. Zira bu kısım, kuralları belli bir istinbat ameliyesidir ve bir yönüyle tahriç yapma işlemidir.

√ *Fetvâda İçtihad*

Fetva, fütüvvet kökünden gelir ve verilen cevap ile sözkonusu mesele kuvvet bulduğundan veya muhtelif şıklardan birisi teyit olduğundan dolayı bu ameliyeye fetva denmiştir. *Fetvada içtihad*, muhtemel görüşler arasından birisini tercih etmek veya nevâzil meselelere çözüm bulmak manasına gelir ki, delilleri bilme sadedinde önemilidir. Her hangi bir soruya karşılık bir müçtehidin görüşünü nakletmek ise ne bir içtihat ne de fetvadır! Sadece mecazi manada onun bir fetva olduğu söylenebilir.[22]

Günümüzde bazı içtihat meselelerinde bilimin aydınlatmasından istifade edilebilir. Ayrıca mutlak müçtehidde beklenen evsaf, cemaî içtihatla temin edilerek devrimize uygun ve faydalı bir yol tutulabilir. Zira bu noktada grup çalışması yapmak, hata etme ihtimalini azaltır. Diğer yandan ise herkesin içtihat yapma özgüvenini zedeler.[23] Buna rağmen dinde hata yapılmaması adına güzel ve ihtiyatlı bir sonuçtur. Zaten samimi kişiler grup içinde söylemesi gerekeni ifade edeceğinden, mahzurlu kısmı da böylece giderilmiş olur.

√ *Bir Devir Müçtehitsiz Olabilir mi?*

وَلاَ تَزَالُ طَائِفَةٌ مِنْ أُمَّتِى عَلَى الْحَقِّ ظَاهِرِينَ لاَ يَضُرُّهُمْ مَنْ خَالَفَهُمْ حَتَّى يَأْتِىَ أَمْرُ اللّٰهِ "Ümmetimden bir grup kıyamete dek hakkka sahip çıkmaya devam edecek ve muhalefet edenler onlara zarar veremeyecektir" hadisi,[24] her devirde

---

22 Bilmen, 1/246.
23 Apaydın, İçtihat, 21/443.
24 Ebû Dâvud, Fiten 1 (4/452).

müçtehitlerin var olacağını gösterir. Ayrıca, إِنَّ اللهَ يَبْعَثُ لِهَذِهِ الأُمَّةِ عَلَى رَأْسِ كُلِّ مِائَةِ سَنَةٍ مَنْ يُجَدِّدُ لَهَا دِينَهَا "Şüphesiz Allah bu ümmete her yüz senenin başında dinini yenileyecek bir şahıs gönderir" hadisi[25] bu manayı ifade ve teyit eder. Fakat şu hadis müçtehitsizliği mümkün göstermektedir: إِنَّ اللهَ لاَ يَقْبِضُ الْعِلْمَ انْتِزَاعًا ، يَنْتَزِعُهُ مِنَ الْعِبَادِ ، وَلَكِنْ يَقْبِضُ الْعِلْمَ بِقَبْضِ الْعُلَمَاءِ ، حَتَّى إِذَا لَمْ يَبْقَ عَالِمًا ، اتَّخَذَ النَّاسُ رُءُوسًا جُهَّالاً فَسُئِلُوا ، فَأَفْتَوْا بِغَيْرِ عِلْمٍ ، فَضَلُّوا وَأَضَلُّوا "Allah ilmi insanlar içerisinden çekip almaz. Fakat ulemayı almakla ilmi de almış olur. Çünkü bu durumda insanlar câhilleri reis edinirler. Onlar da bilgisizce fetva verirler. Böylece hem saparlar hem de saptırırlar."[26]

İlimde gayeye ulaşmanın en kestirme yolu onu ehlinden almaktır. Bu hadise göre ise bazı devirlerde ilmin kitapları değil de hocaları kaybolacaktır. Dolayısıyla kitapları hakkıyla anlayan kişilerin kalmadığı lokal bazı yer ve devirler bulunacaktır.[27] Binaenaleyh bu durum İslâm ümmeti hakkındaki külli bir hal değil de geçici periyottur. Veya bu hadis, şerli insanların çoğalacağı ve kıyametin onlar üzerine kopacağı âhir zamanı anlatmaktadır. Bu açıdan önceki hadislerin umumi manasıyla çelişmemektedir. Böylece rivayetler arasındaki mana tevfik edilerek, zâhirî teâruz giderilmiş olur.

Ümmetin müçtehitsiz kalma durumunda, o devirde bulunan herkes vebal altına girer. Çünkü mesele ümmetin hepsini ilgilendirdiği halde, kimse o konuda çözüm üretmemiştir.

Sahih mezhepler arasında bir asrın müçtehitsiz kalamayacağını, daha çok Hanbelîler dillendirmiştir. Bu anlamada müceddidle ilgili gelen rivayetin tesiri büyüktür. Zaten dinin sürekli bir şekilde anlaşılmadığını ve anlaşılamayacağını söylemek, anlaşılmak ve yaşanmak üzere gönderilen İslâmın geliş gayesine aykırı bir sonuçtur.[28]

√ İçtihadın Alanı

İçtihad ameliyesi hükmü belli olmayan konunun durumunu vuzûha

---

[25] Ebû Dâvud, Melâhim (4/480).

[26] Buhârî, İlim 34 (1/34). (Şâtıbî, 1. cilt 12. mukaddime)

[27] Şâtıbî, 1. cilt 12. mukaddime.

[28] Muvâfakât, 4/289. (8. Mesele); Ebû Zehra, İbn Hanbel, 376.

kavuşturmak için yapıldığından, her sahaya tatbiki mümkün değildir. Çünkü İslamın bazı konularının malum olduğu müsellemdir. Bu sebeple mevzu ikiye ayrılmaktadır:

• ***İctihadın Caiz Olmadığı Alanlar***

Sübut ve delâleti net olan şer'î hükümlerde içtihad caiz olmaz. Çünkü bu kısım İslâm dininin ortaya koyduğu ana doğrulardır ki, Şâri Teâla tarafından açıkça bildirilmiştir. İslâmın özü bu alan içindedir. Dolayısıyla kimse bazı zannî düşünceleriyle o sahayı karıştıramaz. Şer'î temel prensipler, Şâri'in net olarak bildirdiği fürûat ahkâmı ve icma edilen meseleler bu kapsamdadır. Fakat icma, maslahat gibi değişken bir senede dayanıyorsa, onun değişmesiyle kendisi de değişir. Fakat senedi sabit alan aynen kalır. Mesela müslüman kadının gayr-ı müslimle evlenmesinin haram olduğu, yine kız ve erkek kardeşlerin torunlarıyla evlenmenin haramlığı konularındaki icmalar böyledir.

Burada ictihat ya da dini anlama konusunda akıl yürütmenin iki farklı çeşidinin olduğunu bilmemiz gerekir: Bunlardan birincisi kıyas ictihadı, ikincisi de anlama ictihadıdır. Kıyas ictihadı, hükmü belli olmayan bir konunun hükmünü, belli olana kıyasla ortaya koymadır. Anlama ictihadı ise yeni bir hüküm ispat etme değil, olanı olduğu gibi anlama çabasıdır. İbadetlerdeki mezhepler arası farklılıklar hep anlama içtihadından meydana gelmiştir. Mesela hilalin tespiti konusunda var olan görüşler birer anlama ictihadıdırlar. Zira onlar bir şeye kıyasla yeni bir şey ortaya koyma ictihadı değildir.[29]

Bazı fukahaya göre hiç olmamış veya olması beklenmeyen sahalarda içtihat yapmak doğru sayılmaz. Bu sebepten İmam Mâlik'e "Bir ölü tavuğa basılsa ve içinden yumurta çıksa, bu yenir mi" diye sorulunca; "*Olacak şey sor*" diyerek meseleyi cevapsız bırakmıştır.[30] Çünkü bu durum İslâmın ciddiyetiyle bağdaşmamaktadır.

---

[29] Beşer, sorularlaİslâmiyet.com

[30] Muvâfakât, 4/286 vd. (7. Mesele)Ölü tavuğun içinden çıkan bir yumurta Hanefî ve Mâlikîlere göre pis, Şâfiî ve Hanbelîlere göre ise temizdir. (Cezîrî, Mezâhib-i Erbaa, 12)

• *İçtihadın Caiz Olduğu Alanlar*

Âhad sünnet:

Ahad sünnetin hem sübut hem de delalet açısından zannî olan kısmı olabileceği gibi, sadece sübut açısından zannî kalıp delaletinin kat'î olacağı kısım da olabilir. Bu sebeple her iki sahada da değişik içtihatlar yapılabilir. Fakat Kitabullaha ait bilglerin bu kapsama girmeyeceği açıktır. Bu ihtilaflı durumlarda müçtehitler, yan incelemelere göre hareket ederler.

Sadece Delâleti Zannî Olan Naslar

Bu kısım ahkâm mütevatir veya meşhur sünnette, ya da Kitabullahta bulunur. Hatta icma ahkâmından olup da bu kategoriye girenler bile bulunabilir. Bu durumda her müçtehit kendince en sağlam delile göre amel eder.

Diğer Naslar

Kitabullah ile mütevatir ve meşhur sünnet dışındaki ahkamın bazı yanları içtihad alanına girebilir. Bu kısmı ise sadece müçtehid olanlar tespit eder ve gereğini yapar.

E. İçtihadın Hükmü

Müçtehit içtihat ettikten sonra kendi kanaatına uymak zorundadır. Çünkü zann-ı gâlibine göre doğru öyledir. Neticede isabet etmese bile sevabı hak eder. Zira şu hadis bu sonucu gösterir: إِذَا حَكَمَ الْحَاكِمُ فَاجْتَهَدَ ثُمَّ أَصَابَ فَلَهُ أَجْرَانِ ، وَإِذَا حَكَمَ فَاجْتَهَدَ ثُمَّ أَخْطَأَ فَلَهُ أَجْرٌ "Müçtehid içtihat ettiği zaman isabet ederse iki ecir, hata ederse tek ecir alır."[31] Bu görüş fukaha arasında ittifakla kabul edilmiştir. Zaten bu durumda aksini yapmak samimiyetten uzaklık manasına gelir.

Hadisten anlaşılan diğer mana ise, her müctehidin isabet etmeyeceğidir. Fakat içtihadında hata eden bir şahıs için kendi adına hak gizli olduğundan, yapacağı başka bir çare yoktur. Bu noktada Mutezile *"Her müctehid, isabet ettiği için ecir almaktadır"* demekle hata etmiştir. Çünkü bir

[31] Buhârî, İ'tisâm 21 (8/157).

mevzudaki farklı ve ters görüşleri eşit kabul etmek, helal ve haramı birleştirmek gibi garip bir sonuç çıkarır. Fakat İbn Arabî'nin dediği gibi, gerçek kendisine gizli kalan müçtehitidin yapacağı başka bir çözüm kalmadığından, vardığı sonuç Şâri Teâla tarafından makbul sayılır.

Bu durum ise yapılan hatanın affolanucağına bir sebep teşkil eder. Bazı tefisrciler ve fakihlere göre şu ayet de bunu ifade eder: لَوْلاَ كِتَابٌ مِنَ الله سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ "Allah tarafından önceden verilmiş bir hüküm olmasaydı, aldığınız fidyeden ötürü size mutlaka büyük bir azap dokunurdu."[32] Çünkü buradaki kitap tabiri, "Hata eden müçtehidin affolacağını bildiren hüküm" manasınadır.

Bir kişinin müçtehide uyması konusunda her hangi bir zorunluluk yoktur. Çünkü hata ihtimali olan bir şeye uyulmayabilir. Dolayısıyla böyle bir içtihat, her asırda karşı içtihadlara açıktır. Fakat uyulacak seviyede başka bir müçtehit yoksa, bizzarure mevcut müçtehide veya onun takip edilen hükümlerine uymak bir zaruret haline gelir.

Burada bir içtihadın ne zaman zorunlu hale geldiği de vuzuha kavuşmuş olur. Zira bir müçtehit, hem kendisi hem de başkası açısından ortaya çıkan problemi çözmek durumundadır. Üstelik bu görev onun için *aynî bir vacip* sayılır. Fakat farklı müçtehitler bulunduğunda ve bir dinî bir boşluk ihtimali yoksa, içtihad vazifesi *kifaî* hale gelir.

Bu kapsamda olması muhtemel vâkıalara çözüm bulmak *mendub*tur. Olması beklenmeyen hadiselere kafa yormak ise abesle iştigal nevinden bir malayanidir. Bu sebeple o konuda zaman ve enerji harcamak asgari *mekruhtur*. Fakat yapılan bir içtihat İslami temel kaidelere aykırı ise hükmü haramlıktır.[33]

F. İçtihadın Önemi

Şartlarına uygun içtihat yapıldığı zaman İslâm dini gelişmiş olmaz. Çünkü İslâm dini zaten kâmil bir dindir. Fakat İslâm hukukunun değişen ve gelişen olaylar karşısındaki kâbiliyeti, ancak içtihatla ortaya çıkar. Buna

32 Enfâl suresi 8/68.
33 Bilmen, 1/180,243; Umerî, 121 vd.

göre İslâmın şümul ve evrenselliğinin anlaşılacağı tek yöntem, içtihad ameliyesini işletmektir. Bu durumda yapılacak olan ameliye de, İslâmın koymuş olduğu temel ölçüler çerçevesinde çözüm aramaktır.

Özellikle bilim ve teknolojinin geliştiği bu asırda pek çok orijinal yeniliğin çıkması, içtihadın önemi konusunu bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu noktada Şer-i Şerif'in uygulanması, yapılacak olan içtihada dayandığından, içtihat gayet ehemmiyetlidir.

Bilginin çoğaldığı ve hayatın karmaşıklaştığı bir dönemde, vukûfiyetli içtihadın tek bir şahıs için zor olması gerekçesiyle, fert yerine cemaî içtihatlara önem verilmesi zorunluluğu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Hatta bu durum; وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ "Müslümanların işleri, kendi aralarındaki istişare ile halledilir" âyeti[34] kapsamnda, İslâmın şûra prensibinin bir sonucu olarak da değerlendirilebilir. Çünkü şûrâda çoğunluğun görüşü kabul edilir ve buna uymak gerekir.[35]

G. İçtihadın Değişmesi

İçtihadın değişmesiyle birlikte ortaya çıkacak temel meseleler şunlardır:

1. Bir müçtehid içtihat ettiği konuda zamanla kanaatini değiştirirse, artık eski görüşüne uyamaz. Çünkü ona göre doğru değişmiş ve bir başkası olmuştur. Bu sebepten, mesela velinin muvafakatı şart olmadığını düşünerek bir kadınla evlense ve sonra da aksi görüşün doğru olduğunu düşünse, boşanması gerekir. Veya sözkonusu muvafakati alarak eksiğini tamamlar. Bunun zıttıyla amel etmek ise, yanlış düşündüğü şey üzere hareket etmek manasına gelir ki; hem inandığı gibi dürüst davranmadığı için bir sapıklık, hem de samimiyetsizlik manası taşır.

2. *Eğer müçtehidin değişen görüşü kaza veya fetva olarak başkasına yansımışsa durum farklıdır.* Zira müsteftî konumundaki şahıs, müçtehidin görüşünün değiştiğine muttali olursa ve sözkonusu ameli de daha önceden yapılıp bitmişse, mesele kalmaz. Dolayısıyla onu yeniden yapması

---

[34] Şûrâ suresi, 42/38.
[35] Umerî, 195 vd.; Haseballâh, 198; Saîdî, Fî Meydâni'l-İctihâd, 117.

gerekmez. Fakat bundan sonra yeni görüşe göre hareket eder. Fakat ikinci görüş ortaya çıktığı halde birinciye göre hareket ettiyse iadesi gerekir. Çünkü doğruyu bildiği halde yanlış ile amel etmiştir ve bu uygulamada suçlu olan kendisidir.

Bu noktada müçehidin değişen görüşünü müsteftîye aktarmasının, hemen gerekip gerekmeyeceği konusu tartışılmıştır. Fakat böyle bir hareketin meşakkat oluşturacağı, İslâmda ise "Zorluğun bulunmayacağı" kâidesine göre gerekmediği düşüncesi ağır basmıştır. Fakat bu bildirim imkan dahilinde yapılabilecek basit bir iş ise gerekli hale gelir.

3. Kazâî meselelerde mevcut durumun açık ve net bir delile aykırılığı söz konusuysa, değişmesi yönüne gidilir. Çünkü bunun aksi, kanuna uygunluğun devamını sağlasa bile hukuka aykırılık içereceğinden hüküm anarşisine yol açar. Fakat kanunlar hiçbir zaman mâkabline şâmil olmaz. Bu sebeple sadece yeni hadiselerde yeni görüşe göre amel edilmesi gerekir. Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderdiği şu mektup da bunu bildirir: "Önceden verdiğin bir hüküm konusunda daha doğruyu bulunca hakka dön. Çünkü hakikat asıldır ve onu hiçbir şey iptal edemez. Ve hakka uymak bâtılda devam etmekten iyidir."[36]

4. İçtihat içtihatla nakzolmayacağından, eşit seviyedeki müçtehitlerin fetvaları eşit sayılır.

H. İhtilaftaki Rahmet

Fakihlerin meşru dairedeki ihtilafları câizdir ve mazurdur. Zira ihtilaf, "Hata ihtimaliyle beraber benim görüşüm doğrudur; keza doğru olma ihtimaliyle beraber muhalifimin görüşü de yanlıştır" mantığına dayanır. Bu durum ise meşru dairede farklı tercihlerin çıkmasına vesile olacağından, ümmet içinde kolaylığı temin eder. اخْتِلَافُ أُمَّتِي رَحْمَةٌ "Ümmetimin ihtilafı bir rahmettir" hadisinin[37] manası da budur. Bu sebeple meşru dairede kalmak kaydıyla, doğru düşünenlere müsamaha ile bakmalıyız. Şayet bir yanlış varsa, bunu da delil ile ortaya koymalıyız. Zira yanlış üzerine sert bir şekilde gitmek taassubu doğurur. Hatta usûle uygun olmayan karşılıklı

---

36 İbnü'l-Kayyim, İ'lâmü'l-Muvakkıîn, 1/92.
37 Sehâvî, Makâsıd-ı Hasene, 1/657.

kaba tartışmalar ümmet içinde fitneye sebep olur. Bu durumda ise ihtilaftan rahmet değil de düşmanlık doğar. Bunun tabii neticesi olarak, "İçtihat içtihatla nakz olmaz" kaidesi çıkmıştır.

Meşru dairedeki ihtilafın rahmet olduğunu bildiren kâidenin, hukuki istikrar adına önemi de oldukça büyüktür. Çünkü bu durum, delile dayalı farklı anlayış ve tercihlerin uygulama zeminini hoşgörü dairesinde devam ettirir.[38]

J. İçtihat ve Fetva Üzerine Ücret Alma

Bir âlimin görevi, dini öğrenmek ve öğretmektir. Bu sebeple asıl olan verdiği bir fetva üzerine ücret almamasıdır. Çünkü öğretme vazifesi, zaten uhdesinde var olan bir sorumluluktur. Bu sebeple onu tebliğe karşı herhangi bir dünyevi beklenti içerisine giremez. Veya insanlar bana hakkımı vermiyorlar diye ilmi terkedemez. Fakat bu durumda bir yandan geçimini sağlama, diğer yandan da yapması gereken irşad ve tebliğin masrafını çıkarma gayretine girer. Bu noktada kendisine gelecek hediyeler de aynen maaş gibi değerlendirilir.[39]

II- TAKLİT

A. Tarifi

Usûl terimi olarak taklit, delilini bilmeksizin bir müçtehidin görüşüne uymak demektir. İttiba ise bundan farklıdır. Zira o delili bilerek ve haklı olduğunu düşünerek bir şahsa uymayı ifade eder. Dolayısıyla bir ittibada; içtihad seviyesi yoksa *taklit* manası, içtihat seviyesi varsa da *aynı görüşü paylaşma* anlamı öne çıkmaktadır. Bu sebeple ittiba âlimler hakkında, taklid de avam hakkında sözkonusudur.[40]

Normal şartlarda bir müçtehidin imtihanı, daha doğru delili bulma

---

[38] Şâtıbî, Muvâfakât, 4/267 vd. (3.Mesele); Özen, İhtilaf, 21/566.
[39] Meydâni, Lübâb, 2/100; Keyâ el-Herrâsi, 1/25; İbnü'l-Kayyim, 4/204.
[40] Zühaylî, Usûl, 2/1121.

noktasında iken, bir mukallidin imtihanı ise daha doğru söyleyen müçtehidi bulma konusundadır.[41] Bu sebeple müçtehitlere göre deliller ne konumdaysa, mukallitlere göre de müçtehitlerin kavilleri o konumda sayılır.[42]

Bir fakihin doğruluğunu tespit noktasında onun yaşantısı, samiyeti, söz ve amel bütünlüğü.. gibi yan faktörler, mukallidin tercihinde yardımcı olur. Zira samimi olanlar yaşantılarında inandığı doğruları tatbik ederler. Bunu yapmayanlar ise dediklerini ve inandıklarını, öncelikle kendileri yalanlarlar.[43]

Hakiki âlimler Allahtan haşyet duyarlar. Şu ayet bunu gösterir: إِنَّمَا يَخْشَى اللهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ "Gerçek manada Allahtan korkanlar, Onun âlim kullarıdır."[44] Onlar ise bir konuyu bilemeyince enaniyet yapmazlar, aksine İmam Mâlik gibi bilmediklerini açıkça itiraf ederler. Zira o, bir mecliste 50 kadar soruya "Bilmiyorum" diye cevap vermiştir.[45] Son devir ülkemiz âlimlerinden Ömer Nasuhi Bilmen de genelde kitaplara bakarak cevap verirdi. Zaten acele cevap vermek bir manada itinasızlık ve fetvada cesaret manasına gelir ki, bu da dini hafife alma anlamı taşır.[46]

B. Taklidin Hükmü

İman esasları gibi İslâm dinine ait temel meselerde taklit olmaz. Çünkü bu alan yaratılış gayesi olduğundan her bir müslümanın gereği gibi bilmesi farzdır. Fakat fürûa ait meseleler, hem çokluğu hem de delillerini kavramanın zorluğu açısından biraz farklıdır. Bu sebeple tâli sayılan bu alanda cumhura göre taklit caizdir. İbn Hazm ve Şevkânî gibi az bir grup ise hiçbir surette ve hiçbir meselede taklide cevaz vermemektedir.[47] Zira onlara göre herkes, dine ait her şeyi bilmekle mükelleftir. Cumhur ise bu durumu bir teklîf-i mâlâyutâk sayar. Ayrıca herkesin dinî ilimlerle üst

41 Şâtıbî, Muvâfakât, 4/266 vd. (2.Mesele).
42 Muvâfakât, 4/296 vd. (9. Mesele)
43 Şâtıbî, Muvâfakât, 4/267 (3.Mesele).
44 Fâtır suresi, 35/28.
45 Şâtıbî, Muvâfakât, 4/289 vd. (7. Mesele).
46 Bilmen, 1/249.
47 Gazâlî, Usûl, 2/375; İbn Hazm, İhkâm, 2/233 vd.

seviyede meşguliyetinin, ümmete ait bazı işlerin aksamasına sebep olabileceği düşüncesiyle karşı çıkarlar.

Taklit meselesine müçtehid açısından baktığımızda, içtihadi bir konuda kendi görüşüne uyması vacip olduğundan, bir başkasına uyamaz. Çünkü inancına göre en doğrusu odur. Fakat bir şahıs müçtehit bile olsa kendinden daha âlim birisini gördüğünde, ona tâbi olmasında herhangi bir engel yoktur.[48]

C. Taklit Konusunda Farklı Görüşler

Buraya kadar anlattıklarımız içerisinde içtihad ve taklit konusunda özet bir bilgi verdik. Şimdi ise İslâm fıkıh tarihinde tartışması olan bir meseleyi aktaracağız. Zaman zaman gündeme gelebilecek olan bu konu, içtihat mertebesine ulaşmamış kişinin başkasını taklidi konusunda ileri sürülen ihtimallerdir. Bunlar şudur:

a. İslâm fıkhına göre başka bir şahsı taklid etmek hiçbir şekilde caiz değildir. Çünkü her bir mükellefin şer'î delillere bizatihi vâkıf olması ve onu anladığı şekliyle kulluk yapması gerekmektedir. Zira, اتَّبِعُوا مَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ وَلاَ تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ قَلِيلاً مَا تَذَكَّرُونَ "Rabbinizden size gelene uyunuz ve Onun dışındaki velîlere uymayınız. Ne kadar da az düşünüyorsunuz!" gibi âyeteler[49] bu hükmü gösterir. Bu görüşü özellikle İbn Hazm ve Şevkânî savunmuştur.

b. Asıl olan kişinin kendisinin doğruyu bulması olmakla beraber, bu devirde içtihat kapısı kapandığından; eskiden yaşamış büyük müçtehitlere uymak vâciptir. Bu görüşü de içtihadın kapandığını iddia edenler söylemektedir.

c. Kişi bilmediği konularda bilen şahısları taklit edebilir. Çünkü herkesin her şeyi bilmesi mümkün olsa bile, bu uygulamanın pratiğe geçirilmesi gayet zor olduğundan, bu görüş orta yol sayılır. Delilleri de şudur:

1. فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لاَ تَعْلَمُونَ "Eğer bilmiyorsanız bilenlere soru-

[48] Apaydın, İçtihat, 21/443.
[49] Âraf suresi, 7/3.

nuz" âyeti,[50] bilinmeyen bir meselenin sorulabileceği hükmünü gösterir. Öyleyse bazı konuları bilmemek gayet normaldir. Keza, إِنَّمَا شِفَاءُ الْعِيِّ السُّؤَالُ "Bilgisizliğin ilacı sorudur?!" hadisi[51] bu konuyu teyit eder. Zira burada Şâri Teâla, bilmeyenlerin bilenlere sormasını emretmekte, bu durum ise bilmeyenlerin bilenleri taklit edebileceklerinin açık delili sayılmaktadır.

2. Sahabe ve tâbiîn zamanında her hangi bir konudaki hükmü bilmeyenler, onu bilenlere sorarlardı. Üstelik o devirdeki müçtehitler de bu soruları hiç garipsemezler, onları azarlamadan ve kovmadan gerekli cevabı verirlerdi. Bu davranış ise gerekli yerde taklidin mümkün olacağına dair bir icma sayılır.

3. İçtihat her insanın güç yetirebileceği bir mesele değildir. Çünkü delilleri bilmek ve onlardan hüküm çıkarmak, kolayca ulaşılacak bir seviye değildir. Hatta her insanın zeka, hafıza, imkan ve diğer şartları da buna fırsat vermeyebilir. Bu sebeple onlardan söz konusu zor şartlar altında içtihat ehliyeti beklemek bir teklîf-i mâlâyutak olur. Halbuki Şâri Teâla, لاَ يُكَلِّفُ اللهُ نَفْسًا إِلاَّ وُسْعَهَا "Allah kimseyi gücünün üstündeki yük ile mükellef kılmaz" buyurmaktadır.[52] Dolayısıyla bu konuda zarurete göre ve dinde zorluk olmadığı prensibine uygun şekilde davranmak gerekir. Diğer yandan herkes içtihat yapmaya zorlansa ve herkes eksik bilgisine göre içtihat yapsa, pek çok kişi cehaleti sebebiyle ulaştığı yanlışlara, içtihat kılıfı altında bir meşruiyet verebilir. Bu durum ise din adına bir cinayet olur.

4. Herkes hakkıyla içtihat edecek seviyeye ulaşmak için kendini dinî ilimlere verse, toplumda gerekli olan pek çok başka iş aksayabilir. Bu durum ise toplum düzenin aksamasına yol açacaktır. Bu sebeple zaruri olarak ümmet içindeki bir kısım için taklit yolunun açılması gerekmektedir.

D. Halkın Mezhebi

Halk kitlelerinin bir konudaki delili bilerek herhangi bir mezhebe bağlandığını söylemek zordur. Çünkü geniş yığınların ilmî seviyeleri buna

[50] Enbiyâ suresi, 21/7.
[51] Ebû Dâvud, Tahâret 125 (1/240).
[52] Bakara suresi, 2/286.

müsait değildir. Bu sebepten, "Halkın mezhebi yoktur. Onun mezhebi müftînin mezhebidir" denmiştir.

Eğer müftî içtihat seviyesine ulaşmamışsa ve bilmecburiye taklit konumundaysa, o da bazı prensiplere uymak zorundadır ki, buna *resmülmüftî* denir.[53] Fakat bir bölgede bazı müçtehitler şöhrete kavuşabilir, dolayısıyla mezheplerine ait görüşler şâyi olabilir. Bunlar genelde Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî olmak üzere dört sünni mezheptir. Fakat bunlar dışında kalan ve hak olan, fakat etbaı kalmamış başka mezhepler de vardır. Hatta içtihat şartlarına haiz olan kişi veya kişilerce ortaya çıkarılması mümkün yeni hak mezhepler de bulunabilir. Fakat biz gerek olmadığı hallerde yeni içtihat yapmak yerine, selef-i sâlihinin sâfiyâne içtihatlarını tercih etmekteyiz. Çünkü onlar genelde hakiki bir ihtiyaç sebebiyle içtihat yapmışlar, ayrıca Rızây-ı Bâri adına ve ahiret merkezli olarak düşünmüşlerdiler. Şu anda ise toplumlarda dünya merkezli düşünceler öne çıkmaktadır. Bu durum ise dini anlama adına gerçek bir yanılgı sebebidir.

Halk içinde soru sormaya istiftâ, bu soruyu cevaplamaya da iftâ denir. Bu işlemin resmî veya gayr-ı resmî şekilde yapılması arasında fark yoktur. Ayrıca gelen soruların kazaî meselelerde veya diyanî meselerde olması arasında da bir fark olamaz. Fakat uygulamaya bakılırsa, fetva ve müftî kelimeleri daha çok pratik uygulamaya yönelik terimlerdir. Bu sebeple kaynaklardaki hükmü bulup söylemeye dönük tabirler olarak bilinirler.

Fıkhî soruları cevaplayan şahıslar içtihat seviyesine ulaşmış bir konumdaysa, hem müçtehid hem de müftî ismini alırlar. Ama kendilerine sorulan soruların cevabını sadece kitaplardan bulmakta iseler, fetva isteyene göre daha bilgili olsalar bile mukallitlikten kurtulamamıştırlar.

Hukuki meselerde devletin mer'î hukukunu resmî olarak tatbik eden bir şahıs varsa buna kâdî (الْقَاضِي) veya hâkim denir. Onun yaptığı iş de kadâ ismini alır. Böyle bir kâdînın müçtehit veya mukallit olması mümkündür. Kadâ sahasının ibadetler dışında olacağı ise açıktır. Çünkü

[53] Bilmen, 1/247.

ibadetin kabul veya reddi sadece Mabud ile âbid arasında olmaktadır. Bu durumda fetvanın kadâdan farkı, neticenin kanunî anlamda devlet gücüyle bağlayıcı bir şekilde tatbik edilmemesidir.[54]

E. Bir Mezhebe Bağlanmanın Zorunlu Olup-Olmadığı

Karşılaştığı meselelerin şer'î hükmünü bilmeyen şahıs şayet müçtehit değilse, öğrenmesi için ehil şahıslara sormak ve gereğini yapmak durumundadır. Fakat her zaman tek bir şahsa uymak gerekmez. Bu noktadaki delilleri şu şekilde sıralayabiliriz:

a. Her zaman tek bir müçtehit veya mezhebe uyma konusunda bağlayıcı bir delil yoktur. Hatta bir kişinin o zamana kadar belli bir mezhebi taklit etmiş olması, bu sonucu değiştirmez. Zaten bilenlere sormayı ifade eden; فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لاَ تَعْلَمُونَ "Şayet bilmiyorsanız bilenlere sorunuz" âyeti,[55] tek bir yere değil de çoğul bir gruba tevcih yapmaktadır.

b. Sahabe ve tâbiin devrindeki insanların soru sorma konusunda tek şahısla mukayyet olmadıkları bir gerçektir. Bu da tek mezhebe uymanın bağlayıcı olmadığı konusunda oluşan bir icmayı göstermektedir.

c. Amelî konularda belli seviyede var olan ihtilaf, اخْتِلاَفُ أُمَّتِي رَحْمَةٌ "Ümmetimin ihtilafı bir rahmettir" hadisi[56] gereği ilahi rahmetin bir eseridir. Eğer insanlar uygulama seçenekleri açısından tek noktada sabit kalırsa, bu durum üzerlerindeki rahmetten istifade etmiyorlar manası içerir. Zira alternatifleri kullanmak gerekmektedir. Bunun aksi bir durum, Yüce Mevla'nın nimetlerinden istifade edememe adına küfrân-ı nimet sayılır.

d. Dört hak mezhepten birisinin müessisi olan İmam Mâlik hazretleri, yazmış olduğu Muvatta isimli eserin resmî makamın teyidiyle herkese uygulanması emrine karşı çıkmıştır. Bu noktada makul bir gerekçesi de vardır. O da bütün rivayet ve ilmlerin tek elde olduğunu iddia etmenin mümkün olmamasıdır. Öyleyse insanlara daha iyisini bulma ve ona uyma yolunun açık olması gerekir.

---

54 Dehlevî, İnsâf, 230; Umerî, İçtihâd, 29 vd.
55 Enbiyâ suresi, 21/7.
56 Sehâvî, Makâsıd-ı Hasene, 1/657.

Pratik uygulamada kâdılkudatlık seviyesi içtihat mertebesi kabul edildiğinden, Abbâsîler dâhil pek çok İslâm devletinde resmî mezhep uygulaması ya hiç olmamış, ya da esnek bir seyirde gitmiştir. Bu durum ise çok görüşlülüğe açık ve tatbikat açısından genişlik sağlayan bir sonuçtur.[57]

e. Zaman ve şartların kısmî değişikliği, duruma göre görüşler arsında geniş bir kapı açmaktadır. Bu netice ise İslâmın kolaylık olmasının tabii bir sonucudur. Zira Allah Teâlâ; يُرِيدُ اللهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلاَ يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ "Allah zorluğu değil de kolaylığı ister" emriyle,[58] meşru dairedeki kolaylığı istemektedir.

Saydığımız gerçekler çerçevesinde bir devlet, yasama oganı kanalıyla değişik mezheplerden en uygun görüşleri alarak bir kanunlaştırma (teşri) yapabilir.

F. Başka Mezhebi Taklit

Bir müçtehit kendi fikrini bırakarak daha isabetli gördüğü bir müçtehidin görüşüne uyabilir. Bu durumda kendi görüşünün zayıflığına hükmetmiş olur. Zaten İslâm doğru olanı gösterme sadedinde geldiğinden, ihtilaflı konularda bile Allah katındaki doğru tektir. Fakat herkes bu doğruya ulaşamayabileceğinden, bilmecburiye hak adına farklı şıklar ile karşılaşılabilmektedir. Bu noktada herkesin kendi vicdanına göre daha doğru olana uyması, kulluktaki samimiyetin bir neticesidir. Bu sebeple ihtilaflı konularda herkes istediğini yapamaz. Zira şeriatın varlığı, insanların hevalarına uymasını engellemektedir. Çünkü hevaya uymak, Hüdâ yolu değildir.

Avam açısından ise; sürekli ruhsatların peşinde koşmak, kulluk açısından yakışır bir sonuç sayılmaz. Çünkü bu davranış, şer'î daireden kaçma ruhu olarak değerlendirilir. Dolayısıyla bir başka mezhebi taklit etmek, ancak zaruret zamanında ortaya çıkar.[59]

---

57 Özen, Kâdılkudât, 24/80.

58 Bakara suresi, 2/185.

59 Cessâs, Usûl, 4/283; Dehlevî, İnsâf, 215 vd.

G. Teflîk

İtikadî alanda telfik olmaz. Çünkü inanç esaslarını herkes bilerek uygulamak zorundadır. Bu durum ise delillere göre mevcut ne ise aynen kabul etmeyi gerektirir.

Fıkhî delilleri bilen ve tercih yapacak güçteki şahısların yaptıkları ameliye de telfîk değil içtihattır. Çünkü telfik; mukallit konumundaki şahısların, fıkhî konularda değişik mezheplerden görüş toplayarak yeni bir görüş çıkarmasıdır. Fakat bazen her hangi bir konuda ihtiyaç ve zaruret şartı gözetmeksizin, istediği hak mezhebin fikrine uymaya da teflik denmektedir. Bu şekildeki bir uygulamada hataya düşmemek için, iki temel şer'î ölçü vardır:

a) İcma ile sabit olduğuna göre; âyet ile hadislere ve onların icma ile oluşmuş sonuçlarına aykırı olan görüşlere hiçbir zaman itibar edilmez.

b) Bir kişinin kendi kanaatine göre, bir konunun daha doğrusu varken o bırakılarak daha zayıf olan diğer bir şıkka uyulmaz. Çünkü bu durum, doğruyu bildiği halde yanlışı tatbik etmek manasına gelir. Dolayısıyla hak bir mezhebin görüşünü taklit edene yanlış yaptığını söylemek zor olmakla birlikte, kişinin kafasına göre ve tamamen nefsinin arzularına uyarak görüş toplamasına doğru demek de kolay değildir. Bununla beraber sahabenin, efdal varken mefdûl ile amel edene karışmadığı da müsellemdir. Zira hak noktadaki ittifak ehaktaki ihtilaftan daha doğrudur. Keza güzeldeki ittifak daha güzeldeki ihtilaftan daha iyidir.[60]

III- CEDEL İLMİ: MÜTÂLAA METODU

Fıkhî meseleleri öğrenme ve öğretme konusunda soru sorma, cevap verme ve münâzara etme şeklinde yapılan tartışma metoduna cedel ilmi denir. Her mesele gibi bu konuda da bazı temel prensipler vardır. Fıkhî meseleleri mütâlaa alanını verimli kılmak için burada onları beyan etmek faydalı olacaktır. Şimdi bunları görelim:

---

[60] Muvâfakât, içtihâd 5. mesele; Nursî İhlâs Risalesi (20 Lem'a); Zühaylî, Davâbıt-ı Şer'iyye, 4.

1. İlmî meselelerdeki sorular ya bir müçtehitten ya da mukallitten gelir. Burada her iki taraf için de söylenmesi gereken bazı önemli noktalar vardır. Onlar şudur:

a) Normal şartlarda müçtehit bir şahsın kendi ilmine göre amel etmesi gerekir. Çünkü içtihat seviyesindeki şahıs; bizzat doğruyu gördüğünden, başkasının görüşünü taklit etmesi caiz olmaz. Fakat bir meseleyi öğretmek, talebenin bilgi seviyesini öğrenmek veya bir hakkı ortaya çıkarma.. gibi başka amaçlarla soru sorabilir.

b) Bir konuyu öğrenme niyetiyle soranlar; eğer amaçlarında ciddi iseler, muhatap olarak ehil şahısları bulmak zorundadırlar. Bunun aksi bir durum, dine önem vermemek manasına gelir.

c) Öğrenen ve öğreten olarak her iki cihetten gelen soruların ise şu çerçeve içinde olması, değişik delillerin tabiî bir sonucudur:

I. Gereksiz bir sual abestir, bu sebeple sorulmamalıdır. Çünkü hem din ilmi hem de Müslüman lâubâlilikten uzak olmalıdır. Dolayısıyla gereksiz tartışmalara girenler; ya kötü niyetli, ya câhil, ya da münafık kişilerdir. Nitakim şu hadis de bu konuda açık bir uyarı verir: إِنَّ أَخْوَفَ مَا أَخَافُ عَلَى أُمَّتِى كُلُّ مُنَافِقٍ عَلِيمُ اللِّسَانِ "Ümmetim hakkında en korktuğum şey, dili iyi kullanan münafıktır."[61]

II. Vuku bulmayacak bir soru sorulmaz. Çünkü fıkıhtaki amaç kuru bir polemik ve felsefe değil, olan veya olması muhtemel problemleri çözmektir.

III. Cevabı bilinen bir soru sorulmaz. Çünkü böyle bir sorunun meşru bir amacı yoktur, bu sebeple de malayani kâbilindedndir.

IV. Dinde değişik açılardan sıkıntı doğuracak sorular sorulmaz. Çünkü Hz. Ali'nin de dediği gibi, bazen hak kelimelerle bâtıl bir şey talep edilebilir. O bu değerlendirmesini; kendini önce anlaşmaya zorlayan sonra da, إِنِ الْحُكْمُ إِلاَّ لِلّٰهِ "Hüküm ancak Allahındır" âyetini[62] okuyarak hakemi reddeden Hâricîlere karşı söylemiş ve, كَلِمَةُ حَقٍّ أُرِيدَ بِهَا بَاطِلٌ "Kendisiyle yanlış bir mana kasdedilen doğru bir söz"[63] demiştir. Ayrıca iyi niyetli bir soru,

61 Ahmed, 1/22.
62 Yûsuf suresi, 12/40.
63 İbn Kesîr, Bidâye, 7/292.

başkaları açısından kötü niyetli bir şekilde değerlendirilebilir. Dolayısıyla bu durum önceden saptanmalıdır.

V. Muhatabın anlamayacağı soru sorulmaz. Zira insanlara seviyelerine göre konuşmak gerekir. Zaten bunun aksi bir davranış, muhatabın anlamaması sebebiyle bazı doğruların inkarına sebep bile olabilir.

VI. Soru esnasında mugâlata, gereksiz polemik ve ağdalı beyan yapılmaz. Çünkü bu durum İslâmî edebe yakışmadığı gibi, sadelik ve mütevazilik temellerine dayanan belâğatın kurallarına da aykırıdır. İnsanın olumsuz manada kullanılabilecek bu tabiatını, وَكَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا "İnsan çok mücadelecedir" âyeti[64] güzel ifade eder. Cedelin tehlikesini ifade eden bir rivayette ise şöyle buyrulmuştur: مَا ضَلَّ قَوْمٌ بَعْدَ هُدًى كَانُوا عَلَيْهِ إِلاَّ أُوتُوا الْجَدَلَ "Hidayet geldikten sonra bir kavim sadece cedel yoluyla sapıtmıştır."[65] Dolayısıyla şu rivayet meseleyi iyi açıklamaktadır: وَمَنْ تَرَكَ الْمِرَاءَ وَهُوَ مُحِقٌّ بُنِيَ لَهُ فِي وَسَطِهَا "Haklı da olsa tartışmayı bırakan şahıs için cennetin ortasında bir ev yapılır."[66] Keza, إِنَّ أَبْغَضَ الرِّجَالِ إِلَى اللهِ الأَلَدُّ الْخَصِمُ "Allaha karşı insanların en sevimsizi, tartışmada/düşmanlıkta ileri gidendir" hadisi[67] bu konuyu teyit eder.

Müşriklerin, وَقَالُوا أَآلِهَتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ "Bizim rabbimiz mi yoksa Allah mı daha iyidir?" soruları da bu meyanda değerlendirilebilir. Zira âyetin devamı, مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلاَّ جَدَلاً بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ "Bunu sadece cedel için sormaktaydılar. Çünkü onlar hasım bir kavimdi" şeklinde[68] bitmektedir. Bu sebeple Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) de zikri geçen rivayetten sonra bu âyeti okumuştur.

Binaenaleyh gelen soru hakkında tasarruf yapılabilir ve muhatabın istediği yerine, olması gereken cevap şeklinde bir karşılık verilebilir. Bu sebeple Cenâb-ı Allah, hilallerin ne olduğu hakkındaki soruya, onun mahiyetini açıklama yerine hikmetini bildirerek cevap vermiştir. Zira âyet

---

64 Kehf suresi, 18/54.
65 Ahmed, 5/252.
66 İbn Mâce, Mukaddime 7 (1/20).
67 Buhârî, Ahkâm 34 (8/117).
68 Zuhruf suresi, 43/58.

şöyledir: يَسْأَلُونَكَ عَنِ الأَهِلَّةِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ "Sana hilâlleri sorarlar. De ki; onlar insanlar için, özellikle de hac için vakit ölçüleridir."[69]

VII. Kötü niyetli bir soru sorulmamalıdır. Çünkü ilimdeki amaç mahza (her yönüyle) hayır olmalıdır. Bu da tartışmada karşı tarafın niyetini ve ne elde etmek istediğini önceden kestirmeyi zorunlu kılmaktadır.

VIII. Hiçbir zaman tartışmak veya gâlip gelme fikri, bir soruya mesnet olamaz. Zira ilimdeki asıl gaye, ya öğrenmek ya da bir hakkı ortaya koymaktır. Bu noktada, *"Tartışmada haklı çıktığına sevinen haksızdır"* kaidesi geçerlidir. Çünkü haklı çıkan şahıs bilmediği bir şeyi öğrenmemektedir. Üstelik haklı çıkınca bildiğiyle riyaya girme, kibir yapma ve kendini beğenme gibi yan zararları düşünülünce, kötü sonuçlar çıkabileceğinden zarar etme ihtimali büyüktür. Dolayısıyla çeşitli sorulara muhatap olan şahıs, konuya uygun bulmadıklarına cevap vermemelidir.[70] Zaten hak ölçüler içerisinde ihtilafın devam etmesi, doğruyu bulamamaktan çok hevaya uymakla ilgilidir.

2. İslâm dininde çok soru sormak yerilmiştir. Bunun örneğini hac meselesinde görmekteyiz. Zira, وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلاً "Gücü yeten insanlara Kâbeyi hac yapması gerekir" âyeti[71] gelince, sahabeden birisi "Her sene mi" diye sorar. Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) ise susar. Adam aynı soruyu tekrar sorar. Allah Rasulü (sallallahu aleyhi ve sellem) yine susar. Adam aynı soruyu üçüncü defa sorunca şöyle buyurur: لَوْ قُلْتُ نَعَمْ لَوَجَبَتْ وَلَمَا اسْتَطَعْتُمْ ذَرُونِى مَا تَرَكْتُكُمْ فَإِنَّمَا هَلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ بِكَثْرَةِ سُؤَالِهِمْ وَاخْتِلاَفِهِمْ عَلَى أَنْبِيَائِهِمْ فَإِذَا أَمَرْتُكُمْ بِشَىْءٍ فَأْتُوا مِنْهُ مَا اسْتَطَعْتُمْ وَإِذَا نَهَيْتُكُمْ عَنْ شَىْءٍ فَدَعُوهُ "Şayet evet deseydim o şekilde farz olurdu ve siz de güç yetiremezdiniz. Muhakkak sizden öncekiler çok soru sordukları ve peygamberleriyle ihtilafa düştükleri için helak oldu. Eğer size bir şey emredersem imkanınız nispetinde onu yapınız. Sizi bir şeyden yasaklarsam da onu bırakınız."[72]

Dolayısıyla bu noktada Allah Teâla'nın bazı şeyleri unuttuğu için değil de bilerek sükut geçmesi söz konusudur. Nitekim şu hadis de bu

69 Bakara suresi, 2/189.
70 Muvâfakât, 4/315 vd. (1. Mesele); Bilmen, 1/186; Nursî, Lemalar, 148.
71 Âl-i İmrân suresi, 3/97.
72 Müslim, Hacc 73 (1/975).

görüşü teyit etmektedir: الْحَلاَلُ مَا أَحَلَّ اللّٰهُ فِى كِتَابِهِ وَالْحَرَامُ مَا حَرَّمَ اللّٰهُ فِى كِتَابِهِ وَمَا سَكَتَ عَنْهُ فَهُوَ مِمَّا عَفَا عَنْهُ "Helal, Allahın kitabında helal kıldığı şeydir; haram da Allah Teâla'nın kitabında haram kıldığı şeydir. Susutuğu alan ise af kapsamına girer."[73] Hatta, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لاَ تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ وَإِنْ تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبْدَ لَكُمْ عَفَا اللهُ عَنْهَا وَاللّٰهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ "Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın. Eğer Kur'ân indirilirken onları sorarsanız size açıklanır. (Açıklanmadığına göre) Allah onları affetmiştir. (Siz sorup da başınıza iş çıkarmayın). Allah çok bağışlayıcı ve çok halîmdir" âyeti[74] de bu meyandadır. Çünkü bu âyet hac konusundaki mezkur soru üzerine nâzil olmuştur. Bu sebepten sahabe mümkün mertebe soru sormaz ve bâdiyeden biri gelse de soru sorsa diye beklerdi.

İsarâiloğullarının kesilmesi emredilen bir inek hakkında, sanki boğazlamak istemiyorlarmışçasına soruyu artırmaları da bu kapsamda gereksiz soru örneğine girmektedir. Zira Hz. Musa kavmine, Cenâb-ı Hakk'ın kendilerinden bir inek kesmelerini emrettiğini söyleyince, önce "Bu bir alay mıdır" diye karşılık verdiler. İşin ciddiyetini anladıklarında ise, kesilmesi gereken ineğin tarifini istediler. "Ne yaşlı ne de çok küçük, ikisi arasında bir inek" şeklinde açıklama gelince, bu sefer de rengini sordular. Bunun üzerine "Parlak sarı, bakanların içini açacak bir inek" tarifi geldi. Bundan sonra da "Ya Musa! Biz tam anlayamadık, iş karıştı, Allah bize onun nasıl bir sığır olduğunu anlatsın" dediler. O da Cenâb-ı Hakk'ın; "Henüz çift sürmeye başlamamış, ekin sulamamış, serbest dolaşan, renginde hiç alacası olmayan" bir ineği emrettiğini söyledi. Bu sefer kestiler, ama neredeyse kesmeyeceklerdi.[75] Çünkü fazla soru hem detay ahkâm getirerek tatbiki zorlaştırmaktadır, hem de mesuliyetten kaçma gibi anlaşılarak muhatabın iyi niyetli olmadığına hamledilebilmektedir.

İbn Abbas Hazretleri ise bir defasında Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'e onüç soru sorulduğunu ve hepsini de Kur'ândan cevapladığını belirtir. Bu durum ise yerinde olan sorulara cevap vermeyi veya zaten

---

73 İbn Mâce, Et'ıme 60 (2/1117).
74 Mâide suresi, 5/101.
75 Bakara suresi, 2/68-71.

cevabı açıklanmış fakat bazılarınca kavranmamış olan meseleleri aydınlatma gereğini gösterir.

Bu anlatılanlar, bir meselenin sadece aklî ve nazarî planda düşünülmesinin yetersiz, üstelik dinimizce yerilmiş olduğu sonucunu vermektedir. Zaten dinde tekellüf yoktur, aksine kolaylık vardır. Nitekim, وَمَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ "Ben mütekelliflerden değilim" âyeti[76] de bunu gösterir. Bu sebepten aynen İmam Mâlik'in yaptığı gibi, fıkhî meselelerde sünnet olanı ve net doğruları söyleyip geçmek daha isabetlidir. Zira o istivâ konusunda bir soruya muhatap olunca "İstivâ malum, keyfiyeti ise mechuldür. Bu konuda soru sormak ise bidattır" demiştir. Zaten dinin ekserisi malum kısımdır, dolayısıyla müteşâbihât ve tartışma alanı, dinin ana meselesi değildir.

Ömer b. Abdülaziz'in şu hali de konuyla ilgili iyi bir örnektir: Ona Sıffîn ile ilgili bir soru sorulunca, "Allah benim elimi ona bulaştırmadı. Ben de dilimi ona bulaştırmak istemiyorum" demiştir. Çünkü o konudaki değerlendirmelerin pratik hiçbir faydası olmadığından, doğru ve takvalı hareket budur. Zira dinin esasları belli olmuştur. Dolayısıyla bazı şahısların şöyle veya böyle davranmaları dini etkilemez. Binaenaleyh lüzumsuz soru sormak, ilmi haksız yere kullanmak, birilerinin eksiğini bulma gayreti, gereksiz tenkit gibi şeyler.. gerçek manada ilmî sahanın bir gayesi değildir.[77]

3. Başta Şâri Teâla sonra da Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) olmak üzere büyüklere karşı itirazvari bir havaya girmemek, İslâmî bir âdaptır. Hatta bu noktada konunun anlaşılıp anlaşılmaması da çok önemli değildir. Çünkü, لاَ يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُون "Şâri icraatından sorgulanmaz, fakat insanlar yaptıklarından sorgulanır" âyeti[78] açık bir metot göstermektedir.

Hz. Peygamber'in (sallallahu aleyhi ve sellem), Hızır (aleyhisselâm) ile karşılaşması konusunda Musa peygamber hakkında, لَوْ كَانَ صَبَرَ يُقَصُّ عَلَيْنَا مِنْ أَمْرِهِمَا "Keşke sabretseydi de onlar hakkındaki sırlı hadiseleri anlatsaydı"

[76] Sâd suresi, 38/86.
[77] Muvâfakât, 4/317 vd. (2. Mesele); Bilmen, 1/252.
[78] Enbiyâ suresi, 21/23.

manasındaki hadisi[79] de bu sonucu gösterir. Zira bu karşılaşmada Musa peygamber zâhirî ilmi düşünmekte ve ona göre konuşmaktaydı. Fakat neticede *ledün ilmine* sahip Hızır karşısında yanıldığı ortaya çıkmıştır.

Keza melekler de insanın yaratılışı konusunda ilim diliyle Yüce Yaratıcı'ya hikmet sualinde bulununca, hata etmişlerdi. Zira onlar zâhir-i hâle bakarak, قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ "Kan dökecek birini mi yaratmaktasın?" demişlerdi.[80]

4. Yerine göre ibarelerden ilk akla gelen zahirî manalara kulak asılmaz. Arap edebiyatının genel yapısı bunu gösterir. Zira bu noktadaki güçlü delaletlerin önemi daha büyük olabilir. Tabii olarak Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem)'in konumu bundan müstesnadır. Çünkü O (sallallahu aleyhi ve sellem), kurallar karşısında trafik memuru gibidir. Bu sebeple gerekli yerlerde özel uyarılar yapması doğaldır. Bunun aksine bir davranış ise, İslâm fıkhındaki ana yapıyı çökertecek konumadadır.[81]

رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ اٰمِينْ

وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

وَالصَّلاَةُ وَالسَّلاَمُ عَلىَ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلىَ اٰلِهِ وَأَصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ بِعَدَدِ ذَرَّاتِ عِلْمِ اللهِ

بِبَقَاءِ مُلْكِهِ فِي كُلِّ وَقْتٍ وَحِينٍ

---

79 Buhârî, Enbiyâ 27 (4/129).

80 Bakara suresi, 2/30.

81 Muvâfakât, 4/329 vd. (4.Mesele)

BİBLİYOGRAFYA

ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed, ***Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-Elbâs Ammâ İştehera mine'n-Nâs***, Tashih ve Talik: Ahmed el-Kallaş, Müessesetü'r-Risale, Beyrut-1403/1983, 3. baskı.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, ***Hâkim***, DİA, İst.

AKTAN, Hamza, ***Mukayeseli İslâm Miras Hukuku***, İşaret Y., İst.

APAYDIN, H. Yunus, ***Din ve Fıkıh***, İslâm Hukuku Araştırmaları, sayı 3, Konya-2004.

APAYDIN, H. Yunus, ***Fesad***, DİA, İst.

APAYDIN, H. Yunus, ***İbn Hazm***, DİA, İst.

APAYDIN, H. Yunus, ***İbnü'l-Kayyım***, DİA, İst.

APAYDIN, H. Yunus, ***İçtihad***, DİA, İst.

APAYDIN, H. Yunus, ***Kerhi***, DİA, İst.

ATAR, Fahreddin, ***Fıkıh Usulü***, İFAV Y., İst.-1992.

BALTACI, Muhammed, ***Menâhicü't-Teşri'***, Metabiu Camiati'l-İmam, Suudi Arabistan, 1397/1977.

BALTACI, Muhammed, ***Menhecü Umer b. el-Hattab***, Daru'l-Fikr, Daru'l-Fikri'l-Arabi.

BARDAKOĞLU, Ali, ***Buluğ***, DİA, İst.

BARDAKOĞLU, Ali, ***Butlan***, DİA, İst.

BARDAKOĞLU, Ali, ***Eda***, DİA, İst.

BARDAKOĞLU, Ali, ***Ehliyet***, DİA, İst.

BARDAKOĞLU, Ali, ***Iskat***, DİA, İst.

BARDAKOĞLU, Ali, ***İkrah***, DİA, İst.

BARDAKOĞLU, Ali, ***İstihsan***, DİA, İst.

BELKÎNÎ, İbrahim Muhammed, ***el-Müyesser fi Usûli'l-Fıkhi'-İslâmi***, Daru'l-Fikr, 1411/1991.

BERDÎSÎ, Muhammed Zekeriyya, ***el-Hukmu'l-İslâmî fi mâ lâ Nassa fîh***, Birleşik Arap Emirlikleri.

BERKİ, Ali Himmet, ***Açıklamalı Mecelle***, Hikmet Y., İst.

BEŞER, Faruk, ***Gülen Fıkhını Anlamak***, Ufuk Kitap, İst.

BEYHAKÎ, Ahmed b. Huseyn, ***el-Medhal ila Kitâbi's-Sünen***, Küveyt-1985.

BİLGE, Necip, ***Hukuk Başlangıcı***, Turhan Kitabevi, Ankara-2000, 14. bası.

BİLGİN, Vejdi, Değişen İktisadi Yapı Kapsamında İslâm Hukuku, İslâmî Araştırmalar, Ank.-2004.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, Hukûk-u İslâmiye ve ***Istılahât-ı Fıkhiye Kâmusu***, Bilmen Y., İst.-1985.

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail, ***el-Câmiu's-Sahîh***, Çağrı Y., İst.-1981.

BÛTÎ, Muhammed Said Ramazan, ***Davâbıtu'l-Maslaha fi'ş-Şerîati'l-İslâmiyye***, el-Mektebetü'l-Emeviyye, Dimaşk-1386/1966, 1. baskı.

CANAN, İbrahim, ***Fethullah Gülen'in Sünnet Anlayışı***, Ufuk Kitap, İst.-2007.

CEBECİOĞLU, Ethem, ***Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü***, Rehber Y., Ank.1197, 1. baskı.

CELÂLÜDDİN Abdurrahman, ***Ğayetü'l-Vusûl ila Ilmi'l-Usûl***.

CESSÂS, Ahmed b. Ali er-Razi, ***el-Füsûl fi'l-Usûl***, tahkik: Acil Casim en-Neşmi, 1. baskı, 1405-/1985.

CESSÂS, Ahmed b. Ali er-Razi, ***Ahkâmü'l-Kur'ân***, Daru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut-1415/1994, 1. baskı.

CEZÎRÎ, Abdurrahman, ***el-Fıkhü ale'l-Mezâhibi'l-Erbaa***, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut-1424/2003.

CÜRCÂNÎ, eş-Şerif Ali b. Muhammed, ***et-Ta'rifât***, Daru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut-1408/1988, 3. baskı.

ÇEKER, Orhan, ***İslâm Hukukunda Akitler***, AHİ Y., İst.-2006.

ÇELEBİ, İlyas, ***Hüsün ve Kubuh***, DİA, İst.

DALGIN, Nihat, ***Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular***, İst.-2003.

DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah Abdurrahman, ***es-Sünen***, Çağrı Y., İst.-1992.

DEBÛSÎ, Ebû Zeyd Abdullah b. Amr b. İsa, ***Tesîsü'n-Nazar***, el-Matbaatü'l-Edebiyye, Mısır, 1. baskı.

DÖNMEZ, İ. Kafi, ***İcma***, DİA, İst.

DÖNMEZ, İ. Kafi, ***İllet***, DİA, İst.

DÖNMEZ, İ. Kafi, ***Maslahat***, DİA, İst.

DÖNMEZ, İ. Kafi, ***Müt'a,*** DİA, İst.

DÖNMEZ, İbrahim Kafi, ***Amel-i Fâsi***, DİA, İst.

EBÛ CEYB, Sa'di, ***el-Kâmûsü'l-Fıkhî***, Daru'l-Fikr, Dimaşk-1408/1987.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistani, ***es-Sünen***, Çağrı Y., İst.-1992.

EBU'L-HUSEYN EL-BASRÎ, Muhammed b. Ali b. et-Tayyib, ***el-Mu'temed***, Tahkik: Halil el-Meyyis, Daru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut-1403.

EBÛ ZEHRA, Muhammed, ***Ahmed b. Hanbel***, Çev.: Osman Keskioğlu, Hilal Y., İst.-1404/1984.

EBÛ ZEHRA, Muhammed, ***el-İmam Ebû Hanife, Hayâtühü ve Asruhu - Ârâühü ve Fıkhühü***, Daru'l-Fikri'l-Arabi, 1363/1947.

EBÛ ZEHRA, Muhammed, ***el-İmam Malik, Hayâtühü ve Asruhu - Ârâühü ve Fıkhühü***, Daru'l-Fikri'l-Arabi, 1952.

EBÛ ZEHRA, Muhammed, ***el-İmamü's-Sadık, Hayâtühü ve Asruhu - Ârâühü ve Fıkhühü***, Daru'l-Fikri'l-Arabi.

EBÛ ZEHRA, Muhammed, ***el-İmam eş-Şafii - Hayâtühü ve Asruhu - Ârâühü ve Fıkhühü***, Daru'l-Fikri'l-Arabi, 1948, 2. baskı.

EBÛ ZEHRA, Muhammed, ***el-İmam Zeyd, Hayâtühü ve Asruhü - Ârâühü ve Fıkhühü***, Daru'l-Fikri'l-Arabi, 1363/1947.

EBÛ ZEHRA, Muhammed, ***İslâm Hukukunda Suç ve Ceza***, Çev.: İbrahim Tüfekçi, Kitabevi Y., İst.

EBÛ ZEHRA, Muhammed, ***Usulü'l-Fıkh***, Çev.: Abdülkadir Şener, Fon Mtb., Ank.-1979.

ERDOĞAN, Mehmet, ***Akıl-Vahiye Dengesi Açısından Sünnet,*** İFAV Y., İst.

ERDOĞAN, Mehmet, ***Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü***, Rağbet Y., İst.-1998, 1. baskı.

FÂSÎ, Allel, ***Makâsıdü'ş-Şerîati'l-İslâmiyye ve Mekârimühâ***, Daru'l-Ğarbi'l-İslâmi, Beyrut-1993, 5. baskı.

GAZÂLÎ, Ebû Hamid Muhammed, ***el-Mustasfâ fi-Usûli'ş-Şerîa***, Çev.: Yunus Apaydın, Ray Y., Kayseri-1994.

GÖRGÜN, Tahsin, ***Kadı Abdulcebbar***, DİA, İst.

GÖZÜBENLİ, Beşir, ***Ateh***, DİA, İst.

GÜLEN, Fethullah, ***Sünnetin Tespiti ve Teşrideki Yeri***, Nil Y., İzmir-2005.

GÜRİZ, Adnan, ***Hukuk Felsefesi***, Siyasal Kitabevi, Ank.-2003, 6. baskı.

HÂDİMÎ, Nuruddin, ***el-Maslaha el-Mürsele – Hakikatüha ve Davâbıtuha***, Daru's-Senabil li's-Sekafeti ve'l-Ulum, Tunus-1410/1990, 1. baskı.

HAKÎM, Muhammed Takiyy, ***el-Medhal ila Dirâseti'l-Fıkhi'l-Mukârin***, Daru'l-Endelüs, Beyrut-1963.

HALLÂF, Abdülvahhab, ***Mesâdiru't-Teşrîi'l-İslâmî fi-mâ-lâ Nassa fih***, Daru'l-Kalem, 1397/1972, 3. baskı.

HAMİDULLAH, Muhammed, ***Mutezile Fıkıh Usulü ve Basri'nin Mutemed'i***, Çev.: Ö. Aslan, Bilimname, sayı 4.

HAMİDULLAH, Muhammed, ***İslâm Hukuku Etütleri***, Bir Y., İst.-1984.

HASEBELLAH, Ali, ***Usûlü't-Teşrîi'l-İslâmi***, Daru'l-Fikr, 1402/1982, 6. baskı.

HATEMİ, Hüseyin, ***İslâm Hukuku Dersleri***, Birleşik Y., İst.-1999, 2. baskı.

HEYSEMÎ, el-Hafız Nuruddin Ali B. Ebi Bekr, ***Mecmau'z-Zevâid ve Men'u'l-Fevâid***, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut-1402/1982.

HIDIR HUSEYN, Muhammed, ***Dirâsât fi'ş-Şerîati'l-İslâmiyye***.

HÎTÛ, Muhammed Hasen, ***el-Vecîz fi-Usûlü't-Teşrîi'l-İslâmi***, Mektebetü'r-Risale, 1410/1980, 3. baskı.

el-HUSARÎ, Ahmed, ***Nazariyyetü'l-Hukm ve Mesâdiru't-Teşrî fi Usûli'l Fıkhi'l-İslâmî***, Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye, Kahire-1402/1982.

İBN Abdisselam, el-Izz, ***Kavâidü'l-Ahkam fi-Mesâlihi'l-Enâm***, Talik: Sa'd Abdurrauf, Daru'ş-Şark, Kahire-1388/1968.

İBN ÂBİDİN, Muhammed Emin, ***Rasâil (Örf), Mecmûatü'r-Rasâil***, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut.

İBN ÂŞÛR, Muhammed et-Tahir, ***Makâsıdü'ş-Şerîati'l-İslâmiyye***, el-Matbaatü'l-Fenniyye, Tunus-1366/1987.

İBN FERHÛN, Burhanüddin İbrahim, ***Tabsıratü'l-Hukkâm fi-Usûli'l-Akdiyeti ve Menâhici'l-Ahkâm***, Mısır-1302.

İBN HACER el-Askalani, Şihabüddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali, ***Bulûğu'l-Merâm min-Edilleti'l-Ahkâm***, Çağrı Y., İst.-1986.

İBN HÂCİB, ***Muhtasaru Münteha'l-Usûl*** (Teftazani Şerhi), Beyrut-1403/1983, 2. baskı.

İBN HANBEL, Ahmed, ***es-Sünen***, Çağrı Y., ist.-1992.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Hamd b. Said, ***el-İhkam fi-Usûli'l-Ahkâm***, Daru'l-Afaki'l-Edebiyye, Beyru-1403/1983.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Hamd b. Said, ***el-Muhallâ***, Daru'l-Kitabi'l-Ilmiyye, 1988.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Hamd b. Said, ***Mülahhasu İbtâli'l-Kıyâsi ve'r-Ra'yi ve'l-İstihsâni ve't-Taklîdi ve't-Ta'lîl***, Tahkik: Said el-Efğani, Matbaatü Camiati Dimaşk, 1379/1960.

İBNÜ'L-KAYYİM, Ebû Abdillah Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyub, ***İ'lâmü'l-Muvakkıîn an-Rabbi'l-Âlemîn***, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut-1406/1996, 1. baskı.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fida İsmail, ***Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm***, İhtisar eden: M. Ali es-Sabuni, Dersaadet.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fida İsmail, ***el-Bidâye ve'n-Nihâye,*** Mektebetü'l-Maarif, Beyrut.

İBN KUDÂME, Muvaffaku'd-Din Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed, ***Ravdatü'n-Nâzır ve Cünnetü'l-Menâzır fi-Usûli'l-Fıkhi alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel***, Mektebetü'l-Mearif, Riyad-1404/1983.

İBN MÂCE, el-Hafız Ebû Abdillah Muhammed b. Yezid el-Kazvini, ***es-Sünen***, Çağrı Y., İst.-1992.

İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemalüddin Muhammed b. Mükrim el-İfriki el-Mısri, ***Lisânü'l-Arab***, Daru'l-Fikr, Beyrut.

İBN NÜCEYM, Zeynü'l-âbidin b. İbrahim, ***el-Eşbâh ve'n-Nezâir***, Daru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut-1413/1993, 1. baskı.

İBN RABÎA, Abdülaziz b. Abdurrahman b. Ali, ***Ilmü Makâsıdı'ş-Şâri***, Riyad-1423/2002, 1. baskı.

İBN RUŞD, Ebu'l-Velid Muhammed el-Hafîd, ***ed-Darûrî fî Usûli'l-Fıkh***, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmi, Beyrut-1994, 1. baskı.

İBN TEYMİYYE, Ahmed, ***Mecmû-u Fetâva***, Daru Alemi'l-Kitab,Riyad-1412/1991.

İMAM EFENDİ, Osman Bedreddin Erzurumi, ***Gülzâr-ı Sâminî***, Naşir: Feyzi Özçimi, Marifet Y., İst.-1994, 2. baskı.

İSNEVÎ, Abdürrahim b. Hasen eş-Şafii, ***Nihâyetü's-Sûl fi-Şerhi Minhâci'l-Usûl li'l-Beydâvî***, el-Matbaatü's-Selefiyye, Kahire.

KALLEK, Cengiz, ***İhtikar***, DİA, İst.

KARÂFÎ, Şihabüddin Ebu'l-Abbas Abdurrahman b. Muhammed Ahmed b. İdris, ***Envâru'l-Bürûk fi-Envâi'l-Fürûk***, Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Mekke-1346, 1. baskı.

KARÂFÎ, Şihabüddin Ebu'l-Abbas Abdurrahman b. Muhammed Ahmed b. İdris, ***el-İhkâm fi-Temyîzi'l-Fetâvâ ani'l-Ahkâm ve Tasarrufâti'l-Kâdî ve'l-İmâm***, Tahkik: Abdülfettah Ebû Ğudde, Mektebetü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, Haleb.

KARÂFÎ, Şihabüddin Ebu'l-Abbas Abdurrahman b. Muhammed Ahmed b. İdris, ***Şerhu Tenkîhi'l-Fühûl fi'l-Usûl***, el-Matbaatü't-Tünisiyye, Tunus-1328/1916.

KARAMAN, Hayreddin, ***Fıkıh Usûlü***, İst.-1964.

KARAMAN, Hayreddin, ***İslâm Hukuk Târihi***, Nesil Y., İst.-1989.

KARAMANLI, Durmuş Ali, ***Tarihsellik ve Evrensellik Bağlamında Kur'an Hitabının Tabiatı***, Doktora Tezi, AÜ. SBE, Ank.-2008.

KÂSİM, Abdurrahman b. Abdülaziz, ***el-İslâm ve Taknînü'l-Ahkâm***, 1398/1977, 2. baskı.

KÂSİMÎ, Cemalüddin, ***et-Talîk ale'l-Maslahati'l-Mürsele li't-Tûfî***, el-Matbaatü'l-Ehliyye, Beyrut-1334, 1. baskı.

KEYÂ el-HERRÂSÎ, İmadüddin Muhammed et-Taberi, ***Ahkâmü'l-Kur'ân***, Daru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut-1405/1985, 3. baskı.

KOCA, Ferhat, ***Hanbelî Mezhebi***, DİA, İst.

KOCA, Ferhat, ***Kinâye***, DİA, İst.

KOCA, Ferhat, ***Mekruh***, DİA, İst.

KOÇKUZU, Ali Osman, ***Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşrî Yönlerinden Değeri***, DİB Y., Ank.-1988.

KÖKSAL, A. Cüneyd, ***Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi***, İSAM Y. İst.-2008.

KÖKSAL, İsmail, ***Teğayyüru'l-Ahkâm fi'ş-Şerîati'l-İslâmiyye***, Müessesetü'r-Risale, Beyrut-2000, 1. baskı.

KÖSE, Saffet, ***Hiyel,*** DİA, İst.

KÖSE, Saffet, ***İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hile,*** Birleşik Y, İst.-1996.

KURTUBÎ, Ebû Abdillah Muhammed el-Ensari, ***el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân***, Tashih: Ahmed Abdülhalim el-Berduni, 2. baskı.

MAHMESÂNNÎ, Subhi, ***Felsefetü't-Teşrîi'l-İslâmî***, Daru'l-Ilmi li'l-Melayin, Beyrut-1380/1961, 3. baskı.

MAKDİSÎ, Ebu'l-Fadl Muhammed, ***Etrâfü'l-Ğarâib ve'l-Efrâd,*** Daru'l-Kitabi'l-Ilmiyye.

MEDKÛR, Selam, ***Menâhicü'l-İctihâd***, Matbaatü Camiati'l-Küveyt, 1977.

MEVSILÎ, Abdullah b. Mahnud b. Mevdud, ***el- İhtiyar li-Ta'lili'l-Muhtar***, Pamuk Y., İst.

MEVSÜATÜ Cemal Abdinnâsır fi'l-Fıkhi'l-İslâmî, el-Meclisü'l-Ilmî li'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, Kahire-1386.

MUHAMMED ZEKİ ABDÜLBER, ***Taknînü Usûlü'l-Fıkh***, Daru't-Türas, Kahire-1409/1989, 1. baskı.

MUZAFFER, Muhammed Rıda, ***Usûlü'l-Fıkh***, Matbaatü İsmailiyyan, Kum (İran)-1375/1417.

MÜBÂREKFÛRÎ, Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim, ***Tuhfetü'l-Ahvezî bi-Şerhi Câmii't-Tirmizî***, Daru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut.

MÜSLİM, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccac, ***es-Sahîh***, Çağrı Y., İst.-1992.

NÂSIF, Mansur Ali, ***et-Tâcü'l-Câmi li'l-Usûl***, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut-1413/1993, 5. baskı.

NESÂÎ, Ahmed b. Şuayb, ***es-Sünen***, Çağrı Y., İst.-1992.

NURSİ, Bediüzzaman Said, ***Hakikat Çekirdekleri*** (İçtimâî Dersler), Zehra Y., İst.-2004.

NURSÎ, Bediüzzaman Said, ***İçtihat Risalesi***, Nesil Y., İst.

NURSİ, Bediüzzaman Said, ***İşâretü'l-Îcâz,*** İhlas Nur Neşriyat.

NURSİ, Bediüzzaman Said, ***Lemalar***, İhlas Nur Neşriyat.

NURSİ, Bediüzzaman Said, ***Münazarat*** (İçtimâî Dersler), Zehra Y., İst.-2004.

NURSİ, Bediüzzaman Said, ***Muhakemat***, Sadeleştiren, Ali Ünal, Şahdamar Y., İst.

ÖZEL, Ahmet, ***İslâm Hukuku ve Modern Devletler Hukukunda Mukabele Bilmisil***, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı 5, Konya-2005,

ÖZEN, Şükrü, ***Maturîdî***, DİA, İst.

ÖZVARLI, Sait, ***Muhammed Abduh***, DİA, İst.

RÂZÎ, Faruddin, ***el-Mahsûl fi-Ilmi Usûlü'l-Fıkh***, Tahkik: Taha Cabir Feyyad el-Ulvani, Müessesetürrisale, Beyrut.

RÂZİ, Faruddin, ***et-Tefsiru'l-Kebir***, Daru İhyai't Türasi'l-Arabi, Beyrut-1415/1995, 1. baskı.

REŞİD RIZÂ, ***el-Fetâvâ***, Daru'l-Kitabi'l-Cedid, Beyrut-1390/1970, 1. baskı.

SADR, Muhammed Bakır, ***Dürûs fi-Ilmi'l-Usûl***, Daru'l-Kitabi'l-Lübnani, Beyrut-1980, 1. baskı.

SAÎDÎ, Abdülmüteal, ***Fî Meydâni'l-İctihâd***.

SAN'ÂNÎ, Muhammed b. İsmail, ***İcâbetü's-Sâil Şerhu Buğyeti'l-Âmil***, Tahkiki: Huseyn b. Ahmed es-Siyaği – Hasen Muhammed el-Makbuli el-Edhel, Müessesetü'r-Risale, Mektebetü'l-Cili'l-Cedid, Beyrut-San'a-1408/1988.

SAN'ÂNÎ, Muhammed b. İsmail, ***Sübülü's-Selâm Şerhu Bulûğı'l-Merâm***, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1379/1960, 4. baskı.

SERAHSÎ, Şemsüddin, ***el-Mebsût***, Daru'l-Marife, Beyrut, 2. baskı.

SÜBKÎ, Tacüddin, ***Cem'u'l-Cevâmi' fi-Usûli'l-Fıkh***, Kahire-1358.

SÜBKÎ, Ali b. Abdi'l-Kâfî, ***el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc alâ Minhâci'l-Vusûl ilâ Ilmi'l-Usûl li'l-Beydâvî***, Daru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut-1404.

SÜYÛTÎ, Hafiz Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, ***el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'l-Kavâidi ve'l-Fürû***, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut-1417/1996, 3. baskı.

SÜYÛTÎ, Hafiz Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, ***İhtilâfü'l-Mezâhib***, Tahkik: Abdülkayyum b. Muhammed Şefi' el-Büstevi, Daru İ'tisam.

ŞABAN, Zekiyyüddin, ***Usâlü'l-Fıkh***, Çev.: İ. Kafi Dönmez, TDV Y., Ank.

ŞAFİÎ, Muhammed b. İdris, ***er-Risâle***, Tahkik: Muhammed Seyyid Keylani, Kültür Y., İst.-1388/1969, 1. baskı.

ŞATIBÎ, İbrahim b. Musa b. Muhammed, ***el-Muvâfakât - fi Usûli'ş Şerîa***, Çev.: Mehmed Erdoğan, İz Y., İst.-1990.

ŞELEBÎ, Muhammed Mustafa, ***Usûlü'l-Fıkhi'l-İslâmi***, ed-Daru'l-Camia, Beyrut-1403/1983, 4. baskı.

ŞENER, Mehmet, ***İslâm Hukukunda Örf***, Öğrenci Basımevi, İzmir-1987.

ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, ***el-Kavlü'l-Müfîd fi-Edilleti'l-İctihâdi ve't-Taklîd***, Daru'l-Kütübi'l-Lübnani, Bayrut-1411/1991.

ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, İrşâdü'l-***Fühûl ilâ Tahkîki'l-Hakkı min Ilmi'l-Usûl***, Mektebetü Nezzar, Mekke-Riyad, 1997/1417, 1. baskı.

ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, ***Neylü'l-***Evtâr bi-Şerhi ***Müntehâ'l-Ahbâr min Ehâdîsi Seyyidi'l-Ahyâr li'bni Teymiyye***, Matbaatü Mustafa el-Babi, Son baskı.

TABERÂNÎ, Süleyman b. Ahmed, ***el-Mucemü'l-Kebîr,*** Tahkik: Hamdi b. Abdülmecid, Mektebü'l-Ulum, Musul-1404.

TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, İhtilâfü'l-***Fukahâ***, Daru'l-Kütütbi'l-Ilmiyye, Beyrut.

TAYÂLİSÎ, Ebû Davud, ***el-Müsned***, Daru'l-Marife, Beyrut.

TEVÂNÂ, Muhammed Musa, el-İctihad ***ve Medâ Hâcetünâ ileyhi fi hâza'l-Asr***, Matbaatü'l-Medeni, Mısır.

TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa, ***es-Sünen***, Çağrı Y., ist.-1992.

UMERÎ, Nadiye Şerif, el-İctihad fi'l-İslâm, Mektebetü'r-Risale, 1401/1981, 1. baskı.

UZUNPOSTALCI, Mustafa, ***Cenin***, DİA, İst.

YAMAN, Ahmet, İslâm Hukuku Açısından ***Hamidullah***, Bilimname, sayı 5, Kayseri-2004.

YAŞAROĞLU, Kamil, ***Kaza***, DİA, İst.

YAVUZ, Y. Vehbi, İcmanın Hakikati ve İslâm Teşriindeki ***Önemi***, İslâmî Araştırmalar Dergisi, Konya-2004.

YAVUZ, Yunus Vehbi, ***Hakîkatü'l-***İcmâ ve'l-İstihsân ve Devruhâ fi't-Teşrîi'l-İs***lâmi***, Bayrak Y., İst.-2000.

ZERKÂ, Ahmed, ***el-Kavâidü'l-Fıkhiyye***, Dimaşk-1409/1989.

ZERKEŞÎ, Bedrüddîn, el-Bahru'l-Muhît fi Usûlü'l-Fıkh, Daru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut-1421.

ZEYDÂN, Abdülkerim, ***el-Medhal li-Dirâseti't-***Teşrîi'l-İslâmî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut-1419/1998, 6. baskı.

ZEYDÂN, Abdülkerim, ***Usûlü'l-Fıkh***, Çev.: Ruhi Özcan, İFAV Y., İst.

ZEYLÂÎ, Fahruddin Usman b. Ali, ***Nasbu'r-Râye li-Ehâdîsi'l-Hidâye***, Daru'l-Me'mun, 1357/1938, 1. baskı.

ZÜHAYLÎ, Vehbe, ***el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletühü***, Çev.: Ahmet Efe - Beşir Eryarsoy - H. Fehmi Ulus - Abdurrahim Ural - Yunus Vehbi Yavuz - Nurettin Yıldız, Zaman Y., İst.-1994.

ZÜHAYLÎ, Vehbe, ***Usûlü'l-Fıkhi'-İslâmî***, Daru'l-Fikr, Dimaşk-1406/1986.